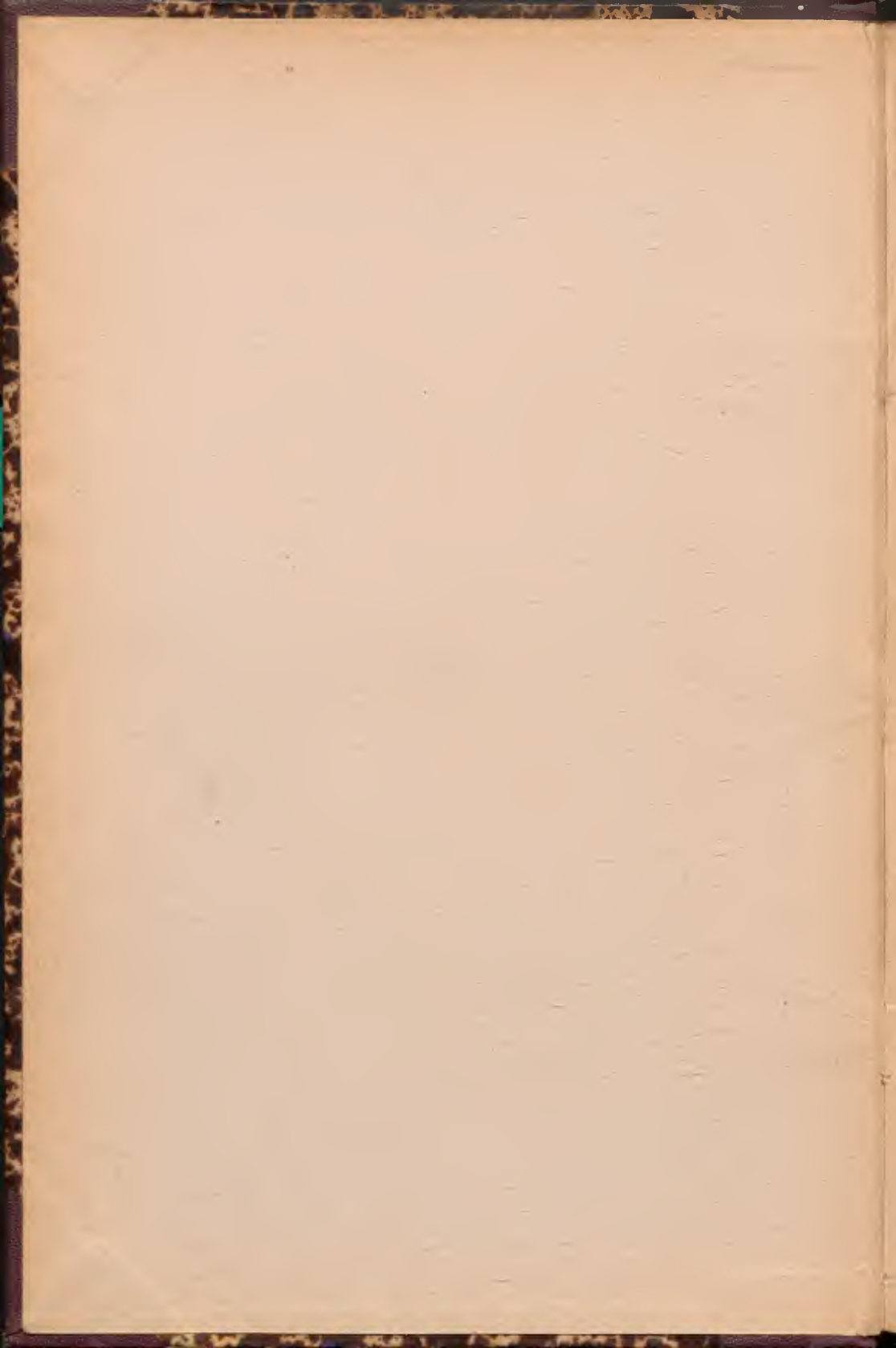
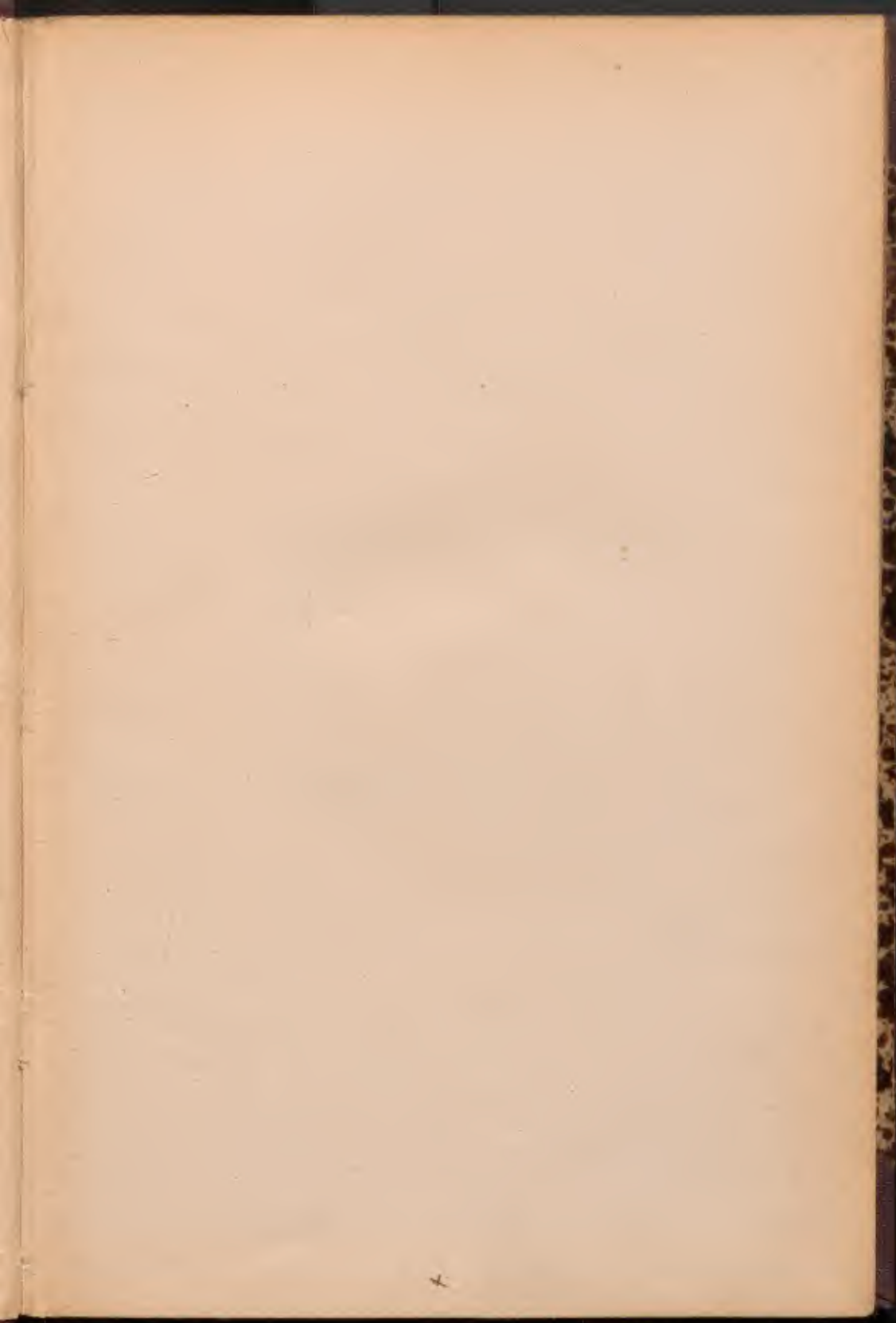
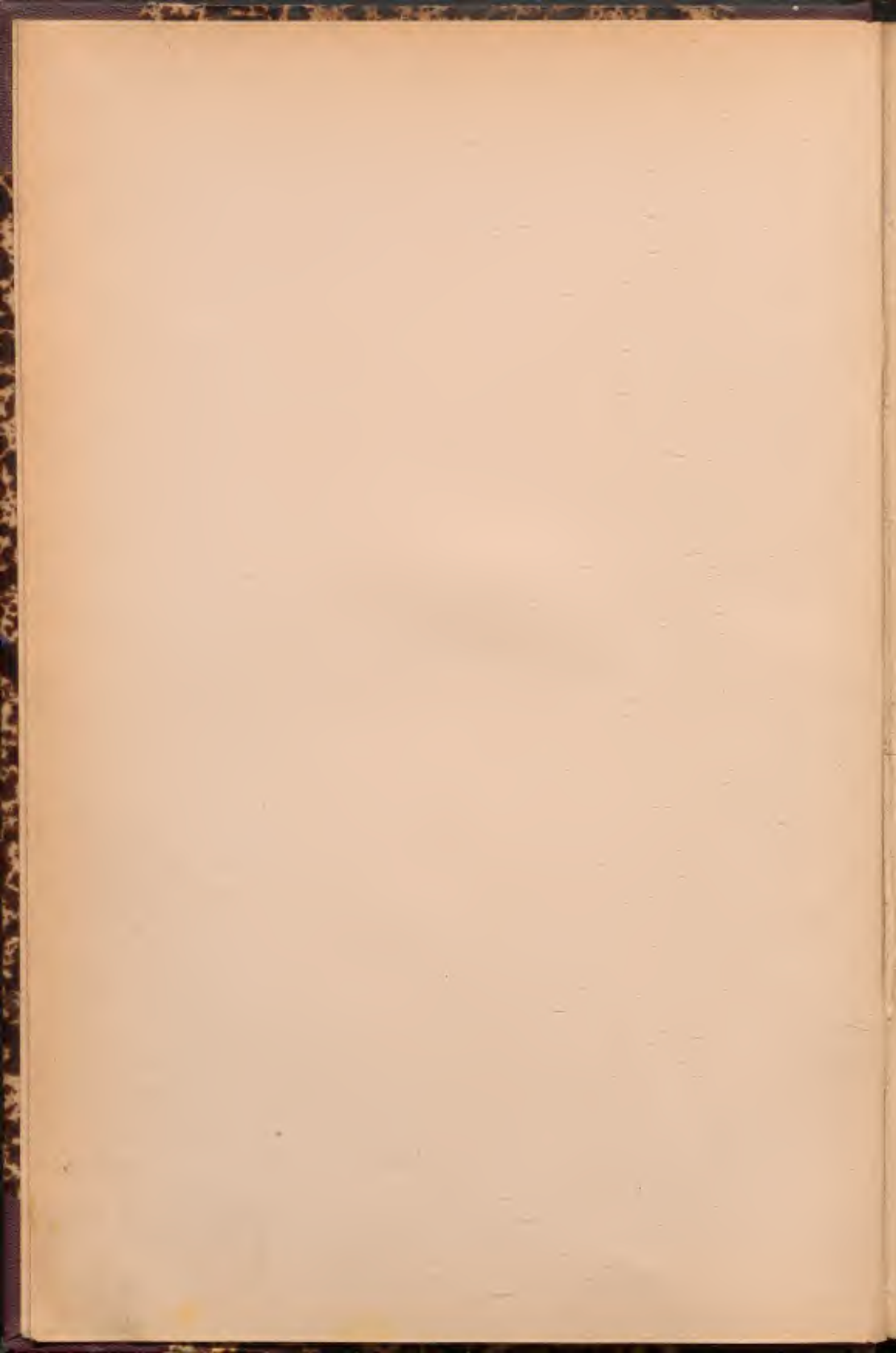

786

L. I. 5

ՀԱՆԴԵՍ

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ

ԵՒ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԳԻՐՔ.

ՄՈՍԿՈՒԱ

ՏՊԱՐԱՆ Ք. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆ Ի.

1894

Дозволено цензурою. С.-Петербургъ, 22 мая 1894 г.

Типогр. Х. Бархударянъ, Москва, Мясницкая, д. Ермаковыхъ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	ԵՐԵՍ.
I. ՀԱՅՐԻԿԸ-ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, Ա. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ	I.
II. ԶԱՏԿԱԿԱՆ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ, ՊԵՐՃ ՊՌՕ- ՇԵԱՆՑ	1
III. ԹԱԳՈՒՀՈՒ ԱՐՏԱՍՈՒՔԸ, աւանդութիւն, Մամիւն- Սիբիրեակից	14
IV. ՄԻ՛ ՎԶԱՏԻՐ, բանաս. Ա. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆԻ	78
V. ԱՐԵՒՄՈՒՏՔԸ ԲՈՐԲՈՔ. } Գ. ԲԱՄԻՆԻ	
ՈՒՅՑ, բանաս. Լերմոնտովից,	80
VI. ՎԷՃ, բանաս. Լերմոնտովից,	81
VII. ԻՄ ԿԻՆԸ ԵՒ ԻՄ ՍՈՒՐԸ, Գ. ԲԱՄԻՆԻ	
բանաս. Պէտեֆից,	85
VIII. ՆԵՒԴԱ, պատկեր, թարգ. ՏԻԿ. ՄԱՐԳԱՐԻՏ	87
IX. ՎՐԴԱՆԱՆՑ ՕՐԸ. — ԵՐԳԻՐ, ՀՈԳԵԱԿ. — ՔՈՒՆ ԵՂԻՐ, բանաստ. Յ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆՑԻ	115
X. ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԵՒ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅՈՑ ՄՏԱԻՈՐ ԿԵԱՆՔԸ, ԵՐ. ՇԱՀԱԶԻԶ	119
XI. ՀՐԷԱԿԱՆ ՄԵՂԵԴԻՆԵՐ, բանաս. Բայրընից, Ա. ԾԱ- ՏՈՒՐԵԱՆ	151
XII. ԲԱՅՐԸՆԸ ՄԻԽԹԱՐԵԱՆՆԵՐԻ ՄՕՏ, ԻԻՐԻՑ ՎԵ- ՍԵԼՈՎՍԿԻՑ	158
XIII. ԲԱՐԻ ՀՐԵՇՏԱԿ. — ՀԱԼԱԾՈՒԱԾ ՍԷՐ, բանաս. Ա. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆԻ	175
XIV. ՇՈԳԵՆԱԻՒ ՎԵՐԱՅ, զրոյց. թարգ. Տ. ՄԱՐԳԱՐԻՏ	177
XV. ՍՐԲԱԶԱՆ ՈՒՂԻՆ — ԱԻՏԵՍԵԱՅ ԵՐԿԻՐԸ. — ՀԱՅ- ԴՈՒԿ. — ՀԱՍԱՐԱԿԱՅ ԽՈՒՄԲԸ ԵՒ ԱՇՈՒՂԸ. — ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ. — ՈՒԽՏԱԻՈՐՆԵՐ, բան. Յ. ԿՈՍ- ՏԱՆԵԱՆՑ	192

XVI.	ՄԻ ԵՐԵՍ ՀԱՅՈՑ ՀՆԱԳՈՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՑ, ԵՐ. ՇԱՀԱԶԻԶ	205
XVII.	ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՍՔ ԹԷՈՂՈՍԻԱՅԻ (ԿԱՖԱՅԻ) ՀԱՅ- ԿԱԿԱՆ ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, Ս. ԹԱՆԴԵԱՆ	241
XVIII.	ՀՌԱՔԵԼ, ԳՐԱՄԱ ՀԻՆԿ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻԱՄԲ, ԳՈՐԾ Ս. ԱՆՆՈՅԻ, Յ. ԶԱՆՈՒՄԵԱՆՑ	226
XIX.	ՀՈՒՍԱՐԱՐԻ ՆԱՄԱԿԸ Կ. ՊՈԼՍԻՑ, Յ. ՊԱ- ՐՈՆԵԱՆ	315
XX.	Ի ԶԱՄԱՆ ՀԱՅՐ ՄԻՔԱՅԵԼԷ	319
XXI.	ՎԱՆԵՑԻ ՄՈՒՐԱՅԿԱՆՈՒՀՈՒՆ, Գ. ՔԱՀ ՍԿՐ...	329
XXII.	ԳԱՄԱՌ-ՔԱԹԻՊԱՅԻ ԹԱՐՄ ՇԻՐՄԻ ԱՌԱՋ, Ա. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ	332
XXIII.	ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ - ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ՌՈՒՍԻԱՅԻ ՀԱՅԵՐԸ. Ի. Ա. ԼԻՆՆԻՇԵՆԿՈՅԻՑ, ԹԱՐԳ. Խ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆՑ	337
XXIV.	ԱՆՎԵՅԵՐ ԱՍՊԵՏՈՒԹԻՒՆ. Մ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐ- ԵԱՆ	359
XXV.	ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԻ ԿՈՂՄԻՑ	388
XXVI.	ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	392

ՀԱՅՐԻԿԸ-ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Մի հարազատ ծայն հեռաւոր հիւսիսից.

Ազգերի պատմութեան մէջ շատ սահմանափակ է այն անձանց թիւը, որոնք՝ օժտուած լինելով առաքինական բնատուր վսեմ բարեմասնութիւններով և բարձր ձիրքերով, իրանց կեանքի ընթացքում կարողանում են մեծանալ, հռչակուել և հասնել բարոյական մի այնպիսի բարձրութեան, որ մարդկանց համար դառնում են երկրպագելի հերոսներ, խնկելի էակներ: Մարդկութիւնը հիացած և զարմացած՝ իւր այդ խնկելի էակներին մկրտում է մեծ մարդիկ անունով և երախտագիտական ջերմ զգացմունքով բաց է անում նրանց առաջ պատմութեան ամենալայն և ամենափայլուն էջերը. նա նրանց նուիրական անունները, որպէս մարդարիտներ, ոսկի տառերով շարում է պատմութեան առաջին երեսին և այդ ոսկեշար անուններն այնուհետև դառնում են անվերջ դարերի անկողողտելի սեպհակաճութիւն: Այո՛, մեծ մարդիկ իրանց փայլուն անուններով ու զործերով զարդարում են մարդկային պատմութեան էջերը: Նրանց կեանքով դաստիարակվում են սերունդներ. նրանց կարող

խօսքով զօրանում, յաղթանակում է սիրոյ, գեղեցկի, բար-
ւոյ և ճշմարտութեան զազափարը. վերջապէս, նրանց
քրանառատ աշխատութեամբ ու անընկճելի հռանդով
սփռվում է լոյսը, յաղթվում է խաւարը, աճում, յա-
ռաջագիմում է աշխարհաշինութեան հրաշալի՝ դործը:

Երանի՛ւ այն ազգին, այն ժողովրդին, որ ընդունակ
է իւր ծոցից ծնելու այդպիսի մեծ զաւակն եր և նրանց
փայլուն անուններով ու լուսաւոր դործերով զարդարե-
լու մարդկային կեանքը, մարդկային կեանքի պատմու-
թիւնը:

Երանի՛ւ և՛ հայ ազգին—հալումաշ հայ ազգին, որ իւր
ներկայ վիճակում դեռ ունի իւր մէջ այնքան բարոյա-
կան ոյժ, այնքան կենսական զօրութիւն, որ այսօր հա-
մարձակ կարող է մարդկային պատմութեանն առաջարկել
իւր կրճքին անուշած ՀՅԹԻԿԻ պէս մի մեծ անձ-
նաւորութեան անուն: Մի՛ անուն, որի հետ միշտ
սերտ կապուած է եղել լուսոյ, ազգային յառաջագիմու-
թեան սուրբ դործը. մի՛ անուն, որի տառ խորին ակ-
նածութեամբ զլուի է խոնարհում հինդ միլիոնի չափ
ժողովուրդ. մի՛ անուն, որ իւր բարոյական վիթխարի մե-
ծութեամբ և անյաղթելի ուժով տիրապետել է մի ամ-
բողջ ազգի սրտին ու հոգուն. վերջապէս, մի՛ անուն, ո-
րից այնքան հայրական խնամք, դորձով ու զգուճք է
վայելել միլիոնաւոր հայ ժողովուրդը աասնեակ տարիների
ընթացքում. . .

Եւ ահա այդ խնկելի անձն այսօր ամենայն հայոց
կաթողիկոս է:

«Վասպուրականի Արծիւը», որ հին Սիօնի բարձուն-
քից միայն զողարիկ երաջներումն էր թռչում դէպի Մայր-
Երասխի ափուկքը, դէպի նուիրական Սյրարաւը, այսօր
վերջապէս նա արթուն աչքով, լոյս ցերեկով պաշաւ դէ-
պի նոր Սիօն, դէպի իւր կարօտած Մասիսը: Հզօր թևե-

լով նա ճեղքեց ամպերը, անցաւ ծով ու ցամաք, լեռներ ու դաշտեր — և ահա հեռագէտ ու լուսահայեաց ճախրում է էջմիածնի սրբավայրերում, սաւառնում է Լուսաւորչաշէն ծառարի խաչապսակ գմբէթի շուրջը:

Մի' սիրտ, որ բազում տարիներ տանջվում, տառապում էր ազգի ցաւերով. մի' սիրտ, որի խորքերում ազգը կանգնել էր իւր դարեւոր հայրենասիրութեան, իւր դարեւոր ըղձերի նուիրական սեղանը—այդ մեծ սիրտն այսօր ուժգին տրոփում է Լուսաւորչի լուսաղարդ Գահի վրայ:

Եւ ազգն աննկարագրելի ցնծութեամբ, հոգեպարար զգայումներով տօնեց իւր հայրիկի հայրապետութիւնը, իւր կեանքի այդ մեծախորհուրդ ըրպէն, այդ մեծահանդէս տօնը:

Այդ տօնը հասարակ տօն չէր...

Հաղարաւոր յոյսերով, հաղարաւոր ակնկալութիւններով նա յուզում էր հինգ միլիոնաչափ հայ ժողովուրդի սիրտն ու հոգին:

Այդ տօնն իսկապէս մի փառաւոր յաղթանակի տօն էր:

Յաղթանակ, որ տարաւ հայրիկի մէջ մարմնացած բարոյական վեհութիւնն ու յառաջադիմական գաղափարը, հայրիկի մէջ վառուող հայրենանուէր լայն ողին, հայրիկի կրճքում եռացող ժողովրդասիրական անկեղծ, անհուն զգայմունքը:

Եւ զառամունդ ազգը վերստին ոյժ առած, վերստին զուարթացած, ասես մի կայտառ մանուկ, վիտաց ու ցնծաց, որ վերջապէս պատկուեցին նրա յոյսերը, և բանաստեղծի ասած, «առաքելաշաւիղ փեսայ գնաց մրմունջների ընդունարան էջմիածինը»: Գնաց, բազմեց Լուսաւորչի այրիացեալ Գահի վրայ, վերացրեց սոյոք քողը, ցրուեց երկբայութեան մռայլը... Սակայն ազգի ցնծութիւնը հարիւրապատկվում և հաղարապատկվում է, երբ տեսնում է, որ այդ «առաքելաշաւիղ փեսան» իւր խնկելի

Հայրիկն է, երբ մտածում է, որ այդ Գաճի վրայից այսուհետև պիտի լսէ ու տեսնէ կենդանի խօսք կենդանի գործի հետ, պիտի լսէ սիրոյ, ուսման և նոր կեանքի նոր քարոզ: Իրան է, եղել են նոյն ազգի կեանքում բուսակներ, երբ Լուսաւորչի Աթոռից դարձեալ վերացուել է սգոյ քողը, Հայրապետական Գաճին դարձեալ բազմել է Գահակալ, սակայն ազգային կեանքի այդ մեծախորհուրդ վայրկեանն երբէք այսքան ցնծութեան արտասուք չէր քամած ազգիս աչքերից, այսպէ՛ս սաստիկ չէր ալեկոծած ազգի վշատանջ կուրծքը:

Դրա մեծ պատճառը ժողովրդասէր Հայրիկի մեծ անձնաւորութեան մէջ է. այն Հայրիկի, որ անշուք խրճիթը չէ փոխել շքեղ պալատի հետ, դիւղացու սև հացը — ամիրայի սպիտակ հացի հետ... այն Հայրիկի, տրի բոլոր կեանքն — ինչպէս բանաստեղծն ասում է — առաքինութեան ծաղիկներն մի գեղեցիկ շարք է, որով կարելի կը լինէր Երասխի նման ոլորուն զօտի կապել Հայրենեաց մէջքին:

Երկի՛նք, երկա՛ր կեանք պարգևիր Վեհ Ծերունուն, որ մեր կեանքի մութ գիշերին յաջորդէ լոյս ցերեկը, ցուրտ ձմրան — ջերմ գարունը:

Ա. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ.

Մոսկուա.

ԶԱՏԿԱԿԱՆ

ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ.

Զարմանալի խորթ և օտարոտի բնաւորութեան տէր մարդ էր իմ հանգուցեալ հաջի Ալլահփէրզին. ոչինչ բանով նման չէր իւր համշիրակ հազարաւոր պանդխտութեան դաւը վիճակին անձնատուր եղած հայաստանցի մշակներին. եկաւ չեկաւ, չըսիրեց մշակութիւն անել. մեր դուռը ճանաչած օրից՝ ինձանից չըհեռացաւ, մեր քնջըներում թափած դրքերն ու սպուած թղթի կտորներն էր կուլ տալիս, էլ հայերէն գիրք չըմնաց, որ չըկարդաց. իմ ունեցածով չէր բաւականանում, օրական էլ գլխացաւանք էր տալիս, որ ուրիշներից նրա համար դրքեր ճարեմ: Յաւն այս է, որ բոլոր իւր կարգացածների համար իմ կարծիքն ուղղում էր իմանալ. թէկուզ ես այն գրքի թերթն էլ չըջած չըլինիմ, մի և նոյն էր նրա համար. նա ինքը բովանդակութիւնը ինձ պատմում էր և կարծիքս հարցնում:

Այդպիսով մի երկու տարուց յետոյ՝ մշակութեան համար հայրենիքը թողած և զիպուածով ինձ ծառայ մտած հաջին իմ անբաժան զրոյցընկերս դարձաւ և նրա դատողութիւններն ինձ համար գնահատելի համարուեցան: Թէպէտ սկզբներումն էլ մի օրինաւոր ծառայ չէր, այնուհետեւ միանգամայն անպէտք դարձաւ և ես ստիպուած՝

ինքս էի շատ դործը կատարում: Ինչ արած, խիղճ էի համարում ընդհատել նրան իւր ողևորութեամբ ընթերցմունքից: Քիչ չէր պատահել, որ աչքիցս կ'աներևութանար. այդ, յաճախ, երեկոները կամ կիւրակի օրերն էին լինում, երբ ինձ համար ծառան անհրաժեշտ էր:

Երկար ժամանակ չըկարողացայ իմանալ, թէ հաջիս դրոնդ էր անհետանում. իմ բարկացական հարցերը միշտ անպատասխան էին մնում, գլուխը կախում էր, աչքերը կորացնում և ծործորակը քերում: Եթէ, վաղ ինձ, մի քանի ապտակ էլ զարկում էի, նոյնպէս անշարժ և լուռ էր մնում. ինչ կարես անել, հարկադրւում էի լռել և հեռանալ:

Դեռ բարկութիւնս նոր էր սկսում զիջանել, որ դուռը ձառում էր: Ակամայից ժպիտը շարժւում էր այդ ժամանակները շրթունքներիս վերայ. դիտէի, որ հաջին էր ուսերքը շարժելով ներս մտնողը. ես սովոր էի նրա մեղացականին: «Ներողութիւն կըհայցեմ քո դժառատութիւնէն, կ'աշխատիմ, որքան հնար է սակաւ բացակայել»:

— Գոնէ իմանամ, թէ ո՞ր սե. քարի տակն ես կորչում:

— Այսօր չէ, օր մը կ'իմանաս, հարկաւ:

Այս պատասխանից յետոյ՝ էլ չէր կանգնում, հետտատ գիտէր, որ ներողութեան արժանացել է, ձեռքս բռնութեամբ խլում, համբուրում, ձակատին էլ զնում ու գլուխը կորացրած՝ «էս գլուխ քեզ զուրբան» տալով և դուրս էր թռչում:

Երեք տարին անց էր, ինձ մօտ էր հաջիս, և ոչ մի օր ես նրա երեսին ծիծաղ չէի նկատել. միշտ լուրջ, միշտ սառը, յաճախ ախուր: Առաջին անդամները զժուար էր թվում մի պղպիսի ձէթ մարդի քիթ ու պոռնոզին շարունակ նայելը, բայց վերջը սովորական եղաւ: Հաջին շան նման հաւատարիմ էր ինձ, իմ մի հոտ ծեղր կորչելը

իրան մահ հասածի պէս էր երևում, իմ կոպէկն աչքի լուսի նման էր նայում և այդքանը շատ գնահատելի էր ինձ համար, և հոգեհան հղայ ծառաներ բռնելով և արձակելով, շատ էլ ճարպիկ հրամանատար, որ ոչ գոր-պանուով մանր փողեր կըմնան և ոչ տանդ աննշմարելի իրեղէններ, ինչպէս ևս պահում:

Երբէք չեմ մոռանում, մի անգամ Աւագ ուրբաթ օրն էր, ընկերներս պարտք դրին վզիս միւս երեկոյին թա-թախումն ինձ մօտ կատարել, մի հայկական ուրախ նա-խատօնակ անել:

Ո՞ր հայի համար տարուան երկու թաթախումը սուրբ ու նուիրական չէ, մանաւանդ՝ որոնք օտարութեան լեզի բաժակը խմելու հարկադրուած՝ այդ մեծ օրերին աղճ ու ընտանիքից հեռու՝ թաթախումի ձկնեղէնն ու թարմ թարխունով պատրաստած ձուպղեղով փլաւը և կարմիր ձուռն կուլ չեն զնալ մինչև սեղանիդ շուրջը բո-լորուած չըլինին քեզ նման սիրելիներից անջատուած հայ եղբայրներ:

Ընկերներիս առաջարկութիւնը սրաիս ջերմ ցանկու-թիւնն էր, պատուէր տուի հաջուս ամենայն ինչ լի անել:

— Կարծեմ յարմար կու գայ, եթէ բացի փլաւէն ամեն բան սառը լինի:

— Ինչ կուզես արա, միայն ժամանակին պատրաստ լինի, որ ժամիցը գանք ու սեղան նստինք, թէյ չենք ուղիլ, գուտ հայկական թաթախում պէտք է կատա-րենք: Միայն լսիր, հաջի, վայ քո կաշուն, եթէ յիմարու-թիւնդ բռնել է ու ըստ քո սովորութեան բացակայել ևս, աւելացրի ևս ցուցամասով վրէն ճօճելով, զիտէի բնութիւնը, հանգիստաւոր օրերին միշտ կորչում էր:

Ճրագալուցի պատարադից յետոյ շտապում ենք բո-լորեքեանս վէպի իմ կացարանը և ուղղակի մեզ ձգում սեղանատունը:

Սենեակը լուսաւորուած է, հացի սուփրէն լի է, ինչպէս ասում են Սատծու մի հողին կայ շարուած, ձուկ տապակած, ձուկ խաշած, ձուկ խորոված, իշխանաձուկը կուտապ դրած՝ փորը համեմունքներով լցրած՝ պոչը բերանովը հանած. ո՞ր մինն ասեմ, անմահական անուշահոտութիւն է բուրում կարմիր ձուն ու կանաչին էլ այդ լոլորի թագն ու պսակն են:

— Հաջի, մենք նստեցինք, ձայնում եմ ես ու սեղանի մի անկիւնում ինձ համար տեղ ճարում. ընկերներս արդէն մի-մի օղի դատարկած կարմիր ձու են կծողում:

Հաջու հետքը չի երևում, բայց մենք զեռ այդ բանի համար չենք մտածում, ոչինչ պակաս չըկայ, ինչ սիրտդ ցանկանում է առջևդ շարուած է: Ուտում ենք, խմում ու բաժակները միմեանց շրխկացնում:

— Հաջի, փլաւը, դռչեցի ես:

Բաւական միջոց անցաւ և հաջին չըկայ, ինչպէս ասում են, անշարժ քարի տակոյն է եղել:

— Հաջի, շուտ փլաւը, հաջի, հաջի, փլաւը բե՛ր:

Ուրախութիւնից ժամերը աննկատելի թռչում են իրար ետեւից, կէս դիշերը մօտ է և ոչ փլաւ, ոչ հաջի:

— Մեր տղայ, ի՞նչ եղաւ փլաւդ, յիշեց ընկերներիցս մէկը, չըլինի ուղում ես մեզ հայ-քրիստոնէի փլաւից զըկել, այս քո բաղմատեսակ խաւիարներն ու շահմայեաները մեր աչքումը դին չունեն առանց ձուածկողով փլաւի:

— Հաջի, նորից ձչացի ես ու վեր առայ վազեցի խոհանոցը:

Ինչ եմ տեսնում, հաջուս հօտը չըկայ, բայց մարմանդ կրակի վերայ բաղմած է փլաւի մեծ պղինձը: Բերանը բաց եմ անում և անոյշ զօրըշին համակում է խոհանոցի օդը:

Կրկին ծածկում եմ ափսէն ու ներս դալիս մէկ մէկ պատմում ամեն բան և յայտնում հաջուս սովորութիւնը:

— Կեցցէ հաջին, դուք ու մի քանիսը վեր թռչում, վազում խոհանոց, փլաւի սղինձը վերցնում ու բերում սեղանի վերայ ծանրագոգոթ մէջանդր բաղմանում:

Ինչ փլաւ, կեանքումդ կերած չես լինիլ, մոծաւանդ երբ որ աւելացրինք վրան տակը դրուած թարխունով ձուածեղը, մասներս էլ հեան ենք ուզում ուտել, այնքան անուշահամ է:

— Կեցցէ հաջին, առաջարկեց սեղանի կառավարիչը և բաժակները լցուեցին և հաջուս փառաց ՚ի փառս բարձրացրին իւր պատրաստած փլաւի համար:

Ուրախութիւնը շարունակուեց մինչև կէս գիշեր, բոլորի կենացը մի քանի անգամ վայելել ենք, խաղ ու խնդուքներին, երգ ու յնձուկներին վերջ չըկար:

Ամենքիս աչքը յանկարծ դէպի պատը դարձաւ, ժամացուցի ճոճանակի շաջիւնը մեր ուշադրութիւնը դէպի սլաքը քարշեց. կառավարիչը մի-մի վերջին բաժակ էլ լեքը սպասել է տալիս, որ գիշերուայ կիսին մի աղային կենացի հետ լման անի (լրացնի) մեր ուրախութիւնը:

— Հայոց Աղգի կենացը, յոանկոյս, գոռաց կառավարիչը և ուզում էր շարունակել ճառախօսութիւնը, որ սեղանատան դուռը մի սաստիկ բաղխիւնով յետ բացուեց ու ներս ընկաւ— Ի՛նչ էք կարծում, ո՞վ— իմ հաջին: Նա խելց կառավարչի ձեռքից բաժակը և ձայնը բարձրացրեց. — Շնորհաւոր զառի՛կ, տեա՛րք իմ, յանկանում եմ հայտն այն ուրախութիւնը և սրտի անդորրութիւնը, ինչ որ եկաւ երկու տարի առաջ Փրանսիական տղզին:

— Ձայնդ կտրի՛ր, անպիտան, բերանս եկաւ գոջել հաջու վերայ զինու ուղեորութեան ներքոյ, բայց նրա ձայնը խեղդեց խօսքերը կոկորդիս մէջ, մոտաւանդ երբ երկու ձեռքը բարձրացրած՝ նշան տուեց ամենքիս լուել:

Զրգիտեմ ի՛նչ ելեքարական հոսանք էր, որ հաջու

աչքերից ներս ցորացաւ բոլորիս սրտումը և հնազանդ մանկան նման բռնը կոխեց մեր ուրախ լեզուն, յուր թիւնը խանդարողը միայն ժամացոյց ճկճկոյն է, առնը բռնել է մեռելութիւն, կարծես ոչ ոք չըկայ, կարծես յատակին թափուած աասն աւուր զատարի շշերը մեր պարապածը չըլինեն. բերաններս սեղմել ենք, որպէս զի ճշտիւ կատարած լինենք մեր հրամանատուի պատուէրները, իսկ անողոք հրամանատարն այս բոպէիս ոչ այլ ոք էր, եթէ ոչ աչքերիցը կրակի կայծեր զուրս ցայտող հաջին: Մենք մեղաւորելու չէինք, ամենաարտու անպահեր ու խիղախը կրնկձուէր հաջուս աչքերից. քաղցած դայլի շանթիչ բեր չէին խաղում նրա աչքերի մէջ, հապա ի՞նչ էին:

—Հա, լսեցէք, տես՛րք իմ պատմեմ մի քանի խօսքով թէ ի՞նչ ցանկութիւն էր, որ մագթեցի ձեզ համար, ձայնը զողացնելով յոխորտում էր մեր վերայ հաջին. երեք տարի է, ես այս մարդու տանն եմ, այս մարդու հացն եմ ուտում (մատնացոյց արեց նա ինձ), ես եկել եմ Մշու երկրից, ես եկել եմ Խարբերդից, եկել եմ Վանից, եկել եմ դեռ ու ջհաննամից, ձեզ ի՞նչ՝ թէ որտեղից եմ եկել, եկել եմ Անատոլուց, մոել եմ Ստամբուլից, զուրս եմ եկել Ղարսից ու Բայազետից, ես տեսել եմ Տաճկահայաստանի քաղաքներն ու գիւղերը, տեղեկացել եմ նրանց տնային և արտաքին հանդամանքները:

—Գիտէ՞ք, ինչն է եղել ինձ Անատոլուն պատեցնողը, ես ձեզ առաջին անգամը խոստովանուում եմ, որ ինքս յիշածս աշխարհի ծնունդ չեմ և ոչ տաճկահայաստակ, ես Արարատնոն աշխարհի զաւակ եմ, Գեղամայ ծովափի ձկներով մեծացած մի անբաղգ արարած եմ, լեզուիցս, հաղուստիցս ու գրպանումս ունեցած անցաթղթիցս մի՛ խաբուէք, ես մեր տան մէջ կեղծ անցաթղ-

Թող եմ ապրում, տան զաւակ՝ դիտմամբ դրսեցի եմ
 ձեանում. այդ միտքն առաջինը ծնաւ իմ մէջ Ստամ-
 բուլումը, ուր որ հանդիպեցայ հազարաւոր թուրքմաշի-
 ների և բռնակիր մշակների, որոնք բոլորեքեան Վանից,
 Մշից ու Անատոլուի հոյ գիւղացիներից էին: Ես զարմա-
 յայ, որ այսքան մարդիկը թողած տուն ու տեղ, ընտա-
 նիք, կին, որդիք, եկել պանկստութեան մէջ վասնում,
 են առողջութեան հետ իրանց երիտասարդական ոյժը,
 մտքումս զատապարտեցի այդ սառը մարդկանց անապ-
 բերութիւնը որով վերաբերում են դէպի իրանց մարդ-
 կային արժանաւորութիւնը. անաշէները մի չորքօտանու
 անասունի չափ անգամ արժէք չէին տալիս իրանց ան-
 ձին, ի՞նչ ստոր ծառայութիւն ասես, անում էին, ամեն
 տեսակ վտանգաւոր գործերի մէջ ներս էին ընկնում,
 հրդեհների բոցերի մէջ այնպէս սառնութեամբ էին մըտ-
 նում և չէին քաշուում, ինչպէս մեզանից մէկը կըմանէր
 դարերով մոռացած աւերակների մէջ, որի ամեն մի քարը
 ձեղքուել հեռացել է ընկերից, կախուած է օդի մէջ,
 կարծուում է, թէ ուր որ է՝ կընկնի, և կամ հէնց այ-
 սօր է տեղահան եղել, բայց որ հաստատ գիտեմք, որ ման-
 կութիւնից աչքներս բացել և աւերակի դրութիւնը նոյնն
 ենք տեսել, երկրաշարժեր են եկել գնացել և կիսախոր-
 խուլ աւերակի մի հասը չեն դուրս կորցել:

Ես մտամտոր մնացի, վճռեցի յետ թողնել ուխտս
 (ես գնում էի սուրբ տեղերին երկրպագութիւն), մինչև
 որ մօտիկից ծանօթանամ այս զլիններից ձեռք քաշած
 մարդկանց հետ:

Ճեշտ անելիք էր, ամեն քայլափոխում կարող էիր
 գտնել մշակներ և մի քանի փարայ տալով՝ քարշ տալ
 ուր կամքդ կըհաճէր:

Այդպէս էլ արի, երկու-երեք շաբաթ լսան ու գործս
 շինել էի այդ մշակների կեանքն ուսուցնողները: Հարց-

նում էի ամենքից, զարմացք էի յայանում և բոլորից միատեսակ յուսահատ պատասխան էի ստանում. նրանք պատմութիւն էին իրանց նեղութիւնները, ճշդումները, արհեստական կերպիւ հարստահարութեան ձեռքով աղքատանալը, պարսքի տակ ծանրաբեռնուելը և իրանց սիրելիների դառն վիճակը թեթևացնելու միակ հնարը՝ զարկութեան լեզի բաժակը խմելը. մարդիկն իրանք խոստովանում էին, որ իրանց տասներորդ մասը հազիւ է վերադառնում տուն, կամ մի չնչին օգնութիւն հասցնում ընտանիքին, մնացածները փչանում են օտարութեան մէջ, մեռնում են խոնաւ ու նեղ տներում անտէրութիւնից, բայց որ էլ տէրութեան միակ էլքը՝ այս անտանելի վիճակն են որոշիլ:

Մեղքս չեմ թաղցնում, անհաւատալի էին թուում ինձ նրանց պատմածները՝ ուստի մաքումս զրի սուրբ Երուսաղէմից վերադառնալուս՝ Անտոյութեամբ անցնել և անձամբ հասու լինեմ:

Այդպէս էլ արի, երեք տարի զիւղէ զիւղ, գաւառէ գաւառ թափառեցայ ոտքով իբրև մուրացկան և հաւաստիացայ, որ Պօլսոյ մշակներն իրանց նեղութիւնների հարիւրերորդը չեն կարողացել պատմել, իմ թշնամուս աչքերին կըննայէի տեսնել, ինչ որ ես ախնաստես եղայ:

Հաջիս այստեղ մի ժամաչափ ազիողորմ և աղէշարժ խօսքերով նկարագրում էր մեզ Տաճկահայաստանի հայերի կեանքը: Փուչ կենդանին հարամ արեց ուրախութիւններս, զինու փոխարէն արտասուչք էինք կուլ տալիս, նոր տարին սև եղաւ մեր գլխին:

— Մշնուհետև, տեւրք իմ, շարունակեց հաջին, ես եկայ մեր երկիրը, եկայ այս Տփլիս քաղաքը, եկայ որ, իբր թէ, իմ կարծ խելքովս Պօլսի մեր զարիւ եղբայրների ցաւին մի դարման դտնելու և վաչ ինձ, այստեղ էլ նշխը տեսայ, ինչ որ Պօլսում ես չըզիտէի, թէ Տփլիսի

Հոյակապ, ընդարձակ շէնքերի վերայ բանող բոլոր մշակները, երկնամասն բարձրութեան համար կարեւոր հող ու աղիւս ուսով վեր տանողները ամենքը մի և նոյն ծածկատանի հայերն են, եկայ և դուայ որ Տփլխսեցի հայի ձեռքից ամենքից աւելի հարստահարուած և արհամարհուած մշակը Մշեցի հայերն են, սրանք են ամեն անարդ ծառայութիւն կատարողները, սրանք են չնչին կուսկներով այս քաղաքի աղբ թափողները, չնչին կուսկներով եմ տառմ, որովհետև հայ մշակի շալակած աղբի տաններորդ մասի ծանրութիւն ունեցող ապրանք փողոցից տուն բերող իմերէլ մշակին եռապատիկ աւելի է վճարուում:

Ի՞նչ պէտք է անելի ես, վճռեցի ինքս էլ տաճկաստանցի կերպաւորուել, տաճկաստանի անցաթուղթ ձեռք բերել և իբրև տաճկաստանցի իմ ախրոջս ծառայ մըտնել (կրկին ինձ ցոյց տուեց հաջին) և դորա ներդամութեան շնորհիւ մի կողմից կարգալով ինքս զարգանալ, միւս կողմից իմ տկար յեղուովս գործից աղատ ժամանակները զիտեցածներս հաղորդել մարդկանցից և Աստուածանից մոռացուած անբաղդ հայ մշակներին:

Ես մեղաւոր եմ իմ ախրոջ առաջ, սորա հրամանին համաձայն ես պէտք է ինքս ծառայելի ձեղ, բայց յոյս ունիմ, որ կընեմք իմ ողորմած աէրս և դուք էլ նորա հետ, եթէ ես տեսմ, որ դեսցել էի սրբելու քառնից աւելի մշակների աղի արտասուքը, որոնք այսօր մինչև ևրեկոյ ոսնահան և մէջքահան են եղել ամփխսեցւոյ բակերի աղբերը թափելով, աչքերովը տեսել են այն հաղարաւոր անոյշ կերակուրները, մտել են հարուստ արփխսեցւոյ անիւր, բայց որ հայրենիքումը իրանց զաւակներն են քաղցած ու մերկ յրտի ձեռքից դողդողալով քնի մէջ մտել, «աման բաւ (հայրիկ), ո՛ւր ես արպեօր» կանչելով, իսկ իրանք էլ մի մի կաոր քառթու (չին հայ) ջրի մէջ թաթախել են, բայց նշանաւոր օրուան յիշո-

դուժիւնը կտայել է նրանց ատամները, ծնօտները յիս չեն բացուել, որ ծամեն, կուլ տան մի քիչ դժ ժողովեն, որ վաղը մի և նոյն խաչը կրեն:

Այո՛, տեղիք իմ, իմ աէքս շատ անգամ է վրաս բարկացել, շատ անգամ է հարց ու խնդիր եղել, թէ ո՞ւր եմ ես կորչում ոռաւելապէս պոսպիսի նշանաւոր օրերը, ուղեցել է իմանալ իմ յարատեւ արամուլթեան պատճառը, բայց ես չէի տեսել, ես սրանից թագցրել եմ՝ սրա զգայուն սիրտը չքշտայնելու համար, ընչո՞ւ ասէի, քանի որ աւելի պէտք է վիշտ պատճառէի. ի՞նչ կրգար սորա ձեռքիցը, մի մարդու ուժից վեր է պոս չարիքի յառաջն առնելը:

— Իսկ դու ընչո՞վ ես մխիթարում նրանց, հաջի, հարցրի ես:

— Ես նրանց համար կարգում եմ զանազան յուսարական պատմութիւններ, որով մի քիչ սփոփում եմ նրանց ցոււրը և ահա պոս երեկոյեան կարգացածիս ուղաւորութեան ներքոյ ցանկացայ հայ ազգին Ֆրանսիական աղղի տնդորրութիւնը, ես կարգացի իմ ունկնդիրներին պոս կտորը, որ ինքս թարգմանեցի մի գրքից:

Հաջին ծոցիցը հանեց ոռւսերէն գրքի մէջ գրուած մի ձեռագիր տեարակ և մեկնեց գէպի ինձ: Դիւքը մի վէպ էր Ֆրանս-պրուսական պատերազմական անցքերից, իսկ ձեռագիրն այդ գրքի մի կտորն էր հայերէն թարգմանած:

— Ի՞նչպէս, հաջի, մի՞թէ դու ոռւսերէն էլ գիտես:

— Դթարտութեանդ շնորհիւ գիշերները պարտաւում էի և ինչպէս տեսնում ես, թէ և սուտ ու սխալ, բայց թարգմանել եմ, պատասխանեց նա իմ հարցմունքին:

Ընկերներին խնդրանայ համաձայն հաջին ինքը կարգաց իր թարգմանութիւնը, վիպասանը մանրամասն նկա-

լսողրել էր Ֆրանսիական ամբողջ ազգի անմխիթար զբոլթիւնը, երբ պրուսացիք Փարիզ մտան հէնց այդ ժամանակները մի ազգային սօն օր է մօտենում. ամեն տարի այդ սօնի ժամանակ ամբողջ Ֆրանսիան ուրախ է լինում, ճրագալոյցներ և հրձգութիւններ են կատարուում, իսկ այդ օրը ամեն տուն դուռը փակած սուղ է անում:

Շատ չե քաշում, պրուսացիք հինգ միլիարդ պատերազմական կօնտրիբուցիան են առաջարկում. կարծելով, թէ անհնարին կըլինի վճարել և երկիրն իրանց կըմնայ. բայց ինչպէս զղջում են, երբ մի քանի օրում միլիարդների մեծ մասը վճարուում է հայրենասէր ազգի անձնասիրութեան շնորհիւ:

Աստու երկարում են յիշողութիւններս, ապա թէ ոչ ես կըկարգայի այն կտորները, երբ իւրաքանչիւր Ֆրանսիացի՝ ազքատ թէ հարուստ, մեծ թէ փոքր, կին թէ տղամարդ զարդարուած իրենց սօնի հաղուսաներով ու թանկագին շորերով՝ գնում են, մանում քաղաքական տան դահլիճը, հանում այնտեղ իրանց բոլոր շքեղ հագուստները, թափում իրանց ամբողջ դանձր մինչև վերջին սուէն (կոպէկ) և ուրախ ուրախ դուրս դալիս տուրն ունեցած հասարակ էժանագին շորերով: Մի առ մի նկարադրուած էին բոլոր իրեղէնները՝ ոսկեղէն, արծաթեղէն, ադամանդեղէն, պղնձեղէն և կերպասեղէն: Մտնում էր միլիօնաւոր մարկիզն իւր շռայլ հագուստով, ծոց ու զրպանը փողով ու գոհարներով սուգած և ամենը թափում, դուրս գալիս մի հասարակ Ֆրանսիական արհեստաւորի վերնաշապկով (բլուզ):

Գալիս էր կոմսուհին, կամ բանկիրի կինը քառաձի նժոյգներով լծուած ոսկենկար կառքի մէջ թիկնած, ոսկեղլթաց ժամացոյց կախ, մարգարտաշար մանեակը բաց լանջի վերայ ձօձելով, ջայլամի թանկագին փեարաւոր փեղոյրը գլխին, ներս մտնում դահլիճը, թափում այն

ամենը և դուրս գալիս հասարակ գեղջկուհու չեթ շորի մէջ, զլուխը մի քանի կոպէկանոց թաշկինակով կապած և առանց աջ ու ձախ նայելու, աչքերը գետին ձգած՝ ոտքով դնում էր գէպի իւր տունը. գալիս էր հարուստ վաճառականը պայուսակը կռնատակովը կախ, տուգած պայուսակը իւր մէջ ամփոփած բանկի տոմսակներով թողնում է դահլիճումը և նոյնպէս սոսի վերնաշապկով զլուխը կախ՝ դնում:

Սյուպիսով ահա երկու ամսում Փրանսիացիք վճարեցին այնքան պատերազմական տուգանք, որ բոլոր Եւրոպան դուրէ տարիներով դժուարանար վճարել:

Սյնուհեռն նկարագրուած էր այն ուրախութիւնը, որ պրուսական զօրքի մի մասը Փրանսիացիք վճարքի ուժով դուրս հանելուց յետոյ՝ Փրանսիացիք կատարել են: Ծօն ու զատիկ չի եղել, բայց նրանք ստեղծել են մի նոր որ և անունը զրել վերակենդանութեան նոր օր ու այնպէս տօն են կատարել, որ շատ տարիներ չեն եղել կատարած: Կարծեմ յուլիսին էր:

— Ահա, տես՞րք իմ, ընթերցումները վերջացնելուց յետոյ դարձաւ հաջին գէպի իւր լուռ ունկնդիրներն, այս կտորը կարդացի այս երեկոյ իմ սիրելի թշուառ հայաստանցի մշակների համար, սրանով մենք զատիկ կատարեցինք. այս յօդուածով ես մի քանի թուրք մոռացրի խեղճերին իրանց ցաւերը և այդ տպաւորութեան տակ լարի գիշեր մաղթելով՝ շատպաւ հեռացայ, չըկամելով ականատես լինել այն հիասթափութեանը, որ մի քանի թուրքից յետոյ զալու էր նրանց վերայ. և որովհետեւ, ինչպէս տեսնում եմ, իմ յիմար վարմունքս առիթ տուաւ ձեզ կարճ միջոց ընդհատելու ձեր ուրախութիւնը, ես իմ կողմից շնորհաւորելով ամենքիդ զատիկը, ցանկանում, որ ձեր թուրքական անբուժեանք հետեւի այն ուրախութիւնը, ինչ զգացին Փրանսիացիք իրենց ստեղծած

նոր տօնի օրը. ուռւայ, կեցցէ՛ հայ և հայութիւն, գոչեց չա-
ջիս և լեքք բաժակը դատարկեց ու դուրս թռաւ:

—Հաջի՛, չաջի՛, չաջի՛, գոռացի ես և քամակիցը
դուրս վազեցի, չաջի՛, չաջի՛, չաջի՛, կրկնեցին ընկերներս
հետեւելով մթութեան մէջ ինձ, հաջի՛, չաջի՛... ջի՛...
ջի՛... ջի՛... կրկնեց արձագանգը Սօլօլակի խոր ձորում,
ուր ես բնակուում էի. բայց կրկին լռութիւնը տիրեց,
չաջիս մի ասեղի նման անհետացաւ:

Տասն և ութ տարի է անցել այն օրից և ես ոչինչ
տեղեկութիւն չունէի չաջուս մասին. երկու ամիս է միայն,
որ նրա մահուան բօթը ստացել եմ էջմիածնից:

ՊԵՐՃ ՊԹՕՇԵԱՆՑ.

ԹԱԳՈՒՅՈՒ ԱՐՏԱՍՈՒՔԸ.

(աւանդութիւն).

I.

Ծեր Ուզուն-Խանը տխրեց: Այլ ևս նորան չէին մխիթարում ո՛չ կանաչ այգիները, որ պատել էին նորա ապարանքը, ո՛չ կարիաջիւն շատրուանները, ո՛չ իւր զօրքի յաղթութիւնները, ո՛չ խանի առաջին խորհրդական Զուչի-Քաթէմը, որին ծեր խանը անուանում էր «երկու աչքիցս աւելի լաւ», ո՛չ խանի պարտէզների վերահսկող խորամանկ Ալթուն-Թիլքիի (ոսկէ աղուէս) հէքիաթները, ո՛չ էլ վերջապէս պալատական բանաստեղծ և ուսումնական Ավուջի-Բօշի խելացի դատողութիւնները և ոտանաւորները: Ծաղկափթիթ Կանաչ Քաղաքը, ուր հաւաքուած էին Ուզուն-Խանի տասն հարեան աւերակ դարձրած տէրութիւնների դանձր, լուռ էր, սպասում էր, թէ ինչով կրկերջանայ խանի արտօնութիւնը, գուցէ նոր պատերազմ յայտնուի, կամ բանդերում գեգերուող թշնամիներին սկսեն կախել, կամ գուցէ խանը ուրախանայ և այնպիսի մի խնջոյք տայ, որ ուրախութիւն կրպատձառէ տասնեակ հազար ժողովուրդ: Սակայն խանի պալատում լուռ էր, ինչպէս մի գերեզմանում, իսկ ծեր Ուզուն-Խանը՝ շարժելով իւր գաւառեայ, տատանուող գլուխը, ասում էր Ալթուն-Թիլքիին.

—Այլթուն-Թիլքի, զուարճութեան համար արդեօք չկախեմք քեզ բայց որպէս զի տխուր չլինիս կախուած ժամանակդ, կախել չաւամք քեզ մօտ և աշխարհիս ամենաուսումնականին՝ Ավուջի-Բօշին:

—Արեգակը աւելի պայծառ չի լինիլ, եթէ հանգըր-նէն երկու խեղճ, աղօտ լոյս տուող ճրագ,—պատասխանում էր խորամանկ Այլթուն-Թիլքին:—Բայց խանի սիրտը մի և նոյնն է թէ անեղը ծով, այն տեղ ամեն մէկը կրխորատուղուի և կըխեղդուի, ով որ համարձակուի նայել տակը...

Ծեր Ուզուն-Խանի գլուխը արդէն վաղուց էր տատանվում իսկ դէմքը սաստիկ դեղին էր, կնճռապատ, բերանում ոչ մի առում չկար, ներքին ծնօտը կախ էր ընկած, իսկ աչքերը պղտորուած էին և միշտ արտասուք էր թափվում: Արտաքին այս այլանդակութիւնը ծածկելու էր թանկագին մետաքսով, հաղուազիւտ մորթիքով, ու թանկագին քարերով, այնպէս որ խանի հպատակները, որոնք տեսնում էին հեռուից,՝ առաջուայ պէս նորան բոլոր թաղաւորներից հօգորը, ուժեղն և խնստունն էին համարում: Որդիքը նոյնպէս մօտից չէին տեսել ծեր խանին, իսկ նորա ընտանիքն էլ փոքր չէր. հարիւր տղայ ունէր և երկու հարիւր աղջիկ: Միայն մերձաւորները գիտէին, թէ ինչ բան է Ուզուն-Խանը՝ իւր ժամանակի նշանաւոր տիրապետողը, որ արիւնաշաղախ էր արել ամբողջ տէրութիւններ, որ ստանեալ բարդուած քաղաքներ էր աւերել և ամայի դարձրել բաւականին շատ հարեան նահանգները:

Այլթուն-Թիլքին միակ յոյսն էր մնացել, որ մինչև այժմ չէ խաբել նորան. տիրող Ուզուն-խանը սովորաբար վերջացնում էր այսպէս. իւր պալատական պարտեզներում էր մխիթարվում, ուր հաւաքուած էին արեւելքի բոլոր գեղեցկուհիները: Պարտեզներից մէկի անունը Լէթա-

Ֆէթնամէհ էր, իսկ միւսը—Բաղի-Դիգիշտ: Այս պարտէզներում բաւականին շատ կային խանի կանայք, հարձեր և նաժիշտներ, որոնք տարիներով էին սպասում, թէ ով կ'արժանանայ խանի փառաքուշ հայեացքին,—այսպէս ծաղիկները միայն սպասում են գիշերային ցողին և թօշնում, եթէ երկինքը փակվում է, ինչպէս փակուել էր խանի ծեր սիրտը: Սակայն խանի սիրտը ծովից լայն էր և նորա հայեացքից չէր խուսափում իւր համայն տէրութեան ոչ մի գեղեցկուհին, իսկ խանի առաջին խորհրդական Ջուշի-Քաթէմը աւելի ևս յարգանք էր վայելում Ուզուն-Խանի կողմից իւր արժանաւորութիւնների համար. խանը խել էր նորա մօրը, կնոջը և աղջկանը: Ջուշի-Քաթէմը ընդունեց խանի ողորմութիւնը ուրախ դէմքով և մինչև գետին կռանալով՝ կրկնում էր.

—Երկնքում մի արեգակ կայ, երկրում մի Ուզուն-Խան և չնչին Ջուշի-Քաթէմի մի գլուխը, որ մտածում է միայն, ինչպէս հաճոյք պատճառէ երկրիս արեգակին...

—Ո՛հ, Ջուշի-Քաթէմ, իմ երկու աչքիցս աւելի լաւը, ինչպէ՞ս եմ կարող ես գնահատել քեզ արժանի կերպով,—հարցնում էր Ուզուն-Խանը, շարժելով իւր ալեգարդ գլուխը:—Միայն մի Ալթուն-Թիլքի ունիմ, և էրբ նորա բերանում մի ատամ կրմնայ, այն ժամանակ ես նորան քեզ կըտամ...

Ջուշի-Քաթէմը և Ալթուն-Թիլքին ատում էին միմեանց, ինչպէս կատուն և մուկը՝ պոչերով միմեանց հետ կապուած, որովհետեւ երբէք չէին կարողանում հաւասարապէս վայելել խանի սէրը: Ուզուն-Խանը զուարճանում էր, աննեղով նոցա կռիւը և օտկալում էր Ալթուն-Բօշին հաշտեցնել նոցա,—մեծ ուսումնականը կարողանում էր նայել ամեն բանի վերայ խանի հայեացքով և լսել բոլորը խանի ականջներով:

Այսպէս Ուզուն-Խանը ախրում էր... Լուռ ու մունջ

էին խանի պարտէզները, ինչպէս երկու կանաչ գերեզման. ի վուր էր պտտում. պալատում Ավուջի-Բօշը, խանի համար նոր պուարձութիւն հնարելով, իսկ խորամանկ Ալթուն-Թիլքին մտածում էր և միայն մտածում, և նորա մտքերը այնպէս էին թռչկոտում գլխումը, ինչպէս չղջիկները հին աւերակներում: Ամբողջ Կանաչ Բաղաքը աւելի չէր կարող հնարել, քան թէ խորամանկ պառաւը: Վերջապէս նա հնարեց... Ո՛հ, որպէս թնդաց նորա ծեր սիրտը, երբ յղացաւ այդ երջանիկ միտքը և ինքը ուսումնական Ավուջի-Բօշը, պառաւի զաղտնի խորհրդականը և հաւատարմատարը ասաց նորան.

— Ալթուն-Թիլքի, աշխարհիս բոլոր ուսումնականները քո մի կոճակին էլ չեն արժանի. և եթէ ես խան լինէի, կը հրամայէի, որ քեզ ոսկեղօծեն... Եւ խանը կ'որախանայ քո հնարածից... և Զուչի-Քաթէմը կը խմէ տանջանքների թասը մինչև վերջին մրուրը:

Կանաչ Բաղաքում ոչ ոք չգիտէր Ալթուն-Թիլքի հնարածն, և միայն մարդարտեայ շատրուաններն էին արտասվում գիշերային լուսթեան ժամանակ, երբ խանի պարտէզներում քնած էին զեղեցկուհիները, իսկ սոխակը բարձրաձայն երգում էր սէր, բերկրութիւն և յաւիտենական երջանկութիւն: Ալթուն-Թիլքին ամեն երեկոյ զալիս էր Ուզուն-Խանի մօտ և պատմում էր նորան հեքիաթներ, մինչև որ ուժասպառ ծերունին քնում էր:

II.

Ուզուն-Խանը առաւօտեան վաղ կանչում է իւր հաւատարիմ ստրուկ Զուչի-Քաթէմին և ասում նորան.

— Երկու աչքիցս աւելի լաւը, ես ողջ գիշերը մը տածել եմ... իմ համայն թաղաւորութիւնը քնած էր մեռելական քնով՝ սկսած աղքատներից, իշապաններից,

Հանդէս V.

Թափառաշրջիկ դերվիշներին և վերջացնելով զինուորական պահպաններով, որոնք նշանակուած են իմ պալատը պահպանելու,—այո՛, ամենքը քնած էին, և միայն ծեր խանն էր արթուն։ Նա մտածում էր, թէ անարդարացի է ապրում, և ի դուր տեղը շատ արտասուք է թափել տուելի։ Խանն էլ միւսների պէս մարդ է,—նա ուղտի պէս տասը փոր չունի, վիշապի պէս քառասուն աչք չունի, և միայն մի սիրտ է, այնպէս չէ՞, մեծ ուսումնական Ավուջի-Բօշ։

Զգացուելով՝ նա միայն աչքերը փակեց և ձեռք դրեց լանջին. իսկ միւս սենեակում, վարագոյրի հաւ՝ թաղնուած ուրախանում էր Ալթուն-Թիլքին։ Ի հարկէ, Ուղուն-Խանը ծեր է և նա դժուարանում է իւր սեպհական մարմինը կրելու, բայց նա այժմ էլ սուր խելքի տէր է, ինչպէս և առաջ,—ինքը Ալթուն-Թիլքին այնպէս չի խօսիլ, ինչպէս Ուղուն-Խանն է խօսում։

—Իրաւացի՞ է, եթէ մէկը առնէ իրեն համար հազար երիտասարդ և զեղեցիկ կին,—շարունակեց խանը, շարժելով գլուխը։—Նա նմանում է այն անմիտ մարդուն, որ ծարաւը կտորելու համար չէ բաւականանում մի գետի ջրով և վազում է դէպի միւսը դարձեալ ծարաւի, մինչև որ ուժասպառ ընկնում է։ Մեր պալատական Ավուջի-Բօշ ուսումնականը, երկիւղ կրելով գլուխը կորցնելուց, այդպէս էլ յայտնեց. «դա անարդարացի է»։ Նա մինչև անգամ վախեցաւ խանի բարկութիւնից և ուղղակի ասաց. «դու, Ուղուն-Խան, ծեր ես և քեզ անհրաժեշտ է մտածել քո մոլորութիւնների մասին, որպէս զի ուղղուես զոնէ ծերութեանդ ժամանակ»։ Ավուջի-Բօշը ճշմարտութիւն ասաց, և ես արքայաւթիկ կերպով կը վարձատրեմ նորան իւր համարձակութեան համար։ Այո՛, ես իրաւացի չեի... Եւ ամենից աւել ես անարգար էի քո առաջ, Զուլի-Քաթէմ, իմ ջուխտ աչքիցս էլ լաւը,

որովհետեւ անարգեցի մօրդ, խլիցի կնոջդ և խայտառակեցի աղջկանդ: Այժմ ես ծեր եմ և կամենում եմ ուղղուել: Նայիր աղանիններին, պորերին, սոխտկներին, արջերին, առիւծներին, տես՝ թէ ինչպէ՞ս են ապրում: Ամենահեղ թռչունը, ամենասպիտակ թռչունը և ամենաքաղցրաձայն թռչունն էլ ապրում է իւր կողակցի հետ, որովհետեւ նա օրինակ պիտի ցոյց տայ միւս զազաններին: Նոյնն էլ ես եմ կամենում անել, Ջուշի-Քաթէմ, և քեզ ինձ օգնական եմ ընտրում... Դու գիտես, որ իմ նշանանակած մարդիկը ամեն դարուն շրջում են իմ թագաւորութիւնը և ընտրում իմ պարտէզների համար ամենագեղեցիկ աղջկերանց: միւսները գնում են ուրիշ տէրութիւններ և գնում ամենալաւ հարձերին,—ես ոչինչ չէի խնայում, որ ամենալաւ վարդերը Բաղի-Դիզիշտում և Լէթաֆէթ-Նամէհում ծաղկեն: Սակայն այդ մարդիկ ինձ խաբում էին: Բայց իմ սիրտս միշտ սառն էր մնում, որովհետեւ նոքա չէին կարողանում գտնել այն աղջկան, որ կարողանար երջանկայնիւ ինձ: Դու, իմ իրկու աչքիցս աւելի լաւդ, կ'անես այդ, և արդէն մեծ ուսումնական Ավուջի-Բօջը զուշակել է քո յաջողութիւնը... Գնա՛ և գտիր նորան, որ կը վերագարձնէ ինձ երիտասարդութիւնս, երջանկութիւնս և ուրախութիւնս: Ինձ խաբածներին ես կը հրամայեմ կախել, իսկ քեզ կը պարգեւեմ նոցա կայքը, կանանց և որդիներին: Քո օգնականը կըլինի ամենաուսումնական Ավուջի-Բօջն:

Ջուշի-Քաթէմը խոնարհ կերպով զլուխ տուեց և դուրս եկաւ: Նա չէր հաւատում խորամանկ ծերի ո՛չ մի խօսքին,— Ուղուն-Խանի ամեն մի խօսքի տակ թաքնուած էր մի մի թունաւոր օձ: Կախելուց առաջ նա շատ սիրալիւր կերպով էր վարվում իւր թշնամիների հետ և բաւականութիւն էր ստանում նոցա զիւրահաւատութիւնից, իսկ իրեն օգտակարներին նա հալածում էր նուրբ

պատիժներով, ինչպէս և եղաւ Զուչի-Քաթէմի Հետ:

Ինչպէս խանը առաջ, այնպէս էլ արաւ: Երեկոյեան Զուչի-Քաթէմը ստացաւ Հինգ տոպրակ լիբը մահապարտների զլուխներով և կենդանի Ավուջի-Քօշին, որ եօթ ոչխարի յիմարութեան տէր էր: Խանի կին գտնելու ցանկութեան լուրը արդէն տարածուել էր Կանաչ Քաղաքում, և խանի պարտէզներում սարսափելի իրարանցում կար: Դա այն սովորական բանը չէր, երբ զարնան Հաւաքում էին խանի համար հարձեր, այլ մի նոր բան էր, որ ստիպեց մտածել խանի Հին կանանց և խանի բոլոր երեխայոց մայրերին: Մի բան կըլինի, երբ գայ այդ միակ աղջիկը: Խանի պարտէզներում լաց ու կական բարձրացաւ, ուր մաշվում էին նորա զեղեցկուհիները և միայն անտեսանելի սոխակն էր բարձրաձայն զայլալուծ, ի զուր մխիթարելով սիրուց սուգորուող վարդերին:

Սակայն Զուչի-Քաթէմը ձեռնամուկս եղաւ գործին: Քաւառներում զանուկ բոլոր զօրքերը ենթարկվում էին նորա կարգադրութեան: Հաղարապետներից և հարիւրապետներից համարձների մի ստուար խումբ էր կազմուել, որոնք պարտական էին հպատակուել նորա իւրաքանչիւր հայեացքին: Ամբոխը սովոր էր այդ տեսակ հանդէսների, և շատ ծնողներ մտածում էին այն երջանիկի մոտին, որ իբրեւ թագուհի պիտի մոնէր Կանաչ Քաղաքը: Հաղարաւոր աղջիկների՝ տասն և չորս տարեկանից սկսած մինչև տասն և վեց տարեկան սպասում էին, որպէս մի մեծ տօնի, թէ երբ կըգայ Զուչի-Քաթէմը. իւրաքանչիւրը երազում էր խանի կինը դառնալու: Ամենքը գոհ էին և միայն Զուչի-Քաթէմն էր, որ ման էր գալիս մտախոհ և տխուր — մի վատ բանի նախազգայմունքը տանջում էր նորան: Երբ ստորադրեալները դիմում էին նորան և մի բան հարցնում, նա յօնքերը կխոտում էր և ասում.

— Հարցրէք Ավուջի-Քօշին, նա ամեն բան գիտէ...

Պալատի փորաքարչ մեծ ուսումնականը այժմ անհուն բերկրութիւն էր զգում և այնպէս էր ձիով ման գալիս, ասես, թէ յաղթական տարած նուաճող լինէր, որ նոր միայն մոնում է իւր տիրապետած երկիրը: Արդարեւ նոյա ամէն տեղ իշխանների նման էին ընկունում, իսկ Ավուջի-Բօշը սիրում էր պատիւ, զէր ոչխարի միս և պարպուծիւն: Իւրաքանչիւր քաղաքում նորան ներկայանում էին սեղական ուսումնականների կողմից պատգամաւորներ և ի պատիւ զիտութեան այդ խոշոր աստղի ստրկական ոտանավորներ էին կարգում, որոնցից կարող էր պոռայ գալ մինչև անգամ ուղտի զլուխը, սակայն Ավուջի-Բօշը իրեն համեստ էր ցոյց տալիս և չէր ուզում իւր իմաստութիւնը ցոյց տալ: Բայց ինչպէս հպարտ հպարտ էր բարձրացնում նա իւր զլուխը փոքրիկ զիւղերում, աւաններում, կարծես, թէ մարդարէ լինէր: Եւ նոր պարտականութիւնը դուր էր գալիս ծեր-ուսումնականին, նա ինքն էր անձամբ նայում օրիորդներին, որպէս զի չանհանգստացնի անարժաններին՝ հեռաւոր ճանապարհորդութիւն անելով՝ զէպի խանի պալատը:

Այսպէս երեք ամսում նոքա համարեա պտտեցին, ամբողջ տէրութիւնը և մինչև հազար աղջիկ հաւաքեցին:

— Այժմ մենք էլ կարող ենք վերադառնալ, — վճռեց Զուչի-Քաթէմը: — Խանի հրամանը կատարուած է...

— Ձէ, մենք համայն տէրութիւնը պիտի անցնենք, — վիճում էր Ավուջի-Բօշը մի անբացատրելի յամառութեամբ: — Մենք պիտի նայենք բոլոր անկիւնները, որպէս զի մաքուր խղճով ներկայանանք խանին... զուցէ խանի երջանկութիւնը թաղնուած է մի որ և է խուլ տեղում:

Անկասկած, Ավուջի-Բօշը յիմար էր, բայց այս յամառութիւնը անհանգստութիւն պատճառեց Զուչի-Քաթէմին, և նա սկսեց արհամարհել աշխարհիս ամենամեծ դիտնականի զլուխը: Ի զուր չէր ծեր խանը ուղարկել այդ

շատախօսին նորա հետ, և Զուգի-Քաթէմը սկսեց կասկածել: Միթէ այս բոլորը որոգայթ էր լարուած նորա դէմ:

III.

Ուզուն-Խանի թաղաւորութեան Հիւսիսային սահմանը Սոված Տափաստանն էր: Մի ժամանակ դա բարդաւաճ երկիր էր, բայց Ուզուն-Խանը նուաճեց նորան, աւերեց քաղաքները, բնակիչներին մասամբ կոտորեց, մասամբ էլ քշեց ուրիշ կողմեր: Այն երկիրը, ուր հողը ամեն տեղ վարած էր, ուր պտղատու ծառերով լի պարտէզներ ու այգիներ էին կանաչում և տարին երկու անգամ արտերը ծածկվում էին բեղմնաւոր հոնձերով, այժմ սովալլուկ տնապատ էր, և միայն քամին էր խաղում այնտեղ, որ աւաղով լըրիկ էր քաղաքի աւերակները, ջրհորներն և արըքների ահագին ցանցը: Զուրը ցամաքեց, և Սոված Տափաստանի վերայ իշխում էր մահը: Նորանից հետո էին քաշվում վաճառականների կարաւանները, հովիւներն իրենց հօտերով և մինչև անգամ անապատական աւաղակները: Սակայն Ուզուն-Խանը հրպարտանում էր դորանով, որպէս իւր զօրութեան ապացուցով. նորա մի խօսքը միայն ամբողջ տէրութիւն անապատ էր դարձնում: Այսպէս էին անում բոլոր մեծ նուաճողները: Կանաչ Քաղաքից մինչև Սոված Տափաստանը տասն օրուայ ճանապարհ էր: Բայց ահա քառասուն տարի է, որ ոչ ոք այդ կողմը չէ զնայիլ, բացի մի քանի հազուադէպ որսորդներից, որոնք այցելել են Զօլփան-Թաուլի անտառախիտ լեռները, ուր պուրակներում թաք կացած էին լինում եղջերուներ և մարախեր:

Սակայն Սոված Տափաստանումն էլ կանաք կար, այն է Զօլփան-Թաուլի Հիւսիսային կողմում, ուր լերի ժայռերն ու ամեհի ապառաժներն էին յցուած: Այնտեղ քա-

րանձաւում ապրում էր հարիւրամեայ ծերունի Բայզիր խանը, այն իշխաններից մէկը, որոնք մի ժամանակ իշխում էին Սոված Տափաստանին, որ աւերակ դարձաւ Ուզուն-Խանի շնորհիւ։ Կար ժամանակ, երբ նա ամենալաւ ջիկիտն էր, ունէր բազմաթիւ հօտեր, այգիներ, հերկած արտեր և մեծ ընտանիք, բայց այդ բոլորը կորաւ նուաճման ժամանակ։ Բայզիր-Խանը առիւծի պէս էր կռվում, պաշտպանելով իւր հայրենիքը, և երբ բանը պրծաւ, դնաց Զօլփան-Թառ, որպէս զի այս անմատչելի բարձրութիւնից կիանքը թանգ ծախէ իւր բախտաւոր թշնամուն։ Նորահաս միտախնդէպի լեռները գնացին մի քանի անպատի բաթրոններ։ Այդ հերոսները ողջ օրը պաշտպանվում էին սարերում, մինչև որ ամենքը ընկան։ Սպանուեցաւ և Բայզիր-Խանը, այսինքն՝ կարծում էին, թէ նա սպանուած է։ Սակայն նա միայն ուշաթափ էր ընկած և ուշքի եկաւ այն ժամանակ, երբ թշնամիները հեռացել էին։ Այո՛, Բայզիր-Խանը ուշքի եկաւ և ամփոփաց, որ կենդանի է մնացել, նորա աչքերը դեռ բաց էին մի ամբողջ ժողովրդի թշուառութիւնը ողբալու համար։ Նա վճռեց միշտ մնալ Զօլփան-Թառում, որի ապառաժոտ բարձրութիւնից երևում էր Սոված Տափաստանը։ Նորա աչքի առաջ Տափաստանի աւազը թաղում էր ոտնակոխ արած դաշտերը, աւերուած քաղաքները և թանկագին գերեզմանները, — ոչ, ամբողջ Սոված Տափաստանը մի լայնատարած գերեզման էր, և Բայզիր-Խանը նստած էր ապառաժին, որպէս մի լեռնային արծիւ վերաւորուած թևերով։ Սկզբում նա կամենում էր վրէժը հանել Ուզուն-Խանից, յետոյ մտածեց, որ իւր անող ուրիշները վրէժխնդիր կը լինեն, և վերջ ի վերջոյ վճռեց, որ արիւննուշտ նուաճողին այդ անարդարութեան փոխարէն Աստուած ինքը կը հատուցանէ։ Տարիները արագընթաց սահում էին Զօլփան-Թառի վրայից, իսկ Բայզիր-Խանը դարձել էր

մի միայնակեաց: Նա կերակրվում էր լեռների արօտներով, բանջարեղէններով ու իւր որսածով, և միշտ մտածումնքների մէջ էր ընկղմում: Նորա գոյութեան մասին գիտէին միայն Զօրիան-Թառնից մի քանի գաղթածներ, որոնք հրբեմն այցելում էին ծերունուն, բանկեցնելով ամեն տեսակ նախազգուշութիւն, որպէս զի Ուզուն-Խանը չիմանայ, որ նա ողջ է: Երբ Բայդիր-Խանը արգէն իննսուն տարեկան էր, բերին նորա մօտ մի չորս տարեկան աղջիկ, որ Սոված Տափաստանում երբեմն իշխող խաների վերջին ճիւղն էր: Դա մի այնպիսի գաղտնիք էր, որ ինքը Բայդիր-Խանն էլ չէր ենթադրում: Նա սկզբում չէր հաւատում, իսկ յետոյ, երբ հարիւրամեայ աչքերն արտասուեցան, Բայդիր-Խանի սիրտը բացուեց. մեծ է Աստուած և ի զուր չէ ինքը՝ Բայդիր-Խանը սյսքան տարի ապրել սարերում:—Ուրախութիւնը թռչնի պէս թռաւ եկաւ նորա մօտ:

—Ես զգում եմ, որ սա իմ ոսկորս է,—ասաց Բայդիր-Խանը, համբուրելով չորս տարեկան երեխային:—Մեծ է Աստուած և ուղարկեց ինձ վերջին սփոփանքը...

Աղջկայ անունը Ղարա-Նինգիլ էր (սև մարգարիտ) և նա մնաց Բայդիր-Խանի հետ մի քարանձաւում: Ծերունին կենդանութիւն առաւ, ասես թէ վերածնունդ, և իւրաքանչիւր նոր առաւօտ նորան նոր բերկրութիւն էր բերում: Ղարա-Նինգիլի սևորակ աչքերից նայում էր ծերունուն նոր կեանք, իսկ նորա ժպիտով ժպտում էր ապագան: Երեւցան երկու այծ, շուն, մանկական խաղալիքներ, որ մի առանձին բաւականութեամբ շինում էր Բայդիր-Խանը: Իրիկնադիմին, երբ արեգակը իջնում էր դէպի հօրիզոնը, ծերունին հրկար ժամանակ նստում էր քարի վերայ, նայում էր դէպի ցած, ուր լայն շերտով սփռվում էր Սոված-Տափաստանը, և հրգում էր հին քաջերի, զարմանալի գեղեցկուհիների և խստասիրտ Ու-

զուն-Խանի մասին: Նա չէ յիշում, թէ ով է յօրինել այդ երգերը,—ինքն է, թէ մի ուրիշը, բայց կենսաբան խօսք է պահանջում, որպէս զի խանգարուի շրջապատող լեռնախմբի մեռելային լռութիւնը: Ղարա-Նինգիլը լսում էր Բայդիր-Խանի երգերը, և քողցր կերպով ընկղմում մանկական անմեղ քնի մէջ՝ զլուխը դրած ծերունու ծնկներին: Աղջիկը այնպէս էր մեծանում, ինչպէս մեծանում էին շրջակայ անտառների ծաղիկները և լեռնային հոտաւետ արօտը, միայն այն դանազանութեամբ, որ ծաղիկները անկարող են ժպտել և ողբալ ի վուր տեղը կորած մարդկանց թշուառութիւնը: Ղարա-Նինգիլը նոյնպէս մեծացաւ մեռելային այս առասպելական թագաւորութիւնում, ինչպէս գերեզմանների վերայ բուսնում են կանաչ ծառեր: Իսկ Բայդիր-Խանը, կարծես, թէ նորից երիտասարդացաւ և համոզուեցաւ, որ չի մեռնիլ, մինչև որ Ղարա-Նինգիլը կրմեծանայ և լիովին լեռնային մեծ գեղեցկուհի կըդառնայ:

Ղարա-Նինգիլը ողջ օրը անց էր կացնում անտառում և զիտէր մերձակայ սարերի իւրաքանչիւր ծմակը: Նա մենակ չէր վախենում ման դալ և այծեսամի պէս վեր էր բարձրանում ապառաժի վերայ: Նորա սիրած տեղն էր Գեօզ-Թառն (Աչք-սար), որի ապառաժոտ բարձրաւանդակում մնում էին հին բերդի աւերակները. թէ երբ էր նա շինուած, կամ ով էր շինել և ինչու համար,—ինքը Բայդիր-Խանն էլ չէր յիշում, բայց հիանալի տեսարան էր բացվում դէպի Զօլփան-Թառն և Սոված-Տափաստանն, որ քանի զնում էր, որպէս մի դեղին կապերտ, հեռանում էր մարդու աչքից: Բայդիր-Խանը Գեօզ-Թառն անիծեալ տեղ էր անուանում, ուր մինչև անգամ ծաղիկներ չեն բուսնում, և չէր յաճախում այդ տեղը: Եւ հարիւրամեայ ծերունու համար դրժուար էր հեռանալ այդ ոլորապտոյտ սարը, — Գեօզ-

Թաուլի վերայ էր նա պաշտպանվում թշնամիներից և այս տեղ նա վերաւորուեց վերջին անգամ: Նստա, Հին պատերը, որ շինած էին վայրի քարերից, գեղեցիկ կերպով պատսպարում էին և միայն ջրի պակասութիւն կար— խոր ջրհորը, որ շինուած էր բերդում, վաղուց քանդուել էր և այնտեղ այժմ միայն օձեր էին և չղջիկներ:

Տասն և երկու տարեկան Հասակում Ղարա-Նինգիլը մտախոհ աղջիկ դարձաւ և համարեա ամեն օր առանձնանում էր Գեօզ-Թաուլի վերայ,—նստում էր պատի դուրս ցցուած ծայրին և երկար, շատ երկար նայում էր հեռուն, ուր կապուտակ երկինքը միանում էր գեղնադոյն տափաստանի հետ: Նորան անպէս էր թւում, որ ծիշդ այդտեղից պիտի դայ այն քաջերից մէկը, որոնց մասին երգում էր Բայդիր-Խանը: Երբեմն նա մինչև անգամ լսում էր ձիու տրոփիւն և հեռաւոր ձայներ, բայց այդ բոլորը լինում էր միայն նորա պիտում, և Ղարա-Նինգիլը մինչև անգամ սարսում էր: Մի անգամ, երբ նա այդպէս նստած էր Գեօզ-Թաուլի վերայ, լսեց որսորդական փողի ձայն և շների հաչոց: Աղջիկը վախեցաւ, վեր թռաւ և թռչնի արագութեամբ ճախրելով վազեց դէպի իրենց քարանձաւը:

—Պապի, այն տեղ, սարերում մի ինչ որ մարդ կայ,—ասաց նա Բայդիր-Խանին:—Ինքս լսեցի... Վախե-
նում եմ:

—Դա շայթանն է,—ասաց ծերունին:—Սարերում ո՞վ պիտի լինի... Քառասուն տարի է, որ ես այստեղ եմ և ոչ ոքի չեմ տեսել... Դա երևել է քեզ, շայթանն է վախեցնում:

Բայդիր-Խանը այս անգամ սխալուել էր. լեռների մէջ խանի որսորդներն էին ոստոստում: Խանի համհարդներից ամենալաւ որսորդը շեղուել էր և ճանապարհը կորցրել սարերում: Բազէն հեռու է թռել, իսկ ջիգիտը յետևիցն

է ընկել ոսկեզոյն նժոյգի վերայ նստած: Երբ Ղարա-Նին-զիլը վազում էր Գեօզ-Թառից, ջիգիտը նկատեց նորան և շուտով գտաւ այն քարանձաւը, ուր թաք էլ կացել Բայդիր-Խանը: Դա մի հսկայ էր, որ թռչնի պէս թռչում էր իւր ձիու վերայ: Երբ նա մօտենում էր քարանձաւին, Բայդիր-Խանը ասաց.

—Քառասուն տարի է, որ ապրում եմ սարերում, բայց առաջին անգամն է, որ կենդանի մարդ եմ տեսնում... Համեցէք, մեր հիւրը կըլինես:

Հսկան միայն ժպտեց:

—Քանի՞ տարեկան ես, ծերունի,—հարցրեց նա:—Հարիւր տարի աշխարհումս ապրել ես, բայց խաբել չես սովորել:

Բայդիր-Խանը վախեցաւ և միայն գլուխը շարժեց և ասաց.

—Հարիւրամեայ ծերունին խաբեց, որովհետեւ վախեցաւ, իսկ դու, հսկայ, երկիւղդ հետդ ես ման ածում:

Այս խօսքերը ստիպեցին հսկային մոտաճել.—ծերունին ճիշդ ասաց:

—Իմ բաղէս ինձ այստեղ բերեց, և ես քեզ ոչ մի մնաս չեմ տալ,—պատասխանեց նա աչքերը ջած ձգելով:—Բայց ճիշդ է, որ ես վիշտ ունիմ... Դու, մենակեաց, ամեն բան դիտես, և ես կըպատմեմ քեզ:

Հսկան սկսեց պատմել թէ ինչպէս Ուղուն-Խանը անարգել է նորա մօրը, խլել է կնոջը և անպատուել աղջկանը և թէ վրէժխնդիր պիտի լինի: Բայդիր-Խանը լսում էր նորան և շարժում իւր ալեգարդ գլուխը: Ինչո՞ւ վրէժխնդիր լինել... Մեծ է Աստուած և իւրաքանչիւրը ունի իւր ուրախութիւնը: Պէտք է այնպէս ապրել որ ինքդ չվիրաւորես ուրիշին: Ժպտեց հսկան, հարցրեց ճանապարհը և դնաց:

Ճիշդ մի տարուց նա վերադարձաւ, մենակ և Բայդիր-Խանին մի տոպրակ թանկագին ընծաներ բերեց:

—Տո՛ւր այս աղջկանդ,—ասաց նա:—Կըմեծանայ—պէտք կըգայ:

Բայդիր-Խանը նորից շարժեց գլուխը, նայելով թանկագին ընծաներին. հսկան հասարակ մարդ չէր, և բազէն չէր բերել այստեղ, այլ գուցէ ինքը բաղդը: Նա կանչեց Ղարա-Նինգիլին, հրամայեց, որ շնորհակալութիւն անի հսկայից, իսկ ընծաները յետ տուեց: Հսկան նայեց Ղարա-Նինգիլին, նորա ցած ձգած մութ աչերին, վայելչակազմ իրանին, վարպագոյն այտերին և միայն հառաչեց.

—Մի տարուց կըգամ...—ասաց նա:

Վիրաւորուած թռչնի պէս թփթփաց հսկայի սիրտը, աւելի ևս ցած ձգեց Ղարա-Նինգիլը իւր աչքերը, և երբ հսկան դնաց և այլ ևս չէր լսվում նորա ձիու տրոփիւնը, նա անշարժ կանգնած էր մի և նոյն տեղում, զմայլածի պէս: Բայդիր-Խանը մինչև անգամ բարկացաւ նորա վերայ, բարկացաւ առաջին անգամ, թէև տասը տարի էր, որ միասին ապրում էին, և երկար ժամանակ բան չէր խօսում: Ծերունին իւր մտածմունքն ունէր, Ղարա-Նինգիլը—իւրը:

Արդարեւ, մի տարուց յետոյ հսկան վերադարձաւ, բայց այս անգամ մենակ չէր, այլ մի խումբ համհարդներով: Նորա հետ էր Ավուջի-Բօշը, որ հարսնացուներին էր նայում: Մեծ ուսումնականը իմացաւ Ղարա-Նինգիլի մասին, որպէս ամենագեղեցիկ հարսնացուի մասին, և առաւ նորան ի թիւս Ուզուն-Խանի հարսների: Ջուշե-Քաթէմ հսկան ոչինչ չասաց Բայդիր-Խանին—նորա հոգին գիշերուայ պէս խաւար էր: Նա առաջուց գիտէր, որ Ղարա-Նինգիլը, իւր փայփայած, աչքի լուսի պէս սիրած Ղարա-Նինգիլը Ուզուն-Խանի ընտրեալը կըլաւնայ: Այլթուն-Թիլքին վատ օյին խաղաց նորա գլխին,

բայց աղջկան կորզելը նոցա թանկ կընստի... Ո՛հ, Զուչի-Քաթէմի կրծքում երկաթէ սիրտը բաբախում էր, և այն տեղ սառն օձ էր պառկած:

— Ես, Զուչի-Քաթէմն վռէժխնդիր կը լինիմ,—ասաց նա լաց լինող Բայդեր-Խանին:—Ղարա-Նինգիլի ամեն մի ի վրէժ տեղը թափած արցունքի համար մի մի զլուխ կը հատուցանեն նոքա:

IV.

Կանաչ Քաղաքից դուրս՝ ուր այգիների մէջ թաղ-նուած հոսում է արագահաս Իկը, մի նոր քաղաք կաղ-մուկեց զոյնզոյն վրաններից—այս տեղ հաւաքուած էին համայն տերութեան բոլոր զեղեցկուհիները, և իւրաքանչիւրն ունէր իւր առանձին վրանը: Նախ քան ընտրելը, նոր նշանակուած մարդիկը, տեղական հէքիմները և հմուտ պառաւները, որոնք խանի պալատում վերակացունէին, նորից նայեցին նոցա բոլորին: Զուչի-Քաթէմը, կատարելով իւր պարտականութիւնը, այժմ մտածում էր աղատութիւն ստանալ, բայց Ուզուն-Խանը ասաց.

— Ամեն մի լաւ գործ պէտք է մինչև ի վերջը հաս-ցնել... Դու դժուարանում ես մենակ կառավարել աղջը-կանց քաղաքը, Ավուջի-Բօշը շատ է գիտուն այդ բանի համար, ուստի ես քեզ օգնական եմ նշանակում Ալ-թուն-Թիլքիին:

Արդէն երկրորդ ամիսն էր, որ Ղարա-Նինգիլը ապ-րում էր իւր վրանում, և նա շատ ուրախ էր: Զուարթ աղջկերանց աղմկալից շրջանում նա մոռացաւ և Զուլպան-Թաուի սարերը, իւր քարանձաւը և Բայդեր-Խանին: Երիտասարդ սիրտը թրթռում էր սպասելուց, թէ ինչ կը լինի անյայտ ապագայում: Երեկոյեանները նա երկար նըս-

տուում էր արագավազ Իկի ափին և լսում, թէ ինչպէս է քնի մէջ խորանուզվում Կանաչ Քաղաքը. ուղտերը մը-ռնչում էին, սայլերը ճրճում, ոչխարները բառաչում էին և ձիերը խրխնջում: Ինչպէ՞ս էր նա կամենում տես-նել այդ քաղաքը, ուր մեծ Ուզուն-Խանն էր ապրում, գէթ մի աչքով տեսնել: Խանի կինը դառնալ նա չէր էլ երազում. քիչ գեղեցկուհիներ կան: Նորան գղութեցնում էին միայն վերահսկողները, որոնք ամեն օր գալիս էին և նայում նորան, որպէս մի ձիու: Մէկը ատամներն էր նա-յում, միւսը—աչքերը, երրորդը—մազերը, ձեռները, վիզը: Գիշերը պառաւները ման էին գալիս բոլոր վրանները և դիտում, հանգի՞ստ են քնած գեղեցկուհիները, թէ ոչ, կամ չունի՞ն նոքա այնպիսի վատ նշաններ, որ ցերեկով կարելի է ծածկել: Զուշի-Քաթէմին նա տեսնում էր միայն հեռուից, և նա, կարծես, չէր ուզում ծանաչել Ղարա-Նինգիլին, և այդ զայրացնում էր աղջկանը: Միթէ քա-ջը այդպէս շուտով մոռացաւ նորան և չէ զգում, թէ ինչպէս է բարախում աղջկայ սիրտը, երբ անցնում է նորա վրանի մօտից:

Սակայն որքան ուրախ էր լինում ցերեկը, մահա-ւանդ առաւօտեան, երբ բոլոր աղջկերքը գնում էին Իկ լողանալու: Ոչ ոք իրաւունք չունէր մօտենալ Աղջկանց Քաղաքին երէք հարիւր քայլից աւել, որովհետեւ կանդ-նած պաշտպանում էր խանի վաշտը, և աղջկերքը կա-րողանում էին ազատօրէն զուարճանալ, ինչպէս կամե-նում են: Միայն մի անգամ, երբ նոքա լողանում էին, գետի վերայ երևեց մի նաւակ, որ վախեցրեց բոլորին. դա ինքը Ուզուն-Խանն էր, որ կամեցել էր զուարճանալ նայելով լողացող գեղեցկուհիների վերայ: Ղարա-Նինգիլը չէր ուզում հաւատալ, որ կուչ եկած, դեղին ծերունին, որի գլուխը սաստիկ տատանվում էր, ինքը Ուզուն-Խանն է, որի մասին այնքան շատ լսել էր: Մի այդպիսի փթած

խաղալիկի կին դառնալն մեծ ուրախութիւն չէր,—աւելի լաւ էր մնալ Զոյպան-Թառի սարերում:

Մի ուրիշ անգամ Ղարա-Նինգիլը սաստիկ վախեցաւ, երբ գիշերը նորա վրանը մտաւ մի ինչ որ կին: Սյս անտանելի պառաւները մինչև անգամ չէին թողնում քնել:

—Մի վախենալ, Ղարա-Նինգիլ,—ասաց մի մատղաշ կանացի ձայն, որ աւելի ևս վախեցրեց նորան:—Ես եկայ քեզ ասելու, որ միայն դու կրլինիս մեր խանի կինը: Դա արդէն վճռուած բան է:.. Իմ անունն է Ակ-Բիրէ, ես Զուչի-Քաթմի, որին գուլալ ճանաչում ես, աղջիկն եմ: Ուզուն-Խանը ինձ էլ էր սիրում, միայն մի օր սիրեց, իսկ յետոյ ուղարկեց Լէտաֆէթ-Նամէհ, ուր ինձ նման անբախտ աղջկերք հարիւրներով են: Մենք ամենքս այժմ միայն քեզ կրճառայենք, որպէս մեր թագուհուն... Քեզ համար արդէն նոր ապստանք են շինում:

—Ես քեզ չեմ ճանաչում, Ակ-Բիրէ,—պատասխանեց Ղարա-Նինգիլը,—և ես չեմ իմանում, թէ ինչ ես ուզում ինձնից:

—Ի՞նչ եմ ուզում,—հարցրեց Ակ-Բիրէն և յանկարծ արտասուեց, դառնազին, անմխիթար կերպով լաց եղաւ:

—Ինչո՞ւ համար ես լաց լինում, Ակ-Բիրէ:

—Լալիս եմ և ինձ համար և քեզ համար, Ղարա-Նինգիլ... Դու գեռ այնպէս ջահիլ ես և չես իմանում, թէ քեզ պէս գեղեցիկուհիներին որքան զարհուրելի է այս աշխարհում ապրելը: Իմ հայրս՝ Զուչի-Քաթմը սիրել է քեզ և կամեցել է պսակուել քեզ հետ, բայց այդ բանը իմացել է Ալթուն-Թիլքին և ի վրէժ հօրս կամեցել է քեզ խանի կինը շինել,—առանց այն էլ հօրիցս ամեն բան խեղին, մնացել էր որ հարսին էլ խլէին:

Ակ-Բիրէն դառնազին լայիս էր և պատմում Ղարա-

Նինգիլին Ուզուն-Խանի բոլոր չարագործութիւնները: Կիսով չափ փթած այդ ծերունին դեռ կարող է ուրախանալ ուրիշների տանջանքի, երկունքի ու անարգանքների համար: Որքան մարդը լաւ է, այնքան էլ Ուզուն-Խանին հաճելի է տանջել նորան: Յետոյ Ակ-Բիբէն պատմեց Ղարա-Նինգիլին, թէ որպէս են այրվում, տոչորվում բոլոր կոնայքը Լետաֆէտ-Նամէյում և Բաղի-Դիգիշտում, թէ ինչպէս ատում են նորան, ապագայ թագուհուն, խանի հարիւր տղայքն ու աղջկերքը և ինչպէս պիտի հայհոյեն ու անիծեն Աղջկանց Քաղաքում հաւաքուած հազարաւոր գեղեցկուհիները, երբ խմանան Ուզուն-Խանի ընտրութիւնը:

— Ես ոչ ոքի փնաս չեմ տուել...— շնջեց Ղարա-Նինգիլը:— Բայց լսելով քո ասածները, ես միայն մի բան հասկացայ, որ կամ բոլորովին չպիտի ծնուէի, կամ առ միշտ պիտի մնայի Զոլպան-Թաու'ում:

— Ամեն մարդ ունի իւր ճակատագիրը, որից խոյս տալ չէ կարելի: Պէտք է արած այն, ինչ որ ճակատագիրը հրամայում է:

— Իսկ ի՞նչ պէտք է արած...— հարցրեց Ղարա-Նինգիլը:

— Երբ ժամանակը կըգայ, ես քեզ կըսովորեցնեմ, — պատասխանեց Ակ-Բիբէն:— Գեղեցիկ աղջիկները աշխարհ են գալիս վշտի համար...

Գիշերը անցաւ և Ակ-Բիբէն գնաց, որ աննկատ գնայ Լետաֆէտ-Նամէյն: Եթէ նորան նկատէին, խակոյն կըդիտատէին, որովհետեւ խանի կանայք չպիտի անց կենային իրանց պարտէզի շէմքը: Երբ նա գնաց, Ղարա-Նինգիլը սաստիկ լաց եղաւ, — նա սկզբից տեսց և Ուզուն-Խանին և իւր վերակացուներին Ալթըն-Թիլքիի հետ միասին, և իրեն Զուչի-Քաթէմին, որի սէրը վտանգի ենթարկեց Ղարա-Նինգիլին: Եթէ իրեն, որպէս խանի ա-

պազայ կնոջ, ամենքն ատում են, ինքն էլ նոյա է ատում... Ամբողջ ղիշերը բարձր երգում էր սոխակը Ղարա-Նինգիլի վրանի վերայ և ամբողջ ղիշերը լաց էր լինում Ղարա-Նինգիլը: Նա ուզում էր մեռնել այնպէս, ինչպէս այժմ էր,—ջահիլ, գեղեցիկ, որպէս այն առասպելական գեղեցկուհիները, որոնց մասին երգում էր Բայ-ղիր-Խանը:

Առաւօտեան, երբ Ղարա-Նինգիլը զարթնեց, Ակ-Բիբէի այցելութիւնը նորան մի ծանր, սարսափելի երազ թուեց: Նա, կարծես, մեռած էր այդ ղիշեր և արթնացաւ ուրիշ կերպ:

Ինչպէս Ակ-Բիբէն ասաց, այնպէս էլ եղաւ:

Երբ կատարուեց աղջկերանց նայելն ու փորձիլը, իւրաքանչիւր տասնեակից ընտրեցին մէկին,—և մի քանի տասնեակ գեղեցկուհիներ հաւաքուեցան. Ղարա-Նինգիլը դոյա թուում էր: Սյդ տասնեակներից ընտրեցին միայն հօթին—դոյա մէջ էր և Ղարա-Նինգիլը: Սյդ հօթից ընտրեցին մէկին, և այդ մէկը Ղարա-Նինգիլն էր: Տնչեցին փողերը Կանաչ Քաղաքում, քէֆ էր անում ժողովուրդը և ուրախացաւ ծեր Ուզուն-Խանի սիրտը, երբ առաջին անգամ տեսաւ Ղարա-Նինգիլին: Գոյնզգոյն կերպասներից շինած նորա վրանը այժմ Աղջկանց Քաղաքի մէջ տեղումն էր և ծածանվում էին նորա վերայ փայլուն դրօշակներ, իսկ ինքը Ղարա-Նինգիլը զարդարուած էր բեհեզեայ շորերով, ոսկով և թանկագին քարերով: Բայց այդ ապրեշու մի, ոսկու և թանկագին քարերի տակ թափնուած էր մի սև, վատ ոյժ—վիշա, որ ճնշում էր Ղարա-Նինգիլի սիրտը, որպէս մի զերեգմանաքար:

V.

Ուզուն-Խանը կամեցաւ կատարել իւր հարսանիքը Աղջկերանց Քաղաքում, ուր մեծ պատրաստութիւններ էին տեսնվում: Կենտրոնում շինած էր մի ապրեշու մէ վարդադոյն վրան՝ ոսկէ սիւների վերայ, իսկ նորտն պատում էին երեք տեսակ ապրեշումի ցանկեր՝ կանաչ, դեղին, կապոյտ: Այս վրանը, որ ծածկած էր զրօշակներով և ոսկով, հեռուից նմանում էր մի մեծ ծաղկի: Ներսը զարդարուած էր թանկագին կապերտներով, ապրեշումէ բարձերով, իսկ մէջ տեղում՝ զրած էր ոսկէ մահճակալ: Միւս վրանները լայն կիսաշրջան էին կազմում: Ուզուն-Խանը չէր կամենում մենակ ուրախանալ, և իւր մերձականերին, զօրավարներին և սիրելիներին ընծայեց միւս աղջկերանց: Մինչև անգամ Առջի-Բօշին էլ կին հասաւ, իրաւ է, տգեղ կին, բայց կանառցի այդ պակասող զեղեղելութիւնը պիտի լրացնէր մեծ ուսումնականի իմաստութիւնը: Կին չհասաւ միայն Զուլի-Քաթէմին, որին Ուզուն-Խանը ասաց.

— Ի՛նչ, զոյգ աչքիցս լաւագոյնդ, բայց իմ ուրախութիւնից ուրիշ ուրախութիւն չպիտի ունենաս. դու միշտ ինձ մօտ կըլինիս Ալթըն-Թիլքիի հետ:

Որպէս զի իւր ընտրածը տխուր չմտաց, Ուզուն-Խանը հրամայեց նորտն ընկերուհիներ ընտրել երկու այդիներէից, և Ղարա-Նինգիլը ընտրեց միայն Ակ-Բիբէին, իսկ սորա ցուցմունքով և ուրիշներին: Երբ Ուզուն-Խանը իմացաւ նորա ընտրութիւնը, ուրախ կերպով ծիծաղեց:

Հարսանիքին ամեն կողմից հետաքրքիր մարդիկ եկան Կանաչ Քաղաքը, որ իրանց աչքով տեսնեն, թէ ինչպէս է ուրախութիւն անում խանը: Երբ քաղաքում արդէն տեղ չկար, սկսեցին տեղաւորուել քաղաքից դուրս շինած վրաններում, ուր արագահոս Իկը զուարթ սահում

էր կանաչ ափերի մէջ: Այդ բոլորը բերկրութիւն էր պատճառում Ուղուն-Խանին և նա հրամայեց, որ զօրքը դուրս բերեն Աղջկերանց Քաղաքի շուրջը,—[Թող ամենքն ուրախանան, որոնք մասնակից են եղել պատերազմի նեղութիւններին ու վտանգներին: Սովորութեան համեմատ հարբը պիտի գար խանի պալատը, բայց այս անգամ Ուղուն-Խանը փոխեց այդ և տեսց.

—Երկիրը չէ պատում երկնքի շուրջը, այլ արեղակը, այդպէս էլ և խանի սիրտը...

Առջի-Բօշը ամենաբախտաւոր օրն էր ընտրել հարսանիքի համար, ինչպէս թելադրեց նորան իւր իմաստութիւնը:

Ղարա-Նինգիլը խանից այնքան ընծաներ էր ստացել, որ եթէ բոլոր ապրեշուժէ շրերն, ոսկին ու ակնեղէնները հազցնէին նորան, նա այդ ծանրութեան տակ կրճնար: Նորա վրանը իրաւունք ունէին մոնելու նաժիշտներն և Ալթուն-Թիլքին, իսկ տղամարդկանցից միայն Ջուչի-Քաթէմը: Հարսանեաց գիշերը նա պիտի քնէր վրանում, որպէս զի հսկէ նորապսակների հանգստութիւնը—ինքը սատանան զօրանից խիստ սրտախժ չէր կարող հնարել: Բայց Ջուչի-Քաթէմը երկաթէ սիրտ ունէր, և նա ուրախ սրտով էր հեռանում, կարծես թէ Ուղուն-Խանը չէ ամուսնանում Ղարա-Նինգիլի հետ, այլ ինքը: Այդ հանգամանքը մոլորեցրեց և Ղարա-Նինգիլին. ո՛հ, Ջուչի-Քաթէմը երբէք չէ սիրել նորան... ինչո՞ւ է նա ուրախանում... Չորս կողմը ամենքն ուրախանում էին, և միայն Ղարա-Նինգիլն էր զաղաուկ լաց լինում:

Ամուսնանալու օր առաւօտեան Ջուչի-Քաթէմը շը-չնջեց նորան.

—Մի՛ վախենալ, իմ բերկրանքս, և լսիր Ալ-Բիբէին այնպէս, իբրո՞ւ թէ ես եմ ասում: Երբ ես քիչ տեսնում եմ երազումս—մեռնում եմ, իսկ երբ զարթնում եմ և տես-

նում քեզ—կրկին մեռնում եմ... Սիրաս, դու թագուհի կըլինես:

Այս խօսքերը քաջալերեցին Ղարա-Նինգիլին: Չէ որ ամենքն օտար էին նորան, և նա միայն Ջուլի-Քաթէմին էր ճանաչում:—նորան ճանաչում էին օրիորդի սիրան ու աչքերը: Ո՛հ, նա այնպէս գեղեցիկ է և արի, իսկը մի հսկայ: Նորա մի խօսքը արժէր իւր կանայցի վշտին:

Վաղ առաւօտեան Կանաչ Քաղաքում հնչեց առաջին փողը, իսկ նորա պատասխանը լսուեց Աղջկերանց Քաղաքից: Տօնախմբութեան նշանն էր դա: Հաղարաւոր մարդիկ, լաւ շորեր հագած, անհամբեր սպասում էին հազուադէպ տօնախմբութեան: Որպէս կենդանի պատ, երկու քաղաքների մէջ երկու կարգ զինուորներ էին կանգնած: Ղարա-Նինգիլի վրանի առջև կիսաշրջան շինած էին քէֆ անելու տեղերը, իսկ Ուլուն-Խանի և Ղարա-Նինգիլի համար պատրաստած էր մի բարձր գահ, զեղնադոյն ապրեշուժէ կերպասով հովանաւորած: Այս տեղից Ուլուն-Խանը ցոյց պիտի տար բոլոր ժողովրդեան նոր թագուհուն:

Բարձր թմբկահարում էին, փողերը հնչում, զինուորական երաժշտութիւնը նուագում էր, միայն Ղարա-Նինգիլի սիրաբ խուլ արձագանք էր տալիս այդ ուրախութեան: Որպէս մի փոթորկաբեր ամպ՝ մօտենում էր սարսափելի ըոպէն: Ձիաների սմբակներից փոշին արդէն բարձրացել է ամպի պէս Կանաչ Քաղաքի վերան: Հեռուից խուլ կերպով լսվում են մարդկանց ձայները, կարծես ծովի ալիքները շառաչում լինին:

Երբ պալատից դուրս եկաւ Ուլուն-Խանը, այնպիսի ուրախութեան ձայն բարձրացաւ, կարծես, թէ դետինը զորդաց: Նա ձիով էր իւր համհարզների հետ և որքան մօտենում էր Աղջկերանց Քաղաքին, նոյնքան բարձր էր նուագում երաժշտութիւնը, իսկ ամբօխը

Հետևից խուճի խուճի վազում էր որպէս ատից դուրս պրծած ջուրը: Դողաց Ղարա-Նինգիլի սիրտը, բայց նա ինքն իրեն յաղթեց, որպէս զի ուրախ գէմքով զիմաւորի փեսային: Երբ եկողները սկսեցին մտնել Աղջկերանց Քաղաքը, նորից Ղարա-Նինգիլը երկիւղ զգաց, բայց նա կրկին յաղթեց իրան և կարծես, բոլորովին սառած մնաց:

— Շուտով բոլորը կը վերջանայ... — շնջեց Ա. Բիրէն, որ Ղարա-Նինգիլի նաժիշաներիցն էր: — Դու թաղուհի կը լինես... և միայն կը լինես:

Երբ Ուզուն-Խանը մօտեցաւ վրանին, Ղարա-Նինգիլը պիտի զիմաւորէր նորան իւր նաժիշաների հետ: Ավուջի-Բօշը մի ոտանաւոր կարգաց փեսային, միւսը Հարսին, որ նորա պարտականութիւնն էր, իսկ Ջուշի-Քաթմը օգնեց Ուզուն-Խանին ձիուց ցած իջնելու, աւելի ճիշդ ասած, վեր առաւ նորան թամբից, որպէս մի վիրաւորուած ազնաւի: Ուզուն-Խանը բռնեց Ղարա-Նինգիլի ձեռքից և աստաւ նորան արքայական տեղը, իւր կողքին, որպէս զի բոլոր ժողովուրդը տեսնէ իւր նոր թաղուհուն: Երաժշտութիւնը նուազում էր, թմբուկ էին ածում, հաղարաւոր ամբոխը և բոլոր զօրքը գոյ պէս աղաղակում էին: Սյւ օրուայ համար մի նախիր եղ էին մորթել, հաղար ոչխար և ամեն տեղ տկերով զինի էր շարած: Ամբոխը զուարճանում էր և ուրախանում, ինչպէս և խանի սիրտըն էր ուրախ, իսկ Ավուջի-Բօշը արդէն նոր ոտանաւորներ էր կարգում ի պատիւ նորապսակների և երգիչները երգում էին նոցա, իսկ երաժիշտները նուազում:

— Սիրում ես ինձ, թաղուհի, — հարցրեց Ուզուն-Խանը, զուլսը շարժելով:

— Մի՞թէ կարելի է քեզ չսիրել, իմ տէրս, — պատասխանեց Ղարա-Նինգիլը:

— Ո՛հ, ոչ թէ քո տէրը, այլ հպատակդ... — շնջեց

կրքերից թուլացած ծերուկը և մինչև անգամ ուրախութիւնից արտասուք երևեց աչքերում:

Խնջոյքը տեւեց ողջ օրը՝ մինչև արեգակի մայր մըտնելը և մինչև որ Ուզուն-Խանը հրամայեց բոլորին հեռանալ: Աղջկերանց Քաղաքը յանկարծ դատարկուեց, միայն չորս կողմից պատեց հրեղէն շրջան և երաժշտութիւնն էր նուազում: Աղմկից վախեցած սոխակները այսօր չէին երգում, և Ղարա-Նինգիլի սիրարը նոյնպէս սառել էր, ինչպէս խստաշունչ ձմեռը սառչում էր թռչունները թռչելիս:

Այժմ նա վրանում մենակ էր Ուզուն-Խանի հետ: Զուգի-Քաթէմը պատկառանք կանգնած էր մուտքի առջև և սպասում էր՝ հրամաններին: Ալթուն-Թիլքին և նաժիշաները խմբուած էին ոչխարների պէս առաջին բակում,—նոքա հարսի շորերը պիտի հանէին, երբ Ուզուն-Խանը անկողին մտնէր:

—Հաւանում ես նշանածիս,—հարցրեց Ուզուն-Խանը իւր հաւատարիմ ծառայ Զուգի Քաթէմից:—Սա մի աստղ է, որ երկնքից իջաւ ինձ համար...

Երբ նաժիշաները հանեցին Ուզուն-Խանի շորերը, և նա անկողին մտաւ, թանկագին կապերտի վերայ պատրաստած, Զուգի-Քաթէմը պայմանական նշան տուեց իւր աղջկան՝ Ակ-Բիբէին: Բոլոր նաժիշաները վաղեցին խանի կողմը, ծածկեցին նորան հարսանեաց ապրեջումէ վերմակով և, բռնելով զորդի ծայրերից, սկսեցին թափ տալ Ուզուն-Խանին: Դա մի տեսակ պարտաւոր պատիժ էր տոհմական իշխանների համար, որովհետեւ օրէնք կար, որով «արեգակը չպիտի տեսնէր խանական արիւնը»: Բոլոր նաժիշաները քսան հոգի կը լինէին և նոքա այնպէս սաստիկ էին թափ տալիս զորզը, որ ծերունին այլ ևս չէր ազդողակում, նորա զառամեայ, մեղսական մարմինը այնպէս էր պրկւում վերմակի տակ, ինչպէս մի կտոր իւղ,

կրբ աշխատասէր կիներ խնայում է կաթը: Զուչի-Քաթէմը միայն կարգադրութիւններ էր անում,—խանի ձայնը չէր լսվում՝ վրանից դուրս նուազող կրտժտութեան ձայնից: Երկիւղից կիսամիտ Սյթուն-Թիլքի պառաւը այժմ սողում էր Զուչի-Քաթէմի սաների առաջ և թողութիւն էր հայցում, իսկ նա ցոյց էր տալիս պառաւին անկիւնում կանգնած Ղարա-Նինգիլի վերայ:

—Ահա մեր թագուհին, նորանից ներումն խնդրիր:

Այս բոլորն այնպէս շուտ եղաւ, որ Ղարա-Նինգիլը միայն այն ժամանակ ուշքի եկաւ, երբ Ուղուն-Խանն արդէն մեռած էր: Զուչի-Քաթէմը չոքեց մի ծնկան վերայ նորա առաջ և ասաց.

—Մեծ թագուհի Ղարա-Նինգիլ, այսուհետեւ դու ես մեր հրամանատարը...

Ղարա-Նինգիլը խիստ կերպով նայեց նորան և ասաց.

—Եթէ դու ինձ էլ այնպէս ծառայես, ինչպէս Ուղուն-Խանին էիր ծառայում, կըմնաս պալատում և կը շարունակես նախկին պաշտօնը... յայտնիր ամբօխին, որ մեծ Ուղուն-Խանը ուրախութիւնից մեռաւ: Օրհնեմք լինի մեծ խանի և իմ մարդու անունը...

Երբ հեռեւեալ օրը Կանաչ Քաղաքում կենդանութիւն սկսեց, խանի պահապանները, որոնք հսկում էին Աղջկանց Քաղաքին, թագուհի հռչակեցին Ղարա-Նինգիլին: Նոյա օրինակին հետեցին ուրիշ զօրքերը, և երաժշտութիւնն նուազելիս Ղարա-Նինգիլը մտաւ Կանաչ Քաղաքը, ուր և բռնեց խանի պալատը: Զուչի-Քաթէմի հրամանով՝ այդ իսկ զիշելը մորթոտեցին խանի բոլոր հարիւր որդկերանց, իսկ աղջկերքը փակուեցան Բադի-Դիգիշում, մինչև որ նոր թագուհին կարգադրութիւն անէր: Նա ինքը մասնակից էր թագուհու Կանաչ Քաղաք մտնելու հանդիսին, գնում էր նորա կողքին և ողջունում ցնծութեամբ ուրախ-ուրախ աղաղակող ամբօխին,

կարծես, թէ ոչինչ բան չի եղել: Ղարա-Նինգիլին յայտնի չէր սպանուած ժառանգների թշուառ վիճակը և աղատութիւն ստացած թռչնի նման ուրախանում էր, — նա օրիորդ մնաց, ինչպէս և Զովիան-Թառուումն էր:

Ավուչի-Բօշը գիմնուորեց թաղուհուն պալատում նոյն ռտանաւորով, որ նա պատրաստել էր այս դէպքի առթիւ Ուզուն-Խանի համար: Քաղաքը կրկին յնծում էր... Եւ ի՞նչ: Մեծ Ուզուն-Խանը մեռաւ ուրախութիւնից և կայ նոր թաղուհի: Մեռած Ուզուն-Խանը պառկել էր վրանում, որպէս մի սատկած էջ. մինչև անգամ հին հաւատարիմ ծառաներն անցան նոր թաղուհու կողմը: Իւրաքանչիւրը իւր մասին էր մտածում, իսկ ծեր խանը ոչ ոքի աջակցութեան կարօտ չէր, բայց ձանձերից, որ հաւաքուել էին նորա վերայ:

VI.

Երբ Ղարա-Նինգիլը իմացաւ Զուչի-Քաթէմի կոտորածը, սարսափ պատեց նորա սրտին: Խանի հարիւր որդիքը սպանուած են — դա մի այնպիսի սոսկալի զոհ էր, որով դնուեց իւր խանութիւնը: Նա կանչեց Զուչի-Քաթէմին և յայտնեց.

— Զուչի-Քաթէմ, այժմ ես գիտեմ, թէ ինչ եմ պարտական քեզ... Առաջ ինձ այնպէս էր թւում, թէ սիրում եմ քեզ: Դու վազրի սիրտ ունիս, Զուչի-Քաթէմ:

— Ես միայն վրէժխնդիր եղայ իմ խոյտառակութեանս համար... — պատասխանեց Զուչի-Քաթէմը՝ աչքերը ցած ձգելով: — Ուզուն-Խանը ինձ ամեն բանից զրկեց, և ես քսան տարի պահում էի քէնս: Այժմ դու ես թաղուհի, և Զուչի-Քաթէմը զառը կրդառնայ:

Սակայն Ղարա-Նինգիլը չհաւատաց նորա խօսքին և աշխատում էր չտեսնել նորան: Մինչև անգամ Ալթուն-

Թիլքին էլ արդարացնում էր Զուչի-Քաթէմի վարմունքը. միթէ նա կարճը էր ուրիշ կերպ վարուել, քանի որ բոլոր խաները՝ նստելով դահի վերայ, զլխատում են իրենց բոլոր հակառակորդներին: «Այգպէս է եղել Հին ժամանակներից, այգպէս էլ կըլինի միշտ», — հաւատացնում էր պառաւը, որ իւր անձի համար էր երկիւղ կրում:

Խանի այն կին-հարձերը, որոնք մասնակից էին Ուղուն-Խանի մեռցնելուն, այժմ Ղարա-Նինգիլի մերձաւորներն էին, և նոցա պարագլուխն անվեհեր Սկ-Քիբէն էր: Նորա միջոցով Ղարա-Նինգիլը ամեն բան իմանում էր, ինչ որ կատարվում էր Կանաչ Քաղաքում, ինչ որ խօսւում էին զօրքերը նոր Թաղուհու մասին և մինչև անգամ ինչ որ տեղի էր ունենում հեռաւոր դաւառներում:

Երբ Ուղուն-Խանին մեծ մարդու վայել շքով Թաղեցին և գերեզմանի վերայ ահազին արձան կանգնեցրին, Ղարա-Նինգիլը ոչնչացրեց խանի երկու այգին, իսկ այն տեղ մաշուող գեղեցիկներին մարդու տուեց ամենալաւ զօրավարներին: Գոհ էին և խանի նախկին կանայքը, որոնք ջահել ամուսին ստացան, նոյնպէս դոհ էին և աղամարդիկ, որոնք գեղեցիկ կին ստացան, հետն էլ հարուստ օժիտ: Ամբողջ զօրքն ասաց, թէ Ղարա-Նինգիլը իմաստուն կին է: Ղարա-Նինգիլի մօտ մնացին նոքա, որոնք նորա նաժիշտներն էին Աղջկերանց Քաղաքում: Նա չԹողեց, որ նոքա հեռանան. ինքը մարդ չուներ, նոքա էլ մարդու չպիտի գնային: Կարծես, դա մի տեսակ վարձատրութիւն էր Ուղուն-Խանին սպանելու փոխարէն:

Երբ խանի պարտէզները դատարկուեցան, Ղարա-Նինգիլը կամեցաւ տեսնել նոցա: Չէ՞ որ այդ բաղերի մասին առասպելներ էին պատմվում, — այնտեղ էր կուտակել Ուղուն-Խանը այն բոլոր գանձերը, որ նա յափշտակել էր Միջին Ասիայում, Չինաստանում և Պարսկաստանում: Տեսնելու համար օր էր նշանակած, և երբ Ղարա-Նինգի-

լը իւր մարդկանց հետ ներս մտաւ Լէսաֆէտ-Նամէհն, բո-
լոր ծաղիկներն նորա աչքի առաջ թառամեցան: Նոյնը
կրկնուեց և Բաղի-Իկլիշտում: Սյդ բանը մեծ վիշտ պատ-
ճառեց Ղարա-Նինգիլին, և նա չկամեցաւ տեսնել հոյա-
կապ և պերճադարձ տպարանքը, ուր մաշվում էին ոս-
կէ զերութեան մէջ խանի կանայքը, հարձերն ու ըս-
տրուկները:

— Դա մի կախարդ արած կըլինի, — ասաց Ալթուն-
Թիլքին, որ թաղուհուց պակաս չէր վախեցել: — Աշխար-
հումն քիչ վատ մարդ կայ...

Առաջի-Բօշը հաստատում էր Ալթուն-Թիլքիի կար-
ծիքը, բայց Ղարա-Նինգիլը ախուր մտածում էր ինքն
իրեն...

«Ծաղիկները չեն տանում իմ ներկայութիւնը, որով-
հետեւ ինձ համար այնքան անմեղ արիւն է թափած»...

Նա այժմ վախենում էր ամեն մի ծաղկից: Խանի
պալատում ծաղիկներ չկային և նա կարող էր հանգիստ
մնալ, բայց դա սատաիկ տանջում էր նորան, թէ և նա
ոչ դիմն բան չէր ասում: Մնցնում էին օրեր, շաբաթներ,
ամիսներ, բայց Ղարա-Նինգիլը մի և նոյն բանի վերայ էր
մտածում: Մի քանի անգամ նա Ալթուն-Թիլքիի միջո-
ցով ծաղիկներ բերել տուեց, բայց նոքա խսկոյն և եթ
թառամում էին նորա աչքի առաջ, կարծես թէ սառ-
նամանիքի խստաշունչ քամին փչում լինէր: Ղարա-Նին-
գիլը վախենում էր, որ ժողովուրդը կ'իմանայ այդ և
նորան Ուղուն-Խանի սպանիչը կըհամարէ:

— Բարութիւն կ'անեմ և այն ժամանակ Աստուած
կ'աղաաէ ինձ այս անէծքից, — մտածում էր Ղարա-Նին-
գիլը:

Նախ և առաջ նա աշխատում էր չվիրաւորել Ալթուն-
Թիլքիին, որ ուղում էր վոէժխնդիր լինել Ջուհ-Քաթէմին,
խսկ ապա Առաջի-Բօշին բաշխեց կեանք, որի ուսումնա-

կան ղլուխը պտորաստ էր մարմնից անջատուելու ամենազոր Զուչի-Քաթէմի մի խօսքովը: Ղարա-Նինգիլը ցանկացաւ տեսնել Բայդիր-Խանին, սակայն ինքը ծերունին այնքան զառամած էր, որ չկարողացաւ դալ Կանաչ Քաղաքը նորա մօտ, իսկ նա էլ չէր կարող գնալ Զովփան-Տառւ այնպէս, որ իրեն չի մասնի—Զովփան-Տառւում ծաղիկներ քիչ էին, իսկ Գեօղ-Տառւն մինչև անգամ բոլորովին լերկ էր, բայց այն տեղ տանող ճանապարհին ծաղիկներ կային, այն լեռնային հովիտներում, ուր կայտառ հոսում էին զետակներն: Բայդիր-Խանին տեսնել չկարողանալը սաստիկ արտմեցրեց Ղարա-Նինգիլին, բայց նա չկարողացաւ Կանաչ Քաղաքից դուրս պրծնել:

Ուղուհ-Խանի աւերութեան մէջ Զուչի-Քաթէմը առաջին մարդն էր, և ամեն բան նորանից էր կախուած: Սակայն նորան չէին ուրախացնում ոչ իշխանութիւնը, ոչ հարստութիւնն և ոչ էլ պատիւը, որովհետև Ղարա-Նինգիլն այլ ևս չէր սիրում նորան: Ինչ որ Ուղուհ-Խանը չկարողացաւ խել ինքն իրեն դնաց: Իւր վիշտը նա մոռանում էր գործի ժամանակ, իսկ գործ շատ կար: Ի միջի այլոց յայտնուեցաւ, որ Ուղուհ-Խանի ուղղակի ժառանգներից մէկը, որ տասն տարեկան մի երեխայ է, Ալանչա-Խանը, կենդանի է մնացել: Մի հրաշքով նա ազատուել էր, երբ խանի որդկերանց կոտորում էին և փախել սարերը գէպի Չինաստանի սահմանները: Ինչպէս էլ որ լինէր, պէտք էր գտնել Ուղուհ-Խանի այս վերջին ներկայացուցչին, և այն ժամանակ միայն Ղարա-Նինգիլի թաղաւորութիւնը բոլորովին ապահոված կըլինէր: Ի հարկէ, Զուչի-Քաթէմը ոչ դի չէր յայտնում իւր գործը և սաստիկ կերպով գաղանի էր պահում: Ալանչա-Խանը թագ կացաւ կիրգիլ հովիւներից մէկի խուղում և որպէս մի աղքատ խաշն էր արածում: Մի ամբողջ տարի Զուչի-Քաթէմը հետամոռւ էր լինում, և միայն մի տա-

րուց յետոյ կարողացաւ բռնել նորան: Երեխայի վիճակը կանխապէս վճռուած էր և Ղարա-Նինգիլը ոչինչ չպիտի խմանար:

Բայց բանը ուրիշ կերպ դուրս եկաւ: Խորամանկ Ալթուն-Թիւքին պատմեց Ղարա-Նինգիլին փոքրիկ Ալանչա-Խանի վիճակի մասին, որպէս հեքիաթ, և թագուհին դառնաղէտ ողբում էր թշուառ մանկան վիճակը: Իսկ երբ նա խմացաւ, որ այդ հեքիաթը եղելութիւն է, և Ալանչա-Խանը կենդանի է, նա կանչեց Զուչի-Քաթէմին և ծնկաչոք սկսեց աղերսել, որ չսպանէ անմեղ մանկան:

—Թագուհին է քո առաջ ծնկաչոք սողում, —ասում էր Ղարա-Նինգիլը, ձեռքերը կտարաւելով:

—Թագուհին իւր և իմ կորուստն է աղերսում: —Կըրկնում էր անկրկելի Զուչի-Քաթէմը: —Կամ նա, կամ մենք...

—Իսկ եթէ քեզ խնդրէ ո՛չ թէ թագուհին, այլ Ղարա-Նինգիլը, այն Ղարա-Նինգիլը, որ քեզ սիրում էր... Քեզ խնդրում է Զովփան-Տաուլի խեղճ աղջիկը...

Այս խօսքերից շարժուեց Զուչի-Քաթէմի երկաթէ սիրտը և նորա զօրեղ ձեռները թուլացան: Ի՞նչ պիտի անէր: Ալանչա-Խանը կըմեծանար և նոցա բոլորին կըզըլխատէր... Բայց Ղարա-Նինգիլը այնպէս լաց էր լինում, այնպէս աղերսում էր և մինչև անգամ համբուրում նորա շորի վեշերը, որ Զուչի-Քաթէմը անկարող եղաւ նորան դիմադրելու. —այդպէս էլ ջուրը լուանում է լեռնային ամենամեծ ժայռերը:

—Ղարա-Նինգիլ յիշիր, դու ինքդ այդ կամեցար, —ասաց Զուչի-Քաթէմը, դուրս տուեց և դուրս եկաւ:

Ալանչա-Խանը փրկուած էր: Նորան տարան Բաղի-Դիզիշտը բնակելու, ապարանքը պատեցին բարձր պարիսպով, նշանակեցին սաստիկ հսկողութիւն և ամեն տեսակ միջոցներ գործ դրին, որ Ալանչա-Խանը չփախչի: Ղարա-Նինգիլը ուրախութիւնից լաց էր լինում:

VII.

Ալանչա-Խանը կենդանի թաղուած էր Բաղի-Դիգիշ-տում, և նորան պատել էին համր պահապանները,—այդ այն թշուառ գերիներն էին, որոնց լեզուները Ուզուն-Խանը կտրել տուեց: Զուգի-Քաթէմը հաւատարիմ պահապաններ էր ընտրել և ամեն առաւօտ-երեկոյ զալիս էր ստուգելու: Իւրաքանչիւր ստամբակին, որ թողնում էր իւր տեղը, մահ էր սպառնում: Փոքրիկ Ալանչա-Խանը, կարծես, ընկած լինէր մեռելային թագաւորութիւնը և չէր լսում կենդանի մարդկային խօսակցութիւն: Ուրպէս մի ուրու նա թափառում էր իւր պալատի սենեակներում, զբօսնում էր պարտիզում և ողջ օրը անց էր կացնում շատրուանների մօտ, որոնք, կարծես, խօսում լինէին նորա հետ: Այո, այստեղ չէին լսում միայն շատրուանները և գիշերը լալիս էին չինարների, նոճիների կանաչ սաղարթներում սոխակները: Համր ծառաները նշանալի էին խօսում խանի հետ, այն էլ ամենախարեւոր դէպքում: Մանկահասակ խանը ոչինչ չգիտէր, թէ ինչու են իրեն նստեցրել այս տեղ, ինչու գերութեան մէջ են պահում և վերջապէս ինչու իրեն էլ չեն սպանում, ինչպէս միւս եղբայրներին: Նա թափառում էր Բաղի-Դիգիշտում, որպէս իւր կենդանի ստուերը:

Որքան երկար էր տևում ժամանակը Բաղի-Դիգիշ-տում, նոյնքան արագ էր անցնում նա նորա պարիսպներից դուրս, այն տեղ, ուր տարածուած էր Կանաչ Քաղաքը: Թռչնի պէս էին թռչում այստեղ օրերը, շաբաթներն ու ամիսները, մանաւանդ Ղարա-Նինգիլի համար: Մատղաշ, անփորձ աղջիկը այժմ մեծ, նոյնպէս գեղեցիկ և թարմ օրիորդ էր, ինչպէս և զահ նստելու ժամանակ: Նորա հասակակիցները, որոնք մարդու չէին գնացել, արդէն ծերացել էին, որովհետեւ երեխաներ էին

բերել, հոգսեր էին քաշել, ուրախացել էին և տխրել, լայն եղել իսկ Ղարա-Նինգիլը առաջուպ պէս օրիորդ էր մնացել և չէր խմանում, թէ ինչ բան է տղամարդի համբոյրը: Նա մինչև անգամ վախենում էր տղամարդկանցից, որոնք աշխարհիս բոլոր զժբաղգութիւնների պատճառներն են—և պատերազմ և որդեծնութիւն, և խաբուած կանանց արցունքները և շատ ուրիշ անարդարութիւններ, որ գործում են ուժեղները թոյլերի վերաբերմամբ: Ղարա-Նինգիլը վճռել էր օրիորդ մնալ, որպէս զի կեանքը նուիրէ իւր ժողովրդին և կամայ-կամայ ուղղէ բոլոր այն թշուառութիւնները, որ խտասիրտ Ուզուն-Խանը հասցրել էր նորան:

Նորա մերձականների մէջ կային շատ գեղեցիկ կարիճներ, բայց թագուհու ողորմած հայեացքին ոչ ոք չարժանացաւ, կարծես, թագուհին իւր կատարդական գեղեցկութիւնից սառած լինէր: Երկրագործութիւնը, արհեստները, վաճառականութիւնը, արուեստները ծաղկում էին, և երջանիկ ժողովուրդը զրուստուում էր իւր խմաստուն թագուհուն, Ղարա-Նինգիլին, որին տեսնում էին միայն պալատականները: Ճերմակցաւ նոյն իսկ Զուչի-Քաթմի մօրուքը, բայց Ղարա-Նինգիլը կրկին օրիորդ էր, եռանդաղին կերպով պահպանելով իւր «կուսական հարստութեան սառցոյը», ինչպէս ասում է բանաստեղծ Հաֆիզը:

Ոչ ոք բայցի Սլթուն-Թիւքից և Սկ-Բիբէից, ոչ ոք չգիտէր, թէ ինչպէս սիրում է այդ անմատչելի գեղեցկուհին, երբ մենակ է մնում: Հասարակ մարդիկը պիտի չիմանային այդ, թէ չէ այլ ևս չէին յարգիլ իրենց թագուհուն: Նախ և առաջ նա ինքն պէտք է յարգէր իրեն և ասում էր.

—Ես թագուհի եմ ոչ միայն նորա համար, որ Ուզուն-Խանը պսակուեց ինձ հետ, այլ այն պատճառով,

որ ես հին խանական տոհմից եմ... Ես արիւնով թագուհի եմ, զուտ թագաւորական արիւնից եմ:

Նարեան թագաւորութիւններն օգուտ քաղեցին Ուղուն-Խանի մահից նորա տէրութիւնը ձեռք բերելու նպատակով, բայց Ջուշի-Քաթէմը ջարդ ու փշուր արեց նոցա և կարող էր նոր երկրներ նուաճել: Ղարա-Նինգիլը այդ չէր կամենում: Թող միայն որ իրեն ձեռ չառն: Փոքր առ փոքր նա այնպէս ընտելացաւ իւր իշխանութեան, որ իրեն մի արտասովոր կին էր համարում, որ բոլորովին նման չէ մարդու զնացող այն աղջկերանց, որոնք երեխայ են բերում և իրենց առօրեական կանացի հոգսերէ մէջ մաշվում են շատ շուտով: Նա թագուհի է և նորա համար սովորական բերելութիւն, վիշտ և արտասուք չկան: Երբ նա տիրում էր, Ալթուն-Թիլքին Հէքիսթներ էր պատմում, իսկ զուարթ Ակ-Բիրէն երգեր էր երգում:

Սակայն Ղարա-Նինգիլը յաճախակի առանձնանում էր իւր ապարանքի ամենահեռաւոր սենեակը, փակվում էր և երկար լաց լինում,— ոչ ոք պիտի չտեսներ կանացի այս արտասուքը, մինչև անգամ Ակ-Բիրէն և Ալթուն-Թիլքին: Ղարա-Նինգիլի անձնաւորութեան մէջ սաստիկ կռվում էին կինն ու թագուհին: Նա այնտեղից այնպէս ուրախ և հանգիստ էր դուրս գալիս, որ ոչ ոք չէր խմանում, թէ ինչ էր անում նա այն տեղ: Բայց այս կանացի խորամանկութիւնը ծածուկ չմնաց Ալթուն-Թիլքիի ծեր աչքից, որ շան պէս հսականում էր իւր տիրուհու իւրաքանչիւր շարժումը: Մի անգամ սա տապ թաղուհուն.

— Ուղում ես, սպանիր ինձ, թագուհի, բայց դու լաց ես եղել...

Ղարա-Նինգիլը խկոյն կարմրեց ու դեղնեց, ինչպէս մի բռնուած զոյգ, բայց ոչինչ չպատասխանեց յիմար պատուին: Մի ուրիշ անգամ Ալթուն-Թիլքին ասաց նորան.

— Դու լաւ ես անում, որ սղամարդ ասած բանդ չես իմանում, բայց կըպառաւես և այն ժամանակ կ'ափսոսաս: Ուզում ես, հրամայիր, որ ինձ սպանեն, բայց ես ճիշդ բան եմ ասում...

Ղարա-Նինգիլը չասաց, որ Ալթուն-Թիլքիին կախեն, այլ միայն ժպտեց:

Ակ-Բիբէն ուրիշ բան էր մտածում, երբ Ղարա-Նինգիլը սկսում էր տխրել, նա մի որ և իցէ զուարճութիւն էր գտնում: Մի անգամ նա ասաց թագուհուն.

— Գնանք, տեսներք, թէ ինչ է անում Ալանչա-Խանը... Նա մեզ չի տեսնիլ, իսկ մենք կրնայենք: Նա այժմ բոլորովին մեծացել է և, ինչպէս ասում են, շատ գեղեցիկ է:

Ղարա-Նինգիլը ընդունեց այս անմիտ առաջարկութիւնը և Ակ-Բիբէն հետ գնաց Բաղի-Դիզիշու: Ալանչա-Խանը ճեմում էր պարտիզում, իսկ նոքա նայում էին այգու պատի մի ծակից:

— Ախ, որքան գեղեցիկ է: Ի՛սկը խան է, — շնջեց Ակ-Բիբէն: — Ո՛րպիսի խիղախ դէմք, որպիսի կրակոտ աչքեր ունի: Ափսոս, որ նորան գերութիւնից չէ կարելի ազատել: Զուգի-Քաթէմը անողորմ է...

Ղարա-Նինգիլը ոչինչ չպատասխանեց և սովորականից աւելի մտախոհ սուռն վերադարձաւ: Հետեւեալ անգամ նաժիշախ շոր հագաւ և մենակ գնաց Բաղի-Դիզիշու: Պահապանները ճանաչում էին նորան և ներս թողին: Ալանչա-Խանը կրկին ճեմում էր պարտիզում և շատ զարմացաւ, երբ տեսաւ իւր առջև մի շատ հասարակ կերպով հագնուած աղջիկ:

— Դու ի՞նչ ես անում այս տեղ, — հարցրեց Ալանչա-Խանը և զարմացաւ իւր ձայնից, — նա բոլորովին մոռացել էր լսելի կերպով խօսել:

— Ինձ մեր թագուհի Ղարա-Նինգիլը ուղարկեց

քեզ մօտ հարցնելու, արդեօք քեզ բան պէտք չէ՞,—
պատասխանեց Ղարա-Նինգիլը համեստաբար աչքերը ցած
ձգելով, ինչպէս անում են նաժիշտները:

— Ես կանանց հետ գործ չունիմ,— հպարտ պատաս-
խանեց Սլանչա-Խանը և մինչև անգամ ձգուեց, որպէս
մի գեւուորոյս բարտի:— Սօս Ղարա-Նինգիլին, որ նա վաա
կին է... Նա սպանեց եղբայրներիս և տիրեց զահին: Նա
ինձ էլ է կամենում սպանել այստեղ, այս ոսկեպատ դե-
րեզմանում, և ես զարմանում եմ, ինչու. նա ուղղակի
չհրամայեց, որ ինձ կախեն: Սյուպէս էլ ասա նորան, ես
մահից երկիւղ չեմ կրում... Աստուած մեզ կրդատէ:

— Ղարա-Նինգիլը աւելի լաւ է, քան թէ դու կար-
ծում ես... Նորան են վերադրում շատ բան, որ նա հր-
բէք չի էլ մտածել անելու, իսկ նորա անունով անում են
ուրիշները: Լաւի մօտին չեն խօսում, իսկ վատը ամենքը
նկատում են...

— Երեւում է, որ Ղարա-Նինգիլը քեզ հետ լաւ է,
որ այդքան զովում ես նորան,— կոպիտ պատասխանեց
Սլանչա-Խանը և ծիծաղեց:

Սյու պատասխանը Ղարա-Նինգիլին վերաւորեց որպէս
մի դանակի հարուած, և նորա աչքերը փայլեցին, բայց
նա զսպեց իւր զայրոյթը և կրկին սկսեց զովել շնորհալի
թագուհուն, որ իրեն զոհում է ուրիշների համար:

— Եթէ դու միայն դորա համար ես եկել, դա ապար-
դիւն աշխատանք է,— պատասխանեց Սլանչա-Խանը, յետ
դարձաւ և շարունակեց. — Սօս Ղարա-Նինգիլին, թէ ես
նորան ատում եմ, որպէս իմ հարիւր մերթած եղբայր-
ներս... Ինձանում թագաւորի արիւն կայ, իսկ նա հասա-
րակ հովուի ալջիկ է:

— Ծշմարիտ չէ՞,— կարուկ կերպով պատասխանեց
Ղարա-Նինգիլը և նոյնպէս ձգուեց, բայց շուտով խելքի
հկաւ և ցած ձգեց իւր հիանալի աչքերը: Ղարա-Նինգիլը

բռն թաղաւորի արիւնից է, ոչ թէ հոգուի աղջիկ:

Ղարա-Նինգիլը զայրացած ու վշտացած տուն վերադարձաւ: Ինչո՞ւ համար է պատանին այդպէս ատում նորան և մեղադրում այն բաների համար, որ նա երբէք չէ արել: Դա անարդար է: Բայց որպիսի հպարտ տեսք ունի նա, Ալանչա-Խանը... Ղարա-Նինգիլը բոլոր ժամանակը նորա մասին էր մտածում, և որպէս դիշերուայ դող, թափանցեց նորա սրտում կարեկցութիւն դէպի թշուառ կալանաւորը:

Խեղճ Ալանչա-Խան... Այդ միտքը երբէք չէր թողնում Ղարա-Նինգիլին: Ինչպէս նա չկարողացաւ Ալանչա-Խանի յանգօնութեան որպէս պատասխան պատմել այն բոլորը, ինչ որ դիտէր Ուղուն-Խանի մասին, թէ ինչպէս նա բնաջինջ արաւ Սոված Տափաստանի մարդկանց, աւերակ դարձրեց շատ քաղաքներ և տմարդօրէն ողնացրեց խոնական առհմերը, ի միջի որոց և իւր առհմը... Ոհ, մի անգամ էլ պէտք է գնալ և պատմել բոլորը այդ հպարտ տղային... Ղարա-Նինգիլը այդպէս էլ արաւ: Ալանչա-Խանը դարձեալ ձեմում էր պարտէզում և կարծես թէ սպասում էր նորան: Նա պատրաստուել էր արդէն բոլորն ասելու Ալանչա-Խանին, բայց սա կանգնեցրեց նորան:

—Ախ, նաժիշտ, որքան տխրում եմ ես...—շնջեց Ալանչա-Խանը և յետ դարձաւ, որ ծածկէ իւր արտասուքը:—Այն ժամանակ դու ասացիր, թէ Ղարա-Նինգիլը արդարամիտ է և կամենում է իմ զրութիւնը բարւոքել: Ես այն ժամանակ չէի կամենում ստորանալ և խնդրել բայց այժմ ասա նորան, Ալանչա-Խանը խնդրում է Ղարա-Նինգիլից, որ թողլ տայ իւր նաժշափն ամեն օր զալ Բաղի-Դիգիշտ:

—Դա անկարելի է...—ընդհատեց նորան Ղարա-Նինգիլը և կտրմրեց:

— Բայց չէ՞ որ դա նորա համար չնչին բան է: Մի՞թէ նա քիչ նաժիշտ ունի, որ միայն մէկը ինձ տայ... Բացի այդ, դու դեռ չդիտես, թէ ինչպէս կըխորհի թաղուհին: Գուցէ, նա կ'ուղարկէ էլ քեզ...

Կարծես, թէ խանի հպարտ որդին այլ ևս չկար, կար մի թշուառ մարդ, որ ասես բաղխում լինէր Ղարա-Նինդիլի հոգուն: Մի և նոյն ժամանակ սա զայրանում էր, որ իրեն նա մի հասարակ նաժիշտ էր համարում, որի վերաբերմամբ թաղուհին կարող էր ամեն տեսակ կարգադրութիւն անել: Նա էլ նայում էր Ղարա-Նինդիլի վերայ, որպէս մի հասարակ կնոջ վերայ, որ կարող էր քաղցրացնել իւր տխրութիւնը և միայնակեցութիւնը: Սակայն Ալանչա-Խանի աչքերն ուրիշ բան էին ասում: Նոքա խանդակաթ սիրով էին նայում և տխրադին աղերսանք էր երևում նոյա մէջ: Ղարա-Նինդիլը չլիմացաւ և փախաւ նորանից, ինչպէս փախում է եղջերուն որսորդից: Չվիճեց Ալանչա-Խանը նորա հետ առաջին անգամուայ պէս, չհայհոյեց Ղարա-Նինդիլին, սա տեսաւ, որ տխուր է Ալանչա-Խանը. . . Ձէ, աւելի ևս—պատանին սիրեց նորան առաջին իսկ անգամից, և սիրեց նորան ոչ որպէս թաղուհու, այլ այնպէս, ինչպէս որ կըսիրէր ամեն մի ուրիշ աղջկայ:

Այս արկածը վրդովեց Ղարա-Նինդիլին: Բացի այդ՝ բոլորը կատարուեց առասպելական շրջանի մէջ. թաղուհին մինչև անգամ երազում տեսնում էր Ալանչա-Խանին, և սա մի ինչ որ փաղաքշական խօսքեր էր շնչում նորան և անդադար նայում էր իւր սև, տխրամած աչքերով, նայում էր ուղղակի հոգու մէջ: Խեղդուէր էր նորա համար օդը իւր պալատում, և Ղարա-Նինդիլը երազում շնչում էր այն ջերմ խօսքերն, որ խեղդում էին նորան: Սակայն երբորդ անգամ դնալ նորա մօտ Ղարա-Նինդիլը չէր վստահանում: Ինչու ի դուր

տեղը տանջել խղճուկին անմատչելի ուրուականով: Իսկ եթէ նա սպասում է: Գոնէ պէտք է նորան ասել, որ Ղարա-Նինգիլը չէ ուզում թողնել իւր ամենասիրելի և հաւատարիմ նաժշտին:

Այս նպատակով Ղարա-Նինգիլը երրորդ անգամ գնաց Բաղի-Ղիգիշտ, բայց ներս մտնելիս պահապանները արգելեցին:

—Ջուշի-Քաթէմը հրամայել է, որ ոչ ոքի ներս չթողնենք...

—Մինչև անգամ և ի՞նչ: Դիակէք, թէ ով եմ...

—Մինչև անգամ և քեզ, թաղուհի:

—Հա՛, ա՛յ բանը ինչպէս է...—Հնչեց ամաչած Ղարա-Նինգիլը, և նորա աչքերը փայլեցին մի արտասովոր կրակով:

VIII.

Ջուշի-Քաթէմը ձերբակալուեցաւ և բանտարկուեցաւ Լէտաֆէտ-Նամէյում: Նա էլ այնպիսի մի կտրանաւոր դարձաւ, ինչպէս և Ալանչա-Խանը:

—Ո՞վ է հրամայել կալանաւորել և ինչու համար,— հարցնում էր նա, ապշած լինելով եղելութիւնից:

—Ինքը թաղուհին:

—Անկարելի բան է այդ: Միջոց տուէք, որ ես նորա հետ խօսիմ, և թաղուհին կըտեսնէ, որ ես անմեղ եմ պատժուում... Ես միշտ նորա բարին եմ միայն կամեցի:

Սակայն Ղարա-Նինգիլը չցանկացաւ տեսնել Ջուշի-Քաթէմին, բայց միայն ուղարկեց նորա մօտ Ալթուն-Թիլ-քիին ասելու, թէ թաղուհին կարող է վարուել, ինչպէս կամենում է, և թէ իւր կամքին իւրաքանչիւր հակառակ գնացողը կըստանայ արժանի պատիժ: Ջուշի-Քաթէմը

ոչինչ չպատասխանեց, բայց միայն գլուխը խոնարհեց. ահաւասիկ վարձատրութիւն նորա հաւատարիմ ծառայութեան և հաւատարմութեան համար:

Ամենքը սպասում էին, թէ ում կընշանակեն Ջուլի-Քաթէմի տեղ և ո՞ր երջանիկը թագուհու մօտիկ մարդը կըգառնայ, բայց Ղարա-Նինգիլը ուզում էր ցոյց տալ, որ ինքը իսկ թագուհի է և մենակ կարող է կառավարել տիրութեան բոլոր գործերը: Նորա կամքը օրէնք է բոլորի համար:

Սյժմ Բաղի-Դիգիշտ գնալու ճանապարհը բաց էր, և Ղարա-Նինգիլը կարող էր գնալ այն տեղ, երբ ուզէնար: Սկզբում այդ ազատութիւնը մինչև անգամ մի փոքր շփոթեց նորան, և կարծես թէ նա չէր վստահանում օգուտ քաղել դորանից, ինչպէս մի վանդակապատ թռչուն, որ նախ քան դէպի վեր սաւառները պատրաստում է իւր թևերը: Նա խղճահարկում էր Ակ-Բիբէի և ուրիշ կանանց առաջ: Բայց և այնպէս նա սրտով Բաղի-Դիգիշտ էր ուզում գնալ. հաւանական է, որ Սլանչա-Խանը սպասում է նորան և տխրում: Արդարև նա սպասում էր, և երբ եկաւ՝ առաջուայ պէս դարձեալ որպէս հոմեատ նաժիշտ, Սլանչա-Խանը աղերսազին պարզեց իւր ձեռը:

—Քանի քեզ չէի տեսնում, թուում էր, թէ ես մեռել եմ,—ասաց նա փաղաքշանքով:—Հը, ինչպէ՞ս է Ղարա-Նինգիլը: Որքան շատ եմ մոռճում, այնքան էլ շատ եմ ուզում տեսնել նորան... Ես նորա մասին ամեն բան գիտեմ. համայն թագաւորութեան մէջ նա առաջին գեղեցիկուհին է:

—Դու նորանից էլ գեղեցիկ ես, Սլանչա-Խան... Քո գեղեցիկութիւնը նման է ամպերի յետև թագնուած արեգակին: Յետոյ Ղարա-Նինգիլը յիմար է... Երբ ևս նորան յայտնեցի քո ցանկութիւնը նաժիշտ ունենալու, նա պա-

տասխանեց. գնահ նորա մօտ և ամեն բան արա, որ նա չախրէ:

— Ձէ, նա բոլոր կանանցից ամենախմաստունն է... Ուրեմն դու ամէն օր պիտի գաս ինձ մօտ:

— Ո՛հ, ոչ... Ես միայն երբեմն կարող եմ գալ, բայց մնալ այս տեղ—ո՛չ: Ղարա-Նինգիլը ասաց. «Դու անարատ աղջիկ գնում ես նորա մօտ և այնպէս էլ կրկերագառնաս, թէ չէ ես քեզ սպանել կրտամ»:

Ալանչա-Խանը միայն ծիծաղեց, իսկ Ղարա-Նինգիլը աչքերը ցած ձգեց: Երբ սա գալիս էր, Ալանչա-Խանը հարց ու փորձ էր անում թագուհու մասին, կարծես, սիրահարուած լինէր: Ղարա-Նինգիլի սիրտը սաստիկ բաբախում էր, բայց նա իւր իսկական անունը չէր յայտնում: Երբ Ալանչա-Խանը տխրում էր, նա պատմում էր նորան հէքիաթներ, ուր սիրահարուածները միմեանց չեն ճանաչում, իսկ չար բաղլը ծիծաղում էր նոցա վերայ: Ղարա-Նինգիլը իւր բոլոր զգացմունքները և մտքերը այս ձևով էր յայտնում նորան և զիտում էր, թէ որպիսի տպաւորութիւն են թողնում Ալանչա-Խանի վերայ: Երբ նա մանում էր Բաղի-Դիգիշա, բոլորովին փոխվում էր— հպարտ թագուհին մնում էր պարտիզի զօան մօտ, իսկ այստեղ մի համեստ աղջիկ էր, որ վախենում էր ամեն մի սիրալիր հայեացքից:

Այդ այն բանն էր, որ հաւասարեցնում է բոլոր կանանց: Երբ Ալանչա-Խանը առաջին անգամ գրկեց և համբուրեց Ղարա-Նինգիլին, սա սարսուռ զգաց, զողաց, որպէս մի նետահար թռչնակ, և միայն շշնջեց.

— Ի՞նչ ես անում: Ես ի՞նչ կ'առնեմ Ղարա-Նինգիլին:

— Ասահ նորան, որ ես այդպէս եմ ուղղում:

Ղարա-Նինգիլը հաղիւ հաղ զուրս պրծաւ նորա գրկից և երկար ժամանակ էլ չէր երևում Բաղի-Դիգիշտում: Ինչո՞ւ համար Ալանչա-Խանը համբուրեց նորան...

Այն համբոյրը, կարծես, բորբոքեց նորան և, զիշիւրը զարթնելով, նա մեկնում էր ձեռքերը անաեսանելի Ալանչա-Խանին: Ի հարկէ, նա կարող էր համբուրել հասարակ նաժշտին, բայց թագուհի Ղարա-Նինգիլի հպարտութիւնը վիրաւորուած էր: Ո՛հ, նա սիրում է Ալանչա-Խանին, իսկ սա երբէք պիտի չիմանայ այդ:

Հետեւեալ անգամ տեսնուելուց Ղարա-Նինգիլը ասաց Ալանչա-Խանին.

— Ես խեղճ աղջիկ եմ, և դու ինձ վիրաւորեցիր քո համբոյրով:

— Ես սիրում եմ քեզ, նաժիշտ, — պատասխանեց Ալանչա-Խանը:

— Ո՛հ, միթէ, այդպիսի սէր լինում է... Մենակ այս տեղ նստած դու ասիրում ես և փաղաքշեցիր նաժշտիս: Բայց դու մոռացար, որ խաբում ես Ղարա-Նինգիլին, որ քեզ հաւատում է: Դո սէրը նոյնպէս ինձ կ'ոչնչացնէ, ինչպէս արեգակը տոչորելով անապատի զարնանային տօտը: Եթէ դու խան լինի, Ուզուն-Խանի պէս իւրաքանչիւր տարի ամբողջ աէրութեանդ զեղեցկուհիներին կը հաւաքէիր և կը փակէիր պարտէզներումը: Դա անարգարութիւն է, և դա սէր չէ:

— Սիրելի աղջիկ, իշխանութիւնը մարդկանց փչացնում է, բայց այժմ ես մի բան զիտեմ, որ քեզ սիրում եմ և աւել ես ոչ մի բան չեմ իմանում... Եթէ ես խան լինեի, քեզ կ'ին կ'առնէի:

— Իսկ եթէ քեզ մօտ ի՞նքը Ղարա-Նինգիլը դար... Դու ինձ էլ կը մոռանայիր և բոլորին աշխարհումս:

— Նա — իմ հօր կ'ինն է:

— Միայն անունով... Նա անախատ կոյս է մնացել և գորանով հպարտանում է: Եւ եթէ Ղարա-Նինգիլը դար քեզ մօտ, ինքը թագուհի Ղարա-Նինգիլը, և ասէր, թէ քեզ սիրում եմ... Ո՛հ, դու կը մոռանայիր ինձ...

— Երբէք, կրկնում էր Ալանչա-Խանը և պարզում աղերսազին իւր ձեռները ձիշգ այնպէս, ինչպէս տեսաւ նորան երազում Ղարա-Նինգիլը:— Եթէ ես խան լինէի, նախ և առաջ սպանել կըտայի Ղարա-Նինգիլին... Ես նորան առում եմ:

— Իսկ ինչո՞ւ համար ես այդքան յաճախ հարցնում նորա մասին:

— Որովհետեւ դու այդքան զովասանում ես նորան:

Այդ պէն էր, ինչ որ լինում է դեղեցիկ և ազեղ օրիորդների հետ: Ղարա-Նինգիլը ամբողջ զիշերը անց կացրեց Բաղե-Դիգիշտում և առաւօտեան դառնաղէտ կերպով լաց եղաւ:

— Այժմ ես ի՞նչ կ'ասեմ Ղարա-Նինգիլին, — կրկնում էր նա, չլսելով Ալանչա-Խանի մխիթարանքը:— Ես խաւեցի նորան... Նա այժմ կ'արհամարհէ ինձ: Ինչպէս ես պիտի երեւիմ նորա աչքին:

— Մնա այս տեղ, — խնդրում էր խանը:— Կամ սովորեցրու պահապաններին և մենք փախչենք:

Ղարա-Նինգիլը այժմ խանդ էր տածում Ալանչա-Խանի վերաբերմամբ և վախենում էր նորա համար իւր սեպհական ստուերից, այն անմատչելի թաղուհի Ղարա-Նինգիլից, որ պիտի չիմանար սովորական կանացի թուլութիւնները: Նա առեց Ալանչա-Խանին, որ ամեն բան զոհեց: Բայց մի անյաղթելի ոյժ կրկին մղում էր նորան Բաղե-Դիգիշտ, և այս տեղ Ղարա-Նինգիլը լի ու լի խրմում էր իւր առաջին սիրոյ զառն բերկրութեան բաժակը: Նա երջանիկ էր, որ Ալանչա-Խանը ուրախ է, ինչպէս կալանաւորի պատու հանում կրճող թռչնակը: Տուն վերադառնալուց նա կրկին անմատչելի թաղուհի էր դառնում, որի առաջ ամենքը զոգում էին: Ռհ, նա զխտէր ցոյց տալ, որ Նալա-Նինգիլը առանց Զուլի-Քաթէմի կարող է նոյնպէս խելացի կերպով կառավարել տէրութիւն:

նր: Հետևեալ երկրներէց զալիս էին Հնապբրքունոյ մարդիկ տեսնելու, թէ ինչպէս է կառավարում թագաւորութիւնը մի մատաղահաս կին, և զովաբանում էին նորան: Ավուջի-Բօշը փառաբանում էր նորան իւր ոտանաւորներում, որ երգում էին թափառաշրջիկ աշուղները: Ժողովուրդը բարօրութեան մէջ էր, վաճառականութիւնը ծաղկում էր և միայն զօրքերն էին տրանջում, մտաբերելով Ուղուն-Խանի արշաւանքները, երբ նոքա կարողանում էին յափշտակել, սպանել և գերի տանել:

Ղարա-Նինգիլը նոյնպէս երջանիկ էր իրեն համար, ինչպէս և առաջ Սենակ էր լալիս, — ոչ ոք պիտի չիմանար նորա դադանի ուրախութիւնները: Սուաջուպ պէս նորա ներկայութեամբ ծաղիկները թառամում էին, բայց այժմ նա դոցա համար ժամանակ չունէր:

XI.

Արդէն երիւս տարի էր, որ Ջուչի-Քաթէմը նստած էր բանտում և ոչինչ չդիտէր, թէ ինչ է լինում այն տեղ, բանախ պատերից դուրս: Նա նոյնպէս չըջապատուած էր համբ պահապաններով, ինչպէս և Ալանչա-Խանը: Ամբողջ օրեր նա ձեմում էր այգում և զգաստ ականջ էր դնում Կանաչ Քաղաքից եկող շշուկին: Ի՞նչ է լինում այժմ այն տեղ և ի՞նչ է անում Ղարա-Նինգիլ թագուհին, որ այգալիսի սև ապերտխառութեամբ վարձաարեց նորան և՛ արած ծառայութիւնների և՛ սիրոյ փոխարէն: Ջուչի-Քաթէմը չէր ել մտածում փախչելու մասին, ո՞ր փախչի, կամ միթէ նա կարճ է փախչել Ղարա-Նինգիլից: Մի ժամանակ պեղեցիկ հսկան այժմ ալեւոր էր և ընկած, — արդէն ծերունի էր նա: Սակայն նա համոզուած էր, որ կըզայ այն ժամը, երբ Ղարա-Նինգիլը նորան էլ կըյիշէ, այն սև ժամը, երբ միայն հաւա-

տարիմ ծառաներն են հարկաւոր: Թո՛ղ այժմ թաղուհին ուրախանայ Ալանչա-Խանի հետ, բայց այդ ուրախութիւնները թանկ կընտան նորան: Զուչի-Քաթէմը մինչև անգամ երազում տեսաւ Քաղի-Դիզիշա այգին, տեսաւ և Ղարա-Նինգիլին, ինչպէս նա գաղտադողի կերպով գնում էր սիրականի մօտ, — ԾՀ. ինչո՞ւ նա այն ժամանակ չհրամայեց սպանել խանի այդ անխիժեալ որդուն: Գոռօզ և անմատչելի թաղուհին նորա համար ամեն բան մոռացաւ — և իւր կուսական հպարտութիւնը, և թաղուհու մեծութիւնը և նորա խորհուրդները:

Մի անգամ ղիշէրը, երբ Զուչի-Քաթէմը քնած էր, նորան զարթեցրեց անծանօթ քայլերի մի ձայն: Սկզբում նա կարծեց, թէ եկել են իրեն սպանելու, և ահից սարսուռ զգաց, բայց յետո՛յ ներս մտաւ Ակ-Բիրէն և փաթաթութեցաւ հօր վրով:

— Դու աղա՛տ ես, — շշնջեց նա: — Ղարա-Նինգիլը քեզ է սպասում:

— Մի բան է պատահել, — հարցրեց Զուչի-Քաթէմը չհաւատալով իւր երջանկութեան:

— Ալանչա-Խանը փախել է, — պատասխանեց Ակ-Բիրէն, աչքերը ցած ձգելով: — Ղարա-Նինգիլը իրաւունք է տուել նորան որսի գնալու, իսկ նա փախել է: Նորա յետեից են ընկել զօրքը և ժողովուրդը: Ամեն բոպէ սպասում են ապստամբութեան, իսկ Ղարա-Նինգիլը փախուել է իւր պալատում: Ժողովուրդը մոռացել է նորա բարերարութիւնները, իմաստալից կառավարութիւնը — ամեն բան:

— Ես սպասում էի այդ, — մտախոհ ասաց Զուչի-Քաթէմը: — Այդպէս էլ պէտք է լինէր:

Ղարա-Նինգիլը անհամբեր սպասում էր իւր պալատում Զուչի-Քաթէմին: Նորա գէմ էին ամենքը, սիրուած իշխանները, զօրքը, ժողովուրդը: Բանի որ Զուչի-Քաթէմը

կալանաւորուած էր, Ուլուն-Խանի կողմակիցները ազատ-
օրէն տեսնուի էին իրենց դադանի զործը: Արա-Նինգիլը
ամենից յետոյ իմացաւ բոլորը: Ալանչա-Խանը որս գնալու
իրաւունք է խնդրել և վախել: Ո՛հ, ինչպէս էր սա ա-
ղաչում, պաղատում, և Արա-Նինգիլը հաւատաց նորա
երկումներին: Մի բան լաւ էր. մինչև վերջը նա հասա-
րակ նաժիշտ մնաց և չասաց իւր անունը:

Երբ Զուչի-Քաթէմը եկաւ պալատ, Արա-Նինգիլը
ընկունեց նորան հպարտ ու հանգիստ կերպով, ինչպէս
նա միշտ ճանաչում էր Թազուհուն:

— Դու աղատ ես, Զուչի-Քաթէմ, — ասաց Թազուհին,
— մաաժիր փրկութեանդ մասին: Զօրքը անցել է Ալանչա-
Խանի կողմը:

— Ես քեզ հետ կըմեռնեմ, Թազուհի, — պատասխա-
տեց Զուչի-Քաթէմը: Բազդը փոփոխական է, բայց մենք
կըտեսնենք, թէ այս տղան ինչ կ'անէ Զուչի-Քաթէմի
հետ... Ուլան-Խանի անիծեալ ցեղը կըճանաչէ ինձ:

— Արա՛, ինչ որ ուղում ես, — վճռեց Արա-Նինգի-
լը: — Ես մեղաւոր եմ քո առջև:

— Միթէ արեգակը կ'արճի է մեղաւոր լինել, որ կու-
րացնում է մեր թոյլ աչքերը:

Զուչի-Քաթէմը յոյս էր գնում, որ առաջուայ պէս
ազդեցութիւն կ'ունենայ Ժողովրդի վերայ, բայց նա այնպէս
չարաչար սխալուեց, ինչպէս և Արա-Նինգիլը Ալանչա-
Խանի վերաբերմամբ: Ժողովուրդը արդէն մոռացել էր
Զուչի-Քաթէմին և անհամբերութեամբ սպասում էր, թէ
երբ Ալանչա-Խանը զօրքերով կըմօռնայ Կանաչ Քաղա-
քին: Զուչի-Քաթէմը այժմ իւրաքանչիւրին մասնիչ էր
համարում և թոկ չէր բուռկանանալ նոցա կախելու
համար: Առջի-Բօշը ի միջի պլոց նոյնպէս անցել էր
Ալանչա-Խանի կողմը և այժմ նորան էր դրուատում,
ինչպէս ասած Արա-Նինգիլին: Օրէ ցօր փրկու լեան յոյ-

որ աւելի և աւելի պակասում էր, իսկ Ալանչա-Խանը օրէ ցօր աւելի և աւելի էր մօտենում: Նորան՝ որպէս յաղթողին անձնատուր էին լինում մէկը միւսի յետեւից քաղաքները և զօրքը իւրաքանչիւր առաջ զնացած քայլի հետ աւելանում էր: Սրբէն քաղաքում երեսն էին եկել խանի զաղըալի թերթերը, որ Առջի-Բօջն էր զրեւ:

— Սյժմ ամեն բան վերջացել է, — ասաց Ջուչի-Քաթէմը, համոզուելով, որ ապարդիւն են իւր բոլոր ջանքերը:

Ղարա-Նինգիլը այս լուրը լսեց բոլորովին անվրդով, կարծես, թէ հէնց այդպէս էլ պէտք է լինէր բոլորը: Մի և նոյն բանն է՝ անցեալը չես վերադարձնիլ, իսկ ապագայի մասին նա աշխատում էր չմտածել:

— Պէտք է փախչել, թաղուհի, — ասաց Ջուչի-Քաթէմը: — Ալանչա-Խանը կըղայ հարաւից, իսկ մենք կը դնանք դէպի հիւսիս:

— Չուփան-Թառ, — ուրախացաւ Ղարա-Նինգիլը: — Թերեւս և Բաղիւր-Խանն էլ ողջ է, և ես կըտեսնեմ նորան... Ո՛ր, շուտով, շուտով...

Ալթուն-Թիլքին վաղուց անհետացել էր, և նորան մինչև անգամ չէին որոնում: Ջուչի-Քաթէմը վճռեց, որ երեքով փախչեն. ինքը, Ղարա-Նինգիլը և Ակ-Բիբէն: Խանի ախոռից նա ընտրեց վեց լաւ նժոյգ, որ երկու-երկու ձիով փախչեն: Ղարա-Նինգիլը հագաւ այն իսկ շորը, որով նորան բերեցին Չուփան Թառից, և խանական մեծազին իրեղէններից ոչինչ չառաւ: Ինչի՞ն են պէտք հարատւութիւն, թանկագին շորեր և ձոխութիւն, երբ սիրտը կորսուած է: Նա չէր համաձայնիլ փախչել, եթէ իւր սիրելի լեռները տեսնելու փափագը չլինէր, ուր նա մեծացել էր, և Բաղիւր-Խանին մի անգամ ես գրկելու ցանկութիւնը չլինէր: Մի՞թէ մի և նոյն բանը չէ մեռնել ինչ տեղ ուղում է լինի... Միայն Ջուչի-Քաթէմը չէր մտածում մահուան մասին, այլ ընդհակառակ կեանքը

նոր էր ժպտում նորան: Նա հեռու-հեռու կրտանէ Ղարա-Նինգիլին, և սա կրկին կըսիրէ նորան: Հարեան աւերութիւններից իւրաքանչիւրն ուրախութեամբ կ'ընդունի նորան և նա վրէժխնդիր կըլինի Ալանչա-Խանին մոտենութեան համար:

Մի մոլթ զիշեր փախտականները զուրս եկան Կանաչ Քաղաքից, երբ քաղաքացին բոլոր պահապանները քնած էին: Առջևից թռչկոտում էր ինքը Ջուշի-Քաթէմը, իսկ նորան հետևում էին Ղարա-Նինգիլն և Ակ-Քիրէն: Այսպէս նոքա երկու օր, երկու զիշեր արշաւում էին, մինչև որ հասան Չոլփան-Թաու:

—Այժմ մենք տանն ենք,—ասաց ուրախ-ուրախ Ջուշի-Քաթէմը:—Ալանչա-Խանին էլի մի շաբաթ պէտք է, որ հասնի մեզ: Հանգստանանք Բայդիր-Խանի մօտ և կրկին շարունակենք մեր ճանապարհը Սոփած Տափաստանի միջով:

Ղարա-Նինգիլը լուռ էր: Նորան հետաքրքրում էր այն բանը, որ ինչ տեղից անց էին կենում, իսկոյն բոլոր ծաղիկները մեռնում էին, կարծես, թէ նոցա հեռեց ինքը մահը զալիս լինէր: Դա մի սարսափելի անէծք էր, որ նա հետը տանում էր Կանաչ Քաղաքից:

—Ի՞նչ ես լռել, թաղուհի,—հարցրեց սիրայիւր կերպով Ջուշի-Քաթէմը:

—Ես թաղուհի չեմ, այլ Ղարա-Նինգիլ... Թաղուհին մեռաւ... այն տեղ, Կանաչ Քաղաքում մեռաւ...

X.

Առաջ Բայդիր-Խանը չճանաչեց փախտականներին, իսկ յետոյ ուրախացաւ: Առաջ նորա միջուքը ճերմակ էր, յետոյ դեղնէլ էր, իսկ այժմ կանաչ մամուռ պէս, որով ծածկուած էին Չոլփան-Թաուի սարերը:

—Մենք հիւր ենք եկել,—ասաց Ջուլի-Քաթէմը:—
Ղարա-Նինգիլը կարօտեւ էր քեզ:

Մերունին նայեց իւր հարիւրամեայ աչքերով Ջու-
լի-Քաթէմին և միայն դուրսը շարժեց. թազուհին երկու
ձիով ման չէ գալիս: Յետոյ Ջուլի-Քաթէմը պատմեց
Բայդիր-Խանին եղելութիւնը և ոչինչ չթաղցրեց:

—Մեր դժբաղդութիւնները մեծ են միայն մեզ հա-
մար, իսկ եթէ հեռուից նայելու լինինք նոյա վերայ, ա-
ւելի և աւելի փոքրանում են,—պատասխանեց ծերունին:
—Կար Ուզուն-Խան, կար Ղարա-Նինգիլ, այժմ Ալանչա-
ւօսանն է, նորանից յետոյ էլ մի ուրիշը կը լինի... Գարնան
մի արօտ է լինում, աշնանը—ուրիշը, իսկ միւս ամառ՝
երրորդը: Ամենից դժուարը ինքն իրեն համար թաղաւոր
լինելն է... և վախենալ նոյնպէս պէտք է միայն իրենից:

Ղարա-Նինգիլը առաջ ուրախացաւ, երբ տեսաւ Բայ-
դիր-Խանի քարանձաւը, ուր նա մանկահասակ ժամանա-
կը ապրում էր նորա հետ, Գեօզ-Թառն իւր աւերակնե-
րով բարձրաւանդակի վերայ և այն բոլոր տեղերը, ուր
նա՝ անհոգ մանուկը վաղվըում էր: Սարերի վերայ ծա-
ղիկներ չկային, այդ ուրախացնում էր նորան. այժմ չը
կան մեռնելու բաներ նորա ներկայութեան ժամանակ:
Գեօզ-Թառն՝ ի դազաթը լերի էր, և հազիւ հազ այն տեղ
բռնվում էին մի երկու համարեա գօսացած թուփ: Բայց
յետոյ Ղարա-Նինգիլը կրկին ընկաւ մտախոհութեան մէջ
և բոլորովին անտարբեր դարձաւ: Նա սիրում էր կրտի
մօս նստել և նայել այն տեղ, հեռու ցածր, ուր սփռու-
ուած էր որպէս գեղին գորգ Սոված Տափաստանը, իսկ
ապա՝ մտաբերեց այն երգերը, որ մի ժամանակ երգում
էր Բայդիր-Խանը:

Մի երկու օրից, երբ ձիերը արդէն հանգստացել էին,
Ջուլի-Քաթէմը ասաց.

—Ղարա-Նինգիլ, ժամանակ է դնալու:

—Ո՞ւր,—զարմացաւ Ղարա-Նինգիլը:—Ես կը մնամ այս տեղ Բայզըր-Խանի մօտ, իսկ դու Ակ-Բիրէի հետ կը գնաս:

Ջուշի-Քաթէմը շուարած մնաց: Որքան էլ համոզուած էր նորան, որքան էլ խնդրուած էր, ազաջում և պազաւում, կրկին Ղարա-Նինգիլը իւր տաածին մնաց:

—Այստեղ ինձ համար լաւ է,—պնդում էր նա մի և նոյնը:

—Խելքի եկ, թաղուհի:

—Ես արդէն եկել եմ:

—Ձէ որ իւրաքանչիւր ժամը թանկ է... Եթէ ինքդ քեզ չես մեղքանում, մեղքացիր ինձ ու Ակ-Բիրէին:

—Թողէք ինձ մենակ և ազատեցէք ձեզ...

Ջուշի-Քաթէմը արատասուածոր աղերսում էր Ղարա-Նինգիլին, բայց նա անտարբեր էր և դէպի արցունքը:

—Ա՛հ, ուրեմն դու այդպէս ես վարվում ինձ հետ,—ազաղակեց նա թաղուհուն վերայ սաստիկ կատաղած, որպէս մի զաղան:—Այն ժամանակ ես քեզ կրկապեմ, որպէս մի յամառ ոչխարի, և բռնի կերպով կը տանեմ ինձ հետ:

—Կապիր, եթէ ձեռք կը բարձրանայ մի այդպիսի բան անելու, իսկ ես կենդանի անձնատուր չեմ լինիլ քեզ:

—Ո՛հ, եթէ այդպէս է, ես քեզ սարսափելի բան կ'անեմ, Ղարա-Նինգիլ... Երգվում եմ իմ օպիտակ մօրուքով, որ այն կ'անեմ, ինչ որ դու չես էլ մտածել:

—Ի՞նչ կ'անես:

Այժմ Ղարա-Նինգիլին էր արցունք թափելով խնդրում Ջուշի-Քաթէմին, որ փախչի, քանի ժամանակ կայ, իսկ իրեն թողնի այն տեղ, բայց Ջուշի-Քաթէմը տառաւոր ժի պէս կարծր էր:

Անցաւ մի օր, անցաւ միւսը, բայց Ղարա-Նինգիլը բոլորովին անտարբեր էր դէպի սաստկացող վտանդը: Նա միայն

մեղքանում էր Ակ-Բիբէին, որ աշխատում էր ուրիշներին ծածուկ լալ և լալ,— Ակ-Բիբէն դեռ շատ երիտասարդ էր և ուզում էր ապրել:

Ջուլի-Քաթէմը կարծես, հանդիստ էր, բայց յաճախակի ականջը դնում էր գետնին և լսում:— Նորա սուր ականջը զայլի ականջից լաւ էր լսում:

— Գալիս են...

Ղարա-Նինգիլը մինչև անգամ յետ չնայեց:

— Ղարա-Նինգիլ, գալիս են, կրկնեց նա:

Ղարա-Նինգիլը անշարժ մնաց:

— Թաղուհի, գալիս են, — դարձեալ կրկնեց նա, և Ղարա-Նինգիլը ծիծաղեց:

Ակ-Բիբէն բարձրաձայն լալիս էր և յուսահատութիւնից մաղերը փետում էր:

— Եթէ այժմ և հիժ մենք գնանք, մեղ չեն հասնիլ, — համոզում էր Ջուլի-Քաթէմը:— Նոցա ձիերը յոգնել են, իսկ մերը զուարթ են... Մի օրից մենք հեռու կըլինենք ամեն փտանդից:

Զվերջացրեց իւր խօսքը Ջուլի-Քաթէմը, և ահա սարերում երևեցին ձիաւորներ. նոքա շատուք էին և սարից իջնում էին զէպի հովիտ: Ջուլի-Քաթէմը նայեց իւր սուրը, նիզակը, աղեղն ու նետերը և ասաց.

— Մահը մօտ է...

Այդ միջոցին Ղարա-Նինգիլին երկիւղ տիրեց. չէ որ կարող են կենդանի գերի տանել նորան և որպէս մի խեղճ սորկուհի քաշել, տանել Կանաչ Քաղաքը:

— Ջուլի-Քաթէմ, սպանիլ ինձ, — աղերսում էր նա:— Լաւ է մեռնել, քան թէ թաղուհու գերութեան խայտառակութիւնը տանել...

Այժմ Ջուլի-Քաթէմը ծիծաղեց. փախչել ուշ էր...

Արդէն ձիաւորները մօտենում էին, այնպէս որ կարելի էր որոշել նոցա բարձր մորթէ զխարկները, երկայն

նիզակները, նոցա վերայ ծածանուող ձիու պոչերի և ղէնքերի փայլը,—դա խանական Հին պահապաններն էին, որ առաջինը հեռացան Ղարա-Նինգիլից: Զուչի-Քաթէմը կիցից աչքերը և ճանաչեց Ալանչա-Խանին, որ պահապանների մէջ տեղումն էր՝ սպիտակ ձիու վերայ:

—Ես չեմ կամենում այս տեղ մեռնել...—Հաստատ կերպով ասաց Ղարա-Նինգիլը:—Ձի տուր և գնանք Գեօղ-Թաու: Այնտեղ լաւ ապաստարան կայ:

Զուչի-Քաթէմը հնազանդուեց: Ահից ու վախից Ակ-Բիրէն զրկուեց զգոյցմունքից, բայց Զուչի-Քաթէմը զրեց նորան ձիու վերայ իւր տուչ և տարաւ հետը: Ղարա-Նինգիլը և Բայդիր-Խանին համոզեց զնալ իրենց հետ, որ օկզբում չէր կամենում թողնել իւր քարանձաւը: Երբ խանի պահապանները մօտեցան այդ քարանձաւին, երեք ձի՝ կտառի պէս չանգուակով, վեր էին բարձրանում դէպի Գեօղ-Թաուն: Հեռուից անդամ նոցա վերայ նայելը խղճալի էր, և նոյն իսկ քաջերի սրտերը ահ զգացին:

Երբ վերջապէս փախստականները հասան զազաթը, Զուչի-Քաթէմը զրեց Հին աշտարակի պատին իւր տէգը և, զլխարկը ծածանելով, աղաղակեց դէպի ցած՝ Ալանչա-Խանին.

—Էյ, զուք, վախկոտներ, ո՞վ է ուղղում այստեղ թողնել իւր յիմար զլուխը... Իսկ քո ականջները, Ալանչա-Խան, ես կըկտրեմ, ինչպէս մի լակոտի, միայն քիթդ ցոյց տուր դու այստեղ:

Բայդիր-Խանը նայում էր դէպի ցած միւս կողմից, ուր սփռուած էր Սոված Տափաստանը և յիշեց, ինչպէս էր կռվում Գեօղ-Թաուի վերայ զեռ Ուղուն-խանի հետ:

XI.

—Նոքա այլ ևս զնալու տեղ չունին,—ասաց Աու-
ջի-Բօշը իւր նոր իշխան Ալանչա-Խանին։—Նոքա մերը կը
լինին. . .

—Դիւաւորն այն է, որ ողջ բռնենք նոցա,—պա-
պասխանեց Ալանչա-Խանը։—Ես երբէք չեմ տեսել այդ
Ղարա-Նինգիլին. . .

—Այն տեղ՝ Գիօղ-Թաուի վերայ նոքա երկու Հոգի
են. Ղարա-Նինգիլն ու Սկ-Բիբէն։ Լաւ կը լինէր, եթէ եր-
կուսին ողջ բռնէինք և շղթաներով կաշկանդած տա-
նէինք Կանաչ Քաղաք։

Ալանչա-Խանը ոչ ոքի չէր ասել, որ մի նաժիշտ էր
զալիս իւր մօտ Բաղը-Դիգիշտ, և միայն կարօտում էր
տեսնել այդ առասպելական թագուհի Ղարա-Նինգիլին, որի
մասին այնքան շատ բան էր լսել։ Նորա բոլոր յաղթու-
թիւնները ոչինչ էին այդ ցանկութեան առաջ. քանի
զեռ Ղարա-Նինգիլը աղատ է, նա, Ալանչա-Խանը, զեռ խան
չէ։ Ի միջի այլոց նա զարմանում էր, թէ ինչու փախըս-
տականները այդքան ժամանակ մնացել էին Չոլպան-
Թաուում և առաջ չեն գնացել։ Խանական ախոռի ըն-
տիր նժոյգները նոցա կ'աղատէին։

—Ընդ ամենը վեց ձի է, իսկ իրենք չորս Հոգի են
Բայղըր-Խանի հետ միասին,—ասաց Աուջի-Բօշը։—Նոքա
չէին կարող այստեղ անպաշտպան թողնել ծերունուն...

—Ի՞նչ չափազանց շատ ես մեծահոգութիւն վերա-
գրում նոցա,—բարկացած պատասխանեց Ալանչա-Խանը։
Հասարակ պատահմունք է. . .

Իսկոյն խանի համհարդներից դուրս եկան մի քա-
նիսը, որոնք կամեցան բարձրանալ Չոլպան-Թաու և զերի
առնել այն տեղ զանուող այդ մի քանի քաջերին։ Մա-

նաւանդ վրդովվում էր Առաջի-Բօշը, որին ծառայութիւնների համար Ալանչա-Խանը մի սուր էր ընծայել: Նա յայտնեց, թէ ինքը կրթարձրանայ Գեօղ-Թաուն, եթէ պէտք լինի այդ: Երբ Ալանչա Խանին պատմեցին Ջուչի-Քաթէմի հպարտ խօսքերը, կարմրեց, որպէս մի աղջիկ. «Հ, թանկ կընտրի նոցա վերայ այդ անպատուութիւնը, միայն որ կենդանի բռնենք նոցա:

Խիզախ կամաւորների Գեօղ-Թաուն բարձրանալու առաջին փորձը լիակատար անյաջողութիւն ունեցաւ: Ստիպուած էին մի-մի բարձրանալ ապառաժոտ սարի վերայ, ինչպէս այծեամբներ, և Ջուչի-Քաթէմի հմուտ հարուածները մի-մի վայր էին գլորում և խեղճերը ջարդ ու փշուր էին լինում: Որքան էլ Առաջի-Բօշը ծածանում էր իւր թուրը, որքան էլ աղաղակում էր նա, վազվզելով սարի ստորոտում, կրկին ոչինչ դուրս չեկաւ այդ յարձակմունքից, բայց միայն մի քանիսները սպանուեցան:

— Ի՞նչ են փախնում, — բացադանջում էր Առաջի-Բօշը: — Ես ինքս մենակ կ'առնեմ ճշմոզականների այդ բոյնը . . .

— Իսկ Ալանչա-Խանը ի՞նչ է կնկայ պէս թաք կայել, — աղաղակում էր սարից Ջուչի-Քաթէմը, ծածանելով իւր սուրը: — Թող գայ այս տեղ, իսկ ցած իջնելու ես նորան կ'օգնեմ . . .

Անդօր կառաղութիւնից Ալանչա-Խանը առամբներն էր կրճատում, — այսպէս մի-մի Ջուչի-Քաթէմը նորա բոլոր ղեկակիցներին կըսականէ: Բայց Առաջի-Բօշը մխիթարում էր նորան:

— Մենք այնպէս էլ կ'առնենք նոցա, որովհետեւ այնտեղ, սարի վերայ ջուր չկայ . . .

— Ի՞նչ տեղից գիտես:

— Ես իմանում եմ իմ ձիերի խրխնջիւնից:

— Այն ժամանակ մենք կըստիպենք նոցա առանց մի

կաթիլ արիւն թափելու անձնատուր լինել,—վճռեց ալանչա-Խանը:

Գեօղ-Թաուի ստորոտում հաւատարիմ պահապաններ էին զրուած, իսկ ինքն Ալանչա-Խանը իւր բանակը դրել էր հովտում: Նորա վրանից երևում էր ամբողջ Գեօղ-Թաուն և, գորգի վերայ պառկած, նա կարող էր տեսնել բոլորը, ինչ որ անում էին սարի գաղաթին: Աշտարակի աւերակների վերայ երեցող մարդկային կերպարանքներն այնքան փոքրիկ էին, ինչպէս մանկական խաղալիքները, այնպէս որ դժուար էր որոշել տղամարդուն կնկանից, այն էլ միայն շնորհիւ լեռնական թափանցիկ օդի:

Երեկոյեան ուրախ-ուրախ վառվում էին ճրագները Ալանչա-Խանի բանակում, որ իւր պատերազմական աշխատութիւններից և յաղթութիւններից յետոյ այժմ հանգստանում էր: Արշաւանքից դադարած պահապանները նոյնպէս ուրախ էին այժմ հանգստութիւն առնելու: Երեկոյաւ կրակ և Գեօղ-Թաուի գաղաթին,—կարծես, զայլն աչք չինէր: Զորս կողմում տիրում էր գերեզմանական լռութիւն և միայն ձիերի խրինջիւնն էր լսվում, որոնք անտեղեակ էին մարդկային ատելութեան. տխրազին խրինջում էին նժոյգները Գեօղ-Թաուի գաղաթին և ուրախազին պատասխանում էին նոցա խանի ձիերը, որ արածում էին կանաչ արօտում:

Ուրախանում էր Ալանչա-Խանը իւր քաջ նիզակակիցների հետ և վայելում խնջոյք, երբ Զոյալան-Թաուն շուտ ընկղմուեց լեռնային ցիշերի մթութեան մէջ:

—Իսկ այդ ո՞վ է երգում,—հարցրեց Ալանչա-Խանը, ականջ դնելով:

—Դա անմիտ ծերունի Բայդըր-Խանն է...

Արդարեւ, այդ Բայդըր-Խանն էր երգում: Նա իւր հին երգերն էր երգում Ուզուն-Խանի մասին, հին հսկա-

ների մասին, որոնց ոսկրները ցիր ու ցան են եղած Սո-
ված Տափաստանում, Հիաքանչ գեղեցիկ-Հինների մասին,
որոնց Ուզուն-Խանը գերի էր տարել, աւերակ դարձրած
քաղաքների մասին և ամենքի վերայ պտտուող անտեսա-
նելի մահուան մասին: «Ո՛հ, սիրում է մահը քաջերին,
— երգում էր Բայդըր-Խանը, — նա չէ խնայում ո՛չ գեղեց-
կուհիներին, որոնք գնում են զալիս մեր աչքի առաջ,
ինչպէս վայր ընկնող աստղեր... Ինչ տեղ ծաղկած քա-
ղաքներ են այժմ, իւր ժամանակին այն տեղ անապատ
կըլինի: Ուզուն-Խան, զու շատ թափեցիր մարդկային ա-
րիւն, բայց դորանից գերեզմանդ կակուղ չէ... Ընդ-
Հանուր վեճակը վերջին աղքատի և ամենամեծ խանի
համար հաւասար է: Միայն անարգար մարդկանց հա-
մար ապրելը սարսափելի է, իսկ մահը սիրում է քաջե-
րին... Դարձեալ եկաւ Բայդըր-Խանը Գեօղ-Թաուռ և
կըսպասի այս տեղ, ինչպէս ստոր վախկոտները կըթափեն
նորա արիւնը: Միայն վատ գործերի փառքը չի մեռնիլ
և սուրբ երգերն, որոնց մէջ երգիչները երգում են իրենց
հայրենիքը»:

Լսելով Բայդըր-Խանի երգը, Ալանչա-Խանը արտաս-
ուեց: Լեռնային ոգը այնքան մաքուր էր, որ հասցնում
էր նորան իւրաքանչիւր խօսքը: Մտածմունքի մէջ ընկը-
մեցան և այն քաջերը, որոնք պատերազմական աւարի
մասին էին մտածում, որ զոնվում էր Գեօղ-Թաուռի բարձ-
րաւանդակի վերայ. ո՞վ զիտէ, թէ որը կենդանի կըմնայ
և կըվերադառնայ տուն, իսկ Զուչի-Քաթէմը հմուտ կեր-
պով է նետեր արձակում: Մինչ ծերունին երգում էր իւր
երգերը և Ալանչա-Խանի համահարգները լսում էին նորան,
Զուչի-Քաթէմը կատուի պէս ցած իջաւ սարից: Ճանա-
պարհին նա սպանեց խորատուղուած պահապանին և կըր-
կին վեր բարձրացաւ՝ հետը ջուր բերելով իւր թաւուա-
մազ դլխարկով:

—Ահա, Ղարա-Նինգիլ, և ջուր,—հպարտօրէն ասաց նա, մեկնելով իւր թաց զլխարկը թաղուհուն,—իսկ Ալանչա-Խանը յիմար է...

Ծարաւատանջ ձիերը ուրախ-ուրախ խրինջացին, երբ զգացին նոր բերած ջրի թարմութիւնը: Բայց Ղարա-Նինգիլը ոչ մի կաթիլ չխմեց, այլ իւր բաժինը տուեց Ակ-Բիբէին, որ հիւանդ պարկած էր: Զրի մնացածը Զուչի-Քաթէմը տուեց Բայզըր-Խանին: Խեղճ ձիերին ոչինչ չմնաց, և նոքա տխուր նայում էին բոլորի վերայ: Ի զուր էր Ղարա-Նինգիլը փաղաքշում նոցա և տալիս թաց զլխարկը լիզելու,—նոքա սմբակներով դետինն էին փորում և ջուր խնդրում: Նոքա հեռւում էին իրենց տէրերի իւրաքանչիւր քայլին և խրինջում, կարծես, թէ կանչում լինէին նոցա,—և բոլորի վերայ մահաբեր տըրտմութիւն էին բերում:

—Արձակենք ձիերին... —ասում էր Ղարա-Նինգիլը:

—Երբէ՛ք, — հպարտութեամբ պատասխանում էր Զուչի-Քաթէմը: — Դոքա մեր վերջին յոյսն են, որ մեզ հետ էլ պիտի մեռնեն... Եթէ Ակ-Բիբէն լաւանայ այնքան, որ կարողանայ ձիու վերայ նստել, մենք կ'անցնենք խանի այդ սգոաւների մօտից, որոնք միայն ուտել-խմել են իմանում:

—Երկաթէ սիրտ ունես, Զուչի-Քաթէմ...

Ղարա-Նինգիլը աչք չփակեց ամբողջ զիշերը և միայն նստած էր հին պատին, ուր դեռ մանուկ ժամանակը սիրում էր նստել: Այս աեղ առաջին անգամ նկատեց նորան Զուչի-Քաթէմի արծուային հայեացքը, և ահա կրկին Ղարա-Նինգիլը իւր սիրած տեղումն է, վերելում նոյն հրկինքն է, այն տեղ, հեռու, մի և նոյն Սոված Տափաստանը, բայց ինքը այժմ այն չէ և իրեն հետ բերել է այս տեղ մի ամբողջ դժոխք: Ինչպէս ձիերն էին տանջվում ծարաւից, աւելի ևս տանջվում էր Ղարա-Նինգիլը

իւր յիշողութիւններից: Եւ չկար այն ջուրը, որ կոտրէր նորա հոգու ծալաւը... Նորա դժբաղդութիւնների ամենազգլխաւոր պատճառը, որ սիրելով Ղարա-Նինգիլն պատուրաստ էր անձը զոհել, վաղուց արդէն օտար էր նորա սրտին, և Ղարա-Նինգիլին էլ հէնց այս էր տանջում, որ վճռել էր մեռնել:

Ո՛հ, անմիտ Ձուչի-Քաթէմ, ինչո՞ւ է նա այս տեղ: Իսկ նա, որին ընտրեց Ղարա-Նինգիլի սիրտը, որին տմեն բան տուեց, սպասում է նորան, որպէս զի հրճուի նորա վերջին անարգանքով... Բայց այդ չի լինիլ. Ալանչա-Խանը չի անհնիլ Ղարա-Նինգիլ թագուհուն և չի իմանալ, որ սա իրեն սիրող նաժիշան է... Նա թագուհի էլ կըմեռնի այս քարերի մէջ որպէս այն քաջերը, որոնց սիրում է մահը: Մի անգամ, միայն մի անգամ բացուեցաւ նորա կուսական սիրտը և ահա՛ ծանր վարձ այդ սիրոյ փոխարէն... Իսկ նա կարծում էր ղեռ, թէ Ղարա-Նինգիլ թագուհին նման չէ ուրիշ կանանց և թուլութիւններից զերծ է: Անիծեա՛լ օր, երբ Ձուչի-Քաթէմը առաջին անգամ տեսաւ նորան. . .

Պաշարուածների, ինչպէս և հիւանդների համար, զիշերները երկարատեւ են լինում: Մի քանի անգամ Ղարա-Նինգիլը նայեց ձիերին, որոնք զով զիշերի պատճառով մի փոքր հանգստացել էին, բայց դա միայն պատուրանք էր, որպէս զի աւելի սաստիկ ծարաւ զղան արեւը ծագելուն պէս: Այն արեգակը, որ ամենքին կիանք ու շարժողութիւն է պարզեւում, նոցա բոլորին կ'օնջացնէ: Ղարա-Նինգիլը նոյնպէս տանջվում էր ծարաւից և դնում էր զլուխը հով քարերի վերայ:

Ձուչի-Քաթէմը աչք չէր խփել այդ զիշեր և բոլոր ժամանակը հսկում էր, քարի յետեւ թաք կացած: Ամենից յարմարը զիշերն էր թշնամիների համար յարձակուելու, և, երևի, միայն յոգնածութիւնն էր խանգարում

Ալանչա-Խանի զինակիցներին զիշերուայ մթութիւնից ս-
 փուտ քաղելու: Լուսաբացին Ջուչի-Քաթէմը զգաց, որ
 յոգնել է, և նորա արծուէ աչքերը սկսեցին նիրհիլ: Մի-
 այն զգաստ ականջը լսում էր ամեն մի ձայն, և Ջուչի-
 Քաթէմը ամեն մի ջնչին շշուկից վեր էր թուշում, ուր
 քարերի մէջ բոյն էին դրել խլէղներն ու օձերը: Առաւօ-
 տեան, երբ հովիտը միզով ծածկուեց, երկինքը զորշ գոյն
 ստացաւ, իսկ քարերը, կարծես, քրտնել էին, Ջուչի-Քա-
 թէմը ընկղմուեց անհանգիստ քնի մէջ: Նա ուշքի եկաւ,
 երբ վիզը փաթաթուեցաւ կանացի երկու ձեռներով,—այդ
 Ղարա-Նինգիլն էր: Սա գլուխը թեքեց և ջերմ կերպով
 համբուրեց նորան:

—Ջուչի-Քաթէմ, ես ճանաչում եմ քո առիւծական
 սիրտը... —շնջեց նա, դեռ ևս զրկած նորան,—ես դիտեմ,
 որ դու միշտ սիրում էիր ինձ... Բայց ես մի խնդիր ու-
 նեմ քեզանից. գնա՛ այս տեղից և մոռացիր Ղարա-Նինգի-
 լին: Ես քեզ համբուրում եմ, ինչպէս եղբօրս, իսկ իմ
 սէրս այն տեղ է, ցածր... Թո՛ղ ինձ, որ մեռնեմ այս տեղ
 մենակ, և ես կըմեռնեմ, որպէս թաղուհի:

—Ես բախտաւոր եմ... —պատասխանեց Ջուչի-Քա-
 թէմը,—այո՛, ես բախտաւոր եմ, որ պիտի մեռնեմ քեզ
 հետ, թաղուհիս: Եթէ կեանքը մեզ բաժանեց, թո՛ղ մա-
 հը միացնէ... Օրհնեա՛լ լինի այն ժամը, երբ իմ աչքերը
 քեզ տեսան այս աւերակներում:

XII.

Անցնում է մի օր, անցնում է և հետեւալը: Ուրա-
 խանում է Ալանչա-Խանը իւր վրանոքմ և անդադար
 նայում է Գեօղ-Թառլին, նորա զազաթին, ուր ամեն
 բան ասես թէ մեռած լինէր: Ծարաւատանջ ձիերը կար-
 ծես թէ այլ ևս խրխնջելու ոյժ չունէին, և Ալանչա-

Խանի սիրար ուրախանում է: Շուտով կըգայ այն ցանկալի ժամը, երբ Ղարա-Նինգիլը անձնատուր կըլինի և նա կըտանէ նորան Կանաչ-Քաղաք որպէս իւր գերին և կըհրամայէ կախել նորան, մեռցնել, ինչպէս Ջուչի-Քաթէմը Ուզուն-Խանին մեռցրեց: Արեղակը չափաւ տեսնէ խանական սրիւնը. . . Ուրախութիւն է անում Ալանչա-Խանը, ուրախանում են նորա հետ և զինակիցները:

Առաջի-Քօշը առաւօտան և երեկոյեան զուրս է գալիս բանակից և գոչում:

— Էհ, զուք, ագռաւներ, անձնատուր եղէք... Ալանչա-Խանը ձեզ հետ կըվարուի այնպէս, ինչպէս հրամայում է նորա խանական սիրար: Մի և նոյն բանն է, սովից կըստակէք. . .

— Եկ և ա՛ռ, — աղաղակում է սարկոյ Ջուչի-Քաթէմը: — Դու ծեր յիմար ես, չարժէ մինչև անգամ, որ քեզ կախն:

Այս, ինչպէ՛ս էին տանջվում ձիերը Գեօզ-Թաուի գաղաթին, և ինչպէ՛ս էր ցաւում նոցա համար Ղարա-Նինգիլի սիրար. . . Նոքա արդէն էլ չէին կարողանում խրինջալ, այլ միայն մարդկանց պէս հառաչում էին: Գիշերը նոքա լիզում էին խոնաւ քարերը, իսկ ցերեկը արեղակը շատ անխնայ էր կիզում, և ձիերը շոգից տապակվում էին և կըծտում միմեանց: Ակ-Բիբէն մեռածի պէս պարկած էր և կրկին ամենից լաւ էր զգում իրեն Բայղըր-Խանը: Ամեն երեկոյ ծերունին բարձրանում էր պատի վերայ և երգում իւր երգերը:

Անցաւ և չորրորդ օրը: Ալանչա-Խանը սպասելուց զգուեց, և նա հրամայեց, որ գիշերը յարձակունեն, սակայն դորա հետևանքն այն եղաւ, որ Ջուչի-Քաթէմը էլի չորսին սպանեց, իսկ մնացեալները փախան: Մարաւից ծիւր-հալ Ջուչի-Քաթէմը, քիչ էր մնացել, մեռնէր թուլու-

թիւնից, և Ղարա-Նինգիլը հոգս էր քաշում նորա համար, գնելով զլիւին սառ քարեր:

Վեցերորդ օրը մեռաւ Ակ-Բիրէն: Ի՞նչպէս էր տանջվում խեղճ կինը և ինչպէս էր նա ջուր խնդրում, որ թրջի չորացած բերանը. բայց ջուր չկար... Նորան միշտ թւում էր, թէ թշնամիները նորից ու նորից յարձակվում են, և նա խնդրում էր, որ իրան սպանեն և չտան Սյանչա-Խանի ձեռքը խայտառակութեան: Նորան թաղեցին խոր ջրհորում, որ երբեմն փորել էին Գեօզ-Թաուի զլլիւին: Զուչի-Քաթէմը աղի արցունք էր թափում իւր աղջկայ գերեզմանի վերայ, որին անարգել էր Ուղուն-Խանը, և այդ վեշարը յոժ էր տալիս նորան:

— Մի՛ լար, Զուչի-Քաթէմ, — մտիթարում էր նորան Ղարա-Նինգիլը, — Ակ-Բիրէն մեղանից երջանիկ է... Նա այլ ևս չէ տանջվում: Նա այլ ևս ծարաւ չէ, չի աեանիլ խայտառակութիւն, հիւանդութիւն, իւր և ուրիշ անարգութիւնը:

— Ո՛հ, ի հարկէ, մեռնել, շուտով մեռնել, — շնջեց Զուչի-Քաթէմը, ծածկելով երեսը ձեռներով: — Եւ զու, Ղարա-Նինգիլ, մտիթարո՞ւմ ես ինձ... Դու իմ արեգակն ես, որ մի քանիսներին կեանք է տալիս, իսկ միւսներին մեռցնում... Ես միայն մի բանից եմ հրկիւզ կրում. անարդար չլինել վերջին ըսպէն դէպի քեզ և ինձ... Դու իմ սոված ծափաստանն ես, ուր ես ամեն բան թաղեցի...

Ո՛հ, ինչպէս էր տանջվում, ինչպէս սաստիկ էր տանջվում Ղարա-Նինգիլը: Արժէր միայն փակել աչքերը, և ամեն բան ծածկվում էր կարմիր կրակով, — նա, այդ կրակը լափում էր նորան: Մինչև անգամ խնայողութիւն չկար և ամբողջ երկինքը արիւնոտ էր երևում և ասաղերը նայում էին այն տեղից զարհուրելի կարմիր կրակի աչքերով: Եթէ ձիերը այդպէս սարսափելի կերպով սատկում էին ծարաւից, Ղարա-Նինգիլը կրկնապատիկ

տանջվում էր, և բարոյական երկունքն մարմնական տանջանքներից ծանր էին:

— Զէ, ես թագուհի եմ... թագուհի... — շնչեցին Ղարա-Նինգիլի ցամաքած՝ շրթունքը, այն շրթունքը, որոնցով նա համբուրել էր Ալանչա-Խանին:— Նա չի տեսնիլ իմ անարգանքս... նա չի լսիլ իմ աղաչանքս, որ խնայի... ես թագուհի եմ...

Անցաւ եօթ սոսկալի օր և եօթ սոսկալի գիշեր, և հրբ Զոլպան-Թաուլի վերայ բարձրանում էր առաւօտեան արեգը, Գեօլ-Թաուլի վերայ կալանաւորները մտածում էին— վերջին անգամն է մեզ համար ծագում արեգակը: Բոլորի երեսները կապուտել էին, ծռուել և սարսափելի դարձել: Նոքա աշխատում էին չնայել միմեանց վերայ: Մինչև անգամ Ղարա-Նինգիլի լեզուն ուռել էր, և նա հազիւ հազ էր կարողանում խօսել: Զուչի-Քաթէմը նոյնպէս հազիւ էր կարողանում ոտի վերայ կանգնել, և մի տեղից միւս տեղ գնալու համար նա զարմանալի կերպով դժուարանում էր: Ամենից զուարթ ու առոյգն էր Բայդըր-Խանը, բայց նա էլ բոլորովին խելքը կորցրել էր սովից: Մահը արագ քայլերով էր մօտենում նոցա:

Ղարա-Նինգիլը պատի վերելում սպասում էր: Ո՛հ, որքան դժուար էր նորան բարձրանալ այդ տեղ, բայց պէտք էր... Նա ցած էր նայում՝ Ալանչա-Խանի բանակի վերայ, և տեսնում, որ նորից պատրաստվում են յարձակուելու: Ո՛հ, եթէ նա կարողանար ծիծաղել այդ քաջերի վերայ, բայց նա միայն ձեռքով արաւ Զուչի-Քաթէմին, որ պատի մօտ գայ: Երբ սա բարձրացաւ պատի վերայ, տեսաւ, որ ծնկները գրկած՝ լաց է լինում Ղարա-Նինգիլը... Այդ Ղարա-Նինգիլի վերջին արցունքն էր... Ո՛հ, որքան անպէտք չարիք կայ շրջակայքում, որքան սոսկալի անարգարութիւն: Միայն մարդս կարող է զւարճանալ և բերկրիլ ուրիշների դժբախտութիւններով

և անարդանքով... Ղարա-Նինգիլը, որպէս կին, վաղուց արդէն մեռել էր, և այժմ լալիս էր թաղուհին և լալիս էր վերջին անգամ: Յանկարծ նա ամսոսաց այդ բոլորին, Ալանչա-Խանին էլ հետներնին, որ հանդիսաւոր ու բերկրալի կերպով պատրաստվում էր ձեռք բերելու ծարաւից տոչորուած աւարը, իսկ կրպանեն, կրքոնեն միայն խելագար Բայղըր-Խանին: Ահա հնչում է կանչող փողը... ահա գինովցած Առջի-Բօշը աղաղակում է.

— Ես ինքս մենակ կ'ստանամ բոլորիդ... Դուք կ'իմանաք, թէ ով է Առջի-Բօշը... Էհ, թաղուհի Ղարա-Նինգիլ, անձնատուր եղիր՝ վստահանալով զթուխեանս...

— Նոքա դալիս են արդէն... — շշնջեց Զուչի-Քաթէմը, զիտելով քարափներով վեր բարձրացող թշնամիներին: — Իսկ ես շարժուել չեմ՝ կարողանում, որ դոցա մի-մի վայր գլորեմ սարից...

Զինուորական երաժշտութիւնը աւելի և աւելի էր մօտենում... Բայղըր-Խանը նոյնպէս պատի վերայ էր և զարմացքով նայում էր չորս կողմը: Փողի ձայնը զարթեցրեց նորա մէջ բոլոր անցեալը, երբ նա երիտասարդ էր և ուժեղ, և ծերունին հաւաքելով իւր բոլոր ուժը, երգեց.

«Ո՛հ, մահը սիրում է քաջերին»...

— Ժամանակ է... — շշնջեց Ղարա-Նինգիլը, երբ թըշնամին արդէն մտել էր աւերակների մէջ:

Նա ամուր զրկեց Զուչի-Քաթէմին, և նոքա կրկուսը միասին ընկան ցած, անդունդը: Մինչև անգամ թշնամիները սարսափից աղաղակեցին... Իսկ Բայղըր-Խանը կրկին երգում էր և անմիտ հայեացքով նայում էր Գեօգ-Թաուի աւերակները մտած թշնամիների վերայ:

Քարոտ բարձրաւանդակից Ալանչա-Խանի ոտների մօտ զօրութեան երկու դիակ: Զուչի-Քաթէմի երեսը ճանաչել

չէր կարելի. այնպէս էր պլանդակուել քարերին քսուելուց: Երբ Ալանչա-Խանը մօտեցաւ կնկայ զիակին և նայեց նորա դէմքին, նա սարսուռ զգաց. այդ պէս նաժիշտն էր, որ զալիս էր իւր մօտ Բաղի-Դիզիշտ:

—Ո՞ր է Ղարա-Նինգիլը,—հարցրեց Ալանչա-Խանը, զարհուրանօք յեա քաշուելով:

—Սա է Ղարա-Նինգիլը,—հաւատացնում էր Աուջի-Բօշը:—Ես չեմ ճանաչում նորան, ինչ է... Այո՛, սա նա է:

Ալանչա-Խանը հրամայեց Ղարա-Նինգիլին և Զուլֆաթաթէմին թաղել Գեօղ-Թաուլի զազաթին, իսկ Բայդըր-Խանին թողնել իւր քարանձաւում, ուր և առաջ բնակվում էր:

Շատ տարիներ անցան Զուլպան-Թաուում, — տասնեակ, հարիւրաւոր տարիներ: Կրկին անմարդաբնակ է մնում Սոված Տափաստանը, Կանաչ-Քաղաքից էլ մնացին միայն աւերակներ: Բայց Գեօղ-Թաուն նոյնպէս բարձր է պահում իւր զլուխը և միայն ոլորապտոյտ կողմը, ուր առաջ լեռի քարեր էին ցցուած, այժմ, ասես զորգով, ծածկուած է զոյնգոյն ծաղիկներով: Այդ ծաղիկներից չատ է այդ աեզ. վարդագոյն, կապոյտ, դեղին... Ուրիշ ոչ մի տեղ չկայ այդ ծաղիկից, եթէ պատուել լինիք ամբողջ Զուլպան Թաուն... Ժողովուրդը Գեօղ-Թաուլի այդ ծաղիկներին անուանում է «Ղարա-Նինգիլ թաղուհու արտասուքը»:

Թարգ. Մամին-Սիբիրեակից:

ՄԻՆ՝ ՎՀԱՏԻՐ...

Աչքիդ արտասո՞ւք, հոգիդ վշտահա՞ն,
Իմ խղճո՞ւկ եղբայր, դու մի՛ վհատիր,
Որ այսքա՞ն դարեր անգուժ, անարգար
Քեզ հալածում է սև ճակատագիր:

Գիտեմ, չար բախտի ծանրը լծի տակ
Դու շնո՞ւ ես տանջուել ու շնո՞ւ համբերել,
Շնո՞ւ ես փափաղել դու մի այլ վիճակ,
Անվերջ յուսացել, անվերջ սպասել...

Բայց մի՛ վհատիր... Թո՛ղ խորին հաւատ
Դեռ այեկո՞ծ է քո տանջուած հոգին.
Շատե՞րն են քեզ պէս մընում յուսառատ
Սուրբ աղատու թեան քաջ յողթմանակին...

Եւ ի՞նչ կը լինէր, թէ դառն օրերին
 Մարդկային կեանքում, փոթորկի նման,
 Ոսկեշող յոյսեր սիրտ չը յուզէին,
 Հաւատը զոհուէր յուսահատութեան. . .

Օ՛, վաղուց մարդըս՝ անյոյս, ցաւագար—
 Վշտերի ծովում կը գտնէր վախճան.
 Մերկ անապատի կը փոխուէր աշխարհ,
 Կեանքը կը դառնար մռայլ գերեզման:

Ա. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ.

10 մարտի 1893 թ.

Մոսկուա.

* * *

(Լեւոնտովից),

Արեւուտքը բորբոքվում է բոցավառ,
Լուսամուտից զմայլում եմ ես նրա փայլով.
Դուցէ վազը փայլի նոյնպէս նա պայծառ,
Իւր շողերը դիակիս վրայ տեղալով:

Եւ ոչ եղբայր, ոչ բարեկամ սրտակից
Վերջին համբոյր դրոշմելու չեն իմ այտին,
Օտար մարդիկ, որոնք ինձ չեն կարեկից,
Սառը հոգում կըթաղեն իմ անշունչ դին:

Անվերջ անդունդը կընկղմի իմ հոգին—
Բայց դու խղճս ինձ, ով աղջիկ լոյսերես.
Ոչ դք այնպէս ջերմ և այնպէս կաթոգին
Զէ կարող քեզ երբէք սիրել ինչպէս ես:

Վ Է Ժ.

(Լ Կ Բ Ժ Ծ Ն Թ Ո Վ Ի Գ)

Անգամ Շատը*) և Կազբէկը
Ունեցան մեծ վէճ.
Միւս լեռներից և ոչ մէկը
● Զխառնուեց նրա մէջ:
«Զդոյշ կայ», ասաց մեծ Կազբէկին
Աւելարդն Շատ.
«Մարդը նուաճեց քեզ պէս մէկին,
Եղբայր, վատ է շատ:
Ծխոտ խցեր կը շինէ նա
Ժայռոտ կողերիդ,
Սուր կացինը պինդ կը թնդայ
Խորքում ձորերիդ.
Եւ քարէ կուրծքդ ճեղքելով,
Բրիչը երկաթէ,
Ոսկի ու պղինձ հանելով,
Ուղի կը հարթէ:
Արդէն անցնում են քարվանսներ
Սյն ժայռերից սուր,

*) Էլբրուս:

Ուր հասնում էին միայն ամպեր,
 Արծիւն և ուրուր:
 Խորամանկ են մարդիկ, թ'և շատ
 Ծանր առջի ելքը.
 Զգոյշ կաց, զօրեղ ու մարդաշատ
 Է Արևելքը:

— Արևելքն ինձ չէ տհաւոր,
 Ասաց Կազէկ լեռո.
 — Այնտեղ մարդիկ քնած են խոր
 Արդէն ինը զար:
 Տե՛ս, չինարի հովանու տակ
 Քնուկ վրացին
 Անոյշ գինու փրփուրը տաք
 Թափում հանդերձին.
 Մարգարտացայտ շատրուանի
 Կողքին նիրհելով,
 Նստած է աէրը Թէհրանի,
 Կալիան ծխելով.
 Երուսաղէմի չորս կողմը
 Այրել է Աստուած,
 Մարդուն խեղդում խորշակ հողմը,
 Բնութիւնը մեռած.
 Անդ գլորում է Նեղոս հսկան
 Իւր ջուրը դեղին,
 Ուր կանգնած են արքայական
 Շիրիմները հին.
 Բէդուինը մոռացել է
 Արշաւանքները,
 Նախշուն վրանի տակ երգում է
 Նախնեաց գործերը:

Մինչև ուր հասնում իմ աչքը,
 Քուն և թմրութիւն.
 Ինձ տիրելու Արեւելքը
 Զունի զօրութիւն:

«Մի՛ պարծենար դու վաղօրօք»,
 Ասաց լեռուն Շատ.
 «Ինչ որ տեսնում եմ հիւսիսում,
 Եղբայր, միզապատ»:

Շփոթուեցաւ մեծ Կաղէկը,
 Երբ որ այդ լսեց,
 Դէպ՝ հիւսիսի թանձր մէզը
 Հայեացքը ուղղեց:

Նայում է նա մոքամոլոր,
 Նայում, մտածում,
 Տեսնում շարժում մի անսովոր
 Ու իրարանցում.

Ուրալ գետից սկսած մինչև
 Մեծ գետը Դանուբ

Զօրագնդեր հսկայաձև
 Շարժվում ալէծովի.

Ծածանում են զլխարկների
 Փետուրներն օդում,

Եւ վաշտերը ուլանների
 Փոշի են հանում.

Բազմի պատրաստ հաղարեակներ
 Գալիս են կարգ-կարգ,

Նոցա առաջը դրօշակներ,
 Թմբուկներ մի շարք.

Թնդանօթներ որոտալով
 Դժոխքում են արագ,

Եւ պատրոյգները ծխուելով,
 Կարծես, պիտ' տան կրակ.
 Նոցա վարում է և բերում
 Մի ծեր զօրավար,
 Պատերազմի մըրիկներում
 Փորձուած ու ճարտար:
 Դալիս է զօրքը ահագին,
 Ինչպէս մի հեղեղ,
 Նա սպառնում է Արևելքին,
 Ինչպէս ամպ ահեղ:
 Անձնատուր սև երագներին,
 Կազմէկը հսկայ
 Հաշուեց, տեսաւ, ոսոխներին
 Թիւ, համար չկայ:
 Տխուր հայեացք մի ձգելով
 Լեռներին իւր շուրջ
 Եւ յօնքերը կուտակելով,
 Մնաց լուռ ու մունջ:

ԻՄ ԿԻՆԸ ԵՒ ԻՄ ՍՈՒՐԸ.

(Պ է տ Կ օ ֆ Ի)

Կտրին նստած է աղաւնին,
Երկնքումը փայլում աստղիկ.
Իսկ իմ սիրուն կինն իմ գրկին
Հանգստանում է անուշիկ:
Այնպէս քնքոյշ, այնպէս փափուկ
Թւիս վերայ պարկած է նա,
Ինչպէս որ ցոյլը կամացուկ
Օրօրվում է տերեւի վրայ:

Կարող եմ նրան սրտիս սխմել
Եւ համբոյրներ տալ շատ ու շատ.
Իմ բերանը, պէտք է ասել
Համբուրելումը չէ ժլատ:
Գրաւիչ են մեր զրոյցները,
Սակայն խօսքը մնում է կիսատ,
Որովհետեւ համբոյրները
Շարունակվում են անընդհատ:

Անչափ մեծ է մեր սէրն ու խանդ,
Մեր շուրջ ծաղկում է զրախտը,
Ինչպէս մաքուր մի աղամանդ,
Պայծառ փայլում է մեր բաղդը:

Բայց այդ բանը իմ Հին սրին,
 Որ կախած է պատին մեխից,
 Դուր չէ գալիս ամենեւին.
 Նա մռայլ նայում է վերեւից:

Ո՛վ ճերուհի, ինչե՞հ համար
 Դու վատ աչքով նայում ես մեզ.
 Ձլինի՞ թէ, է՛յ դու տխմար,
 Չար նախանձը տանջում է քեզ:
 Է՛հ, թո՛ղ ընկեր, այդ իմ անձին,
 Ոչ թէ քեզ է վերաբերում.
 Միջամտել կանանց գործին
 Այր մարդուն չէ պատիւ բերում:

Դու իմ կնոջը աննման
 Նախանձում հս—սակայն ի զուր. .
 Կեանքիս զարդը նա է միայն.
 Այդ Հօ՛ դու լաւ գիտես, իմ սուր:
 Գիտես, նրա սիրտն է անարատ,
 Գիտես, որ մի հրեշտակ է նա,
 Որին երկինքը զթառատ
 Ուղարկել է երկրի վերայ:

Երբ բազուկս հարկաւորի
 Իմ թանկագին հայրենիքին,
 Ձէ՞ որ նա ինքը իւր ձեռով
 Կրկապէ քեզ, սուր, իմ մէջքին,
 Կրկապէ քեզ, սուր, իմ մէջքին
 Եւ օրհնելով կասէ. «Գնացէ՛ք,
 Ծառայեցէ՛ք հայրենիքին,
 Հաւատարիմ իրար մնացէ՛ք»:

Ն Ե Դ Դ Ա.

Փայտերը տոչորվում էին. միտքս թռչում էր հեռու
և յանկարծ միտս եկաւ և աչքիս երևցաւ կրակը՝ Պինո
ազարակի ահագին վառարանում Էանայի ստորոտում:

Անձեւ էր դալիս. փչում էր կատաղի քամին. քսան
երեսուն կին, որոնք ազարակում զէյթոն էին ժողո-
վում, չորացնում էին վառարանի մօտ իրենց անձրե-
ւից թրջուած շորերը: Ուրախները (որոնք փող ունէին)
և՛ կամ սիրահարուածները երգում էին. միւսները խօ-
սում էին կամ զէյթոնի պաղաքերութեան կամ ժողովր-
դական հարսանիքների և կամ անձրեւի մասին, որ կըտ-
րում էր իրենց աշխատանքը՝ այսինքն ամենօրեայ հացը:
Տնտեսը մանում էր. ինչո՞ւ զուր տեղը վառուէր ծրա-
գը, որ կախուած էր վառարանի վերայ. մեծ շունը, գայլի
տեսակից, պարկեւ էր, ոտները ձգած, դունչը դէպի կրակը
և ամեն քամի փչելիս ականջները անկում էր: Մինչև
որ ապուր եփուի, հովիւը նուազում էր զանազան լեռնա-
յին եղանակներ, որոնցից չէր կարելի անտարբեր նստել
մէկ տեղում. աղջիկներն սկսեցին պարել ծխոտ խոհանոցի
կոտրուած քարայտակի վերայ, իսկ շունը մրմռում էր
վախից, չլինի թէ պոչը կոխեն. ուրախ թռչկոտում էին

աղջիկները, թռչկոտում էին և լոբիքն ամանի մէջ, փրփուրի հետ միասին եռալով:

Աղջիկները յողնեցին. պարելուց յետոյ պէտք էր երգել:

—Նեղզա՛, Նեղզա՛, ո՞րտեղ ես,—կանչեցին Նոքա:

—Ես այստեղ եմ,—լսուեց մէկ սուր ձայն ամենամութ անկիւնից, որտեղ նստել էր աղջիկը, կուչ եկած փայտի խուրձի վերայ:

—Ի՞նչ ես անում այդտեղ:

—Ոչինչ:

—Ի՞նչու չպարեցիր:

—Յոգնել եմ:

—Երբի՛ր մէկ լաւ երգ:

—Ձէ՛, երգել չեմ ուզում:

—Էդ ի՞նչ է քեզ պատահել:

—Ոչինչ:

—Նորա մայրը մեռնում է,—ասաց ընկերուհիներից մէկն այնպէս հասարակ ձևով, որ կարծես թէ զանգատվում էր ատամի ցաւից:

Աղջիկը նստել էր, դունչը ծնկների մէջ դրած. նա բարձրացրեց խօսողի վերայ իւր սեւ, փայլուն, բայց անտարբեր, համարեա՛ յիմար, աչքերը և դարձեալ սկսեց նայել իւր բոբիկ ոտներին:

Նորան մօտեցան ընկերուհիներից երկու-երեքը, իսկ միւսները խօսում էին զանազան դատարկ բաներ կաշաղակների նման, որոնք ուրախանում են ուտելիք գտնելիս:

—Ինչո՞ւ դու հեռացար մօրդ մօտից:

—Աշխատել պէտք է:

—Դու ո՞րտեղացի ես:

—Մենք Վիանգարդից ենք, բայց ապրում ենք Ռափնուղայում:

Այն ժամանակ խելօքներից մէկը, տնտեսի աղջիկը,

որ նշանուած էր Մաստարօ Զակօպոյի (Հարսանիքը զատկին էր) երբորդ տղի հետ և որ ունէր վղին կախած շատ գեղեցիկ ոսկէ խաչ, ասաց.

—Ռավենջուռմ հեռու չէ՛, եթէ մի բան պատահելու լինի, մինչև անգամ ծիարը լուր կը բերէ:

Նեղդան մի հայեացք ձգեց նորա ետեւից այն շան պէս, որ մտիկ էր տալիս իւր պոչին սպառնացող կօշիկների վերայ:

—Զէ՛, իմ ետեւիցս կը գար բիծա Զովաննին, — կանչեց նա, կարծես ինքն իրան էր պատասխանում:

--Ո՞վ է այդ Զովաննին:

—Ռավենջուզցի բիծա Զովաննին. բոլորը նորան այդպէս են անուանում:

Մէկ ուրիշ աղջիկ ասաց.—դու պէտք է նորանից փող փոխ առած լինէիր և ո՛չ թէ մօրդ թողնէիր մենակ:

—Բիծա Զովաննին հարուստ չէ, մենք առանց էն էլ նորան պարտ ենք տասը լիրա. հապա՛ բժիշկ, հապա՛ դեղ, հապա՛ ամենօրեայ հացը, հեշտ է ասելը... — շարունակում էր Նեղդան, գլուխն օրօրելով և առաջին անգամ արտայայտելով գանգատ իւր կոպիտ և համարեան վայրենի ձայնով. — հապա՛, երբ տեսնում ես, որ արևը մայր է մտնում և մի կտոր հաց չկայ դարակում, ծրագի մէջ ձէթ չկայ, միւս օրուայ համար աշխատանք չըկայ... այդ բոլորը շատ դառն է, մանաւանդ որ անկողնում պառկած է խեղճ, ծերունի հիւանդը. . .

Նա լռեց և շարունակ գլուխն օրօրում էր, ոչ դժի վերայ չնայելով. նորա չոր, բորբոքուած աչքերը արտայայտում էին այնպիսի անվերջ ցաւ, որպիսին չեն կարող արտայայտել ո՛չ մի արտասուքին սովոր աչքեր:

—Աղջիկնե՛ր, բերէ՛ք ձեր ամանները, — կանչեց պանտիկինը, կաթսայի խուփը բանալով:

Բոլորը հաւաքուեցին օջաղի շուրջը, որտեղ տան-

տիկինը ժլատութեամբ և համբերութեամբ բաժանում էր լոբիից պատրաստուած ապուրը. նեղդան սպասեց ամենից վերջը, ամանը կռան տակ բռնած. վերջապէս կարողացաւ մօտենալ և նա. օջաղի լոյսը լուսաւորեց նորան ամբողջապէս:

Նա թուխ, աղքատ հագնուած աղջիկ էր, վախկոտ ու կոպտացած աղքատութիւնից. նա գուցէ գեղեցիկ լինէր, եթէ յոգիւրի սպառուելը ու շարունակ յոգնածութիւնը չխլէին նորանից ոչ թէ միայն կանացի գեղեցկութիւնը, այլև կանացի պատկերը: Նա ունէր սև, խիտ, խուճուճ մազեր, ատամները սպիտակ էին, աչքերը խոշոր ու սև. թագուհին մինչև անգամ կընախանձէր այդ խեղճ աղջկայ վերայ, որին աղքատութիւնը հասցրել էր մինչև վերջին աստիճանը: Բայց այդ աչքերի գեղեցկութիւնը նսեմանում էր աղքատութեան երկիւղով. նոքա կարծես յիմար էին երևում մշտական ծանր հնազանգութիւնից. նորա անգամները, որոնք ձնշուած էին ծանր բեռներից, կամ անբնական կերպով զարգացել էին յոգիւրից վեր աշխատելուց, և գեռ չկաղգուրուած արդէն կոշտացել էին: Նա աշխատում էր քարտաշների հետ, իսկ եթէ չէ, շուռ էր տալիս ահագին քարեր և տանում էր դաշտերից: Երբ առաջին անգամ արտը վարում էին, ուրիշների փոխարէն տանում էր քաղաք մեծ ծանրութիւններ. վերցնում էր ամեն տեսակ դժուար գործ, որ մինչև անգամ տղամարդը չէր կարող կատարել. հնձելու, խաղող և գէյթոն հաւաքելու օրերը նորա համար տօն էր. այդ համարում էր զբաղմունք, միեւնոյն է, թէ ոչինչ չանել, և ոչ թէ աշխատանք: Զաւիազանց ողորմելի հագուստի ցնցոտիները ծիծաղելի կերպով աղճատում էին նորա գեղեցկութիւնը. ամենավառ երևակայութիւնը չէր կարող ներկայացնել, որ այդ ձեռքերը զատապարտուած ամենօրեայ ծանր աշխատանքի, կոպտանալու ցրտում, կամ տաք գետ-

նուժ, տանելու քերժուածներ և վերքեր, որ այդ ոտքերը, որոնք սովոր են բորիկ վազելու ձեան մէջ, սաստիկ տաքացած դետնի վերայ, փուշերի ու սատասկների մէջ,—որ նոքա կարող էին երբ և իյէ գեղեցիկ եղած լինել: Ոչ ոք չէր կարող որոշել թէ քանի՞ տարեկան էր այդ խնդճ արարածը. երեսայուլթիւնից աղքատութիւնը ճնշել էր նորան ամբողջովին և աղւաղել նորա մարմինը, հոգին ու միաքը... Նոյն էր և նորա մօր ու մեծ մօր հետ, նոյնն էլ կըլինի և իւր աղջիկների հետ. իսկ նորա մօտիկներին բաւական էր և այն, որ նորա մէջ մնում էր խելք, հասկանալու հրամանները և ոյժ՝ կատարելու ամենալժուաւրին և ստորացնող ծառայութիւնները:

Նեղդան մօտեցրեց իւր ամանը. տանտիկինը լցրեց այն, ի՛նչ որ մնացել էր կաթսայում—շատ քիչ բան:

—Ինչո՞ւ ես գալիս ամենից վերջը, չգիտե՞ս, որ վերջինին միշտ մնում է տակուցքն,—ասաց տանտիկինը:

Աղջիկը աչքերը ձգեց սև ապուրի վերայ և հեռացաւ կամաց, որ չթափթփի:

—Ես իմս կըտայի,—ասաց ընկերուհիներից մէկը, միւսներից աւելի բարին—իսկ եթէ էլի անձրև գայ... ձրշմարիտ... ու աշխատելու օրը կորչի, սախպուած բոլոր հացդ պէտք է ուտես:

—Ես այդ դժբախտութիւնից չեմ վախենում,—ասաց Նեղդան, տխուր ծիծաղելով:

—Ի՞նչպէս չես վախենում:

—Ես հաց չունեմ ինձ համար, ինչ որ ունէի՝ քիչ հաց ու փող, պահել եմ մօրս համար:

—Ուրիշն դու ապրում ես միայն ապօրով:

—Սովորել եմ,—պատասխանեց Նեղդան:

—Անպիտան անձրև, օրը կորաւ,—բարկանում էր մէկ ուրիշը:

—Առ իմ ամանից:

— Ես կուշտ եմ, — բացասեց Նեղդան շնորհակալութեամբ:

— Այո, դու Աստուծոյ ուղարկած անձրեւից զժգոհ ես, բայց ինքդ չե՞ս ուտում Նորա հացը, — դարձաւ տանտիկինը զէպի նորան, որ գանդատվում էր վատ եղանակից, — մի՞թէ չգիտես, որ թաց աշունքը լաւ հունձի տարի է:

Ընդհանուր ձայնը հաստատեց նորա խօսքերը:

— Այո՛, բայց ձեր ամուսինը այնու ամենայնիւ շաբաթուայ վարձից դուրս կըզայ կէս օրուանը:

Նոր համակրութիւններ:

— Իսկ դու այդ երեք կէս օրը աշխատե՞լ ես, ուրեմն դու կըվճարե՞ս նորանց, — ասաց պառաւը բերկրութեամբ:

— Այդ էլ ուղիղ է... — ասացին միւսները, անգիտակցաբար զգալով արդարութիւնը, որը ամբոխի մէջ միշտ ուժեղ է, թէպէտ և ամենքի համար առանձին - առանձին, արդարութիւնը ծանր լինէր:

Տանտիկինը վերջրեց տէր-ողորմէն և յօրանջելով մըթմըթաց մի աղօթք, յիշելով կենդանեաց և մեռելոց Նեղդայի աչքերը լցուած էին արտասուքով. նա մոռացաւ մինչև անգամ ասել «ամէն»:

— Այդ ի՞նչ նոր բան է, «ամէն» չէ ասում, — խիստ կերպով հարցրեց պառաւը:

— Ես մտածում էի իմ մօրս մասին... նա այնքան հեռու է, — վախվիւելով ասաց Նեղդան:

Տանտիկինը ցանկացաւ ամենքին «բարի գիշեր», առաւ ճրագը ու զնաց: Խոհանոցում, օջաղի շուրջը, գեղեցիկ սարգուած էին անկողինները. վերջին բոցից ընկաւ զոդգոջիւն լոյս պարկածների վերայ: Ագարակը լաւ էր, տանտէրը միւս տանտէրերի նման չէր՝ — չէր խնայում ո՛չ լոբի ապուրի համար, ո՛չ փայտ, ո՛չ էլ յարդ անկող-

նու համար. կնիկմարդիկ քնում էին խոհանոցում, իսկ տղամարդիկ խոսանոցում: Երբ պատահում է, որ տանտերը ժլատ է, կամ ագարակը մեծ չէ, տղամարդ, կնիկմարդ մէկ տեղ են քնում, որտեղ պատահի՝ գոմում, մարազում, յարդի վերայ, ձորձերի վերայ. երեսայքն էլ հետներն են քնում: Եթէ հայրը հարուստ է և ունի իւր վերմակը, նա նորանով ծածկում է իւր ընտանիքը. ո՞վ որ մրսում է, սեղմվում է հարևանին, կամ կոխում է ոտքերը տաք մոխրի մէջ, կամ ծածկվում է խոտով.— ո՞վ ինչպէս կարող է. ամբողջ օրը տրորուել և առաջն էլ այդպիսի վիճակ,— քունն էլ ամուր է, ինչպէս մէկ կամակոր բարերար. սանտէրը բարոյականութիւնից քաշուող չէ՝ շատ, շատ, կըղըկէ աղջկան աշխատանքից, երբ նա էլ ոյժ չի ունենալ բանելու օրական տասը ժամ:

Ի՛նչ արեւը չժագած, ամենահոգատարները դուրս կըգային նայելու, թէ եղանակը ի՞նչպէս է. դուռը ամեն ըուպէ ճրճալով, զցում էր քնողների վերայ անձրեւի կաթիլներ և լսելի էր անում յուրտ քամու ձայնը: Լուսաբացին, տանտէրը բացեց այդ դուռը և զարթեցրեց ծոյլերին որովհետև անարգարութիւն է օրուայ տասը ժամից մի՛ ըուպէ անգամ կորցնել, որի համար նա վճարում է իւր փողերը՝ պատահում է երեք կարլին, (այդ կանէ 65 չինդեղիմ.) զէ՛հ, համեցէ՛ք և էլի ապուր...

— Սնձրեւ:

— Սյդ խօսքը տխրութեամբ հասաւ ամենքին. նեղրան թիք եկած դռանը, տխուր նայում էր գորշ ամպերին. նոցա մահանման ստուերը ընկել էր նորա վերայ, կարծես թէ երեկոյ լինէր: Յուրտ, ամպամած օր, չոր տերեւը աղմուկով ընկնում է ճիւղի վերայից և պտտուելով ընկնում է ցեխոտ գետնի վերայ. առուակը դառել է ճահիճ, նորա մէջ վայելչութեամբ թաղվում են խոզերը, կովերը հանում են իւրեանց սև դունչերը կողպած գոմի

ցանկապատից և տխուր նայում են անձրևի վերայ. ծտերը կուչ են եկել և ողորմելի կերպով ծվծվում են...

— Ահա, էլի մէկ օր բոլորովին կորաւ, — ասաց աղջիկներից մէկը, կրծելով չոր հացի մեծ կտորը:

— Այնտեղ ծովի մօտ ամպերը ցրվում են, — ասաց Նեղդան, ցոյց տալով ձեռով, — կարելի է մինչև ճաշ պարզի:

— Միւսնոյն է, անպիտան տանտերը կըլճարի միայն օրուայ երրորդի համար:

— Բայց էլի:

— Այո, «բայց էլի», իսկ մեր հացը մենք ձրի ենք ուտում:

— Ապա տանտիրոջ հաշն ի՞նչ է, որ նորա զէյթոններն էլ բոլորովին բանի պէտք չեն դալ և ցեխի մէջ կըկորչեն:

— Ուղիղ է, — ասաց միւսը:

— Ապա փորձիր վերցնել մի զէյթոն և կեր իւր չոր կեղևով, տե՛ս, թէ տանտիրոջից ի՞նչ բաներ է՛լ մտնուս:

— Եւ տեղն էլ է, զէյթոնները խօ մերը չեն:

— Ապա գետինն ուտում է, նոքա նորանն ե՞ն, ի՞նչ է:

— Բայց ի՞սկ հողն էլ տանտիրոջն է, — ասաց Նեղդան ուրախանալով իւր դատողութեան վերայ, այնպէս որ աչքերը փայլեցին:

— Ինձ մնայ, աւելի լաւ է, թող ամբողջ օրը անձրև զայ, քան թէ կէս օր քաշքշուկը հաւաքել ցեխի միջից, այսպիսի վատ եղանակին՝ միայն երեք-չորս սօլդիի համար:

— Քեզ համար երեք-չորս սօլդին հօշինչ բան է, — ասաց Նեղդան:

Շաբաթ երեկոյեան, ամբողջ շաբաթուայ հաշիւները տեսնուեցան. տանտիրոջ առաջ, սեղանի վերայ կային անհաշիւ թղթեր, տոմսակներ և սիւնաձև դարսած սօլդի-

ներ, կռուարար մշակներին վճարում էին խսկոյն, յետոյ կանանց, որոնք աւելի ժիր էին և վերջապէս բժախընդ-րութեամբ վախկոտներին և անզօրներին: Երբ տանտէրը հաշիւը վերջացրեց, Նեղդան լմացաւ, որ վատ եղանակիւ պատճառով, ակամայ կորած երկու օր ու կէսը դուրս գալով, նա պէտք է ստանար միայն քառասուն սօլդի:

Նեղդան չհամարձակուեց ոչինչ ասել՝ միայն լաց եղաւ:

— Դեռ էլն զոռում է լալկանը, — կանչեց աղարակա-տէրը, պաշտպանելով իւր տիրոջ փողերը. — քեզ վճա-րում են այնքան, ինչքան որ միւսներին, այն ինչ դու բռնուից փոքր ես և աղքատ. ես քո աշխատած օրուայ համար տալիս եմ այնքան, որ չի տաւ ո՛չ մի կալուա-ծատէր՝ երեք կարլին, բացի ապուրը:

— Ես չեմ գտնուածքում, — վախենալով պատասխա-նեց Նեղդան, պահելով սօլդիքը, որոնց աղարակապետը խտրւոյցել էր քառօրեաների՝ շատ երեւիւմ համար. — իմ բաղդս է, որ եղանակները վատ էին, այդ պատճառով ես չստացայ այնքան, ի՛նչքանի որ յոյս ունէի:

— Ուրեմն պահանջիր Աստուածանից, — կոպիտ ձե-ւով ասաց աղարակապետը:

— Ա՛խ, ի՞նչպէս կարելի է... ես ինքս եմ մեղաւոր... աղքատ եմ. . .

— Վճարի՛ր իսեղձ աղջկան ամբողջ շաբաթուան հա-մար, — վեր թռաւ կալուածատիրոջ օրդին, որ եկել էր նայելու զէյթոնի հաւաքելուն. — բոլոր զանազանութիւնը մի քանի սօլդի է:

— Ես վճարում եմ նորան արդարութեամբ:

— Իսկ եթէ ես քեզ հրամայում եմ:

— Բոլոր հարեանները կըբողոքեն, կ'ասեն, ի՛նչ նորու-թիւններ էք մտցնում:

— Սյո՛ւ էլ ուղիղ է, — ասաց իշխանի օրդին:

Նա ունէր շատ հոգ և շատ էլ հարեաններ:

Նեղդան հաւաքեց իւր ունեցած-չունեցածը և բարով մնաք ասաց ընկերուհիներին:

— Գնում ե՞ս Ռաւենուզա, էսպէս ուշ:

— Մայրս հիւանդ է:

— Մի՞թէ չես վախենում:

— Վախենում եմ, որովհետեւ փողերս հետս են. բայց ի՞նչ արած, մայրս հիւանդ է. հիմայ էլ գործ չունեմ այստեղ, այնպէս որ եթէ մնամ, ո՛չ մի գիշեր չեմ քնիլ:

— Ուզում ե՞ս, քեզ ճանապարհ ձգեմ, — ասաց հովիւը հանաքով:

— Ինձ հետ է Աստուած և Մայր Աստուածածինը, — ասաց Նեղդան և գլուխը քաշ արած գնաց դաշտ:

Արեւն արդէն մայր է մտել և ստուերները արագութեամբ բարձրանում էին սարերի գագաթներում: Նեղդան զնում էր շտապելով և երբ մթնեց, սկսեց երգել, ինչպէս մէկ վախեցած թռչուն. տասը քայլ անելուց յետոյ նա ետ նայեց՝ արդեօք քա՞ր ընկաւ անձրևի թրջած պատից, թէ քամին էր թաց ծառերին իրար խփում: Նա կանգնեց յանկարծ, ամբողջ մարմնով դողալով, ինչպէս մէկ ճանապարհը կորցրած այծ: Ծառից-ծառ, մի քանի ժամանակ թռչկոտում էր սարեկը, տխուր երգելով. նա այնպէս ուրախ էր այդ ընկերին, որ կանչեց սարեկին, վախենալով, որ նա կը ձանձրանայ և ետ կը մնայ. անցնելով մի որ և իցէ ազարակի մօտից, նա կանգնում էր մէկ րոպէ, մրմնջում էր աղօթք, հսկելով, որ չլինի՞ թէ շուրջ վրայ պրծնի, որ կատաղի հաչում էր ցանկապատի ետեւից: Յետոյ վազեց աւելի ոյժ առած, նայելով կանթեղի լոյսին, որ վառվում էր պատկերի առաջ և միևնոյն ժամանակ լուսաւորում էր ազարակապետին, երբ նա վերադառնում էր դաշտից. այդ լոյսը, կարծես, նորան մխիթարում էր: Նա մտածում էր իւր մօր վերայ. սիրտը երբեմն-երբեմն, յանկարծ սեղմվում էր

այնպէս, որ ցաւ էր զգում. նա սկսեց վազել բարձր երգելով, որ իրան մոռացութեան տար. յիշում էր ուրախ օրերը, երբ խաղող էր հաւաքում ամառուան երեկոները, երբ հիանալի լուսնի լուսով խմբով գնում էին Պիտայից և առաջը ուրախ նուագում էր տիկը. բայց միտքը անդադար դառնում էր դէպի իւր հիւանդի աղքատ անկողինը: Նա դիպաւ լաւայի քարերին, որոնք սուր էին ինչպէս ածելի և ոտը կտրեց. այնպէս մոռնում էր, որ ճանապարհը ծռելիս խեղճը դիպչում էր պատերին, թփերին. մոլորուեց և չգիտէր, թէ ուր է գնում. յանկարծ նա լսեց Պունտայի ժամացոյցի ձայնը, որ խփեց ժամը իննը և այնպէս մօտիկ, որ կարծես ականջի տակին էր: Նեղզան ուրախացաւ՝ կարծես թէ օտարների միջից կանչեց իւր բարեկամը:

Ուրախ վազեց նա գիւղի փողոցում, երգելով իւր գեղեցիկ երգը և սեղմելով զոգնոցի զրպանը, որտեղ պահուած էին 40 սօլդիքը:

Անցնելով զեղատան կողքից, նա ներս նայեց, տեսաւ, որ դեղապեան ու նոտարը նստած թուղթ են խաղում. յետոյ պատահեց խեղճ ապուշին, որ փողոցի մի կողմից միւսն էր գնում, ձեռները զրպանում և քսան տարի շարունակ երգում էր միևնոյն երգը, թէ ամեռուայ ցրտին, թէ ամառուայ շոքին: Ռաւենուզայի ձանապարհի վերայ, առաջին դռների մօտ, նա պատահեց մի զոյգ եղի, որոնք կամաց-կամաց գնում էին:

— Էյ, Նեղզա, — կանչեց մէկ ծանօթ ձայն:

— Էդ դու Քս, Եանու:

— Ես եմ, ախրոջս եղներն եմ քշում:

— Դու զրտեղից ես գալիս, — հարցրեց Նեղզան, առանց կանգնելու:

— Պիտայից. ձեր տունը մտայ, մայրդ քեզ սպասում է:

— Ի՞նչպէս է նա:

— Ի՞նչպէս միշտ:

— Ա՛խ, փառք Քեզ Աստուած, — ասաց աղջիկը, կարծես սպասում էր աւելի վատ բանի և սկսեց արագութեամբ վազել:

— Մնաս բարեւ, Նեղդա, — կանչեց Եանուն ետեւից:

— Մնաս բարեւ, — ասաց Հեռուից Նեղդան:

Նորան թուում էր, թէ աստղերը դուրս եկան, ի՞նչպէս արեւը, իբր թէ բոլոր ծառերը, մէկը միւսի ետեւից քաշում էին ձիւղքերը, պահպանելով իրան և իբր թէ, բոլոր քարերը փայփայում էին իւր ասնջուած ու յոգնած ոտքերը:

Միւս օրը եկաւ բժիշկը. նա գնում էր Հիւանդների մօտ այն օրերը, երբ դաշտում հարկաւոր չէր լինում հսկել աշխատանքին. ուրախալի այցելութիւն չէ: Նեղդայեան տանը չկար նախասենեակ, չկար ընկերուհի, որտեղ և որին կարողանար յայտնել Հիւանդի խնայական դրութիւնը, իսկ նա սովորութիւն չունէր թազցնելու:

Օրուայ մէջ կատարուեց աւելի ևս տխուր կարգ՝ եկաւ տէրտէրը շուրջառով, ժամկոչը սուրբ մեռնով, երկու-երեք հարեան կանայք էլ աղօթք էին փսփսում. ժամկոչի զանգակի ձայնը հնչուեց դաշտում և բռնակիրները լսելով այդ ձայնը, կանգնեցնում էին ջորիներին և հանում գլխարկները: Երբ Նեղդան լսեց փողոցից ոտքի ձայներ, նա վերցրեց Հիւանդի վերայից պատուտած վերմակը, որ մարդիկ չտեսնեն, թէ չունեն սպիտակեղէն և փռեց իւր ամենալաւ սպիտակ գոգնոցը կաղ նստարանի վերայ, մինչև որ տէրտէրը կարգը կրկատարէր: Նեղդան չօքեց դռան ետեւը և անգիտակցաբար կարդում էր աղօթք ու նայում էր շեմքի քարերին, որտեղ պառաւը

սովորաբար նստում էր տաքանալու մարտի արևի տակ. շփոթուած լսում էր իւր շուրջը սովորական ձայներ, նայում էր ժողովրդին, որ անցնում էր փողոցից. տէրտէրը գնաց, գնաց և ժամկոչը, 'ի զուր սպասելով, որ նորան կըտան աղքատների համար ողորմութիւն, ի'նչպէս ընդունուած է:

Երեկոյեան ուշ բիծա Զովաննին տեսաւ, որ Նեղդան վազում է Պունտայի ճանապարհով:

— Էյ, ո՞ւր հսպէս ուշ:

— Բժշկի պատուիրած դեղն եմ գնում բերելու:

Բիծա Զովաննին սիրում էր բարկանալ և միթմըրթալ.

— Էլե՛ գեղ, սուրբ մեռնով օծել են, բայց էլի դեղի են գնում. ճշմարիտ, էդ դեղապետները աղքատ մարդկանց կողոպտում են. լսի՛ր ինձ, Նեղդա, պահի՛ր փողերդ և վերագարձիր մօրդ մօտ:

— Բայց կարելի է սորանից նորա ցաւը կրթեթեանայ, — տխուր ասաց աղջիկը և մի քայլ էլ աւելացրեց: Բիծա Զովաննին միթմրթալով կանչեց նորա ետեկից.

— Էյ, Նեղդա:

— Ի՞նչ է:

— Ես քո փոխարէն կ'երթամ դեղատուն, անհոգ եղի՛ր, քեզանից շուտ կըհասնեմ, իսկ դու հիւանդին մենակ մի՛ թողնիլ:

Աղջկայ աչքերը արտասուքով լցուեցան:

— Մի՛խ, Աստուած ձեզ օրհնի:

Նա ուզում էր նորա ձեռը փող դնել:

— Էդ արդէն յետոյ, — կոպիտ ասաց նա, գնաց ինչպէս մէկ երիտասարդ:

Աղջիկը գնաց մօր մօտ:

— Բիծա Զովաննին գնաց դեղի, — ասաց նա մօրը կամաց:

Մեռնողը լսեց, ինչպէս Նեղդայի զրպանում փողերը ճնկձնկացին, նայեց, կարծես հարցնում էր. . .

— Ասաց, որ յետոյ կ'առնի, — պատասխանեց աղջիկը:

— Աստուած թող վարձատրէ նորա բարութեան համար, — ասաց Հիւանդը. — դու գոնէ առանց փողի չես մնալ:

— Ա՛խ, մայրիկ. . .

— Ի՞նչքան ենք պարտք մենք բիծա Ջովաննուն:

— Տասը լիրա, դու մի՛ վախենար, մայրիկ, ես կ'աշխատեմ:

Մայրը երկար նայեց նորա հանդած աչքերին, յետոյ համբուրեց նորան, առանց մի խօսք ասելու:

Միւս օրը եկան դադաղակիրները, ժամուոյը և հարեանուհիները: Նեղդան դադաղե մէջ հաղցրեց մօրը իւր ամենալուսւ դէյրէն, դրեց նորա ձեռներում բացուած մետաղ և մի փունջ իւր մազերից, դադաղակիրներին, պահապաններին իւր բոլոր մնացած փողը բաժանեց, որ նոքա, ինչպէս որ հարկն է, կատարեն, տանեն մեռելին զգոյշ չչարժեն զերեզմանի քարոտ ճանապարհին. յետոյ նա հաւաքեց տեղաշորը, հաւաքեց տունը, դրեց վերեւ՝ թարեքի վերայ վերջին դեղը և դնաց նստեց շնմբի քարին, նայելով երկնքի վերայ:

Նոյեմբերի երկչոտ թռչունը, սարեկը, սկսեց երգել դժնիկի մէջ, պատի վերայ, շնմբի հանդէպ. նա թռչկոտում էր ճիւղից ճիւղ և խորամանկութեամբ նայում էր աղջկայ վերայ փայլուն աչքերով, կարծես ուզում էր բան ասել. Նեղդան յիշեց, որ մայրը նախքին թաց օրը յտում էր, ի՛նչպէս նա երգում էր. հարեանի պարտէզում, դեռնի վերայ թափթփուած էին գէյթոններ, կաշաղակները թռչում էին նոյա կտցելու: Նեղդան առաջ քշում էր զրանց քարերով, որ մեռնողը չլի նոյա չարագուշակ ադաղակը. հիմայ նա նայում էր նոյա վերայ անտարբեր կերպով և տեղից չշարժուեց. փողոցից տնցան երկու

վաճառական՝ մէկը լոբի էր ծախում, միւսը զինի. նոքա խօսում էին իրանց սայլերի ճրճուողից ու ջորիների զանգակներէից աւելի բարձր. Նեղփան մտաբերում էր, անուանելով նոցա՝ սա այս մարդն է, նա—այն:

Իրիկուայ զանգերը սոււին, վառուեց առաջին աստղը. Նեղփան յիշեց, որ պէտք չէ՝ գնալ Պունտա դեղ բերելու. փողոցի ձայները հանդարտուեցին, մութը պատեց պարտէզը. նա մտածեց, որ էլ կրակ վառելու հարկաւորութիւն չկայ:

Բիծա Զովաննին այդպէս էլ գտաւ նորան շեմքի վերայ:

Նա վեր թռաւ, լսելով ոտքի ձայներ, որովհետեւ ոչ որի չէր սպասում:

—Ի՞նչ ես անում այստեղ,—ասաց բիծա Զովաննին:

Նա ուսերը վեր քաշեց, առանց պատասխանելու. ծերունին նստեց նորա կողքին, շեմքի վերայ և նոյնպէս լռեց:

—Բիծա Զովաննի,—ասաց վերջապէս աղջիկը՝ հիմայ ես ոչ ոք չունեմ, կարող եմ գնալ հեռու, դործ գտնելու համար. կ'երթամ Բոչելլա, այնտեղ դեռ հաւաքում են զէյթոն, իսկ երբ կը վերադառնամ, կը վճարեմ ձեզ, ի՞նչ որ պարտ եմ:

—Ես քեզ մօտ չեկայ փողերս ստանալու համար,—ասաց բարկացած բիծա Զովաննին:

Նա ոչինչ չասաց. երկուսն էլ սուս լսում էին, ինչպէս սարեկը երգում էր: Նեղփան մտածում էր՝ «էդ կարելի է էլի նոյն թռչունն է», և սիրար ձմլուեց:

—Գործ կայ,—հարցրեց բիծա Զովաննին:

—Ո՛չ, կարելի է գտնուի մի բարի մարդ, որ ինձ գործ տայ:

—Ես լսել եմ, որ Աչի-Կատենում վարձում են կանանց՝ նարինջները թղթում փաթաթելու համար. վճա-

րում են օրական մէկ լիրա, առանց ապուրի. ես խկոյն քո մասին մտածեցի. դու այդ գործով դարնանը պարապեցիր, վարժուեցար. կ'երթաս:

— Ի հարկէ:

— Ուրեմն, դու պէտք է հէնց լուսարացին գնաս Մերյօ պարտէզը, ճանապարհի բաժանուելու տեղը, որ տանում է Սանտա-Աննու:

— Կարող եմ այսօր գիշերը գնալ... մայրս երեւի չի ուզում, որ ես հանդատանամ:

— Ճանապարհը գիտե՞ս:

— Գիտեմ և հարցնել կարող եմ:

— Հարցրօ՛ւ հիւրանոցի տիրոջը, որ Վալվերդոյի մեծ ճանապարհի վերայ է, շագանակի անտառից դէպի ձախ. այդպէս էլ հարցրօ՛ւ Մասսարօ Վիներաննու և ասա՛, որ ես եմ զրկել:

— Կ'երթամ,—ասաց խեղճ աղջիկը:

— Ես մտածել եմ, որ ամբողջ շաբաթուան հաց չես ունենալ,—ասաց բիծա Զովաննին, հանեց իւր խորը դրօպանից մեծ սև հաց և դրեց նստարանի վերայ:

Նեղդան կարմրեց, կարծես թէ ինքն էր արել բարի դործ և քիչ լռելուց յետոյ ասաց.

— Եթէ վաղը տէրաէրը հոգեհանգիստ կատարէր մօրս համար, լոբիքը հաւաքելիս ես նորա համար երկու օր կ'աշխատէի:

— Ես արդեն հոգացել եմ այդ մասին,—ասաց բիծա Զովաննին:

— Ա՛խ, մայրս քեզ համար կ'աղօթի,—կամաց ասաց աղջիկը արտասուելով:

Վերջապէս, երբ գնաց բիծա Զովաննին և կտրուեց նորա քայլերի ձայնը, Նեղդան կողպեց դուռը ու վառեց ծրաղ. այդ րոպէին նա զգաց, որ մնաց աշխարհումս բոլորովին մենակ և վախկոտութեամբ քնեց այն ան-

կողնու վերայ, որտեղ սովորաբար պարկուճ էր իւր մօր
կողքին . . .

Գիւղում, աղջկերքը դատապարտեցին նորան, որ
գնացել է աշխատելու հէնց մօրը թաղելուց յետոյ և
չէ հագել սև շորեր. տէրտէրը բարկացաւ նորա վերայ:
Կիւրակէ օրը տեսաւ՝ որ Նեղդան նստած շիմքի վերայ,
նորոգում էր իւր դռնոցը, որ տուել էր սև ներկելու.
այդ էր միայն նորա սուգի շորը: Տէրտէրը առաւ այդ
դէպքը, իբրև օրինակ քարոյլի համար՝ թէ մարդիկ մո-
ռանում են շաբաթ օրերը և բանի տեղ չեն գնում տօ-
ները: Որպէս զի այդ մեղքը քաւէր, խեղճ աղջկը երկու
օր բանեց դաշտում տէրտէրի համար և ամեն ամսի ա-
ռաջին երկուշաբթին, պատուիրեց հոգեհանգիստ կատա-
րել մօր համար: Կիւրակէ օրերը, եկեղեցում, աղջկերքը
գուցուած տօնի պատճառով, նստում էին նստարանների
վերայ և ծաղրում էին Նեղդային, իսկ ջահիլ տղերքը
եկեղեցուց դուրս գալիս՝ ամեն տեսակ կոպիտ հանաքներ
էին անում. նա փաթաթվում էր իւր պառուտած վերար-
կուի մէջ, շփոթվում էր, աւելացնում էր քայլը, բայց
ոչ մէկ դառն միտք չէր շփոթում նորա սուրբ աղօթքը.
նա խօսում էր ինքն իրան, իբրև ալիքի մեղադրանք՝ «ես
աղքատ եմ, խեղճ եմ». իսկ նայելով իւր ուժեղ ձեռ-
քերին, աւելացնում էր՝ «փառք Քեզ Աստուած, որ տը-
ւել ես սոցա ինձ» և ուրախ գնում էր տուն:

Մէկ երեկոյ, նա հէնց նոր հանգրեւել էր ծրագը, լսեց
որ փողոցում մէկը երգում է. ծանօթ ձայն է, տխուր
եղանակ, զիւղական երգ արևելեան բարբառով՝ «Թոխր,
իմ սիրուհուս մօտ, իմ սիրուհուս մօտ» . . .

—Սյդ Եանուէն է... —ասաց նա ինքն իրան, սիրտը թուլացաւ և ծածկեց գլուխը:

Միւս օրը, բաց անելով պատուհանը, նա տեսաւ Եանուին: Եանուն բոլորովին նոր շորեր էր հագնել՝ քաթանէ բաճկոն և աշխատում էր պահել իւր սև, կոպտացած, մշակի ձեռքերը դրպաններում: մէկ դրպանից երևում էր նոր, բաց դոյնի մետաքսէ փուշին: Եանուն վաշելում էր ապրիլի գեղեցիկ արևը, յենուած պարտիզի պատին:

—Էդ դու ե՞ս, Եանու,—կանչեց նա, կարծես թէ չէր սպասում:

—Բարև,—պատասխանեց երիտասարդը, ծիծաղելով լիասիրտ:

—Ինչո՞ւ ես դու այստեղ:

—Ես եկել եմ Պիանայից:

—Աղջիկը ժպտեց, —նայելով արտուտիկներին, որոնք առաւօտ վաղ թռչկոտում էին խոտի վերայ:

—Արտուտիկների հետ ե՞ս թռել:

—Արտուտիկները հատիկ են պտուում, իսկ ես հաց:

—Էդ ի՞նչպէս:

—Պարոնս ինձ դուրս արեց:

—Ինչո՞ւ համար:

—Այնտեղ դող ստացայ, այնպէս որ օրամէջ միայն կարող էի աշխատել:

—Սյդ երևում է... խեղճ Եանու:

—Էդ անպիտան Պիանը,—ասաց Եանուն, բռունցքը ցոյց տալով հովտին:

—Իսկ մայրս, գիտե՞ս,—ասաց Նեղզան:

—Պատմեց ինձ բիծա Զովանին:

Նեղզան ոչինչ չաւելացրեց. նա նայում էր դէպի պարտէզը ու պատի այն կողմ. մոխրագոյն քարերից բարձրանում էր զօրորշին. ցողի կաթիլները փայլում էին ա-

մեն մի արօտի վերայ. նուշի ծառերը կամաց սոսափում էին, ձգելով խրճիթի կտուրի վերայ իրենց սպիտակ-վարդագոյն և հօտաւէտ ծաղիկները. կամակոր և մի և նոյն ժամանակ յուզուած ծիտը կանչում էր, որքան ոյժ ունէր խողովակի վերայ, ապառնալով Եանուին, որ իւր մտահոգ գէմքով, կարծես, բունի ամբողջութեանը ուղում էր մնասել, որտեղից դուրս էին եկել յարդի կրտորները. . .

Պատարագի զանգերը տուին:

—Քաղցր է իւր զանգակի ձայնը լսել, — ասաց Եանուն:

—Ես դիշերը ճանաչեցի քո ձայնը, — ասաց Նեղդան, կարմրելով և փորելով մի քիչ հող իւր ծաղկամանի մէջ:

Եանուն դառաւ գէպի նա և ծխեց իւր ծխամորձը, ինչպէս վայել էր աղամարդուն:

—Մնաս բարեւ, գնում եմ ժամ, — ասաց յանկարծ Նեղդան երկար լռութիւնից յետոյ, հեռանալով պատուհանից:

—Ահա, ես բերել եմ քեզ համար քաղաքից, — ասաց կտրիձը, հանելով իւր գեղեցիկ մետաքսեայ փուշին:

—Ախ, ի՛նչպէս գեղեցիկ է. չէ՛, սա ի՛նչ իմ բանն է:

—Ինչո՞ւ, այդ խօսքի համարում է ձրի, — ասաց նա գիւղացու դատողութեամբ:

Նեղդան կարմրեց, կարծես թէ թանկագին բնժան հասկացրեց նորան երիտասարդի զգացմունքը. ժպտելով նայեց նորա վերայ և քաղցր ու երկչոտ կերպով մտաւ տուն. միայն, երբ լսելի եղան փողոցում ծանր քայլերը, նայեց, որ տեսնի, թէ գնաց Եանուն:

Պատարագի ժամանակ գիւղացի աղջկերքը նայում էին Նեղդայի գեղեցիկ փուշուն, որի վերայ նկարուած էին վարդեր, իսկ եկեղեցու երկար պատուհաններից արեւը ուրախ ընկել էր նոցա վերայ: Դուրս գալիս Նեղդան ան-

ցաւ Եանուի կողքից. նա կանգնած էր առաջին նոճիի մօտ դաւիթում, յենուած պատին և ծխում էր ծխամորձը:

Նեղդայի երեսը վառուեց և սիրտը թրթռաց. նա գնաց շուտ-շուտ, երիտասարդը ծխելով գնաց նորա հետեւից, նայելով, ի՞նչպէս նա զեղեցիկ գնում էր, առանց ետ նայելու, իւր նոր դէյրով, որի ծալքերը զեղեցիկ ու հաստ էին, կօշիկները, վերարկուն նոյնպէս նոր, խեղճ ողորմելին, այն ժամանակուանից, երբ մայրը գնաց Սատուծոյ մօտ և էլ հողս չունէր, աշխատել էր մի քիչ փող իւր հագուստի համար... Կարելի է ամենասարսափելին է աղքատութեան զժբախտութիւններից իսկապէս ահա՛ այս թերութիւնը, որ զգում են ամենասիրելիներին կորցնելուց յետոյ:

Ինքը անգիտակցաբար՝ վախով և մի և նոյն ժամանակ բուսականութեամբ լսում էր երիտասարդի քայլերը իւր հոռից. ճանապարհի սպիտակ փոշու մէջ, արևով լուսաւորուած, տեսնում էր մի երկրորդ ստուեր, որ ժամանակ առ ժամանակ միանում էր իւր ստուերի հետ. յանկարծ տեսնելով իւր տունը, սկսեց վազել, ինչպէս մէկ սիրահարուած եղջերու. Եանուն հասաւ նորան: Նեղդան դուռն մօտ կանգնած, ծիծաղելով ու կարմրելով խփեց նորա թիկունքին.

— Ահա՛ քեզ:

Նա պատասխանեց նոյն կերպով, տղամարդի քաղաքավարութեամբ:

— Ի՞նչ ես վճարել այս փուշու համար, — հարցրեց Նեղդան, հանելով գլխից, որ սրահպանի արևից և հիացմամբ նայելով:

— Հինգ լիրա, — պատասխանեց Եանուն, փոքր ինչ հպարտացած:

Նեղդան ժպտեց, ուղիղ ծալեց աղլուխը և սկսեց երգել... Նա արդէն վաղուց մոռացել էր, թէ ի՞նչպէս են երգում:

Պատուհանի վերայ կոտրած ծաղկամանում կային շատ մեխակները, բայց բոլորը կոկոններ էին:

— Ափսոս, որ ոչ մէկը չէ բացուել,—ասաց Նեղդան, քաղեց ամենամեծը և առնեց Եանուին:

— Ի՞նչի է պէտք, քանի որ չէ բացուել,—ասաց նա չհասկանալով և դէն ձգեց ծաղիկը:

Նեղդան ետ դարձաւ:

— Հիմայ ո՛ւր կ'երթաս աշխատելու, — հարցրեց նա մի քանի րոպէից յետոյ:

Նա ուսերը շարժեց:

— Իսկ դու վաղը ո՛ւր կ'երթաս:

— Բոնդջարդօ:

— Գործ կը գտնեմ, միայն թէ դողս էլի չխանգարէ:

— Ուրեմն և հարկաւոր չէ՞ երգել զիշերները պատուհանների տակ,—ասաց նա կարմրելով ու դռանը յենուելով:

— Ձեռ ուզում, ուրեմն չեմ անիլ:

Նեղդան խփեց նորան և վազեց ներս:

— Էյ, Եանու,—կանչեց բիծա Զովաննոին:

— Գալիս եմ,—պատասխանեց Եանուն և ասաց Նեղդային՝ վաղը ես էլ կը գամ Բոնդջարդօ, եթէ ինձ վարձեն:

— Այդպէս, — ասաց բիծա Զովաննին, երբ երկուսն էլ դուրս եկան ձանապարհի վերայ.— Հիմայ Նեղդան ոչ ոք չունի, դու էլ լաւ տղայ ես, բայց հարկաւոր չէ միասին լինել, հասկացա՞ր:

— Հասկացայ, բիծա Զովաննի, բայց եթէ Աստուծոյ կամքը լինի, հէ՛նց որ հայրը կը հաւաքեն, փող կ'աշխատենք և միասին հիանալի՛ կ'ապրենք:

Նեղդան լսեց այդ պատի հտեից և թէև ոչ ոք չտեսաւ, բայց կարմրեց:

Միւս օրը լուսաբացին, Հէնց որ դուռը բաց արեց
և ուզում էր գնալ, տեսաւ Եանուին՝ փայտը և տոպրա-
կը ձեռին:

— Էդ ուր:

— Գնում եմ Բոնդարդօ գործ դանելու:

Ծտերը զարթեցին մարդկանց ձայներից և սկսեցին
բնի մէջ ծվծվալ. Եանուն անց կացրեց իւր փայտի վերայ
Նեպոյայի տոպրակը և երկունն էլ արագ ծանապարհ
ըն-
կան. Հորիզոնում երևում էր օրուայ առաջին լոյսը, քա-
մին զոհարար էր. . .

Բոնդարդոյում ամենի համար գործ կար, միայն թէ
ուզող լինէր. գինին թանգացել էր և հարուստ կալուա-
ծատէրը վարում էր շատ հողեր խաղողի այգիների հա-
մար. այդ հողերը լոբիներով և զէյթոններով բերում
էին տարեկան 1200 լիրա, իսկ խաղողով, 5 տարուց յի-
տոյ նոքա բերում էին 12 կամ 13 հազար լիրա: Բայց
զէյթոնի ծառերի վաճառումը ծածկում էր ծախսի կէ-
սը. այդ ամենալաւ շահն էր: Կալուածատէրը ուրախու-
թեամբ վճարում էր մշակներին, որոնք վարում էին —
օրական 30 սօլի տղամարդկանց և 20 կանանց առանց
ապուրի. իրաւ է, զործը քիչ դժուար էր և նոցա յըն-
ցոտիները քրքրվում էին, որոնց մշակները հազնում էին
աշխատանքի դժուար օրերը — բայց Նեղփան սովոր չէր
ստանալու օրական 20 սօլի:

Վերակացուն նկատում էր, որ Եանուն զամբիւղի
մէջ քարերը հաւաքելիս միշտ ամենաթեթեւը տալիս էր
տանելու Նեղփային և սպառնացաւ նորան, որ դուրս կ'ա-
նէ. խեղճ երիտասարդը, որպէս զի չըզկուի հացից, ստի-
պուած էր 30 սօլի տեղը, 20-ով բանել:

Անբախաութիւնը նորանումն էր, որ զեռ թերակազմ

աղարակում բնակարան չկար, այնպէս որ տղամարդ և կնիկմարդ քնում էին միասին անդուռն մարագում, զեանի վերայ. զիշերները մեծ մասը ցուրտ էին. Եանուն միշտ շողում էր. նա տալիս էր Նեղդային իւր բաձկոնը ծածկուելու. կիւրակէ օրերը մշակները ցրվում էին—ամենը իրանց տեղը:

Եանուն և Նեղդան զնային շաղանակի անտառի ճանապարհով, խօսելով, ծիծաղելով, երգելով, չխկխկացնելով զրպաններում պղնձէ դրամները: Արևը տաք էր, ինչպէս յունիս սմին. հեռում, արտերը արդէն սկսէին զեղնել. ծառերը նայում էին ուրախացած, կանաչ արօտը զեղեցիկ էր, ծածկուած ցօղով:

Կէս օրին, նոքա նստեցին ստուերի տակ և կերան իրանց սև հացը, սպիտակ սոխով: Եանուն ունէր Մասկալի լաւ զինի և առանց խնայելու հիւրասիրում էր Նեղդային. աղջիկը սովոր չէր. նորա լեզուն շաղուեց, զլուխը ծանրացաւ. երբեմն-երբեմն նայում էին իրար վերայ և ծիծաղում էին, չզխտնալով, թէ ի՛նչու:

—Եթէ լինէինք մենք մարդ և կին, ամեն օր միասին հաց կ'ուտէինք և զինի կըխմէինք,—ասաց Եանուն լեքը բերանով, իսկ Նեղդան շփոթուեց, որովհետև Եանուն նայեց նորա վերայ մէկ ուրիշ կերպ:

Կէս օրուան խոր լուսթիւնը անրեց, ոչ մի տերև չէր շարժվում. մարդուս աչքերը բուռականութեամբ փակվում էին հանդարտութեան, տաքութեան մէջ և միջառների բզկոցի ազդեցութեան տակ. երբեմն, յանկարծ ծփում էր ծովից օդի թարմ հոսանքը և շաղանակների կատարները սոսափում էին:

—Այս տարի հիանալի կըլինի, թէ աղքատների և թէ հարուստների համար,—ասաց Եանուն,—Աստուած տայ, հունձից յետոյ փող ետ կըձգեմ... և եթէ դու ինձ սիրես...

Նա տուեց Նեղզային շիշը:

—Ձէ՛, ես էլ չեմ ուզում,—պատասխանեց աղջիկը բոլորովին կարմրած:

—Ինչու այդքան կրամրել ես,—ասաց Եանուն ծիծաղելով:

—Ձեմ ասիլ:

—Շատ ե՞ս խմել:

—Ձէ՛:

—Ուրեմն այն պատճառով, որ ինձ սիրում ե՞ս:

Նեղզան խփեց նորա ուսին և ծիծաղեց:

Հեռուից լսուեց մի աւանակի ձայն, որ ուրախացել էր, տեսնելով կանաչ խոտը:

—Գիտե՞ս, ինչու են աւանակները զուում, — ասաց Եանուն:

—Իսկ դու գիտե՞ս, ուրեմն ասա՛:

—Գիտեմ, նշանակում է սիրահարուած են,—ասաց նա կոպիտ ծիծաղելով և նայեց Նեղզայի վերայ:

Աղջիկը շփոթուեց, կարծես, բոլոր խմած գինին դուրսը թռաւ, կարծես, բոլոր օրուան շփքը, ինչպէս երկաթ, թափանցեց նորա ջրերի մէջ:

—Գնանք այստեղից,—կանչեց նա անհամբեր, թափ տալով իւր ծանրացած գլուխը:

—Ի՞նչ եղաւ քեզ:

—Ձգիտեմ, գնանք:

—Սիրում ե՞ս ինձ:

Նա գլուխը կախեց:

—Ուզում ե՞ս լինել իմ կինս:

Նեղզան պարզ նայեց նորա վերայ, սեղմեց իւր սեւացած ձեռքերում նորա կոշտ ձեռքը և շտապ վերկացաւ գնալու: Եանուն բռնեց նորա դէյրից, վրդավուած խօսում էր անկապ խօսքեր, չհասկանալով՝ ի՞նչ էր լինում:

Ոչ հեռու ագարակում աքլորները կանչեցին. Նեղ-
դան յանկարծ վեր թռաւ, վախեցած ետ նայելով:

— Գնանք, գնանք, — կանչեց նա:

Անկիւնում, իւր տան առաջ, Նեղդան կանգնեց մի
րոպէ, դողալով, կարծես վախենում էր տեսնել մօրը շիւմ-
քի վերայ, որտեղ նա արդէն կէս տարի չկար. . .

Եկաւ Զատիկը, դաշտերի տօնը, իւր ուրախ ճրագ-
ներով, իւր թափօրներովը կանաչ արօտներում ծաղկած
ծառերի տակ. բոլոր խրճիթները զարդարուած էին պը-
սակներով, իսկ աղջիկները ամառնային նոր հագուստներով:
Տեսան, որ Նեղդան լաց էր լինում խոստովանելուց յե-
տոյ. այն աղջիկների մէջ, որոնք չոգել էին հաղորդ առ-
նելու, նորան չտեսան. այդ օրուանից էլ ո՛չ մի պար-
կեշտ աղջիկ նորա հետ չէր խօսում. պատարագի ժամա-
նակ նորա համար տեղ չկար նստարանի վերայ, այնպէս
որ սախպուած էր չոքել ամբողջ պատարագին. երբ նա
լաց էր լինում, Աստուած գիտէ, թէ ի՛նչ մեղքեր էին
կասկած տանում և շուռ էին գալիս նորանից. իսկ այն
մարդիկ, որոնք տալիս էին նորան աշխատանք, օգտվում
էին դորանից, որպէս զի կտրեն նորա վարձը:

Նա սպասում էր փեսայունին. Եանուռն գնացել էր
Պիանա հունձ անելու, որ փող հաւաքէ, տուն ու տեղ
լինի և վճարէ տէրտէրին:

Մէկ երեկոյ, Նեղդան մանում էր, լսում է, ինչպէս
ճանապարհին կանգնեց մէկ սայլ, եզներով լծած. ներս
մտաւ Եանուռն, բոլորովին սփրթնած, այնպէս որ ճանա-
չել չէր կարելի:

— Էդ ի՞նչ է պատահել քեզ:

—Տիւանդ եմ, էլի անպիտան Պիանայում դողս բռնեց, մէկ շաբաթ չաշխատեցի, ի՞նչ էլ որ փող ունէի, կերայ:

Նեղդան վազեց, քանդեց իւր խոտէ դօշակը, ուղեց տալ իւր քիչ փողը, որ պահել էր դուլպայի մէջ:

—Ձէ՛, —ասաց նա, —հարկաւոր չէ՛, վաղը կ'երթամ Մասկալուչիա՝ խտակելու գէյթոնի ծառները. այնտեղ ինձ ոչինչ պէտք չէ, իսկ այդ գործս վերջացնելուց յետոյ կրպսակուենք:

Նա ասաց այդ տխուր կերպով և կանգնեց՝ դռները կռթնելով: Նա նայում էր Նեղդայի վերայ կրակոտ աչքերով:

—Ձէ՛, որ դու դողացնում ես:

—Այո՛, բայց այստեղ կ'անցի. այժմ երեք օրը մի անդամ է կրկնվում:

Նեղդան նայեց, առանց մի խօսք ասելու. խեղճը, ի՛նչպէս դեղնած է, նիհար է և սիրտը ճմլուեց:

—Ի՞նչպէս դու կրբարձրանաս բարձր ծառի վերայ, —ասաց նա:

—Ամեն բան Աստուած կըհոգայ, — պատասխանեց Եանուկ. —մնաս բարեւ, ինձ բերեց Պիանայի կառապանը. նա չի կարող սպասել. կըտեսնուենք շուտով:

Նա դեռ երկար ժամանակ չէր դնում վերջապէս Նեղդան նորան ուղեկից եղաւ մինչև մեծ ճանապարհը և նայում էր նորա ետեւից առանց արտասուքի. միայն թւում էր նորան, որ նա յաւիտեան հեռացաւ և սաստիկ յուզուեց. ճանապարհը ծռելիս էլի մէկ անգամ ձայն տուեց Նեղդային. . .

Երեք օրից յետոյ, փողոցում բարձրացաւ աղմուկ և խօսակցութիւն. Նեղդան նայեց պատից և տեսաւ զիւ-

ղացիների մէջ Եանուին, պարկած պատգարակի վերայ, սփռթնած, ինչպէս քաթան և ջարդուած զլսով. թաշկինակը բոլորովին արիւնոտ էր. մինչև նորան տուն տանելը, Եանուն բռնած Նեղդայի ձեռքը, պատմում էր, որ զողից թուլացած ընկել է ամենաբարձր ծառից և ահա, թէ ի՛նչ է եղել:

— Երևի քո սիրտը վկայում էր, — աւելացրեց Եանուն, ախուր ժպտելով:

Նեղդան լսում էր վրդսփուած, նոյնպէս սփռթնած, ինչպէս Եանուն և բոլոր ժամանակ բռնած նորա ձեռքը: Միւս օրը Եանուն մեռաւ:

Նեղդան զգաց, որ իւր մէջ շարժուեց այն, ի՛նչ որ այդ հանգուցեալը թողել էր իրան յիշատակ. նա վաղեց եկեղեցի աղօթելու նորա համար Աստուածածնին, բաղում Նեղդան հանդիպեց տէրաէրին, որ զիտէր նորա ամօթը. Նեղդան ծածկեց իւր երեսը վերարկուով և փախաւ, իբրեւ մի յանցաւոր:

Հիմայ արդէն, երբ Նեղդան խնդրում էր գործ, նորա երեսին ծիծաղում էին ո՛չ թէ այն պատճառով, որ դատապարտում էին մեղաւոր աղջկան, այլ որ աղքատ մայրը չէր կարող առաջուայ նման աշխատել. լսելով առաջին մերժումը և առաջին ծաղրները, նա էլ չէր դնում խնդրելու և կողպւում էր տան մէջ, ի՛նչպէս մէկ վիւրասորուած թռչուն, որ պահւում է իւր բնում. գուլպայում պահուած մի քանի սօլսին շուտով միստեցին մէկը միւսի ետևից և նորանց հետ միասին նոր դէյրէն և ղեղեցիկ մետաքսեայ փուշին: Բիծա Ջովաննին օգնում էր նորան, որքան կարող էր, մխիթարում էր, հոգս էր տանում, առանց ասելու նորան սպառնալիքներ և չոր ու ցամաք խրատներ. մի և նոյն ժամանակ չէր թողնում նորան մեռնել քաղցածութիւնից: Մոռեց մէկ աղջիկ, նիհար ու մաշուած. Նեղդան լաց էր լինում, որ տղայ

չէ, լայ էր լինում, ինչպէս այն օրը, որ կողպեց տունը, մօր դադաղը ճանապարհ ձգելուց յետոյ, մնալով մենակ և ոչ մի կերպով չէր ուզում տալ երեխային որքանոց:

—Իմ աղջիկս է, թող գեռ որչափ կարելի է, երկար ժամանակ չիմանայ, թէ ի՞նչ է թշուառութիւնը:

Գիւղացի կանայք անուանում էին նորան անամօթ, որովհետեւ կեղծաւորութիւն չէր անում և տմարդի չէր: Երեխային չէր բաւականանում կաթը, որովհետեւ մայրը հաց չէր ունենում ուտելու. աղջիկը հետզհետէ մաշվում էր. նեղրան 'ի զուր մօտեցնում էր իւր դաստարկ կուրծքը նորա քաղցած բերանին: Մէկ ձմեռուան երեկոյ—արեւը մայր էր մտել, կտուրի վերայ ձիւն էր թափվում, քամին խփում էր կտրած դռանը—խէղձ փոքրիկը մըրսած, սեղմելով թաթիկները, երկար նայում էր իւր ապակեայ աչքերով մօր կրակոտ աչքերին և յանկարծ նա ցնցուկեց և էլ չշարժուեց:

Նեղրան թափ տուեց նորան, վայրկեանաբար սեղմեց կուրծքին, տաքացնում էր իւր շնչով, տաքացնում էր համբոյրներով, բայց համոզուեց, որ նա մեռել է և կամաց զրեց նորան անկողնու վերայ, որտեղ քնում էր իւր մայրը. յետոյ նա չոքեց առանց լացի, բաց անելով աչքերը ապուշի նման.

—Մէխ, դուք երջանիկ էք, որ մեռաք... Փառք Քեզ, Սուրբ Աստուածածին, որ առար աղջկանս... Նա չի տանջուիլ այս փուլ աշխարհումս այնպէս, ինչպէս ես:

ՏԻԿ. ՄԱՐԳԱՐԻՏ.

ՎԵՐԴԱՆԱՆՑ ՕՐԸ.

Այս դատարկ կեանքի անմիտ խնջոյքում,
Ուր աննպատակ անցնում են օրեր,
Ուր ամէն վառ կիրք, ամէն սուրբ զգացում
Խեղդում են չնչին առօրեայ հոգսեր,
Ուր բաքոսական զեղխութիւններով
Մաշվում է, թօշնում ծաղիկն Հասակի,
Ուր ունայն փառքի սին երազներով
Զոհվում է բերկրանքն ազատ վիճակի.

Երբ ոսկի հորթին տաճարներ կանգնած
Մենք վաճառում ենք և խիղճ և ամօթ,
Եւ նորա համար Աստուած մոռացած՝
Էլ արդարութեան չենք քաշում կարօտ,
Երբ մեր անզգայ կուրծքին կախ տալով
Մի ցընորական պատուոյ բոժոժներ՝
Միրել են տալիս մեզ նենդ գգուանքով
Անարգ ըստրուկի թունոտ շղթաներ,—

Հոգիս զառնացած, արցունքն աչերիս,
Ես սլանում եմ մոքքով այլ աշխարհ—
Եւ այլ պատկերներ ահա առաջիս,
Այլ հրդի ձայներ ահա ինձ համար.

Ահա բռնութեան կապանք խորտակած՝
Սուրբ ազատութեան մատաղ զիցուհին
Ժպտում է հային մարտից թուլացած,
Ձեռին նոր կեանքի ծաղկող ձիթենին:

Գարնան դալարիքն արեամբ հեղեղած,
Արի կուրծքերից վարդեր են բուսնում:
Փառաւոր մահուան համբոյրն ընդունած
Շրթունքն՝ հայրենի երկիրն են օրհնում:
Դիւյազանց ոգին մոռցուած դամբանից
Յարութիւն առած մեզ շունչ է տուել,
Եւ նոր Աւարայր մեր խորունկ քնից
Զարթած զիմում ենք կուռել ու մեռնել . . .

Փափկասուն տիկնայք, նազելի կուսան
Շքեղ մաղերից վերակապ հիւսած
Հեղ ճակատներին վեհ սիրոյ նշան
Դաշա են շտապում, պաճուճանք մոռցած.
Եւ մենք մեռնում ենք մեր մահն օրհնելով,
Որ մե՛ծ, սուրբ գործի եղանք նահատակ,
Սուրբ ազատութեան այդք տեսնելով
Եւ անմահութեան անթաւամ պսակ:

Եւ ահա զեփիւռն անուշ բուրմունքով
Իմ տանջուած հոգուն հրձուանք է բերում,
Ահա երկնային քաղցր բերկրանքով
Ես զբախտի արժան նոր երգ եմ լսում . . .
Բայց աւա՞ղ ցնորքիս. դեռ մօտ չէ դարուն,
Ոչ ժանգն է ջնջուել մեր շղթաներից,
Ոչ մեր կուրծքն է վարդով զարդարուն,
Ոչ այգն է ջոկվում խաւար զիշերից . . .

* * *

(Զ--ն.)

Երգի՛ր, հոգեակ, երգի՛ր իմ մանուկ.
Զայնիկդ անուշ յուզում է հոգիս.
Անցած աւուրց ցընորք վաղանցուկ
Փայլ է տալիս այս մարող կեանքիս:

Դուցէ դու ես, որ կեանք պիտի տաս
Մաշուած սրտիս այս դառն օրերում.
Եւ երանի՛ թէ դու հաւատաս,
Որ քո երգիցն ես նոր եմ ապրում:

Վառ զգացմունքի այն մոռցուած լեզուն
Թոթովում է ահա ականջիս.
Ահա նախկին սէր, խանդ և աւիւն,
Անցած չքնաղ պատկերն առաջիս...

Երգի՛ր, հոգեակ. հոգեզմայլ երգով
Տուր մոռացօնք ծերացող սրտիս.
Ո՛հ, թովի՛ր ինձ, և քնքուշ ձեռքով
Տուր քաղցր հանգիստ յոգնած ճակատիս:

Քուն եղի՛ր, հոգեակ, թող քաղցր նիրհով
 Աչերըդ փակուին ջերմ կուրծքիս վերայ.
 Սիրոյ անուշիկ մեղեդիներով
 Թող մինչև նոր այգ ականջդ հեշտանայ:

Քնքուշ վարդերով ես կըզարդարեմ
 Քո գլուխն ու կուրծք, որրան փափկութեան.
 Քնի՛ր, թաղուհիս, մինչև լուսադէմ,
 Մինչև արտուտներն երկինք սըլանան:

Եւ երբ առաջին նշոյլն ոսկեփայլ
 Արև ձրգէ կուսական դէմքիդ,
 Թող քեզ զարթեցնէ իմ սիրոյդ դայլայլ,
 Բոցավառ համբոյրս այդ վարդ շրթունքիդ:

Յ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ.

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԵՒ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅՈՑ ՄՏԱԻՈՐ ԿԵԱՆՔԸ.

Ա.

Զորրորդ դարում, քրիստոնէութեան ազդեցութեան ներքոյ, հայոց մտաւոր կեանքը, ուժգին զարկ ստանալով, սկսաւ արագ քայլերով առաջ գնալ, աստիճանաբար ծաղկել և բարգաւաճել և, վերջապէս, հասաւ իւր գագաթնակէտին, որից առաջ եկաւ մեր գրականութեան « Ոսկեդէնիկ » կոչուած դարը: Սակայն հայոց մտաւոր կեանքի այդ կենդանութիւնը իւր այդ մէկ անգամ հասած զարգացման գագաթնակէտի վերայ երկար չկարողացաւ կանգ առնել և շարունակել իւր կանոնաւոր ընթացքը: Նա ընկաւ յետագայ դարերում, կորցնելով իւր թարմութիւնը, և այդ նորա անկումն չեղաւ այնպէս աստիճանաբար, կանոնաւոր, ինչպէս զարգացումն: Նա կանգնեց իւր ամենաարագ շարժման մէջ, ինչպէս սրնթաց երիվարը իւր ընթացքում: Նա ահագին բարձրութիւնից գլորուեց խոր փոսի մէջ, ինչպէս կատաղի ջրվէժը գլորվում է լեռների գագաթից անդունդը: Միանգամից դադարեց հայաստանում այն մեծ մտաւոր շարժումն, որ առաջ էր եկել հայոց տառերի գիւտից, միանգամից, կարծես, ցրտահար եղան Ս. Սահակի և Մեսրոպի ցանած ատոք սերմերը և կանաչեցրած դալարի տունկերը: Մտաւոր կեանքի այդ անկումն, որ պատահեց հինգերորդ դարի վերջերում և վեցերորդի սկզբներում, թէև շարունակուեցաւ երկար ժամանակ յետագայ դարերում, բայց մանաւանդ զգալի եղաւ վեցերորդ և եօթներորդ դարերում, որովհետև նորա, անմիջապէս յաջորդելով մտաւոր կեանքի ծաղկեալ դարին, աւելի սաստիկ զգացին այդ անկման ազդեցութիւնը, կազմելով

միանգամայն հակապատկեր նախընթաց դարին։ Ահա այս է պատճառը, որ վեցերորդ և եօթներորդ դարերը հայոց մտաւոր կեանքի անկման երկար դարերի շրջանում համարվում են բուն անկման դարեր։ Հայոց մտաւոր կեանքի այդպիսի յանկարծակի և արագ անկման պատճառը կրկնակի էր՝ արտաքին—քաղաքական և ներքին—կրօնական։

Բ.

Քաղաքականապէս հայաստանը, Վահանի մահից յետոյ (510), ընկաւ մի շատ խեղճ վիճակի մէջ։ Ծիշտ է, հայաստանը, իւր քաղաքական կեանքի սկզբնաւորութիւնից ի վեր, երբեք բոլորովին անկախ ու խաղաղ դրութեան մէջ եղած չէր. միշտ հարկելով, միշտ ուրիշի ազդեցութեան տակ գտնուելով, այս կամ այն դրացի տէրութիւնից կախումն ունենալով, նա երբեք լիովին խաղաղութիւն վայելած չէր. մինչև անգամ նոյն իսկ հինգերորդ դարում հայաստանի վիճակը աղմկալի էր։ Երկիրը, այդ ժամանակ կորցնելով իւր սեփական թագաւորութիւնը (428), տարուբերվում էր ներքին սաստիկ խռովութիւնների, արտաքին կրօնական պատերազմների և Պարսից երեսից կրած սաստիկ նեղութիւնների մէջ։ Սակայն ինչպէս և իցէ առաջ մեր երկիրը ունէր իւր սեփական թագաւորին, որ ընկած տեղը միշտ պաշտպան էր կանգնում ժողովրդի շահերին, իսկ հինգերորդ դարում Վարդանանց և Վահանանց, որոնք փոխանակում էին թագաւորական իշխանութիւնը, պահելով նորան, գոնէ, իւր ժամանակով, խաղաղութեան մէջ, երբ ժողովուրդը, գտնուելով թէ՛ ներքին և թէ՛ արտաքին կողմից ապահովութեան մէջ, ժամանակ էր գտնում մտածելու և իւր զարգացման ու կրթութեան վերայ։ Իսկ այժմ հայաստանը քաղաքականապէս բոլորովին ուրիշ պատկեր էր ներկայացնում։ Արտաքին կողմից, հարևանցի կերպով նայելով, կարծես, մի առանձին փոփոխութիւն առաջ չէր եկել հայաստանի կառավարութեան գործի մէջ, համեմատելով նորան հինգերորդ դարի հետ։ Մեր երկիրը վեցերորդ դարում, ինչպէս և հինգերորդում, բաժանուած էր երկու մեծ ազգերի մէջ, որոնցից առաջինը—Պարսիկները տիրում էին հայաստանի արևելեան մասին, կառավարելով նորան մարզպաններով, իսկ երկրորդը—Յոյները—արևմտեան մասին, կառավարելով նորան կուրապաղատներով,

պատրիկներով և կամ կոմսերով: Թէ արևելեան և թէ արևմտեան մասերը մարզպանների և կիրապաղատների իշխանութեան ներքոյ պահպանում էին իւրեանց ներքին անկախութիւնը, որի ներկայացուցիչ Համարվում էին հայոց նախարարները հայկական պրոնձիով: Բայց նայելով նորա վերայ ներքին կողմից, իսկոյն կարելի էր նկատել այն մեծ փոփոխութիւնը, որ առաջ էր եկել նորա քաղաքական դրութեան մէջ: Բիւզանդիոնի կայսրները, որոնք Արշակունեաց հարստութեան ժամանակ անընդհատ կռուելով Պարսից արքայից արքաների հետ թէ հայաստանին տիրապետելու և թէ Ասիայի գերիշխանութեան համար, նոյն Արշակունեաց հարստութեան ընկնելու օրերը թուլացել էին և տեղի էին տուել Պարսից, պահելով իւրեանց իշխանութեան ներքոյ հայաստանի արևմտեան մի շնչին մասը միայն, այժմ, վեցերորդ դարի սկզբներում, նորից հզօրանում են և սկսում են նոր ի նորոյ մաքառել իւրեանց առաջնապ նպատակների համար, նորից, ինչպէս Արշակունեաց հարստութեան ժամանակ, սկսվում է երկար ու ձիգ պատերազմ հայաստանի դրացի երկու մեծ տէրութիւնների մէջ Ասիայի գերիշխանութեան և հայաստանին տիրելու նպատակով, և մեր երկիրը, մնալով երկու մեծ պետութիւնների մէջ և պատերազմի ասպարէզ դառնալով, աւերվում ու քանդվում է: Պատերազմը Բիւզանդացւոց և Պարսից մէջ մղվում է փոփոխակի բախտով՝ կամ յաղթող են հանդիսանում և տիրում մեր երկրին Յոյները, կամ Պարսիկները: Սակայն երկու դէպքում ևս թէ՛ Պարսից և թէ՛ Յոյների յաղթութեան ժամանակ հայաստանը չէ շահվում, որովհետև յաղթող տէրութիւնը, իւր իշխանութիւնը տարածելով հայաստանի մեծ մասի վերայ, խիստ հսկողութեան մէջ է պահում նորան, միայն վարձատրելով այս կամ այն մեծ նախարարին այն օգնութեան համար, որ նա ցոյց էր տուել յաղթող տէրութեան պատերազմի ժամանակ: Այսպէս, օրինակի համար, Յուստինոս կայսրը մեծ սիրով և պատուով ընդունում է Պարսից դէմ ապստամբած Վարդան Մամիկոնեանին, խրախուսում է նորան, աջակից և օգնական լինելով նորան իւր սկսած գործում: « Իսկ առ հայոց երզնոյր թագաւորն Յունաց, և հաստատէր զնոյն ուխտ, որ ի մէջ թագաւորացն էր երկոցունց՝ երանելոյն Տրդատայ և Կոստանդիանոսի. և տայր նոցա (Վարդանայ և նախարարացն հայոց) զաւարսն կայսերական յաւաքնութիւն...» (Պատմ. Սեբեոսի. երես 26.): Խոսքով Բ Ապրուէզ կոչուած

Թագաւորը Սմբատ Բագրատունի նախարարին նշանակում է մարզպան Պարսկական Հայաստանի վերայ, երբոր նա Մօրիկ կայսեր ուղարկած Ներսէս Ստրատելատի և Տարօնի իշխան Մուշեղ Մամիկոնեանի օգնութեամբ վերահաստատեց նորան—Խոսրովին Պարսից գահի վերայ, որից զրկել էին նորան Պարսից աւագանին։ «Աստանօր Սմբատ քաջ Բագրատունի բազում և անհնարին մարտս յարդարէր ընդդէմ բոլոր թշնամեաց նորա, և արիաքար միցմամբ վանեալ վտանգեալ զքնաւ հակառակորդս նորա, յոտին նմա կացուցանէր։ Ընդ որ զարմացեալ Խոսրովայ՝ յաւէտ իմն հաճոյանայր Սմբատ յաջս նորա, և բազմօք ոմամբք ընծայական օժտութեամբք զնա պատուասիրեալ՝ տայ նմա և զմարզպանութիւն Վրկանայ¹⁾...» (Պատմ. Յովհ. կաթ. երես 86—114)։

Զէին շահվում հայերը և այն ժամանակ, երբ Յոյները և Պարսիկները, զանազան հանգամանքներից ստիպուած, շատ թէ քիչ ժամանակուայ համար խաղաղութեան դաշն էին կապում միմեանց հետ։ Զէին շահվում, ասում ենք, որովհետեւ Պարսիկները և Յոյները, որոնց մէջ բաժանուած էր Հայաստանը, խաղաղանալով այդ ժամանակ արտաքին պատերազմական գործերից, ուշադրութիւն էին դարձնում իւրեանց տէրութեան ներքին գործերի վերայ և աշխատում էին Հայաստանի վերաբերութեամբ իւրեանց մասնաւոր նպատակները առաջ տանել։ Պարսիկները, պարսիկ մարզպաններ նշանակելով Հայաստանի իւրեանց մասի վերայ, աշխատում էին, ըստ իւրեանց սովորութեան, հեթանոսութիւն տարածել Հայաստանում, ինչպէս, օրինակի համար, այդ պատահեցաւ Կաւատ և Խոսրով Ա. Անուշ Ընուան կոչուած Թագաւորների ժամանակները։ Կաւատ, օգտուելով պատերազմական գործերի պարապ ժամանակամիջոցից, դեռ Վահան Մամիկոնեանի մարզպանութեան վերջին տարիներում, մոգերով լցրեց Հայաստանը, և միայն չկարողացաւ իւր նպատակին հասնել Յունաց պատերազմների վերանորոգելու պատճառով. իսկ Խոսրով

1) Վրկանայ մարզպանութիւն ասելով, այստեղ պէտք է հասկանալ գլխաւորապէս Հայոց մարզպանութիւն, որովհետեւ Ստեփանոս Տարոնեցին, խօսելով Մովսիսի յաջորդ Արքահամի կաթողիկոսութեան մասին, ուղղակի ասում է՝ «Եկաց կաթողիկոս Հայոց Տէր Արքահամ հրամանաւ Սմբատայ Բագրատունոյ, որ էր մարզպան Հայոց ի Խոսրովու հրամանէ»։

օգտուելով այն երկարատև խաղաղութեան ժամանակամիջոցից, որ իւր ժամանակ կայացրել էր Յունաց հետ, մի շարք Պարսիկ մարզպաններ²⁾ նշանակեց, հրամայելով շարունակել Կաւտի սկսածը, որին ընդդիմացաւ Մովսէս Նղիվարդեցի կաթուղիկոսը, յիշեցնելով թագաւորին Վաղարշ-Վահանի ժամանակ կապած պայմանները³⁾։ Զարմանալի և նոյն ժամանակ վերին աստիճանի հետաքրքիր է այս Պարսից թագաւորի կարծիքը իւր հպատակութեան տակ գտնուած հայոց երկրի կառավարութեան մասին։ Այն ժամանակ, երբ նորա նշանակած մարզպանները կեղեքում ու տանջում են հայոց ժողովուրդը, այն ժամանակ, երբ նորա ազգական Սուրէն ծիհովը-Վշնասպ կոչուած մարզպանը «շնայր ընդ կանայս ալատաց ոչ առնելով զայրն տէր կնոջ իւրոյ⁴⁾», նա պարծենալով ասում է՝ «հայր է ամենայն երկրի, և ոչ տէր։ Եւ սնուցեալ զամենեւեան իբրև որդի և սիրելի⁵⁾»։ Յոյները ևս, օգտուելով իւրեանց խաղաղ դրութիւնից, հանգիստ չէին թողնում իւրեանց հպատակ հայերին։ Նոքա, Քաղկեդոնի ժողովի պատճառով, մեծ խտրութիւն տեսնելով իւրեանց և հայոց եկեղեցիների մէջ, տանջում էին հայերին, անդադար ստիպելով նոցա ընդունել վերոյիշեալ ժողովի դաւանութիւնը։ Պատահում էր և այնպէս, որ Յոյները և Պարսիկները իւրեանց յոյժերը միացնում էին գործելու հայաստանում միեւնոյն նպատակի համար։ Այդ նպատակը, որի համար միայն երկու միմեանց հակառակ տէրութիւնների մէջ կայանում էր համերաշխութիւն, ձգտում էր ջլատել հայոց նախարարների յոյժերը, քանզի նոցա միաբանութիւնը և, ըստ կարեաց, ոչնչացնել իշխանական ցեղերին, տարագիր անելով նոցա հայաստանից, նախարարներն էին միայն արգելք լինում նոցա կամայական գործողութիւններին հայաստանում, նոքա էին պատճառ լինում նոցա ծածուկ դիտաւորութիւնների իրագործման անյաջողութեան, նոքա էին, վերջապէս, շատ

2) Դենշապուհ, Վշնաս-Վահրամ, Վարազդատ և Սուրէն, որ կոչվում էր ծիհովը-Վշնասպ։

3) Վահան Մամիկոնեանի և Վաղարշ Թագաւորի մէջ խաղաղութեան դաշը կնքուեցաւ (485 թ.)։ Այդ դաշինքի հիման վերայ Վահան ծանաջուեցաւ լիազօր մարզպան ու Հայոց կրօնքը անձեռնմխելի։

4) Պատմութիւն Ստեփաննոսի Տարոնեցւոյ. եր. 85—100.

5) Պատմութիւն Սերէոսի. եր. 28—29.

անգամ պատերազմի պատճառ լինում նոցա մէջ, անդադար անցնելով մէկ կողմից միւս կողմը՝ Պարսից Հայաստանից Յունաց Հայաստանը, անդադար գրգռելով մէկին միւսի դէմ: Ահա՛ այդ արգելքը, այդ դժն էր, որ երկու տէրութիւններին ևս անհրաժեշտ հարկաւոր էր ոչնչացնել, հեռացնել մէջտեղից: Մօրիկ կայսրը, որ Խոսրով Բ-ին նստեցնելով Պարսից գահի վերայ, գրաւել էր նորա սէրը և այդպիսով ընդ երկար խաղաղութեան դաշն էր հաստատել երկու տէրութիւնների մէջ, այդ խնդրի վերաբերութեամբ գրում է Խոսրովին՝ «Աղգ մի խոտոր և անհնազանդ եմ. կան ի միջի մերում և պղտորեն. Բայց եկ, ես զիմն ժողովեմ և ի Թրակէ գումարում. և զու զքոյդ ժողովէ՛ և հրամայէ՛ յԱրևելս տանել. Զի եթէ մեռանին, թշնամիք մեռանին. և եթէ սպանանեն, զթշնամիս սպանանեն. և մեք կեցցուք խաղաղութեամբ: Զի եթէ դքա (իշխանք ամենայն Հայաստանեայց և զաւրաց) յերկրի իւրեանց լինիցին, մեզ հանգչել ոչ լինի»: (Պատմութիւն Սերէոսի. երես 47.): Հայոց նախարարները, յայտնի բան է, անտարբեր չէին մնում դէպի իւրեանց ներխուժները. նոքա յաճախակի ապստամբում էին, զէնք էին բարձրացնում և, մի առ ժամանակ ձգելով իւրեանց վերայից թշնամիների լուծը, կարողանում էին ինքնագլուխ դէմ դնել թշնամու ահագին զօրութեան և կառավարել իւրեանց երկիրը: Բայց այդ ապստամբութիւնները, չկրելով իւրեանց վերայ ընդհանրութեան նշան, չլինելով ժողովրդական, այլ միայն մասնաւոր անհատների գործ, շուտով ընկճվում ու վերջանում էին, չթողնելով իւրեանց յետեից մի որ և իցէ զգալի հետևանք: Այսպէս էր, օրինակի համար, Վասակի որդի Վարդան Մամիկոնեանի ապստամբութիւնը Խոսրով Անուշ-Լուսանի դէմ, որ հեշտութեամբ ընկճեցին Խոսրովի զօրավարները, չնայելով, որ Յունաց Յուստինոս կայսրը, ինչպէս առաջ յիշեցինք, օգնում էր Վարդանին: Վարդանի ապստամբութեան պատճառը գլխաւորապէս անձնական էր. նա կամենում էր իւր ապստամբութեամբ վրէժինդիր լինել Սուրէն մարզպանից իւր եղբօր Մանուէլ Մամիկոնեանի մահուան համար, որին սպանել էր Սուրէնը. ուստի և յարձակուեցաւ մարզպանի վերայ և սպանեց նորան, որից և առաջ եկաւ նորա ապստամբութիւնը (578 թ.): Հայոց ապստամբութիւնները մանաւանդ յաճախակի սկսում են կրկնուել Մօրիկ կայսեր և Խոսրով Ապրուէզի ժամանակները, երբ այդ թագաւորները համաձայնութիւն են

կայացնում միմեանց մէջ հանել հայոց նախարարներին և այրու-
ձին հայաստանից և, հեռաւոր երկրներ պատերազմի ուղարկելով
նոցա իւրեանց թշնամիների դէմ, մաշել նոցա: Այդ ժամանակն
էլ հենց հայոց նախարարների մէջ ծագում է երկու տերութիւննե-
րից էլ յետ կենալու և հայաստանում անկախ հայոց իշխանու-
թիւն հաստատելու միտքը: «Եւ զայս եղեալ ի մտի, եթէ գան-
ձուգ⁶⁾ այդորիկ զհայաստան մեր արասցո՛ւք, և առեալ ի նոցանէ
աւգնութիւն, պատերազմեսցո՛ւք ընդ երկոսին թագաւորսդ, և
բռնութեամբ զերկիրդ մեր ի մեզ դարձուցուք»: «Ապա դարձեալ
սկսան միաբանել նախարարն հայոց, և խնդրէին ի բաց կալ ի
ծառայութենէն Յունաց թագաւորին. և նստուցանել իւրեանց
թագաւոր, զի մի և նոցա հասցէ մեռանել ի կողմանս Թրակաց-
ւոց⁷⁾, այլ եկեալ և մեռանել ի վերայ աշխարհին իւրեանց»:
(Պատմ: Սեբէոսի. եր. 48 և 54):

Այդ բոլոր ապստամբութիւնների մէջ առանձին ուշադրու-
թեան արժանի է միայն Մուշեղ Մամիկոնեանի, Տարոնի գլխաւոր
նախարարի ապստամբութիւնը (604 թ.) Խոսրով Բ Ապրուէղի
դէմ, որ շնորհիւ Գայլ Վահանի (606 թ.), Սմբատի (632 թ.)
և Վահան Կամսարականի վերջացաւ յաջողութեամբ հայերի
համար: Սակայն այդ ապստամբութիւնը ևս մի ընդհանուր գործ
չլինելով, մի առանձին նշանակութիւն չունեցաւ հայաստանի
քաղաքական դրութեան վերայ: Ապստամբութեան պատճառը
Յովհաննէս Մամիկոնեան եպիսկոպոսը մեկնում է նորանով, որ

⁶⁾ Այս այն գանձն է, որ Խոսրով Ապրուէղը ուղարկել էր «ուղտօք
բազմօք» Հայաստան, որպէսզի կարողանայ նորանով կաշառել նախա-
րարներին և հանել նոցա Հայաստանից: Սամուէլ Վահեռնի, Ատատ
Խոռխոռունի, Մամակ Մամիկոնեան, Ստեփաննոս Սիւնի, Կոտիտ,
Ամատունեաց տէր և Թէոդոս Տրպատունի նախարարները, լսելով
Խոսրովի ուղարկած այդ գանձերի մասին, դիմում են կարաւանի վերայ
և յափշտակում են գանձերը Ատրպատական աշխարհում:

⁷⁾ Յունաց բաժնի Հայոց նախարարները և այրուձին տարվում էին
Թրակիա, որտեղից և ուղարկվում էին Դանուբեան ազգերի դէմ: «Եւ
հրաման ետ (Մօրիկ) դարձեալ վերստին զաւր հանել յաշխարհէն
Հայոց բազում յոյժ, զամենեսեան կամով և ընտրով հասակի. կազմել
զունդս զարդս, և զինու վառեալ և անցուցանել զամենեսեան յաշխարհն
Թրակացւոց ընդդէմ Թշնամւոյն» (Սլաւոնական ազգերի):

Մուշեղ, որ, զգուած լինելով Խոսրովի նենգութիւնից⁸⁾, հեռացել էր քաղաքական գործերից և ապաստանել Տարոնում, հրաժարուեցաւ գնալ Խոսրովի հետ Յունաստան պատերազմի, երբ նա գնում էր պատժելու Փոկասին Մօրկի մահուան համար։

«Իսկ Խոսրով գնացեալ վրէժխնդիր Մօրկայ, և ևկեալ անցանէր ընդ Կարնոյ քաղաքն, և արձակէ առ Մուշեղ, իշխանն Տարոնոյ պատգամս և ասէ. արի՛ ե՛կ ընդ իս ի դուռն թագաւորին Յունաց, լինել վրէժխնդիր Մօրկայ մահուան. ապա թէ ոչ ի դառնալն իմ, զերկիրդ քանդեմ, և զքեզ կապանօք տանեմ ի դուռն արքունի, կնաւ և որդեօք» (Յովհ. Մամիկ. պատմ. երես 14.)։

Մուշեղ վշտացած էր Խոսրովից։ Այն բոլոր բարութիւնների փոխանակ, որ նա արել էր նորան, յաղթելով նորա թշնամիներին միւս հայ նախարարների օգնութեամբ և նորից իւր հօր գահը բարձրացնելով, նա տեսել էր նորանից միայն նենգութիւն և խարդախութիւն։ Եւ այս բոլորից յետոյ դեռ Յունաց և Պարսից թագաւորները համարձակվում էին արհամարհանքով վերաբերուել դէպի հայոց նախարարները, բարկանալ նոցա վերայ նոցա յաճախակի մէկ կողմից միւս կողմը անցնելու համար, կոչելով նոցա «ազգ անհնազանդ և խոտոր»։ Պէտք է գեռ զարմանալ հայ իշխանների այն մեծ հաւատարմութեան վերայ, որ նոքա ցոյց էին տալիս երկու բռնակալներին, որոնց համար, բացի իւրեանց անձնական շահերից ոչինչ սուրբ բան չկար։ Որմիւրէ, Պարսից թագաւորի դէմ ապստամբում է նորա Վահրամ զօրավարը։ Որմիզդ սպանվում է իշխաններից և նորա որդին Խոսրով հրատարակվում է թագաւոր, բայց զօրքը և ժողովուրդը անցնելով Վահրամի կողմը, անխուսափելի են անում մանուկ թագաւորի պարտութիւնը։ Այս ճգնաժամի մէջ հայոց նախարարները իւրեանց զօրքերով Մօրիկ կայսրից ուղարկած օգնական զօրքի հետ, պաշտպան են կանգնում Խոսրովի իրաւունքներին, թէ և Վահրամ

8) Յովհաննէս եպիսկոպոսը պատմում է, որ երբ Յոյները տեսան, որ Խոսրով կամենում է մեծ պարգևներ տալ Մուշեղին նորա յաջողութիւնների համար, նախանձելով զրպարտեցին նորան Թաղաւորի առաջ։ Մուշեղ յանդիմանելով Յոյներին, ասում է՝ «Կամեցայք դուք սպանանել զիս նենգութեամբ, արդ մի զարթուցանէք զառիւծ, որ ի բրուն է, և մի զգալլ, որ զիւր բարսն մոռացեալ է...» (Յովհ. Մամիկ. պատմ. եր. 14).

խոստանում էր Հայոց թագաւորութիւնը տալ նոցա, եթէ միայն նոքա յետ կանգնեն նորանից։ Շատ հետաքրքրական է այն նամակը, որ այս առթիւ գրում է Վահրամ Հայոց նախարարներին։ «Ես այսպէս կարծէի՝ եթէ ես յորժամ՝ ընդ թշնամիս ձեր մարտնչեմ, և դուք ի կողմանէ այսի եկեալ՝ ինձ աւգնական լինիցիք. զի ես և դուք, միաբանութեամբ բարձցուք ի միջոյ զտիեզերական պատուհասն՝ զտունն Սասանայ բայց դուք չալք՝ որ տարածամ ցուցանէք զտիրաւորութիւն։ Ոչ ապաքէն տունդ Սասանեան եբարձ զերկիրդ ձեր և զտէրութիւն բայց զի հաճոյ թուեսցի ձեզ ի բաց կալ ի դոցանէ և միաբանել ընդ իս, և ձեռն տալ ինձ աւգնութեան։ Եւ թէ ես յաղթեցի՝ երդեալ ի մեծ աստուածն Արամազդ, և յԱրեգակն տէր և ի Լուսին, ի հուր և ի Զուր, ի Միհր՝ և յամենայն աստուածս՝ եթէ ձեզ տուեալ լիցի իմ՝ զՀայոց թագաւորութիւն։ Զոր և դուք կամիք, արասցիք ձեզ թագաւոր» (Պատմ. Սեբեոսի. եր. 37). Եւ դեռ կրկնում ենք, Պարսից և Յունաց թագաւորները անբաւական էին Հայոց նախարարներից, կասկածանքով էին նայում նոցա հաւատարմութեան վերայ։ Պարսկաստանի այսպիսի մի ճգնաժամին, երբ ամենայն բան խոստանում էր Հայերին յաջողութիւն, երբ ինքը Վահրամը առաջարկում է նոցա ցանկութիւններին բաւականութիւն տալ, նոքա մնում են հաւատարմութիւնը թաւաւորութիւն, պաշտպանելով նորա իրաւունքները ապստամբողի դէմ։ Սորանից էլ աւելի հաւատարմութիւն այլ ևս ի՞նչպէս կարելի է պահանջել մի ոչ բոլորովին հպատակ, մի ներքին անկախութիւն վայելող ազգից։

Մուշեղ Մամիկոնեանի պատերազմի մէջ ուշագրութեան արժանին է և այն, որ այն ժամանակ, երբ Հայերի բոլոր ապստամբութիւնները վերջանում էին անյաջողութեամբ, Մամիկոնեաններին բոլորովին յաջող ելք է ունենում Տարսնի համար։ Հայոց ապստամբութիւնների անյաջողութեան պատճառը, բացի

9) Վահրամ իւր Հայոց նախարարներին գրած նամակի մէջ այսպէս է որոշում Հայաստանի սահմանները. «Եւ թողում ձեզ պսնայն երկիրն Հայոց մինչև Գապկոն և ի դուռն Աղուանից, և յԱսորոց կողմանէ զԱրուստան և զԴոր Շիրական մինչև ցահմանս Տաճկաց, զի առ նախնեաւն իսկ ձեզ լեալ է. և ընդ արևմուտս մինչև Ծղնսարիա Կապադովկայոց։ Եւ ես մի իշխեցից բան զԱրասայ անցանել»։

նորա ժողովրդական և ընդհանրութեան գործ չլինելուց, առաջ էր գալիս և այն նախարարութեան մէջ տիրող վարքի ու բարքի ապականութիւնից, որի դէմ բողոքում էր դեռ Վահան Մամիկոնեանը: «Բայց ամենից աւելի դուք ինքեք ձեզնից վախեցեք, ասում էր Վահանը այն նախարարներին, որոնք առաջարկում էին նորան ապստամբել Պերոզի դէմ, որովհետեւ խաբեբայ և վախկոտ մարդիկ էք . . . »:

Սեբէոսը պատմում է, որ Հայոց նախարարները այն աստիճանի վախենում էին միմեանցից, որ քաշվում էին մինչև անգամ մի ընդհանուր ազգօգուտ խնդիր բոլոր իշխանների քննութեան առարկայ չլինել: «Նւ առեալ նոցա զհրովարտակն (Վահրամայ) և ընթերցեալ՝ ոչ արարին բանիցն պատասխանի. և ոչ իսկ ասացին բաղմաց, զի երկնչէին յանմիաբանութենէ իւրեանց»:

(Սեբէոսի պատմ. եր. 38).

Հայաստանի այսպիսի խեղճ քաղաքական դրութիւնը փոփոխութիւն չէ կրում և յաջորդ եօթներորդ դարում: Միակ փոփոխութիւնը Հայաստանի քաղաքական դրութեան մէջ այդ ժամանակ լինում է միայն այն, որ Պարսկաստանի մարդպանական իշխանութիւնը բոլորովին տեղի է տալիս Յուճաք կիւրոպաղատութեան (630 թ.) և Հայաստանի մէկ գլխաւոր թշնամու-Պարսիկների¹⁰⁾ տեղը բռնում են Արաբիոյ անապատներից նոր դուրս եկած Արաբացիները և Հագարացիները, որոնք 640 թուականին առաջին անգամ մտնելով Հայաստան, սկսում են երկար ու ձիւղ պատերազմ Յոյների դէմ Հայաստանի համար: Այստեղ մէկ անգամ ևս կրկնվում է այն պատկերը, որ նախնիքաց դարերում Հայաստանի քաղաքական դրութեան գլխաւոր յատկանիշն էր կազմում: Երկու մեծամեծ ազգեր պատերազմում են միմեանց դէմ Հայաստանի համար, և մեր խեղճ երկիրը անդադար ձեռքից ձեռք է անցնում և ապականվում: Այս անելանելի դրութիւնը շարունակվում է մինչև այն ժամանակ, երբ վերջապէս Արաբացիները յաղթող հանդիսանալով, վերջնականապէս հալածում են Յոյներին Հայաստանից նոյն իսկ հայերի օգնութեամբ, որոնք այդ ժամանակ սաստիկ զղուել էին Յոյներից նոցա կրօնա-

10) Պարսկաստանը առաջին երկրներից մէկն եղաւ, որ նուաձեցին Արաբները: Վերջին Սասանեան Թաղաւորը եղաւ Յազդէրտ Գ, որ փախաւ Բակտրիա:

կան հալածանքների պատճառով, և տիրում են հայաստանին (693 թ.):

Գ.

Հայաստանի քաղաքական ծանր դրութիւնը վեցերորդ և եօթներորդ դարերում աւելի ևս ծանրանում էր ներքին կրօնական խռովութիւններով, որոնք սկսուելով հինգերորդ դարի 451 թուականից, շարունակուեցան անընդհատ յետագայ դարերում: Բայց այդ խռովութիւնները աւելի սաստիկ գրգռուեցան, աւելի սուր բնաւորութիւն ստացան վեցերորդ և եօթներորդ դարերում՝ Մօրիկ, Ներակլէս և Կոստանդին կայսրների ժամանակ: Հաւերի և Յոյների մէջ ծագած կրօնական խռովութիւնները իւրեանց երկարատեւ ժամանակի ընթացքում միշտ մի և նոյն բնաւորութեամբ չէին շարունակւում: Նոքա, ճիշտ է, ընդհանուրում կրում էին միշտ մի և նոյն ատելութեան ոգին, բայց երբեմն նոքա գրգռում, աւելի սուր բնաւորութիւն էին ստանում, երբեմն ևս նուազելով, ընթանում էին հանգիստ, աննկատելի կերպով: Խռովութիւնների այդ անհաւասար ընթացքի պատճառը գլխաւորապէս պէտք է որոնել Բիւզանդիոնի քաղաքականապէս հրճօրանալու և թուլանալու մէջ: Այն ժամանակ, երբ Յոյները, քաղաքականապէս թուլանալով, ստիպուած էին լինում տեղի տալ Պարսիկներին կամ Արաբացիներին, իւրեանց ձեռքի տակ պահելով հայաստանի մի փոքր մասը միայն, նոքա աշխատում էին ըստ ամենայնի լաւ վարուել հայերի հետ, աշխատում էին նոցա սիրտը գրաւել և մեղմացնում էին իւրեանց կրօնական պահանջները: Իսկ երբ նոքա քաղաքականապէս հզօրանալով, իւրեանց ձեռքի տակ էին առնում հայաստանի մեծ մասը, նոքա, ընդհակառակը, այլ ևս կարիք չէին զգում զգուշութեամբ վարուել հայերի հետ և սաստկացնում էին կրօնական հալածանքները նոցա դէմ: Մօրիկ, Ներակլէս և Կոստանդին կայսրների թագաւորութիւնը Բիւզանդիոնի հզօրացած ժամանակամիջոցներից մէկն է. կայսրները, իւրեանց նպատակին հասնելու համար, գործ էին դնում հայերի դէմ ոյժ և բռնութիւն. կրքերը սաստիկ գրգռուած են, այլ ևս հեռատեսութիւն ապագայի վերաբերութեամբ, խոհեմութիւն գործողութիւնների մէջ չէ երևում: Մօրիկ կայսրը, օգտուելով Խոսրով Բ-ի բարեկամութիւնից, հրամայում

է Քաղկեդոնի դաւանութիւնը բռնութեամբ քարոզել ոչ միայն Յունաց մասի հայոց եկեղեցիներում, այլ և Պարսից մասի¹¹⁾։ Եւ երբ Պարսից մասի հայերը այդ ժամանակուայ Աբրահամ կաթողիկոսի հետ միասին ընդգիմանում են այդ կարգադրութեան, նա Յունաց մասի վերայ նշանակում է հակաթող կաթողիկոս, մտածելով, որ այդպիսով կրպառակտուի հայոց եկեղեցին և ինքը հեշտութեամբ կըհասնի իւր նպատակին։ Կայսեր ցանկացածը մասամբ իրագործվում է։ հայոց եկեղեցին պառակտվում է. ոմանք օտար երկրներ են փախչում, ոմանք, արհամարհելով կայսեր հրամանը, մնում են հաւատարիմ Աբրահամին, իսկ ոմանք, քոնէ առ երես ընդունում են նոր նշանակուած հակաթող Յովհան Բագարանցու կաթողիկոսութիւնը և միանում են Յունաց եկեղեցու հետ¹²⁾։ «հրաման ելանէ դարձեալ ի կայսրէն (ի Մօրկայ) վերստին այլ՝ քարոզել զԺողովն Քաղկեդոնի յամենայն եկեղեցիս հայաստան երկրի, և միաւորել հաղորդութեամբ ընդ զաւրս իւր։ Իսկ մանկունք ուխտի եկեղեցեացն հայոց փախստական քնացեալ յաւտար երկիր վարէին։ Եւ բաղմաց առ ոչինչ համարեալ զհրամանն՝ զտեղի կալան և անշարժ մնացին։ Եւ բազումք հաւանեալ փառասիրութեամբ հաղորդեալ միաւորեցան աւրինաւորք։ Բաժանեցաւ ապա և աթող կաթողիկոսութեան յերկուս... » (Պատմ. Սեբեկոսի, եր. 52)։

Ներազը, աջողութեամբ վերջացրած լինելով Պարսից պատերազմը¹³⁾ և այդպիսով մի տեսակ գերիշխանութիւն ձեռք,

11) Յունաց Հայաստանի և Պարսից Հայաստանի սահմանը այդ, ժամանակ կազմում էր Ազատ դետը, որից դէպի արևելք պատկանում էր Պարսից, դէպի արևմուտք—Յունաց։

12) Թէև Սեբեկոսը ասում է՝ «Եւ բազումք հաւանեալ փառասիրութեամբ հաղորդեալ միաւորեցան աւրինաւորք», բայց պէտք է կարծել որ այդ միանալը եղել է միայն առ երես։ Ինքը Յովհանն, ինչպէս ասում է Յովհաննէս կաթողիկոսը, «քնաւ ոչինչ շեղեալ էր վկնի Քաղկեդոնական աղանդիցն»։

13) Այդ Պարսից պատերազմը, սկսուելով Մօրկի սպանուելուց, շարունակուեցաւ Խոսրով Ապրուէզի, Կաւատի, Արտաշրի ժամանակները, և վերջացաւ Խրոեամի Թագաւորութեան ժամանակ, որին Հերակլ կայսրը օգնեց սպանելու Արտաշրին և Թագաւորելու Պարսից վերայ

բերած լինելով իւր ցանկացածի պէս գործելու բովանդակ հայաստանում, ստիպմամբ և ապօրինի կերպով կազմում է Կարնոյ ժողովը (629 թ.) և ընդունել է տալիս այդ ժամանակուայ հայոց եզր կաթուղիկոսին Քաղկեդոնի դաւանութիւնը, սպառնալով հակառակ դէպքում Յունաց մասի վերայ առանձին կաթուղիկոս նշանակել: «Եկն ապա զաւրաւարն Յունաց Մժէժ Գնունին¹⁴⁾ ի հայաստան երկրէն, և յինքն կալաւ զամենայն երկիրն ըստ ասացելումն սահմանին: Ասէ ցկաթուղիկոսն ցեղը՝ երթալ նմա յերկիր սահմանացն և հաղորդել արինաւք ընդ կայսեր. ապա թէ ոչ՝ արասցո՛ւք մեզ այլ կաթուղիկոս, և դու կալ զիշխանութիւնդ քո ի Պարսից կողմանէ . . . » (Պատմ. Սեբէոսի. եր. 101):

Կոստանդին կայսրը, հերակլի թոռը ստիպում է եզրի յաջորդ հայոց Ներսէս Գ Շինող կոչուած կաթուղիկոսին իւր եպիսկոպոսների հետ հաղորդուել Յունաց ծիսով Յունաց քահանայից, երբ նա, օգտուելով իւր համար բարեկաշիւը այս կամ այն հանգամանքից, կարողանում է հալածել հայոց երկրից Արաբացւոց պահապան ղոբըր՝ և նորից հաստատուել հայաստանում: «Մինչև եկն արքայ Կոստանդին և նստաւ ի տան կաթուղիկոսին և քարոզեցաւ յեկեղեցւոջն Սրբոյն Գրիգորի ժողովն Քաղկեդոնի յաւուր կիւրակէի: Եւ մատեաւ պատարազ հռոմբէն ի հոռոմ երիցուէ, և հաղորդեցաւ թագաւորն և կաթուղիկոսն և ամեն եպիսկոպոսքն, որ կամաւ և որ աւամայ . . . » Մինչ զի առ մահուն երկիւղիւ ամենեքեան զհրամանսն հաղորդութեանն կատարէին . . . » (Պատմ. Սեբէոսի. եր. 141): Յունաց այդ կրօնական ատելութեան հայերը պատասխանում էին նոյն ատելութեամբ, աշխատելով ամենայն տեսակ վրէժխնդիր լինել նոցանից: Հայոց նախարարները Պարսից իշխանութեան ժամանակ յաճախակի անցնում էին Պարսից կողմը, իսկ Արաբացւոց իշխանութեան ժամանակ—Արաբացւոց կողմը, որով շատ անգամ ուղղակի պատճառ էին դառնում Յունաց ղոբրի պարտութեան. Յունաց թշնամիների դէմ պատերազմի ուղարկուած հայոց այրուծին շատ անգամ իւր զէնքը դարձնում էր իւրեանց Յոյներէ դէմ: Հայոց նախարարներից շատերը մասնակցում էին այն բազմաթիւ դաւադրութիւններին, որոնք ստէպ ստէպ կազմվում էին Բիւզանդիոնում կայսրների կեանքի դէմ: Հայ ժողովուրդը

14) Այս Մժէժ Գնունին Հայաստանի Յունաց մասի գլխաւորն էր:

այնքան զգուանքով էր վերաբերում գէպի Յոյները, այնքան ատում էր նոցա, որ հայաստանի Յունաց պահապան զօրքը ստիպուած էր բողոք ուղարկել Կոստանդին կայսեր հայերի գէպի նոցա ցոյց տուած կրօնական ատելութեան համար: Ընթերցելով զանորէնս համարեալ եմք յաշխարհիս յայսմիկ, գրում են նոքա իւրեանց բողոքի մէջ: Քանզի անարգանս համարին Քրիստոսի Աստուծոյ զժողովն Քաղկեդոնի և զտումարն Լեոնի, և նշովն զնոսա: Եղբ կաթուղիկոսի անունը անէծքով էր յիշվում: Ներսէս Շինողը, շնայելով, որ նա 648 թ. առանձին ժողովով նշովն Քաղկեդոնի ժողովը, ստիպուած էր, իւր Յունաց հետ հաղորդուելու համար, թողնել կաթուղիկոսութիւնը մինչև Թէոդորոս Ռշտունեաց¹⁵⁾ նախարարի մահը: Յունաց կայսրների հայոց գէմ յարուցած հալածանքների ու առհասարակ կրօնական խռովութիւնների պատճառը, ինչպէս արդէն յիշեցինք, կազմում էր Քաղկեդոնի ժողովը և նորա մէջ եղած որոշումն: Յայտնի է, որ մինչև 451 թ. եղել էին երեք տիեզերական ժողովներ, որոնց որոշումները հայերը ընդունելով, պահպանում էին ամենայն սրբութեամբ: 451 թ. առաջինն երբ հայաստանում վճռվում էր քրիստոնէական կրօնի մահուան և կեանքի խնդիրը, կայացաւ և մի չորրորդ տիեզերական ժողով, որ կոչուեցաւ Քաղկեդոնի, որի մէջ հերքուեցաւ և հերձուածող անուանուեցաւ Եւտիքէս ծերունի երէցը, որ քարոզում էր Քրիստոսի մէջ մի ընութիւն, հակառակ ընդհանուր եկեղեցու դաւանութեան, որ ընդունում էր երկու բնութիւն, հայերը, զբաղուած լինելով կրօնական պատերազմի դժուար հանդամանքներով, չկարողացան մասնակցել այդ ժողովին, ուստի իւրեանց համար պարտականացուցիչ չհամարեցին ընդունել ժողովի որոշումները, նամանաւանդ որ այդ ժողովի որոշման մասին թէ հայաստանում և թէ Բիւզանդիոնում տարածուել էին բազմաթիւ աննպաստ կարծիքներ, որոնք տարակուսանքի մէջ էին ձգել հայոց հոգեւորականութիւնը և ժողովուրդը: Եւ ճշմարիտ, այդ տիեզերական ժողովը ամենևին չէր նմանում առաջուայ երեք ժողովներին: Մինչդեռ առաջին երեք ժողովները կազմուեցան և

¹⁵⁾ Թէոդորոս Ռշտունին Յոյների անազորոյն Թշնամիներից մէկն էր. նա արձակ համարձակ անցել էր Արաբացոնց կողմը: Նորա ազդեցութեամբ կազմուեցաւ 648 թ. ժողովը, նորա ազդեցութեամբ և Ներսէս հրաժարուեցաւ կաթուղիկոսութիւնից:

վերջացան խաղաղութեամբ, այս ժողովի կազմութիւնը վերին աստիճանի ազմկալի և խռովայոյդ եղաւ. առաջիններում մասնակցող եպիսկոպոսները իւրեանց որոշումները սահմանեցին իւրեանց յօժար կամքով, առանց բռնադատութեան, այս ժողովում նորա սահմանեցին, ընդհակառակը, կայսրների ազդեցութեան ներքոյ: Մարմնաւոր իշխանութեան այդ բռնութիւնը ժողովի կազմութեան և որոշումների հաստատութեան վերայ հասնում էր մինչև այն տեղը, որ կայսրների հրամանով ժողովատեղին շրջապատուած էր լինում զինուորներով: Բայց որ աւելի կասկածանքի մէջ էր ձգում հայերին,—այդ այն էր, որ հայաստանում տարածուել էր Ջենոն կայսեր «հենդիկոն» կոչուած հրովարտակը, որով իսպառ հերքում էր Քաղկեդոնի ժողովի որոշումն: Մի ուրիշ հանգամանք որ իսկապէս անվաւեր էր անում Քաղկեդոնի ժողովը ոչ միայն հայերի, այլ նոյն իսկ Յոյների աչքում, էր այն, որ այդ ժողովը կազմուած էր Երեւոյ առանձին ժողովներից՝ Կոստանդնուպոլսի¹⁶⁾, Եփեսոսի և Քաղկեդոնի, որոնց մէջ թէև քննուեցաւ միեւնոյն խնդիրը, բայց մէկի որոշումն հերքուեցաւ միւսից: Կոստանդնուպոլսի ժողովը (448 թ.), որ կազմուեցաւ Փլարիանոսի, Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի նախագահութեամբ և Թէոդոս կայսեր հաճութեամբ, հերձուածող համարեց Եւտիքէսին, իսկ Եփեսոսի ժողովը (449 թ.) նոյն Թէոդոսի ձեռնդրեցութեամբ և Դիոսկուրոս, Աղէքսանդրիոյ եպիսկոպոսի նախագահութեամբ արդարացրեց Եւտիքէսին և դատապարտեց Փլարիանոսին. Քաղկեդոնի ժողովը (451 թ.), որ ընդունելով Եփեսոսի որոշումն, արդարացրեց Փլարիանոսին և դատապարտեց Դիոսկուրոսին և նորա կուսակիցներին, ընդունելի չեղաւ յետագայ Ջենոն կայսրից, որ, ինչպէս յիշեցինք, հենդիկոն կոչուած հրովարտակը հրատարակելով ոչ միայն հերքեց վերոյիշեալ ժողովի որոշումը, այլ և արգելեց մինչև անգամ նորա մասին խօսել¹⁷⁾: Ահա այս և այսպիսի շատ խռոր պատճառների վերայ հիմնուելով, հայերը որոշեցին ազգային — եկեղեցական ժողով կազմել և քննել Քաղկեդոնի ժողովի խնդիրը, որպէսզի մէկ անգամ ընդ միշտ՝ վերջ դրուի Յունաց

16) Կոստանդնուպոլսի ժողովը տեղական էր, իսկ Եփեսոսի և Քաղկեդոնի ժողովները — տիեզերական:

17) Պատմութիւն տիեզերական ժողովոց. Քաղկեդոնի ժողով. երես 225 — 347.

ձգտումներին և պահանջներին և ժողովրդի մեջ տարածուած կասկածանքներին ու տարակուսանքներին: 491 թ. կալմուկացաւ Վաղարշապատի հինգերորդ ժողովը Բարկէն կաթողիկոսի նախագահութեամբ և Վրաց ու Աղուանից կաթողիկոսների մասնակցութեամբ, որի մէջ հերքուեցաւ թէ Նւտիքէսի վարդապետութիւնը և թէ Քաղկեդոնի ժողովը, որով հայերը Վրացոց ու Աղուանցոց հետ միասին բաժանուեցան Յունաց եկեղեցուց և կազմեցին իւրեանց ազգային եկեղեցին առաջին երեք տիեզերական ժողովների հիման վերայ¹⁸⁾: Կարծես, որ գործը սորանով ևս պէտք է վերջանար, բայց բոլորովին հակառակը պատահեցաւ: Յունաց կայսրները, որոնք սակաւ բացառութեամբ աւելի եկեղեցական-դաւանական վէճերով էին զբաղուած, քան բուն թագաւորական գործերով, սաստիկ գրգռուեցան հայերի ցոյց տուած դիմադրութիւնից, նամանաւնդ որ 491 թուականի որոշումն արգելք էր լինում միանգամայն և նոցա քաղաքական նպատակներին հայաստանի և հայերի վերաբերութեամբ, նոքա սկսան ամենայն ձեռքից եկած միջոցներով պահանջել, ստիպել, կարծելով որ այդպիսով շուտով կը հասնեն իւրեանց նպատակներին, որից առաջ դուրս եկաւ այն ցաւալի հանգամանքը, որ հայերը սառեցան Յոյներից, կտրեցին նոցա հետ բոլոր յարաբերութիւնները և, ինչպէս վերը մէկ անգամ յիշեցինք, Կոթներորդ դարի վերջերում մտան Արաբացոց իշխանութեան ներքոյ, լաւ համարելով հնազանդել մահմեդական մոլեռանդ Արաբներին, քան կրօնակից Յոյներին: Հայերի այդպիսի որոշման և քայլ անելուն ոչ սակաւ նպաստեց և այն, որ Յոյները հայերի օգնու-

18) Հայերը նամանաւնդ հակառակ էին թղթին, որ Լեոն պապը գրել էր Գլաբիանոս պատրիարքին՝ Կոստանդնուպոլսի ժողովում կարդալու համար: Թէև այդ թուով թղթ հակառակ ընդհանուր եկեղեցու ուսման ոչինչ չէր պարունակում իւր մէջ, բայց և այնպէս Հայ ժողովրդի բոլոր զասակարգները ատելութեամբ էին վերաբերում դէպի նա, զանազան վատ ածականներով կնքելով Լեոնի տօմարը: Դորա պատճառը պէտք է համարել գլխաւորապէս նրանում, որ պապի թղթի հայերէն թարգմանութիւնը ծիշտ չէր, այլ աղաւաղուած, այնպէս որ թղթի հայերէն թարգմանութիւնից դուրս էր գալիս, որ պապը հետեւում է և քարոզում « ոչ այն, ինչ որ մինչև այդ ժամանակ ընդունում էր ընդհանուր եկեղեցին Քրիստոսի ընծան մասին »:

Թեամբ տիրապետելով Հայաստանին սովորութիւն էին արել միայն օգտուել նոցա նիւթական զօրութիւնից, առանց ամենեւին մտածելու իւրեանց հպատակութեան տակ գտնուած երկրի նիւթական, բարդյական բարւոքման վերայ, առանց օգնութեան ձեռք կարկառելու Հայերին վտանգաւոր ըողէներում հայաստանի ներքին-կրօնական խռովութիւնները, ինչպէս ասացինք, սկսուելով հինգերորդ դարից, շարունակուեցան յետագայ դարերում։ Նոքա չվերջացան և Հայերի Արաբացւոց իշխանութեան տակ մտնելով։ Նոքա դեռ շատ երկար ժամանակ շարունակեցին վրդովել Հայերի խաղաղութիւնը, կամ թուլանալով, կամ նոր ոյժ ու բնաւորութիւն ստանալով։ Վեցերորդ և եօթներորդ դարերը ծնունդ տուին և մի գէպքի, որ լինելով հետեանք Գաղկեդոնի ժողովի և Յունաց կայսրների քաղաքականութեան, աւելի ևս երկարացրեց առանց այն ևս սուր բնաւորութիւն ստացած կրօնական խռովութիւնները հայաստանում։ Այդ գէպքը Վրացւոց եկեղեցու Հայոց եկեղեցուց բաժանուելն էր, որ սկսուելով Մովսէս կաթողիկոսի վերջին տարիներից, վերջացաւ 596 թ., երկպառակելով և խռովեցնելով միմեանց հետ երկու դրացի ազգեր, որոնք կրօնական կապերի միութեան շնորհիւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչից մինչև այդ ժամանակները ապրում էին միմեանց հետ առանց խտրութեան ազգի և կրօնի, իբրև հարազատ եղբայրներ։ Վրացւոց և Հայոց եկեղեցիների բաժանումն ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ նոյն իսկ Բիւզանդիոնի քաղաքականութեան հետեանք, Կիւրիոն, Վրացւոց կաթողիկոսը, ընդունելով Գաղկեդոնի ժողովը, յայտնի բան է, այդ քայլը նա արեց ոչ համոզմամբ, այլ քաղաքական նպատակներով և անձնական փառասիրութեամբ, նա կարծում էր դորանով շահել Բիւզանդիոնի կայսրների սիրտը, հրաւիրելով նոցա ուշադրութիւնը իւր ազգի վերայ այն նեղ հանգամանքներում, որի մէջ գտնվում էր այդ ժամանակ Վրաստանը։ Սակայն այդ գէպքում Կիւրիոնը մոռանում էր մի բան, որ նա, իբրև Հայերին մօտ և հայաստանում երկար ժամանակ ապրած մարդ, պէտք է լաւ միտքը պահէր. նա մոռանում էր, որ Յոյները միայն օգտուել գիտեն իւրեանց հպատակների նիւթական զօրութիւնից, իսկ օգնել երբէք. նա, եթէ մի փոքր մտածէր, այդ հեշտութեամբ կարող էր հասկանալ Յոյների գէպի Հայերը ունեցած յարաբերութիւնից, որից ոչինչ չահուեցան նոքա։ Բայց Վրացւոց կաթողիկոսին սաստիկ գրաւում էր անկախ, անձնիշխան կաթողիկոս լինելու

միտքը: Անպուսպ կիրքը, անձնական սաստիկ փառասիրութիւնը խեղդել էին նորա մէջ բոլոր առողջամիտ դատողութիւնը, հեռատեսութեան բոլոր պայմանները իւր ազգի ապագայի վերաբերութեամբ . . . որով նա թուլացրեց հայաստանը, առանց մի զգալի օգուտ տալու իւր հայրենիքին:

Դ.

Հայաստանի ներքին և արտաքին խռովութիւնները, զուգախառնուելով միմեանց հետ, ստեղծել էին նորա համար վեցերորդ և եօթներորդ դարերում մի այնպիսի դրութիւն, որ ոչ միայն չէր կարող առաջ տանել, շարունակել, հինգերորդ, հայոց մտաւոր կեանքի «Ոսկեդէն» դարը, այլ չէր կարող ընդհանրապէս նպաստաւոր լինել մի որ և իցէ մտաւոր շարժման: Յայտնի է, որ միայն այն երկիրը, այն ժողովուրդը կարող է մտածել իւր հոգեկան և մտաւոր կրթութեան վերայ, յառաջադիմել զարգանալ կրթութեան ասպարիզում, որ ապահովուած լինելով արտաքին և ներքին կողմից, վայելում է անպայման խաղաղութիւն, որի տնտեսական դրութիւնը այնպէս ծաղկած է, որ ժողովուրդը միջոց ունի, բացի իւր նիւթական պիտոյքների վերայ մտածելուց, մտածել և իւր հոգեկան կրթութեան վերայ, մի պայման, որ բոլորովին չկար հայաստանում: Հայաստանը ամբողջ վեցերորդ և եօթներորդ դարերում գտնվում էր անապահով դրութեան մէջ: Հայ ժողովուրդը անընդհատ տարուբերվում էր ներքին և արտաքին խռովութիւնների մէջ: Մեր երկիրը ժամանակ-չունէր ուրիշ բանով զբաղուել բացի պատերազմական գործերից, որից նա քանդուել ու ավերուել էր: Մեր ժողովուրդը միայն մտածում էր իւր ամենաէական և կենսական ամենաանհրաժեշտ պիտոյքների վերայ, որովհետեւ նորա տնտեսական դրութիւնը անընդհատ պատերազմներից բոլորովին ընկել և քայքայուել էր: Մի ընդհանուր ճշմարտութիւն է, որ քաղցածը առաջ իւր քաղցը կյապեցնէ, յետոյ արդէն ուրիշ պիտոյքների վերայ կը մտածէ, մերկը առաջ իւր մերկութիւնը կը ծածկէ: Եւ ո՞վ պէտք է այդ ժամանակ մտածէր հայ ժողովրդի մտաւոր կրթութեան գործի վերայ: Նախարարները, սեպուհները, իշխանները և առհասարակ ազատ և աղնուական դասակարգը պատերազմների ժամանակ իւր զօրքով անցնում էր

այս կամ այն տէրութեան կողմն, իսկ խաղաղութեան ժամանակ պարագում էր անվերջ խռովութիւններով և խնտրիքներով։ Յազկերտի և Պերողի քաղաքականութիւնը խոր հետքեր էր թողել նոցա բնաւորութեան և բարոյական աշխարհի վերայ, չայ մարզպանները, կիւրոպաղատները, պատրիկները, Պարսից և Յունաց աստիճանաւորներ լինելով, աւելի մտածում էին իւրեանց սեփական պատրոնների շահերի վերայ, քան իւրեանց արիւնակիցների։ Վերջապէս ժողովուրդը, ծանրաբեռնուած լինելով ահաբիւհ հարկերով, միայն իւր օրական ապրուստի վերայ էր մտածում։ Մնում էր հոգեւորականութիւնը, որի ձեռքին ի սկզբանէ անտի գտնւում էր չայ ժողովրդի հոգեւոր և մարմնաւոր կրթութեան ղեկը, որի ձեռքով առաջ էր գնում չայի լուսաւորութեան գործը, ծաղկում և զարգանում էր գրականութիւնը։ Սակայն հոգեւորականութիւնը ևս այդ ժամանակ առաջուայ ուղղութեամբ ոչ հնարաւորութիւն և ոչ միջոց ունէր գործելու։ Նա այդ ժամանակ բոլորովին ուրիշ գործերով էր զբաղուած, ուրիշ մտածութիւններով և զիտաւորութիւններով էր առջնուած։ Արտաքին և ներքին խռովութիւնները բոլորովին կապում, կաշկանդում էին նոցա ձեռքերը։ Այլ ժամանակ չկար մտածելու ժողովրդի մտաւոր կրթութեան վերայ, գրականական աշխատութեամբ պարագել։ Բազմաթիւ կենսական խնդիրներ կային, որոնց վերայ պէտք է ձգնէր հոգեւորականութիւնը, Պէտք էր չայոց եկեղեցին պաշտպանել Պարսից ձգտումների դէմ, Պարսից, որոնք քիչ խրատուելով Վարդանանց և Վահանանց պատերազմներից, մի առանձին յամառութեամբ աշխատում էին իւրեանց նպատակները առաջ տանել չայաստանում։ պէտք էր խեղճ ժողովուրդը պաշտպանել հարստահարութիւններից, գերութիւնից, ծանր հարկատվութիւնից, պէտք էր խաղաղացնել նախարարների անվերջ կռիւները, սէր և միաբանութիւն քարոզել նոցա մէջ։ պէտք էր փառել Յոյների չայոց եկեղեցու դէմ յարուցած կրօնական հալածանքների դէմ, պաշտպանել ոչ միայն չայոց եկեղեցին, այլ և Աղուանից և Վրաց եկեղեցիները, պէտք էր վերականգնել եկեղեցու բարեկարգութիւնը, որ խանդարուել ու խանգարվում էր ներքին և արտաքին խռովութիւնների ժամանակ։ Պէտք էր զանազան հերձուածողական և հերիտիկոսական վարդապետութիւնների չայաստան մուտք գործելը արգելել։ պէտք էր վերջապէս, վերանորոգել պատերազմների մէջ աւերուած ու քանդուած

եկեղեցիները և վանքերը և այլն և այլն . . . Այս բոլորի վերայ պետք է աւելացնել և մի հանգամանք, որ շատ նպաստեց հայոց մտաւոր կեանքի անկման ընդհանրապէս և վեցերորդ ու եօթներորդ դարերի հայոց մտաւոր կեանքի անկման մասնաւորապէս. Յայտնի է, որ հայերը ի սկզբանէ անտի չունէին իւրեանց սեփական զարգացած կրթութիւնը. նոքա օգտւում էին գլխաւորապէս դրացի և հեռաւոր երկրներից՝ Ասորեստանից, Ասորիքից, Յունաստանից և Եգիպտոսից, տեղափոխելով այդ երկրների լուսաւոր կենտրոններից կրթութիւնը հայ հողի վերայ և սեփականացնելով նորան. Այդ բոլոր հին աշխարհի լուսաւոր երկրներից նամանաւանդ հին Յունաստանն էր, որ հայաստանի վերաբերութեամբ մայր և դայեակի դեր էր խաղում. Յունական դիտութեամբ սնուել ու մեծացել է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը, որ դուրս գալով Կեսասրիայից, Սս. Թադէոս և Բարթոլոմէոս առաքեալներին յետոյ, երկրորդ Լուսաւորիչ և զաւ հայաստանի համար. Յունաստանիցն էին մեծամասնութեամբ առաջին հայոց ուսուցիչներն ու վարդապետներն. Յունաստան էին դիմում հայ պատանիները կրթութեան մէջ կատարելագործուելու համար. Վերջապէս, Յունաստանի մէջ սնուեցան և կրթուեցան Սս. Սահակի և Մեսրոպի վաթսուն աշակերտները, որոնք վերադառնալով հայաստան, ստեղծեցին հայոց գրականութեան Ոսկեդընիկ դարը. Սակայն ժամանակի ընթացքում զանազան հանգամանքներից այդ լուսաւորեալ երկրները ընկան, ընկաւ և Յունաստանը, կորցնելով իւր առաջուայ լուսաւորեալ բնաւորութիւնը, Այդ ընկած երկրների աւերակների միջից դուր եկաւ մի նոր տէրութիւն, որի մէջ ամբիփոխեցաւ բոլոր հին լուսաւոր աշխարհների լուսաւորութիւնը և կրթութիւնը. Դանոր Յունաստանը կամ Բիւզանդիոնն էր, որ իւր աշխարհագրական աջող դիրքի պատճառով կազմեց մի հզօր կայսերութիւն, որ կրթութեան վերաբերութեամբ հայերի համար բռնեց հին Յունաստանի տեղը. Կոստանդնուպոլիսը լիովին փոխանակեց Աթէնքը. Ինչպէս մի ժամանակ հին Յունաստանը հայերի համար համարվում էր մի նուիրական աշխարհ, ուր խումբ-խումբ դիմում էին հայոց երիտասարդները կրթութիւն ստանալու, մտաւոր պաշար ժողովելու և Յունաց հարուստ գրականութեամբ իւրեանց միտքը պարարտացնելու, նոյնպիսի նուիրականութիւն ստացաւ հայերի աչքում յետոյ և Բիւզանդիոնը, որի հետ հայերը կապուեցան ոչ միայն իբրեւ իւրեանց մտաւոր կրթութեան

կենտրոնի հետ, այլ և իբրև կրօնակից եղբոր հետ: Հայերը իւրեանց այդ մտաւոր և հոգեւոր միութիւնը Բիւզանդիոնի հետ պահեցին մինչև 491 թ., երբ հայոց եկեղեցին բաժանուեցաւ Յունաց եկեղեցուց: Հայոց և Յունաց եկեղեցիների բաժանումն, հոգևարապէս անջատելով երկու կրօնակից ազգեր միմեանցից, բաժանեց և մտաւորապէս, որից առաջ եկաւ այն վնասակար հանգամանքը, որ հայերը կտրեցին իւրեանց մտաւոր կրթութեան կենտրոնը և զրկուեցան այն գիտութեան պաշարից, որից մինչև այդ ժամանակ նոքա ամենայն առատութեամբ օգուտ էին քաղում. նոքա ստիպուեցան բաւականանալ միայն իւրեանց սեփական կրթութեան պաշարով, որ առանց այն ևս սակաւ լինելով, վերոյիշեալ ձախող հանգամանքների ու պայմանների մէջ համարեալ թէ բոլորովին ընկաւ: Եղած մտաւոր շարժումն էլ կենտրոնացաւ վանքերում, որոնք հեռացած ու առանձնացած լինելով ժողովրդից, բաւականաչափ ազդեցութիւն չէին գործում նորա վերայ. գիտութիւնը դարձաւ մասնաւոր մարդկանց սեփականութիւն, որոնց թիւը այնքան քիչ էր, որ որ մատով կարելի էր համարել: Համազասպ Մամիկոնեան կիրոպաղատը և նորա նմանները, որոնք «ընդանեսուն, ընթերցասէր և ուսումնասէր» էին, կազմում էին մի փոքրիկ բացառութիւն միայն բազմութիւ իշխանական դասակարգի մէջ. ինքը հոգևորականութիւնը ևս իւր զարգացմամբ շատ յետ էր մնացել իւր նախորդներից, որ և նա ընկած տեղը ամենայն պարզութեամբ խոստովանում էր. Դուինում՝ 648 թուին կազմուած ժողովին մասնակցող ժպիսկոպոսները, պատասխանելով Կոստանդին կայսեր, որ պահանջում էր, որ հայերը ընդունեն Բաղկեդոնի ժողովը, ասում են՝ «Արդ՝ զի թշնամիք աստուածպաշտութեանն բաղում անգամ արշաւեալ կորուսին գերկիրս մեր. և որպէս մարդիկ երկիրս կորուսին, և զկտակարանս եկեղեցւոյ և զվարդապետս սպառեցին: Եւ արդ՝ կտակարանս և վարդապետս ոչ գոն. զգիրս և զգարութիւն մեք ոչ գիտեմք. բայց որչափ ինչ մնացեալ են ի տեղիս տեղիս վարդապետական պատմութիւնք՝ ուսուցանեն . . . » (Պատմ. Սեբէոսի. եր. 129): Այս բոլորը այսպէս լինելուց յետոյ, չպէտք է զարմանալ այն սարսափելի գրականական մոքի և գաղափարների աղքատութեան վերայ, որ մենք պատահում ենք վեցերորդ և եօթներորդ դարերում: Ամբողջ վեցերորդ դարը, կարելի է ասել, անցնում է ի զուր հայի մտաւոր կեանքում, չաւելացնելով մեր դրականու-

Թեան արդիւնաբերութեան վերայ մի որ և է նշանաւոր գրականական վաստակ, իսկ եօթներորդ դարը — միայն մի քանի գրականական աշխատանք, որոնք Թէ իւրեանց գաղափարների և Թէ լեզուի կողմից շատ հեռի են Ոսկեդարի գրականութեան վաստակներից: Մի երկրի գրականութիւն նոյն երկրի ու նորա ժողովրդի իսկական պատկերն է ներկայացնում: Նորա մէջ, ինչպէս Հայելու մէջ, պարզ կերպով արտայայտվում է ժողովրդի վատ ու լաւ կողմերը, զարգացումն ու անդարգացումն, այնպէս որ նորանով կարելի է բաւականին ճիշտ գաղափար կազմել մի անծանօթ երկրի ժողովրդի կեանքի բոլոր պայմանների մասին: Հայոց վեցերորդ և եօթներորդ դարերի գրականութիւնը, լինելով հետեւանք և արդիւնք այդ ժամանակների խռովայոյղ, աղմկեալ հանգամանքների, պարզ կերպով պատկերացնում է իւր մէջ Հայաստանի և հայերի բարոյական և մտաւոր անկեալ վիճակը: Անանիա Շիրակացին, եօթներորդ դարի հեղինակներից մէկը, ուղղակի մատնացոյց է անում իւր ժամանակուայ հայերի այդ մտաւորապէս անկեալ վիճակի վերայ. նա պատմելով իւր՝ կենսագրութիւնը, ասում է՝ «Հայաստանում ես չգտայ ոչ փիլիսոփայութիւն իմացող մարդ և ոչ այդ գիտութեան վերաբերութեամբ զրբեր, ուստի և ստիպուեցայ դնալ Յունաստան»: Տիւքիկոս, Բիւզանդացի վարդապետը ուրիշների հետ և Անանիային ընդունելով աշակերտութեան, ասում է՝ «Գոհութիւն Աստուծոյ, որ նա ուղարկեց քեզ ինձ մօտ ուսանելու և փոխադրելու գիտութիւնը Ս. Գրիգորիոսի վիճակը. ուրախ եմ, որ ձեր երկիրը կ'աշակերտի մե՛ն: Ես ինքս երիտասարդութեանս ժամանակ երկար ժամանակ ապրել եմ Հայաստանում: այնտեղ Թագաւորում էր տգիտութիւնը¹⁹⁾»:

¹⁹⁾ Армянская географія VII вѣка по р. X. Патканова. стр. XVIII и XIX.

Ե.

Բայց որքան և ընկած լինէր հայաստանը, որքան և բարոյական անկեալ վիճակի մէջ գտնուէր վերոյիշեալ բոլոր աննպաստ հանգամանքների շնորհիւ հայ խօղովուրդը, չպէտք է կարծել սակայն, որ վեցերորդ և եօթներորդ դարերում բոլորովին ցամաքել էին հայոց գրականութեան արմատները, դադարել և սպառուել էր հայ կեանքի մտաւոր շարժումն, հայկական կրթութիւնը, հայի մտաւոր կեանքը սառել ու թմրել էր, կորցնելով իւր կենսականութիւնը, հայի մտաւոր կեանքը, այո՛, սառած ու թմրած էր, նա ոչ մի արժանի ուշադրութեան գրականական երկով ու վաստակով չէր արտայայտւում, բայց նա մեռած չէր. նա, թէև շատ թոյլ կերպով, բայց և այնպէս շարունակում էր պահել հանգած աճիւնի ու մոխրի տակ իւր ջերմութիւնը ու կայծը, Մի փոքր խաղաղութեան ժամանակամիջոց, մի փոքր կեանքի ու գոյքի ապահովութիւն — և հա իսկոյն առկայծւում էր հայ կեանքի այդ թաքնուած մտաւոր շարժումն, Բաւական էր, որ Սմբատ Բագրատունին նշանակուէր հայոց մարզպան, որ հայաստանում զարթնէր մտաւոր կեանքը, ոգի առնէր ուսումնարանական գործը և տարածուէր ոչ միայն հայաստանում, այլ և գրացի Վրկանայ հայերի մէջ, որոնք նոյնպէս գտնւում էին Սմբատի իշխանութեան ներքոյ, Յայտնի է, որ Սմբատ Բագրատունին մարզպանական իշխանութեամբ գալով հայաստան և անցնելով Վրկանայ երկրից, տեսաւ այնտեղի հայերի տգիտութիւնը թէ հայոց լեզուի և թէ կրօնի մէջ. և ուղարկեց այնտեղ Սբէլ երէցին, որ և հաստատեց դպրոցներ ու տարածեց նոցա մէջ հայկական լեզուի ու կրօնի կրթութիւնը, հայոց մտաւոր շարժումն այդ ժամանակ պահպանւում ու շարունակւում էր գլխաւորապէս երկու կենտրոններում՝ կաթողիկոսարանում և վանքական ուսումնարաններում՝ կամ վարդապետարաններում, որոնք այդ ընդհանուր թշուառութեան ու անկման ժամանակ հայի մտաւոր գործունէութեան երկու գլխաւոր ներկայացուցիչն էին համարւում։ հայոց կաթողիկոսները իւրեանց բազմաթիւ զբաղմունքների մէջ առանձին ուշադրութեան առարկայ էին շինում եկեղեցու բարեկարգութիւնը, որ երկրի ներքին և արտաքին խռովութիւնների ժամանակ յաճախակի խանգարւում էր. և նորա յաճախակի ստիպուած

էին լինում աղգային-եկեղեցական ժողովներ դումարել, եկեղեցու մէջ վերդիշեալ հանգամանքներից առաջ եկած խանգարումները ուղղելու և ժողովրդի բարոյականութիւնը պահպանելու համար, ժողովների ժամանակ հայաստանի ամեն կողմերից հաւաքւում էին կաթողիկոսարան եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, քահանաներ, շատ ժամանակ և բազմաթիւ աշխարհականներ։ Կազմւում էր ժողով կաթողիկոսի նախագահութեամբ, արծարծւում էին զանազան խնդիրներ, որոնցից մի քանիսը ուղղակի վերաբերում էին ժողովրդի կրթութեան գործին. վիճում-վիճաբանում էին, որոշում ու սահմանում էին զանազան բարեկարգութեան կանոններ։ Լինում էր մաքերի ու պաղաւտների փոխանակութիւն, որից առաջ էր գալիս մի տեսակ մտաւոր շարժում, որ վերին աստիճանի բարերար աղբեցութիւն էր ունենում այդ ժամանակուայ աղքատ ու թղլլ մտաւոր զարգացման վերայ։ Վեցերորդ և եօթներորդ դարերում կազմուած հինգ աղգային-եկեղեցական ժողովներից այս գէպքում մեզ համար նշանաւոր են երեքը՝ Դիլայ երրորդ, չորրորդ և հինգերորդ ժողովները, որոնցից առաջին երկուսը կազմուած են համարւում վեցերորդ դարում, մէկը — եօթներորդում։ Դիլայ երրորդ ժողովը (551 թ.) նշանաւոր է հայոց նոր տոմարի կամ թուականի հաստատութեամբ, որ, յայտնի բան է, սկզբից եկեղեցական-կրօնական նպատակով լինելով, ունեցաւ նշանակութիւն և ընդհանրապէս, հայերը ի սկզբանէ անտի ունէին իւրեանց առանձին թուականը, որ սկսուած լինելով հայկից, կոչւում էր «հայկական թուական»։ Երբոր հայաստանում Արգարի օրով տարածուեցաւ քրիստոնէութիւնը, հայերի մէջ հաստատուեցաւ ու մի ուրիշ թուական, որ սկսւում էր Արգարի քրիստոնէութիւն ընդունելուց. վերջապէս Գրիգոր Լուսաւորչի օրով հաստատուեցաւ և մի երրորդ թուական, որ կոչւում էր հայոց Լուսաւորութեան թուական։ Այս երեք թուականները ևս, հիմնուած լինելով երկրի արեգակի շուրջը թաւալելու տարեկան ընթացքի վերայ, կազմում էին հասարակ տարի, որ բաժանւում էր 12 ամիսների՝ Նաւասարդ, հոռի, Սահմի, Տրէ, Քաղոց, Արաց, Մեհեկան, Արեգ, Ահեկան, Մարերի, Մարգաց, հրտից 30 օրով իւրաքանչիւրը և մի ամիս հինգ օրով, որ կոչւում էր Աւելեաց։ Տարուայ սկիզբը, որ կոչւում էր Ամա Նոր, համարւում էր Նաւաւարդի մէկը, որ համապատասխանում է Յուլիան Տօմարի Օգոստոսի 11-ին։ հայոց թուականը, նահանջ տարի չունենալով,

ամենայն չորս տարի մէկ օրով յետ էր մնում, լինում էր շարժական և 1460 տարուայ մէջ, որ կոչվում էր Հայկայ շրջան, կարողանում էր միայն իւր առաջուայ տեղը հասնել։ Այսպիսով երբոր երկիրը 1460 անգամ թաւալէր արեգակի շուրջը, Հայերը պէտք է համարէին 1460 տարի, որովհետեւ իւրաքանչիւր տարուայ մէջ բաց թողած հինգ ժամը և 49 րոպէն չորս տարուայ մէջ համարեա թէ կազմում է մէկ օր։ Ահա Հայոց թուականի այս շարժական և անհաստատ լինելն էր, որ խառնակում էր եկեղեցական տօները և նոցա կարգաւորութիւնը։ Դեռ քանի գոյութիւն ունէր բոլոր քրիստոնեայ ազգերի համար կազմած Անդրեաս Բիւզանդացու երկուհարիւրամեայ զատկի շրջանը, որի առաջին տարուայ զատկի լուսնի լուսնի գալիս էր Ապրիլի 4-ին, Հայոց թուականի պահասութիւնը այնքան զգալի չէր, բայց երբ 551 թուականին լրացաւ վերոյիշեալ զատկի շրջանը, զատիկը պատահեց Մարտի 25-ին, փոխանակ Ապրիլի 4-ի, որից և բոլորովին խառնակուեցան տօները։ Մովսէս Բ., Եղիվարդեցի կաթողիկոսը, կամենալով Հայոց սոմարի այդ սխալը ուղղել, կազմեց Դմիայ երրորդ ժողովը, որին մասնակցեցին այն ժամանակուայ ամենահասկացող և գիտնական մարդիկը, Գլակայ վանքի վանահայրը, որ, երկար ժամանակ պարապած լինելով Հայոց սոմարի խնդրով, արդէն կազմած ունէր մի թուական, Ներշապուհ Տարոնեցին, Աբգիշոյ Սասնեցին և, վերջապէս, Պետրոս, Սիւնեաց եպիսկոպոսը, որ իւր գիտնականութեան, լուրջ դատողութիւնների և գրականական նշանաւոր վաստակների համար կոչվում էր Քերթող։ Պետրոս Սիւնեցու ամենանշանաւոր գրականական վաստակը — «պատմութիւնը» դժբախտաբար կորած է մեզ համար։ Մի քանի գլուխ այդ կորած պատմութիւնից, որ պահել է մեզ համար իւր «Սիւնեաց պատմութեան» մէջ Օրբէլեան պատմագիրը, Սիւնեաց այդ աւանդապահ հեղինակը, ցոյց են տալիս Պետրոսի մաքուր գրիչը և բանաստեղծական հանճարը և արժանի են անում նորան այն մեծ գովեստին, որ տալիս է նորան յիշեալ պատմագիրը, կոչելով նորան «բաղմերջանիկ և անհամեմատ ի մարդկանէ, քաջ հոգեւոր և անյալթ փիլիսոփոս, լի իմաստութեամբ և առաքինութեամբ, նախաթող վարդապետաց Հայոց, քերթող և թարգմանիչ. . . .»։ Ժողովը ընդունեց Աթանասի կազմած սոմարը և գորանով հաստատեց նոր Հայոց թուական, որ կոչուեցաւ «Մեծ Հայոց թուական»։ Մեծ թուականը, թէև

չուղղեց հայկական թուականի սխալը²⁰⁾, որովհետև դարձեալ, ինչպէս հայկական թուականը, չունենալով նահանջ տարի, շարժական և անհաստատ էր, բայց և այնպէս գործածութեան մէջ մտաւ թէ՛ եկեղեցու տօնակարգութեան և թէ՛ հայոց մատենագրների երկասիրութիւնների մէջ, որով և վերջ տրուեցաւ օտարազգիների թուականների գործածութեան: « Եւ այսպէս ըստ հայկական լեզուի տուեալ տօմար տօնից տարեկանաց, յայնմ հետէ ոչ կարօտանային իբրեւ մուրացիկ իմն առնելով յազգաց զպիտանի խորհրդոցն արարողութիւնս », ասում է Յովհաննէս կաթողիկոսը, խօսելով հայոց տօմարի նորոգման մասին: Դիմայ չորրորդ ժողովը (597 թ.) նշանաւոր է Վրաց և Հայոց եկեղեցիների բաժանմամբ, որ սկսուելով Մովսէս Բ. Եղիվարդեցի կաթողիկոսի օրով, վերջացաւ Աբրահամի կաթողիկոսութեան ժամանակ, թողնելով իւր յետեից մի ամբողջ գրականութիւն, որի բովանդակութիւնը կազմում է այդ բաժանման պատմութիւնը: Այդ գրականութիւնը ամբողջութեամբ պարունակվում է մի ընդարձակ նամակագրութեան մէջ, որ եղել է Հայերի և Վրացիների մէջ վերոյիշեալ եկեղեցիների բաժանման վերաբերութեամբ: Նամակները, որոնք իւրեանց բովանդակութեամբ բաւա-

20) 551 թուականին հաստատուած տօմարի սխալը շուտով նկատեցին յետազանները և սկսեցին գործածել նորա հետ միասին էաս Աղեքսանդրացի աստղաբաշխի 562 թուականին կազմած հին հարիւրամեակը, որի վերջնալուց յետոյ, զատկի լուսնի լրումն զալիս էր նոյն իսկ օրը, որին և առաջին տարին: Հայոց թուականի այդ խառնուշփոթ դրութիւնը շարունակուեցաւ մինչև 1116 թ., երբ Յովհաննէս Սարկաւազ կոչուած վարդապետը, քննելով Հայկական թուականը, նկատեց նորա սխալը և ընդունեց նահանջ տարի: Այս նոր թուականը, որ Յովհաննէս ուղղեց ու հաստատեց, կոչուեցաւ « Յայսմաւորաց տարի », որովհետև գործադրուեցաւ զլիաւորապէս Յայսմաւորքի մէջ: Յովհաննէս Սարկաւազը մի ուրիշ թուական ևս հաստատեց, որ սկսվում էր Բրիստոսի 1084 թուականից և կոչվում էր « Փոքր » կամ « Մտրուկ », հակառակ Մովսիսի հաստատածին, որ կոչվում էր « Մեծ »: Հայոց թուականի վերջնական կարգաւորումեան պատիւը պատկանում է Սիմէօն Երևանցի երջանկայիշատակ կաթողիկոսին, որ կազմելով կամ կարգաւորելով Հայոց տօնացոյցը, ընդունեց Յուլիան տօմարը:

կանին ընդարձակ են, թուով համարվում են 28, որ ի մի ժողովեց և դասաւորեց, ըստ բովանդակութեան, իւր պատմութեան մէջ տասներորդ դարում Ուխտանէս, Սեբաստիոյ եպիսկոպոսը նշանաւոր Անանիա Նարեկացու խնդիրքով Նամակների հեղինակ համարվում են՝ Մովսէս Բ Եղիվարդեցի կաթուղիկոսը, Վրթանէս Քերթոզը, որ Մովսիսի տեղ տասնեւերեք տարի կառավարելով կաթուղիկոսարանը իբրեւ տեղապահ, շարունակեց Կիւրիոնի հետ Մովսիսից սկսած նամակագրութիւնը. Մովսէս, Վրացւոց Յուրտաւի եպիսկոպոսը, որ հակառակ լինելով եկեղեցիների բաժանման, թշնամացել էր Կիւրիոնին և անցել էր հայոց կողմը, հաղորդելով հայերին ամենայն բան, որ պատահում էր այդ խռովութեան ժամանակ Վրաստանում Կիւրիոնի ազդեցութեամբ, Սմբատ Բագրատունի մարդպանը կամ, ինչպէս կոչվում է նամակների մէջ, «Տէրանց զինուորը», որ, իբրեւ այդ ժամանակուայ հայաստանի կառավարիչ և իշխան, կամենում էր վերջ դնել այդ կրօնական խռովութեան, գործ դնելով իւր ազդեցութիւնը Վրացւոց վերայ. Կիւրիոնը, որ իբրեւ հեղինակ և մերձաւոր պատճառ եկեղեցիների այդ երկպառակութեան, պատասխանում էր հայաստանից եկած նամակներին, արդարացնելով իւր անձը և մեկնելով իւր վարմունքը, և, վերջապէս, Սբրահամ կաթուղիկոսը, որ, Մովսիսից յետոյ ընտրուելով գահակալ, շարունակեց իւր նախորդի սկսածը և վերջացրեց նորան, հայոց և Վրացւոց մէջ եղած այդ նամակագրութիւնը, ըստ իւր բովանդակութեան, բաժանվում է երկու միմեանց հակառակ մասերի. Առաջին մասն, որ ամփոփում է իւր մէջ այն բոլոր նամակները, որ գրուել են երկու ազգերի մէջ մինչև Մովսէս կաթուղիկոսի մահը, կրում է իւր վերայ հայոց կողմից իշխանական պահանջի ձև, իսկ Վրացւոց—որդիական հնազանդութեան, խոնարհութեան և մի տեսակ արգարանայութեան ձև. «Զթուղթս ձեր,—պատասխանում է Կիւրիոնը Մովսիսի յանդիմանական նամակին,—զոր գրեալ էիք, ընկալաք և հասու եղաք. եւ զպատգամս, զոր արարեալ էիք, լսեցաք յԵպիսկոպոսէս. և որ գրով և բանիւ հոգացեալ էիք զմեզ խրատական վարդապետական բանիւ, նաև յանդիմանեալ էիք որպէս Տէր և Վարդապետ և հայր հոգեւոր, որպէս և էքդ իսկ, երկիրպագի և շնորհակալ եղէ ձեր հոգեւոր սիրոյդ», երկրորդ մասն, որ ամփոփում է իւր մէջ այն բոլոր նամակները, որոնք գրուել են երկու ազգերի մէջ Մովսիսի մահից մինչև

Արրահամի կաթուղիկոսութիւնը, կրում է, ընդհակառակը, հայերի կողմից համոզմունքի և հայրական խրատի բնաւորութիւն, իսկ Վրացւոց — բացարձակ ըմբոստութան, լըբութեան և յանդուգն վիճաբանութեան։ Նամանաւանդ աչքի են ընկում Կիւրիոնի նամակների այն տեղերը, որտեղ նա, յենուելով Յոյների վերայ, շեշտում է, որ իւր կրօնքը կայսեր կրօնքն ու զաւանութիւնն է։ «Որ եթէ զհաւատս մեր կամիք քննել և գիտել, — ասում է նա իւր վերջին թղթերից մէկում, — ետու թարգմանել և բերել զգիրս չորից ժողովոցն, որով հոռովք վարին, և ի սուրբ Անաստաս և ի սուրբ Սիովն քաղաքի. եթէ կամիք և եթէ չկամիք՝ հաւատ մեր այդ է»։ Նամակների երկու մասերի բովանդակութեան միմեանց այդպիսի հակառակ բնաւորութիւն ունենալը մեկնւում է այն հանգամանքով, որ առաջին մասում Կիւրիոնը ամաչում և պատկառում է Ժերունի Մովսիսից ոչ միայն նորա համար, որ երկար ժամանակ ծառայելով հայոց կաթուղիկոսարանում, վայելել էր կաթուղիկոսից ըստ ամենայնի հայկական սէր և գգուանք, այլ և նորա համար, որ նա հենց նորան էր պարտական իւր կաթուղիկոսութեան աստիճանը, Դիմայ հինգերորդ ժողովը (645) նշանաւոր է հայոց հոգեւոր երգերի կամ Շարականների ընտրութեամբ։ Շարական ասելով, մենք հասկանում ենք և հոգեւոր երգը և այն գիրքը, որի մէջ ամփոփուած են բոլոր հոգեւոր երգերը, շարականները։ Վերջին մտքով շարական բառի տեղ ժամանակ առ ժամանակ գործ է ածւում և «շարականոց» ձևը, որ, ինչպէս կարելի է նկատել, աւելի որոշ կերպով է արտայայտում շարական հաւաքական անունը։ Կիսնական-հայկաբան էմինը, որ 1879 թ. լոյս ընծայեց շարականների ուսաց լեզուով արած իւր նշանաւոր թարգմանութիւնը, կարծում է, որ շարական բառը առաջ է եկել պարսկական «շեր» բառից, որ, ինչպէս յայտնի է պարսկագէտներին, նշանակում է «ոտանաւոր»։ Շարականների սկիզբը համարւում է հինգերորդ դարը, երբ Սս. Սահակ և Մեսրոպը ամոնները, կաղմելով պատարագատետրը և հաստատելով հայոց ժամակարգութիւնը, հեղինակ եղան և երգեցին առաջին շարականները։ Ահա այդ ժամանակներից սկսած, շարունակ աւելանում է շարականների թիւը, որովհետև Սս. Սահակի և Մեսրոպի յաջորդները, գլխաւորապէս կաթուղիկոսները, հետեւելով նոցա օրինակին, ուրիշ արթթների հետ միասին ստեղծում են և նորանոր շարականներ և գործնով հարստացնում

ու ծաղկեցնում են մեր եկեղեցու թէ՛ պատարագատեսերը և թէ՛ առհասարակ ժամակարգութիւնը: Շարականների բաղմանալը լի նուժ է այնպիսի արագ կերպով, որ երկու ու կէս դարի ընթացքում կազմում է մի պատկառելի հատոր բաղմամբիւ շարականներով: Սակայն այդպիսի արագութեամբ բաղմանալու ու հարստանալու հետ միասին հայոց շարականոցը խառնակվում է և աղաւաղվում, որովհետեւ նորա մէջ մուտք են գործում շատ զանազան տեսակ շարականներ, որոնք անքանքար գրչի և հեղինակների գործ լինելով, թէ լեզուի, թէ մտքի և թէ բովանդակութեան կողմից արժանի չէին դասուելու ընտիր և բուն բանաստեղծական շարականների շարքը: Ներսէս Գ կաթողիկոս, տեսնելով շարականների այսպիսի բաղմանալը և աղաւաղելը, նամանաւանդ որ շարականների բաղմութիւնից առաջ էր դալիս և մեծ խառնակութիւն ժամաստեղութեան ժամանակ, եկեղեցական ժողով գումարեց, որին մասնակցեց և այդ ժամանակուայ նշանաւոր գիտնական Բարսեղ «Ճոն» մականուանեալ վարդապետը, որ հռչակաւոր Նիրակայ Դպրեվանքի վանահայր-առաջնորդն էր: Ժողովը ընդհանուր հաւանութեամբ շարականների ընտրութեան և շարականոցի զտելու գործը յանձնեց Ճոնին, ու, արդարացելով ժողովի յոյսը, մեծ իմաստութեամբ ընտրեց և կազմեց շարականոցը: Այդ նոր ընտրած և զտած շարականոցը կոչուեցաւ «Ճոնընտիր» և գործածութեան մէջ մտաւ բոլոր եկեղեցիներում: Բարսեղի կազմած շարականոցի մէջ մտան գլխաւորապէս մինչև այդ ժամանակ հայոց կաթողիկոսների և հեղինակների երգածները՝ Ս. Սահակ Պարթևի, Ս. Մեսրոպը Մաշտոցի, Մովսէս Խորենացու, Յովհան Մանդակունու, որոնց վերայ այս եօթներորդ դարում աւելացան և իւրեան Ճոնին վերագրուած համբարձման շարականը, Կոմիտաս կաթողիկոսի նշանաւոր «անձինք'ը» և Սահակ Զորափորեցի կաթողիկոսի Շողակաթի, Ս. Խաչի և Նաւակատեաց շարականները ²¹⁾, Բացի այս երեք ազգային-եկեղեցական ժողովներից, որոնք, ինչպէս մենք տեսանք, շատ թէ

21) Ճոնի ընտրած շարականներով ջառհմանափակուեցաւ նոցա թիւը. ժամանակի ընթացքում, լետաղայ դարերում շարականոցը շարունակեց հարստանալ նորանոր շարականներով, ընդունելով իւր մէջ այնպիսի նշանաւոր հեղինակների երգածներ, ինչպիսի էին Յովհան իմաստասէրը, Ստեփաննոս Սիւնեցի վարդապետը, Գրիգոր վկայասէրը, Ներսէս Շնորհա-

քիչ ազդեցութիւն ունեցան հայոց մտաւոր կեանքի և կրթութեան զարգացման գործի վերայ վեցերորդ և եօթներորդ դարերում, նոյն իսկ զարգացման գործին և մի ուրիշ եկեղեցական ժողով, որ ազգային չլինելով և անվաւեր համարուելով, չէ մտնում մեր ազգային-եկեղեցական ժողովների կարգը, Այդ հերակլէս կայսեր հայոց և Յունաց հոգեւորականներից կազմած Կարնոյ ժողովն էր, որ այնքան մեծմեծ խռովութիւնների պատճառ եղաւ հայերի մէջ: Հերակլէսը, Պարսից պատերազմից աջողութեամբ վերադառնալով, Կարինում 629 թ. կազմեց եկեղեցական ժողով, կամենալով դորանով վերջ դնել հայոց և Յունաց մէջ եղած կրօնական խռովութիւններին, որի մասին մէկ անգամ արդէն գէպը ունեցանք յիշելու: Այդ ժամանակուայ հայոց Եզր կաթողիկոսը կայսեր ստիպմամբ և ՄԺԷԺ Գնունի մեծ նախարարի յորդորանքով գնալով Կարին, կամեցաւ իւր հետ տանել ժողով և Մաթուսաղա վարդապետին, որ Երասխաձորի Վարդիկ-հայր վանքի վանահայրն էր ու յայտնի էր իւր գիտնականութեամբ: Մաթուսաղան, այդ ժամանակ սաստիկ զբաղուած լինելով իւր վանքի վարդապետարանի գործերով, չկարողացաւ գնալ կաթողիկոսի հետ ժողով, այլ գրեց մի ընդարձակ «դաւանութեան թուղթ», որ և կարգացուեցաւ ժողովում: Եկեղեցական պատմութիւնից յայտնի է, որ ժողովը վերջացաւ ոչ յօգուտ հայերի: Եզր կաթողիկոսը կայսեր ստիպմամբ ընդունեց Քաղկեդոնի ժողովը և, վերադառնալով հայաստան, Երկաւառակութեան պատճառ դարձաւ: Ընդհանրապէս բոլոր հայերը, բացի մի քանի նախարարներից և հոգեւորականներից, որոնք կախումն ունէին կայսրից, հակառակեցան Եզրի տուած որոշման: Բայց ամենասաստիկ հակառակորդ կաթողիկոսին դուրս եկաւ Յովհան վարդապետը, որ, բացի իւր կրօնական համոզմունքից, անձնական թշնամութիւն ևս ունէր Եզրի դէմ: Օրբէլեան պատմաբիրը ասում է, որ ժողով գնալու ժամանակ Եզր, հակառակ իւր, Յովհանի ցանկութեան և Թէոդորոս Ռշտունի նախարարի յորդորանքին, չկամեցաւ նորան

լին, Ներսէս Լամբրոնացին, Պետրոս Գետաղարծը, Գրիգոր վարդապետ Սկևռացին, Վարդան վարդապետը, Յակովբ Հոռմկլացին և Յովհան Երզնկացին: Տասններորդ դարում վերջացաւ շարականոցի հարստանալը: Յովհան Երզնկացին վերջինը եղաւ, որի գրուածները մուտ գործեցին Շարականոցի մէջ:

ևս իւր հետ ժողով տանել, ուստի և, երբ կաթուղիկոսը վերադարձաւ Կարնից Դուին, Յովհանն, որ Ս. Գրիգոր եկեղեցու փակակալն էր, ուրիշների հետ միասին դուրս չեկաւ նորան ընդ առաջ, Եզը, կոչելով նորան իւր առաջ, սկսաւ յանդիմանել, բայց պատասխան ստացաւ, որ ինքը չէ կամենում հնազանդել հայերի ուղղափառ կանոնը քանդողին: «Յիրաւի,—ասում է Յովհաննը կաթուղիկոսին,—կոչեցար Եզը, զի եզը և վախճան եղեր հաւատոյ ուղղափառութեան»: Եզը ծեծելով արտաքսում է յանդուգն վարդապետին Դուինից, որ հեռանալով ապաստան է գտնում Նիգ. Գաւառի Բջնոյ Մայրավանք կոչուած վանքում: Բայց կաթուղիկոսը հրամայում է այնտեղից ևս դուրս անել նորան և վանքը անարգանքով անուանում է Մայրագոմ, իսկ իւրեան՝ Յովհանն վարդապետին—Մայրագոմեցի: Յովհանն, «որ էր յայնմ ժամանակի փիլիսոփայ կատարեալ, և աստուածային գրոց գիտութեան բանիրուն ճանաչիւր», գնում է Աղուանքի Գարգման Գաւառը և, ժողովելով աշակերտներ, պարապում է ուսուցչութեան, բայց չմոռանալով իւր կրած անպատմութիւնը, սկսում է այնտեղից գրչով մաքառել կաթուղիկոսի և իւր հակառակորդների դէմ: Մայրագոմեցու գրուածքներին պատասխանում են Գրիգորատուր անունով վարդապետը և ուրիշները, որոնց գրաւոր վիճաբանութիւնից առաջ է գալիս մի ամբողջ գրականութիւն, որ եթէ մեր ձեռքը հասած լինէր, բացի շատ հետաքրքիր լինելուց, մեծ լոյս կըձգէր ժամանակակից մարդկանց, գաղափարների և գրականութեան ուղղութեան վերայ: Մեր ձեռքը հասել են Մայրագոմեցու մի քանի գրուածքների անունները միայն՝ «Խրատ վարուց», «հաւատարմատ», «Նոյեմակ»: Յովհաննի հակառակորդները, հիմնուելով այն հանգամանքի վերայ, որ նորա անունով յայտնուել էին մի քանի հերձուածողական գրուածքներ, աղանդաւոր հռչակեցին նորան և նշովեցին Դիմալ վերոյիշեալ հինգերորդ ժողովում: Սակայն այդ նորա հակառակորդների դէպի նա ունեցած թշնամութեան արդիւնքը միայն կարելի է համարել ձիշտ է, հերձուածողական գրուածքներ յայտնուել էին, բայց նորա պատկանում էին ոչ Մայրավանքուհ, այլ նորա աշակերտ Սարգսին, որ իւր գրուածքների մէջ ծայրահեղութեան էր հասել. նա թարգմանել էր Յուլիանոս Աղիկառնացի աղանդաւորի շարադրութիւնները: Այս հանգամանքը լաւ պարզում է իւր պատմութեան մէջ Յովհաննէս պատմաբան, հայոց կաթուղիկոսը, «Զսմանէ,

ասում է նա, խօսելով Մայրավանեցու մասին, ապա համբա-
ամբաստանութեան պատմի, իրր դառն հերձուածս նմա մուծանել
յեկեղեցի սուրբ. սակայն ես ոչ կարեմ հաւանութիւն իմոյ
կամացս տալ վասն այնպիսւոյ առնն այլ կարծիս իմն
ընդունի սիրտ իմ ի հակառակադիր և ի խորիմաց այլոց կամաց
այս գործ համբաւոյ լեալ. Բայց եթէ սակս Սարգսի, աշակերտի
նորա համբաւէ որ զայսպիսի շար հերձուածս ընծիւղել, և ես ոչ
վասն նորա հակառակիմ, զի իմ իսկ ընթերցեալ է զգիր վնասու-
նորա. Այլ վասն զի Յովհաննէս ի բաց յիւրմէ հալածեաց
զՍարգիսն, սակս այնորիկ արտաքոյ կամաց նորա ասեմ զնորայն
հերձուած ։

2.

Վանքերից, որոնք նշանաւոր էին իւրեանց վարդապետարան-
ներով, որտեղ կրթվում էր վեցերորդ և եօթներորդ դարերի
հայ երիտասարդութիւնը, որտեղ կատարվում էր գլխաւորապէս
այդ դարերի հայի մտաւոր կրթութեան և զարգացման գործը,
որտեղից սկիզբն էր առնում հայոց երկրի ամեն մի մտաւոր
շարժումն, յայտնի էին՝ Իննական Ս. Կարապետի կամ Գլախոյ
վանքը, Տաթևի վանքը Սիւնեաց վարդապետարանով, Արշարուն-
եաց կամ Երասխաձորի Վարդիկ-հայր կոչուած վանքը, Նիրակայ
Դպրեվանքը, Արաբաճոտնի Ս. Աստուածածնի վանքը, որոնցից
առաջին երկուսը ծաղկում էին նամանականդ վեցերորդ դարում,
իսկ միւսները — եօթներորդում. Իննական վանքից էին՝ Աթա-
նասը, Կոմիտաս կաթողիկոսը և Յովհան, Մամիկոնէից եպիս-
կոպոսը, որոնցից Աթանասը, ինչպէս դեռ առաջ յիշեցինք,
նշանաւոր եղաւ իբրեւ հայոց մեծ թուականի կազմող և հեղինակ,
Կոմիտաս — իբրեւ կաթողիկոս և «Անձինք նուիրեալք» նշանա-
ւոր շարականի երգող և Յովհան, Մամիկոնէից եպիսկոպոսը, որ
հռչակուեցաւ եօթներորդ դարում, իբրեւ Մամիկոնէից տան և
տոհմի պատմագիր և Ձենոր Գլակի Տարոնի պատմութեան շա-
րունակող. Իննական վանքից էր, հաւանական է ասել, և
վեցերորդ դարի սկզբներում ապրած Աբրահամ, Մամիկոնէից
եպիսկոպոսը, որ Աղուանից Վաչագան թագաւորի խնդիրով
գրել է մի քանի գրուածներ սրբերի նշխարների և ննջեցեալնե-

րի հոգու հանգստեան մասին, որոնցից մի նմուշ ևս պահել է իւր Աղուանից պատմութեան մէջ Մովսէս Կաղանկատուացին։ Տաթևի վանքի Սիւնեաց վարդապետարանիցն էին՝ Պետրոս, Սիւնեաց եպիսկոպոսը, Մովսէս, Սիւնեաց եպիսկոպոսը, Մաթուսաղա եպիսկոպոսը և Ստեփաննոս եպիսկոպոսը, որոնցից առաջինը նշանաւոր եղաւ իւր գրականական վաստակներով, երկրորդը — իւր վարդապետական և ուսուցչական գործունէութեամբ, երրորդը — իւր դաւանութեան թղթով, որ կարդացուեցաւ Կարնոյ ժողովում, իսկ չորրորդը — իւր շարականներով և եկեղեցական երաժշտութեան ձայները որոշելովը, Այս Ստեփաննոս եպիսկոպոսը ունէր Սահակդուխտ անունով մի քոյր, որ իւր պէս հմուտ էր երաժշտական արհեստին։ Նա սովորութիւն ունէր նստել վարագոյրի յետեւ և սովորեցնել երաժշտութեան արհեստը ուրիշներին։ «Եւ արար կցուրդս և մեղեգիս քաղցրեղանակս, յորոց մին՝ Սրբուհին Մարիամ, որ իւրով անուամբն է յօրինեալ», — ասում է այդ նշանաւոր կոյսի մասին Օրբէլեանը, Վարդիկ-Ճայր վանքից դուրս եկան բաղմաթիւ կրթուած հոգեւորականներ, որոնք բոլորը ևս վայելեցին վերոյիշեալ Մաթուսաղա եպիսկոպոսի վարդապետական խրատները, երբ նա, թողնելով Սիւնեաց վարդապետարանը, այդ վանքի հիմնադիրը եղաւ և ծաղկեցրեց նորան եօթներորդ դարում։ Բաղմաթիւ կրթուած հոգեւորականներ դուրս եկան և Արաբածոտնի Ս. Աստուածածնի վանքից, որոնց մէջ նշանաւոր եղան Սահակ Զորափորեցի կաթուղիկոսը և հռչակաւոր Յովհան Օձնեցի «իմաստասէր» կոչուած կաթուղիկոսը։ Այդ վանքի վարդապետարանը ծաղկեցաւ նամանաւանդ Թէոդորոս Բռթենաւորի, Կոմիտաս կաթուղիկոսի եղբօրորդու և Մաթուսաղայի աշակերտի առաջնորդութեան ժամանակ, որին աշակերտեցին և վերոյիշեալ Սահակ Զորափորեցին և Յովհան Օձնեցին։ Վերջապէս, ոչ փոքր մասն ունեցաւ այդ ժամանակուայ մտաւոր կրթութեան գործում և Շիրակայ Դպրեւանքը, որի առաջնորդը յայտնի Բարսեղ ձոնն էր։

Ե. ՇԱՀԱԶԻԶ.

ՀՐԷԱԿԱՆ ՄԵՂԵԳԻՆԵՐ.

(Բ ա լ ը ն ի ց).

Ա.

ՅՈՐԴԱՆԱՆԻ ԱՓԵՐԻՆ.

Սրբանուէր այս ամբերում, ուր Յորդանանն է հոսում,
Սյժմ, աւանդ, արաբների կարուսանն է թափառում.
Եւ քո Սինա լեռան վերայ փառք է երգվում Բապին...
Աստուած, ի՞նչու կայծակներով Դու չես շանթում չարերին:

Այստեղ, Քո այս սրբավայրում, Արարադատ, հզօր Տէր,
Մոռացել են Քեզ հողածին, չար, ամբարիշտ զաւակներ.
Եւ չես իջնում էլ Դու այնտեղ, նոցա ցրվում շանթերով,
Ուր Դու առաջ յայտնվում էիր Քո լուսավառ պատկերով:

Աչքըդ—փայլակ, ձայնըդ—որոտ, ո՞վ, Տէ՛ր անյաղթ Դու
մարդկան,

Արգեօք բախտը շնուտ կըժպտայ Իսրայէլի աւեր տան...
Եւ դեռ երկամբ նորան պէտք է բռնաւորներ հայհոյեն,
Ու անարգեն և՛ օրէնքըդ, և՛ տաճարըդ սրբաշէն:

ՀԵՐՈՒՍ, ԴՈՒ ԱՆՑԱՐ ՔՈ ԿԵԱՆՔԻ ՈՒՂԻՆ...

Հերոս, դու անցար քո կեանքի ուղին,
Այժմ քո փառքը կ'ապրէ աշխարհում,
Կ'ապրէ քո վսեմ, անձնուրաց ողին
Սուրբ հայրենիքիդ հզօր երգերում:
Կ'ապրէ քո գործը—գործ հերոսական,
Որ ազատութիւն պարգեւեց նորան:

Քանի քո ազգը շնչում է ազատ
Կենդանի կըմնաս դու նորա կրօնում:
Դու ընկա՞ր. բայց քո արիւնն անարատ
Կըհոսէ դարձեալ մեր երակներում:
Եւ քո գործերի փառահեղ դափնին
Միշտ յոյժ և եռանդ կըտայ քո ազգին:

Կռուի փոթորկում անունդ յիշելով,
Սարսափ կըձգենք թշնամու սրտում:
Հերոսիդ մահը կըբրգեն փառքով
Մեր մատուղ կուտանք իրենց երգերում:
Եւ դու չես լսիլ մեր լացն ու կական—
Լայքը կ'անարգէր քո սուրբ գերեզման...

XXX.

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԱԻԵՐՈՒՄԸ ՏԻՏՈՍԻ ՁԵՌՔՈՎ.

Այն բլուրից վերջին ժամին տեսայ քաղաքն հայրենի,
Ուր ճամբորդներ փնտս բարեւ են ասում մեր մայր Սիօնին.
Այնտեղ պրում, պղծում էին ամբարիշտներ կատաղի
Իմ հայրենի սուրբ քաղաքը՝ մատնած ահեղ հրդեհին:

Մեր տաճարն ու իմ տնակն էր այնտեղ աչքիս երևում,
Սակայն իղձւր, այնտեղ հրդեհն աղմկում էր որպէս ծով.
Ես նայեցի թոյլ ձեռքերիս—եւ, ծ, տխուր ըզզացում,
Հողիս վառուեց համը ու անզօր վրէժխնդրութեան
Ծարաւով...

Ա՛խ, այդ բլրից ես երբեմն նայում էի այդ ժամին
Դէպի քաղաք, ուր արեւը մայր էր մանում ժպտալով,
Ուր վարդաշող քօղի նման մէզն իջնում էր սարերին,
Ուր Սիօնը վառվռում էր վերջալուսի շողերով:

ՅԵՓԹԱՅԻ ԱՂՋԻԿԸ *).

Օ՛, հայր իմ, եթէ և՛ ազգ, և՛ Աստուած
Յաղթութեանդ համար իմ մահն են ուղում,
Երբ այդ մահն է քեզ յաղթանակ տուած—
Ահա՛ իմ սիրտը—քեզ եմ նուիրում:

Խոցի՛ր դու նորան—ես չեմ արտասուիլ,
Մնաք բարև, սարե՛ր, էլ ինձ չէք տեսնիլ.
Ընկնել սիրելի հօր ձեռքով սպանուած—
Ինձ չէ սարսեցնում այդ դառն հարուած:

*) Գեղիաղի ապօրինի որդի Յեփթայը, որին հայրը դուրս էր արած տնից, գնում է մի վայրենի երկիր և նշանաւոր աւազակապետ է դառնում: Նորա հայրենակիցները տանջուելով օտարի լծի տակ, կոչում են նորան իրանց մօտ և իրանց քաղաքի կառավարիչ են կարգում: Ամմօնիտների դէմ պատերազմ դուրս գալուց առաջ՝ նա ուխտում է, որ եթէ յաղթող հանդիսանայ, Աստծուն զոհ կըբերէ այն մարդուն, որն առաջինը կըհանդիպի նորան պատերազմի դաշտից քաղաք վերադառնալիս: Նա փառաւոր յաղթանակ է տանում: Այդ բանը լսելով՝ նորա միակ աղջիկը շրջապատում է իրեն երաժիշտներով և ուրախութիւնից պարելով՝ քաղաքից դուրս է գալիս — ազգի ազատչին ողջունելու: Խեղճ հայրը տեսնելով աղջկանը՝ յուսահատ հանդերձն է պատուտորում, բայց ագնիւ աղջիկը չէ թողնում, որ նա դրժէ իւր ուխտը: Նա միայն թոյլտուածին է խնդրում առ ժամանակ հեռանալ լեռները, որպէս զի այնտեղ, Սօֆօկլէսի Անտիգօնիայի նման, ողբայ իւր բախտը, որը դատապարտում է նորան մահուան՝ զրկելով մատաղ աղջկանը ամուսին և մայր լինելու յոյսից. այնուհետև նա հնազանդվում է իւր ծակատազրին:

ՄԻԼԻԱՆ.

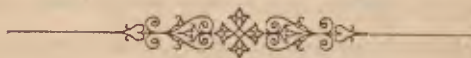
Ջաւակին դդուռը մօր սիրոյ նման,
 Մաքուր է արիւնն և՛ քո աղջկան.
 Օհ, հայր իմ, թող ինձ օրհասի ժամին
 հովանի լինեն քո շունչն ու հողին:

Հոգ չէ, թող հոսէ արտասուք առատ,
 եղբ՛ր զատաւոր դու քաջ, անվհատ.
 Քեզ վեհ յաղթանակ տուաւ քո աղջիկ.
 Ու փրկեց և՛ քեզ, և՛ իւր հայրենիք:

Երբ ես կըմեռնեմ, և սև գերեզման
 կըփակէ խօսուն լեզուս յաւիտեան.
 Դու յիշի՛ր, հայր իմ, որ շունչս փչելիս,
 ես ժպտում էի և ոչ թէ լալիս. . .

Ա. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ

1892 թ., Մոսկուա.

ԲԱՅՐԸՆԸ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՆԵՐԻ ՄՕՏ

(Նուէր Ալեքսանդր Մատուրեանին.)

«Այդ մարդիկը մի ստրկացած, բայց ազ-
նիւ ժողովրդի հոգևորականներ են...»

ԲԱՅՐԸՆ

1817 թիւն էր:

Հարաւային շքեղափայլ արեգակը պայծառ լուսա-
ւորում է Վենետիկի ծոցի կապուտակ մակերևոյթը: Ա-
րեգակի կուրացուցիչ լուսի առկա առելի գեղեցիկ են երե-
ւում երկնագոյն ջրերը, առաւել փարթամ և վիհ են
«Ադրիատիքական ծովեղջի թագուհի Վենետիկ» հոյակապ
շինութիւնները: Ծոցում շարժվում են բազմաթիւ դոնդու-
լներ, իսկ երբեմն էլ վաճառականական մեծ նաւը ճեղ-
քում է ջրի երեսը՝ ուղեորուելով դէպի բաց ծովը, դէպի
հեռաւոր օտարերկրեայ նաւահանգիստները:

Գոնդօլներից մէկի վերայ, որ նոր է միայն հիւսացել
Վենետիկի նաւահանգստից և այժմ հանդարտ տառանվում
է խաղաղ ջրի վերայ, կարելի է նկատել մոտաւորապէս 25

տարեկան մի երիտասարդ տղամարդու դէմք: Նորա գեղեցիկ երեսը՝ խոհուն և արտայայտիչ աչքերով և մի տեսակ տիրող-կամայական դէմքի զծագրութիւններով, նորա մութ խարտեաշ մազերը, վերջապէս անհող, բայց վայելուչ դիրքը, — այդ բոլորը ակամայ գրաւում է այն մարդկանց ուշադրութիւնը, որոնք հանդիպում էին նորա գօնդօլին: Այդ գեղեցիկ անծանօթը, որի դէմքից երևում էր, որ կեանքից արդէն վաստակած է, որի մտախոհ և մեղմադձոտ հայեացքը թափառում էր չորս կողմը, կարծես թէ մի բան էր որոնում, — Բայրընն էր:

Նա այժմ ուր է գնում: Ինչո՞ւ համար է թողել փոթորկալի և կենսալից Վենետիկը: Ուրախ քէֆի չէ գնում, որ քաղաքի շրջակայքի՝ որ և իցէ տեղում՝ զինու բաժակը ձեռքին՝ ամբողջ ժամեր վասնէ որ և է անհող շրջանում: Ի՞նչ որքան գօնդօլը առաջ է գնում, այնքան պօէտի հայեացքը ուշադրութեամբ կենտրոնանում է Վենետիկեան ծոցի մուտքի մօտ ջրուած կղզիներից մէկի վերայ, որտեղ նշմարվում է մի բարձր զանդակատուն, մի քանի քարէ շինութիւններ և ձիթենիների ու դափնիների փոքրիկ խմբեր: Այդ մենաստանը, որ ամեն կողմից շրջապատուած է ծովի կապոյտ ալիքներով, ակներև է, որ մի վանք է: Բայց այդ վանքը միջնադարեան կաթողիկոսութեան կոթող չէ, նորա հետ կապուած չեն աւանդութիւններ վեհ հաստրակապետութեան ղորութեան մասին. նա կրօնական կամ մտաւոր կենտրոն չէ խալկական ազգի համար. ի՞նչ դա մի սարօրինակ զանգթականութիւն է, մի անվեհեր պահակ է հեռաւոր և օտար ցեղի, հեռու արեւելքի մի խորշ է, որ մի տեսակ հրաշքով խալկական կաղմակերպութիւն է ստացել. դա իւր լուսաւոր դործունէութեամբ մի նշանաւոր վանք է — Մխիթարեանների:

Բանատեղծը կենդանի կերպով յիշում է, ինչպէս առաջին անգամ ոտք կոխեց հռչակաւոր Ս. Ղազարու

կղզին և ծանօթացաւ նորա բնակիչ-աբեղաների հետ, այն ժամանակ նա ինկատի ունէր միայն մի նպատակ — գտնել որեւէ պարապմունք, որ իւր գժուարութեամբ ստիպէր նորան աշխատել և գտնէ մասամբ հեռացնէր Վնեսակի աղմկայի զուարճութիւններէր: Նա վաղուց արդէն շատ էր յսել հայերէն լեզուի գժուարութիւնների մասին. նա մտաբերում էր, օրինակ, այն զուարճալի անեկզօտը, թէ երբ Փրանսիայում առաջին անգամ հաստատուեցաւ այդ լեզուի դասաւանդութիւնը, 20 հոգի հայերէն սովորել կամեցողները սկսեցին պարապել երկուշաբթի օրուանից և 15 հոգի հինգշաբթի օրը ամօթաբար փախուստ տուին, հասնելով այբուբենի մինչև 26-րդ տառը:

Բայրընը վճռեց պարապել հէնց այդ լեզուի ուսումնասիրութեամբ. որքան գժուար լինի նա, այնքան լաւ. գտնէ այդ կըստիպէ նորան ձեռքը զիրք առնել, իսկ Փրանսիական ուսանողների օրինակին, որոնք չունեցան գէթ այնքան քաջութիւն, որ ամբողջ այբուբենը սովորէին, նա առաջուց որոշել էր չհետևել:

Եւ ահա նա եկաւ Միսիթարեանների մօտ, խնդրելով սովորեցնել նորան հայոց լեզուն: Վանականները ուրախութեամբ համաձայնեցին և մէկը նրանցից, Աւգերեանը, «հայր Պասկալ» — ինչպէս անուանում էր նորան Բայրընը — նորա ուսուցիչը եղաւ: Բայց զարմանալի բան՝ գալով Ս. Ղազարու կղզին յատկապէս լեզուաբանական պարապմունքների համար, նա շուտով զգաց, որ իրեն սկսում է զրաւել այն հեռաւոր անծանօթ աշխարհը, որի ներկայացուցիչներն էին ծերունի աբեղաները. հին արևելեան ժողովուրդի կրօնը, զրականութիւնը, պատմութիւնը — այս բոլորը հետաքրքրեց նորան, իսկ կղզու միայնակեցների համեստ և հիւրասէր ընդունելութիւնը աւելի սերտ կապեց նորան այդ տարօրինակ հայ գաղթականութեան հետ: Նա առաջուանից յաճախ սկսեց այցելել իւր

նոր ծանօթներին և շատ անգամ կառնավալի (բարեկենդանի) ամենավառ ժամանակը թեթև գոնդօլը տանում էր նորան դէպի Ս. Ղազարու խաղաղ, անդորր օթեանը: Ժիշտ է, այնտեղ չափազանց անդորրութիւն էր տիրում, չափից դուրս հեռու էր կենսից, որպէս մի հակապատկեր Վենետիկի աղմկայոյզ կենսին: Այդ անդորրութիւնը և հանգիստը ոչ միայն հաճելի չէին նորան, այլ և երբեմն ուղղակի ուրախացնում էին վաստակած բանաստեղծին:

Սհա այսօր էլ,—որքան նա ուրախ է, որ կարողանում է ամբողջ օրը անց կացնել հայերի մօտ: Երեկոյեան նա կը վերադառնայ Վենետիկ, որ նորից խորասուզուի կենսի յորձանքի մէջ և տեսնէ իւր ուրախ ծանօթներին: Իսկ այժմ նա յետ չէ նայում, նա նայում է միայն ծովին, հրաշալի, կապոյտ ծովին և խաղաղ կղզուն, որ հետզհետէ հանդէս է գալիս իւր բարձր զանգակատնով և կանաչ դափնիներով:

Վանքում արդէն հեռուից նկատեցին գոնդօլը, որի վերայ նա սահում էր. իտալացի դռնապանը շտապեց յայտնել աբեղաներին, որ նոքա դուրս գան ընդունելու նրանց յայտնի անգլիացի հիւրին (il signor Inglese): Մի քանի հոգի կրօնաւորի հագուստով, արեւելեան դէմքի գծադրութեամբ, երևում են պատշգամբի վերայ. բոլորն էլ փաղաքշանքով դուխը են տալիս Բայրնին, լսվում են մտերմական ուղջոյններ: Գոնդօլը կանգ առաւ ափի մօտ. բանաստեղծը ճարպիկ ոստիւնով ցատկելով գոնդօլից՝ այժմ իւր բարեկամների ձեռքերն է սեղմում և պատասխանում նրանց սիրալիւր ընդունելութեան: Սկսում են հարց ու փորձեր, թէ ինչու նա այդքան երկար ժամանակ նոցա չէր այցելում, ի՞նչ նորութիւններ կան, ի՞նչ են անում Վենետիկում: Նա զփուարանում էր այդ հարցերին պատասխանել. իսկ կարող չէ նա հաղորդել այդ բարեպաշտ՝ աշխարհից հեռացած մարդիկներին իւր արկածները, իւր փոթորկալի,

անկարգ կեանքը. միայն Աւգերեանին, որի հետ նա շատ մօտ բարեկամացաւ, առանձնակի կը պատմէ այն ուրախ քաղաքում կատարած իւր արարմունքներէի մի քանի մանրամասնութիւններ: Եւ ծերունին զուլսը կը շարժէ, լսելով իւր երիտասարդ ընկերօջ պատմածը, բայց և խիստ յանդիմանական համոզմունքներով չի դիմիլ նորան, այլ զուցէ միայն հայրաբար կը կամենայ խորհուրդներ և խրատներ տալ նորան: Բայց այստեղ, բաւորի ներկայութեամբ նա չի շօշափիլ այդ հարցերը: Ահա նա մտքով աշխատում է գտնել այնպիսի նորութիւններ, որ հետաքրքրական լինէին և նորա արեւոյ բարեկամների համար: Պատմում է նրանց, թէ ինչ տպաւորութիւն ևն արեւ նորա վերայ Վենետիկի հնութիւնները, հազորդում է, թէ ինչ նամակներ է ստացել հայրենիքից, յայտնում է, թէ ինչ է մտադիր անել այսօր հայոց լեզուից: Վանականները ուշադրութեամբ լսում են այս բոլորը և իրանք էլ պատմում են իրանց պարզ ու հասարակ նորութիւնները:

Բայց նրանք շատ երկար չեն պահիլ նորան. նրանք զիտեն, որ նա եկել է պարապելու, որ հարկաւոր է տանել նորան այն սենեակը, ուր նա պարապում էր, ժամանակ է, որ իրանք էլ սկսեն աշխատելու. նրանք զեռ էլի ժամանակ կ'ունենան խօսակցելու երիտասարդ բանաստեղծի հետ, իսկ առ այժմ կը գնան մատենադարան և կամ իրանց համեստ խուցերը հին ձեռագիրները քննելու, որ և է պատմական կամ պատմադրականական բովանդակութեամբ տեսութիւններ գրելու: Եւ զանդաղ կերպով, առանց շտապելու վանականները յրւում են:

Ահա Բայրընը մենակ է իւր գրասենեակում. պատուհանը բաց է, որից ներս է հոսում ծովային կենդանարար օդը: Վենետիկը չի երևում. սենեակը նայում է նորա հակառակ կողմը: Այստեղ կարելի է լիովին մոռացութեան տալ քաղաքի փոթորկալի կեանքը և, աչքի

առաջ ունենալով շքեղ կապուտակ ծովի հրաշալի տեսարանը, խորասուզուել էր իւր մտածութիւնների մէջ և ամբողջովին նուիրուել իւր զբաղմունքներին: Որքան ծանօթ և թանկ է բանաստեղծին այդ առանձնացեալ սենեակը: Քանի քանի անգամ լարուած ուշադրութեամբ նա քննում էր հին ձեռագիրները, որոնք այնտեղ են պահւում, — և հայկական XIII դարու աղօթագրքերը և Աղեքսանդր Մակեդոնացու հեապըքիւր պատմութիւնը, որ XIII դարում յունարէնից թարգմանուած է բազմաթիւ նկարներով, և հայոց թագուհու միջնադարեան աստուածաշունչը նորա իսկական ստորագրութեամբ և Եւսեբէոսի հռչակաւոր ժամանակագրութիւնը: Այս բոլորը նորան հետաքրքրում էր և յաճախ երկար նա հարց ու փորձ էր անում իւր հայ բարեկամներին այս կամ այն ձեռագրի բովանդակութեան կամ պատմութեան մասին: Եւ ահա այս յարմարութիւնների մէջ, որից արեւելքի հնութեան շունչ էր փչում, նա սկսեց պարապել հայոց լեզուով: Որքան ուրախանում էր ծերունի Աւգերեանը, երբ Բայրընը, սկսելով այբ ու բէնից, անցաւ լեզուի յետագայ ուսումնասիրութեան և հասկսնում էր կարճ ու հեշտ հայերէն նախադասութիւնները: Որքան նա ուրախացաւ, երբ նորա աշակերտը անվարժ ձեռքով գրեց տառջին անգամ մի կտոր թղթի վերայ «Պայրըն» խօսքը: Այստեղ՝ այս սենեակում պօէտը շատ անգամ գրում էր իւր ընկերներին նամակներ. գլխաւորապէս Թոմաս Մուրին և Մեօրրէին, պատմելով նրանց Մխիթարեանների մօտ իւր կեցութեան մասին, նկարագրելով վանքի կազմակերպութիւնը և նորա միայնակեցիների լուսաւոր գործունէութիւնը, տեղեկութիւններ էր տալիս իւր հայոց լեզուի պարապմունքների մասին: Այստեղ վերջապէս՝ կազմուեցաւ այն առաջին լեզուաբանական վաստակը, որին մասնակցեցին և Աւգերեանը և Բայրընը. դա անգլիական

լեզուի քերականութիւնն էր հայերի համար: Նրանք երկուսով շատ աշխատանք թափեցին նորա վերայ. անհամբեր սպասում էին նորա լոյս տեսնելուն: Բայրընը չզլացաւ ծախսել 1000 ֆրանկ նորա հրատարակութեան համար, իսկ երբ գիրքը տպագրուած էր, նա սկսեց նպաստել և նորա տարածման: Նա գրում էր այդ գրքի մասին իւր ընկերներին Անգլիա, աշխատելով կրթուած հասարակութեան ուշադրութիւնը դարձնել այն հետաքրքրական իրողութեան վերայ, որ հայերն էլ սկսել են հետաքրքրուել անգլիական լեզուով, գովաբանելով Աւգերեանի տաղանտը և գիտութիւնը և ընդհանրապէս խօսելով Մխիթարեանների զործունէութեան մասին անկեղծ համակրանքով: Հէնց որ այդ գիրքը լոյս տեսաւ, Տերունի տբեղան իւր երիտասարդ ընկեր-բանաստեղծի հետ մի նոր միտք յղացան. եթէ հայերին պէտք է ծանօթացնել անգլիական լեզուի հետ, ոչ պակաս հարկաւոր է եւրոպական աշխարհին էլ ծանօթացնել հայոց լեզուի հետ: Հարկաւոր է դրել հայերէն քերականութիւնը անգլիերէն լեզուով: Նորից սկսուեցաւ լարուած, անխոնջ աշխատանք: Եւրոպական հասարակութեան հայոց լեզուն մատչելի տնելու գաղափարը գրաւում էր թէ Աւգերեանին և թէ Բայրընին: Բանաստեղծին յոյժ ցանկալի էր իմանալ հետեւում են արդե՞ք Եւրոպայում հայոց լեզուին և գիտութեան, տպագրո՞ւմ են այնտեղ հայերէն գրքեր. «Մեզ հարկաւոր է գիտենալ,—գրում է նա Մեօրրին,—անգլիական տպարաններում Օքսֆօրտում, Կէմբրիջում և կամ ուրիշ քաղաքներում մնացել է արդե՞ք հայկական շրիֆտը, և երեւի գիտէ՞ք, որ շատ տարի յառջ երկու եղբարք Վիստօնները Անգլիայում տպագրեցին հայոց») պատ-

*) Այստեղ խօսքը Մովսէս Խորենացու Հայոց պատմութեան մասին է, որ հրատարակուած է երկու լեզուով և Վիստօն եղբայրների ծանօթութիւններով, 1860 թ. Լօնդոնում:

մութեան մի ձեռագրի բնագիրը իւր լատինական թարգմանութեամբ: Գոյութիւն ունի արդեօք այդ տպարանը և հրտեղ է: Խնդրեմ տեղեկացէք Ձեր ծանօթ գիտնականներէց»:

Պօէտը այսօր շատ դործ ունի. նախ և առաջ նա պէտք է զրի նոր հրատարակելի քերականութեան յառաջաբանը: Յառաջաբանում նա կամենում էր խօսել ոչ միայն հայոց լեզուի մասին, այլ և ընդհանրապէս հայերի մասին: Շատ սակաւ տեղեկ են թէ Անգլիայում և թէ նորա դրացի երկրներում այդ վերին աստիճանի հետաքրքրական ժողովրդի, նորա պատմութեան և ժամանակակից դրութեան մասին: Նա երկար խորհում է իւր գրելիք յառաջաբանի մասին. անց ու դարձ է անում կամ կանգ է առնում. բայց պատուհանի առաջ, կամ, զննում է վաղուց արդէն իրեն ծանօթ ձեռագրները. բայց ահա նա մօտեցաւ սեղանին և մի քանի ժամանակից յետոյ մի թեթեւ ակնարկ ձգեց թղթի վերայ, միմեանց յետեւից կըտոր կտոր նախագատութիւններ գրի է անցնում: մինչ նա դրում է, նորա զուխը աւելի եռանդով է սկսում աշխատել. զէպի ճշռեա՞ծ ժողովուրդն ունեցա՞ծ համակրութիւնը առաւել պարզ և օրոշ գոյն է ստանում և արտայայտվում է մարդասիրական և անկեղծ մտքերով, որ նա իսկոյն գրի է առնում թղթի վերայ: Ահա թէ ի՞նչ է գրում երիտասարդ պօէտը. «Անգլիայի ընթերցողը երեւի կըզարմանայ, զսնելով իմ անունը սոյնօրինակ ձեռնարկութեան մէջ և աւելի հաւատալի՝ ընծայէ իմ ընդունակութիւններին, որպէս լեզուագետի: Որովհետեւ ես չեմ կամենում զիտակցօրէն առիթ տալ կեղծ ենթադրութիւնների, ուստի համառօտակի կըբացատրեմ իմ մասնակցութիւնը այդ գործում, թէ ինչ են ինձ դեկավարող մօտիվները: 1816 թուին՝ գալով Վինետիկ, իմ միտքը այնպիսի տրամադրութեան մէջ էր, որ գործ էր պահանջում,

բայց այնպիսի զործ, որ երեակայութեան քիչ տեղ տար
և պարապողին համար ունենար մի որոշ դժուարութիւն:
Այդ ժամանակ ինձ վերայ, ինչպէս, երևի, և բոլոր ուրիշ
ճանապարհորդների վերայ, մեծ ազդեցութիւն գործեց Ս.
Ղազարու միաբանութիւնը, որ իւր մէջ ամփոփում է
վանական հաստատութեան բոլոր առաւելութիւնները,
չկրելով նորա պակասութիւններից և ոչ մէկը: Մաքրու-
թիւնը, սաքք ու կարգը այս համայնքի մէջ, անկեղծ ջեր-
մեռանդութիւնը, համեստութիւնը, այդ միաբանութեան
եղբայրների տաղանտը և առաքինութիւնը ընդունակ են
աշխարհական մարդու մէջ զարթեցնել այն միտքը, որ
կայ ուրիշ աւելի լաւ աշխարհ նոյն իսկ այդ կեանքի
մէջ: Այդ մարդիկը մի ստրկացած, բայց ազնիւ ժողովրդի
հոգեւորականներ են, որ հալածանքի և ճնշման ենթար-
կուեցաւ հրէաների և յոյների նման, բայց ոչ առաջինի
ոխակալութիւնը և ոչ երկրորդի ստրկութիւնը տարաւ
դորանից: Այդ ազգը ձեռք բերեց հարստութիւն, վաշխա-
ռութեան չդիմելով, և բոլոր մեծարանքները, որոնք միայն
կարող են տրուել նոցա, որոնք գտնվում են ստրկութեան
մէջ, — առանց խորամանկութեան: Դժուար կրլինէր գտնել
մի ազգ, որի պատմութիւնը այնքան սակաւ արատաւոր-
ուած լինէր եղեռնադործութեամբ, որքան հայոց ազգինն
է, որոնց ձգտումները խաղաղ ու առաքինական էին, իսկ
պակասութիւնները — ճնշման հետեանք: Ի՞նչ վիճակի
մէջ էլ որ լինէին հայերը, — իսկ նա տխուր է, — ի՞նչ էլ
որ սպասում լինի նրանց ապագայում, կրկին նոցա աշ-
խարհը միշտ պիտի լինի ամենահետաքրքրականը ամբողջ
երկրագնդի վերայ. նրանց լեզուն իսկ, զուգէ, միայն պէտք
ունի մեծ ուսումնասիրութեան, որ աւելի զեղեցկութիւն
ստանայ: Եթէ ճիշտ է Ս. Գրքի մեկնութիւնը, ճիշտ է,
որ զրախտը հայաստանում էր գտնվում, որ իւր մաս-
նակցութեամբ նոյնքան թանկ առեւթուեց, ինչպէս և Ա.

գամի սերունդը, այն մարդու բուհական երջանկութեան համար, որը նոյն երկրի հողից էր ստեղծուած: Զրհեղեղից յետոյ՝ հայաստանում առաջին անգամ սկսեց ջուրը նուազել և դուրս թռաւ աղանիւն: Գրեթէ դրախտի ոչնչանալու օրից սկսուեցին այդ աշխարհի դժբախտութիւնները, որովհետեւ նա թէև երկար ժամանակ մի հզօր պետութիւն էր, բայց շատ հազիւ ժամանակ անկախ էր. Պարսից մարդպանները և տաճկաց փաշաները հաւասարապէս նրա սատուում էին այդ երկրի քայքայման, ուր Աստուած ստեղծեց մարդուն ըստ պատկերի և նմանութեան իւրոյ»: Բայրընը զրեց վերջին տողերը մի ինչ որ ուժգնութեամբ, ոչ որպէս գիտնական, այլ աւելի որպէս պօէտ, առանձնապէս հոգ չտօնելով ոճի սահունութեան վերայ, այլ կարծես շտապելով արտայայտել իրան յուզող յայտնի մտքերը: Նա ինքն էլ զգում է, որ յառաջաբանը, ինչպէս որ է, դեռ բաւարար կերպով մշակուած չէ՝ անկատարի տպաւորութիւն է անում, բայց և այնպէս նա ցոյց չի տալ Աւգերեանին, մինչև որ չվերջացնէ և չմշակէ լուծութեամբ: Լաւ է և այն, որ յառաջաբանը գոնէ սեւագրութեամբ էլ զրուած է: Բայց Բայրընը մտաւիր չէ այդ օրը միայն դորանով բաւականանալ: Հարկաւոր է գէթ մի փոքր էլ շարունակել իւր հայերէնից թարգմանութիւնը, որ զանպաղ էր առաջ գնում: Եւ հեշտ է միթէ օտարագրուն, որ համեմատաբար նոր է սկսել պարապել հայերէն լեզուի ուսումնասիրութեամբ, թարգմանել Կորնթացւոց Պօղոս առաքեալին ուղղած թուղթը և առաքեալի պատասխանը Կորնթացիներին—երկու ապօկրիֆ շարադրութիւններ, հայերէն Աստուածաշնչի մէջ պահպանուած: Բայց պօէտին հետաքրքրեցին այդ երկու քիչ յայտնի եւրոպական հասարակութեան շարադրութիւնները և մինչև անգամ այսօր, չնայելով, որ բաւական աշխատել էր, նա չի հեռանալ կղզւոց մի քանի նոր տու-

ներ չթարգմանած այդ թղթերից: Շարում է իւր շուրջը բառարաններ և սկսում է առանց շտապելու թարգմանել տողը տողի ետևից. ժամանակ առ ժամանակ նա կանգ է առնում, որոնելով անդլիական մի յարմար բառ, երբեմն այս կամ այն ոճի տակը գիծ է քաշում հայ ձեռագրի մէջ, որ հարցնէ նորա նշանակութիւնը Աւգերեանից:

Սենեկում տիրում է խորին լռութիւն, միայն լըսվում է գրչի ճրճուիւնը և դարձուող թերթի շշուկը. իսկ բաց պատուհանից հեռաւոր աշխարհի և անցած գնացած օրերի յիշողութիւններով լի սենեակը ներս են թափվում կենդանարար ոգեշունչ օդը, լոյսն և ջերմութիւնը:

Սրեգակը սկսում է մայր մտնել: Բայրընը այլ ևս չի աշխատում: Նա գտաւ իւր մտերիմ Աւգերեանին և նրանք թափառում են վանքի մէջ խօսակցելով: Սյստեղ ամեն ինչ լաւ ծանօթ է պօէտին, այնու ամենայնիւ ամեն անգամ նա բերկրութեամբ շրջում է վանքական կառուածներում և միշտ գտնում է իրան հետաքրքրող մի նորութիւն:

Ահա վանքի մատենադարանումն են նրանք, բարձրադիր վայելուչ պահարաններում տեղաւորուած են այն 20,000 հատորները, որոնց տէրն է վանքի միաբանութիւնը: Սյստեղ են թէ՛ հայերէն գրքերը, թէ՛ օտարազգի գլուածները, ֆոլիանտները (մեծահատոր գրքեր) և փոքր բրօշիւրները, հին և նոր հեղինակութիւնները, Պյուտարքոսի կենսագրութիւնները և Ռոբինզօնի արկածները: Սյս բոլորը ձեռք էր բերուած վանականների ջանքով մի ամբողջ դարի ընթացքում, անդադրում աշխատելով իրանց թանկագին մատենադարանի ճոխութեան համար: Բայց ամենից հետաքրքրականը մի բաժինն է, որ բազկացած է

մի քանի հատորներից: Այդ աշխատութիւնների հաւաքածուն պատկանում է իրանց Մխիթարեանների գրչին: Իրանցից շատերը գրուած էին այստեղ կղզու վերայ, գուցէ այս մատենադարանի դահլիճում, յետոյ նրանք տարուել են վանքի հռչակաւոր տպարանը, որ տպում է ոչ միայն հայերէն գրքեր, այլ և ուրիշ լեզուներով և յետոյ լոյս են տեսել— և ահա Մխիթարեանների աշխատանքը գրուած, տպագրուած և հրատարակուած է. և այս բոլորը ղուրս չէ գալիս խաղաղ մենաստանից, շրջապատուած օտար երկրներով: Բայց միաբանութիւնը չի թողնիլ, որ իւր միաբանի աշխատութիւնը մնայ վանքի պատերում: Նա կը ցրուէ այդ գրքերը արեւելքում, նա կընպաստէ նորա տարածմանը հայրենիքում: Խօ այդ հայրենիքի համար և աշխատում են նրանք բոլորը, նորա լուսաւորութեան համար են գրում իրանց հետազօտութիւնները և տեսութիւնները. . . Երկար հարցնում է Բայրընը իւր ընկերակցին այդ բոլոր գրքերի մասին, մանաւանդ պատմական և գրականական բովանդակութեամբ գրքերի մասին: Եւ ծերունին պատմում է, թէ ինչպէս են նրանք պարապում հայոց լեզուի ուսումնասիրութեամբ, կազմում են բառարաններ և քերականութիւններ, հրատարակում են ազգային հեղինակների հին գրուածները նկատողութիւններով և թարգմանում են լատիներէն, յունարէն և ֆրանսերէն հեղինակութիւնները և բոլոր ջանքով աշխատում են կենդանութիւն առ լայրենի լեզուին: Պատմում է նա, որ պարապում են նրանք և իրանց հայրենիքի պատմութեամբ և հնագարեան ձեռագրներում կարդում են անցեալի վեհ աւանդութիւնները, ծանօթանում են իրանց հերոսների և թագաւորների սխրագործութիւնների հետ, ուսանում են յարգանք տաճել դէպի իրանց հայրենիքն և հաւատալ նորա ապագային:

Մատենադարանը այցելելով Աւգերեանը և Բայրընը

գնում են առաջ, կամաց-կամաց նրանք շրջում են ամբողջ կղզին: Նրանք մտնում են վանքի փոքր, բայց գեղեցիկ բակը, որ համարեա պարտէզ է դարձրած. պօէտը սիրում է այստեղ ժամանակ անց կացնել. այստեղ այնպէս լաւ է, այնպէս հով է, — ամեն ինչ անգործութիւն և լռութիւն է շնչում: Այստեղ մի փոքր տարածութեան վերայ խմբուած են զանազան բուսեղէններ. կան այստեղ հրաշալի մագնոլիներ, ստուերախիտ մայրինիներ, եղենիներ, բազմազան վարդեր, օլէանդրներ: Պարտէզը լի է անուշահոտութեամբ: Նորա մէջ տեղում խոխոջում է փոքրիկ շատրուանը. պատատուկը և չինական սողացող վարդերը պատում են սիւների երկար շարքը, որ սկսվում է նորա մի կողմից և վերջանում է այն տեղում, ուր կանգնում են դոնդոլները:

Բանաստեղծը չի մոռանալ այցելել այն չորս նոճիները, որ ինքն էր մի տարի առաջ պարգևել բուսաբանութիւն սիրող աբեղաներին և որոնք արդէն աճել էին այն օրուանից, հպարտ բարձրացրել դէպի երկինքն իրանց կոնաձև կանաչ գլուխները: Պարտիզից Բայրընը ուղղում է իւր քայլերը իւր ուղևորի հետ վանքի գերեզմանատունը. նա սիրում է գալ այստեղ: Երևում են մի քանի արձանագրութիւններով յիշատակարաններ այն փոքր տարածութեան վերայ, որ նշանակուած էր յաւիտենական հանգիստ վայելիլու համար: Այս բոլոր յիշատակարանները կանգնեցրած են հարուստ հայերի գերեզմանների վերայ, որոնք վախճանուել էին Վենետիկում և թաղուել մենաստանում: Կրօնաւորների գերեզմանների վերայ արձաններ և զովաբանական տողեր չկան: Նրանց թաղում են և թաղման տեղը ոչնչով չեն որոշում. բացի զորանից, վանքում խօնեղուածք է. գերեզմանատունը մեծացնել կարելի չէ. և ահա որպէս զի նոր ննջեցեալներին տեղ բացուի, ժամանակ առ ժամանակ հողը հիւկում են, որի մէջ ծած-

կուսած են տաղանտաւոր գիտնականների, հեղինակների և լուսաւորութեան նախանձախնդիրների ոսկորները: Բոլոր ոսկորները, որոնք այդ ժամանակ պատահում են, հանվում և դարսվում են մի ընդհանուր հանգստարանում, որի մուտքը սովորաբար ծածկուած է լինում քարաբան մարմարոնեայ մեծ սալով: Այդ սալի վերայ կարելի է կարդալ հասարակ, զուտ կրօնական հոգով կազմուած հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Նրանք յօժար կամքով թողեցին իրանց հայրենիքը նորա համար, որ այս միայնացած կղզում բնակեն, նուիրելով իրանց Աստուածամօր, Փրկչին և Հայ ազգին ծառայելուն: Այստեղ, ուր նրանք միասին աշխատում էին, հանգստանում են հարք և կղբարք Մխիթարեանները անյողդողդ իրանց յոյսը դնելով Աստուծոյ վերայ, գիտենալով, որ երբ կըհասնի կեանքի ժամը, որ կըվերջանայ մահով, նրանք բոլորը միասին կերպարանափոխուած և շրջապատուած լուսով երկինք կը վերանան»: Երկար ու ձիգ նայում է պօէտը իրան ծանօթ արձանագրութեան. նորա վերայ խորին տպաւորութիւն է անում և այդ աչքի ընկնող գործիչների գերեզմանների վերայ արձանների բացակայութիւնը, որ կարծես թէ հաստատում է այն կարծիքը, թէ ամենալաւ անձեռագործ յիշատակարանն այն է, որ մարդու գործերը կարող են դարերով մնալ, մինչև անգամ եթէ նորա շիրիմը մոռացութեան էլ տրուի, և այդ լի հաւատով և յուսով բոլոր Մխիթարեանների ընդհանուր տապանադիրն է: Պօէտը ընդհանրապէս սիրում է երբեմն գալ գերեզմանատուն շատ մաքեր են նորա մէջ ծնեցնում դոյնօրինակ այցելութիւնները: Կ'անցնէ երկու տարի և նա երիտասարդ, ըստ երեւոյթին կեանքի սիրահար, լուրջ կըխորասուզուի Փերրարի գերեզմանատան արձանի մի հասարկ արձանագրութեան վերայ, ուր մի ինչ որ Լուկրեցիա Պիչինի յաւիտենական հանգիստ է աղերսում,—*Lucrezia Picini implora eterne quiete..*

Գերեզմանատնից՝ Աւղերեանը Բայրընին տանում է դէպի ծովը. առաջ նորանք նստում են մի քանի սառու- լաշուք ձիթենիների տակ, որոնք բռննում են եզերքում և որոնք վանքում «Եօրդ Բայրընի ձիթենիներ» անունով են յայտնի, որովհետեւ նկատուի էին, որ նա աւելի սի- րում էր նրանց հովասուն սառերը. յետոյ նրանք բարձ- րանում են ծովի ափի վերայ ընկած բարձր պատշգամբի վերայ, որից յանկարծ աչքի է խփում շրջակայքի հրա- շալի տեսարանը: Հեռում երևում է Վինետիկը — Ս. Մար- կոսի գանգակատունը, Կոթերի պալատը, բարձր շինու- թիւնները Riva dei Schiavoni, — այս բոլորը յիշեցնում է այն կեանքը, որին պէտք է հանդիպէ այսօր պօէտը: Բայց նախ քան կղզուց հեռանալը Բայրընը կամենում է շատ բանի մասին հարցնել, խօսակցել ընկերոջ հետ, շատ խոր- հրդուակցել նորա հետ: Նրանք նստած են այժմ մայր մտնող արեգակի վերջին ճառագայթներով լուսաւորուած պատշգամբի վերայ, ամեն տեղ լուռթիւն է, միայն երբեմն լսվում է աղբիւսափական ծովի ալիքի ծփումը. և այդ անդորրութեան մէջ լսվում են երիտասարդ բանաստեղծի կորուկ, անհամբեր հարցերը և ծերունու մեղմ ու ան- վերջ զրոյցը:

Այդ բոլորը լաւ, ազնիւ խօսակցութիւններ են: Ծե- րունին պատմում է, ինչպէս այնտեղ հեռու, հեռու ապ- րում է մի անբախտ ազգ, որին ծառայելուն իրանք նու- իրում են իրանց ամենալաւ ոյժերը. նա ապրում է իւր մայրենի հողի ծոցում և մինչև այսօր երգում է իւր պանծալի նախնիների երգերը, պահպանում է հինաւուրց սովորութիւնները և հաւատալիքները չի մոռանում (հայ- բնաւանդ ծէսերն ու աւանդութիւնները, չնայելով այն բոլոր ճնշումներին և հալածանքներին), գուցէ թէ եղ- ծուած, բայց այսու ամենայնիւ թանկագին մայրենի լե- զուն, չնայելով այն բոլոր ճնշումներին և հալածանքնե-

րին դէպի տմէն հայրենականը. բայց ազգը դեռ չի տեսնում հեռւում պլպլացող լուսաբացի այգը և չկայ նորանում եռանդ և արիութիւն: Աւգերեանը պատմում է, թէ այն երկրում, ուր տպրում և մարտնչում էին նրանց սխրագործ նախորդները, այժմ հին բերդերի, տաճարների և շքեղ պալատների աւերակներն են ցրուած. օտար մարդիկների համար այդ աւերակները համը են, բայց այն ազգի համար, որ ստեղծել է այդ՝ այժմ խաբսուղ շէնքերը — պերճախօս է և նրանց վեհ լուսթիւնը: Նա սովորեցնում է նորան սիրել անցեալը, հասկանալ ներկան և ձգտել լաւ ապագային: Դեռ շատ բան է պատմում Աւգերեանը. նա ասում է թէ՛ լուսաւորութեան այն գործը, որին նրանք ծառայում են, կարծես դա մի նախադուռ է մի ուրիշ գործի — աւելի նշանաւոր և աւելի լայն — այնքան լայն, որ նրանք դեռ երբէք չեն կարող որոշել նորա սահմանները և ուղղութիւնը: Նրանք չեն տեսնիլ այդ նոր գործը: Նրանց վիճակուած է ամրացնել ազգի մէջ սէր դէպի մայրենի լեզուն, ծանօթացնել նորան իւր աշխարհի անցեալի հետ, տալ կրթութիւն, հեռուից խաւարի մէջ ցոյց տալ նորան լոյսը. այն ժամանակ գուցէ լիովին կըղարթնի ազգային ինքնաձանաչութիւնը, կըծնուի նորա մէջ մի նոր, կորովի զգացում և յետոյ. . . յետոյ. . .

Բայրընը ազահութեամբ լսում է ծերունու խօսքերը և նորան թւում է թէ՛ մօտ է իւր սրտին և ծանօթ այդ հեռաւոր աշխարհը, ուր պատրաստվում է ազգային վերածնութիւնը և ուր հնադարեան աւերակները դեռ պահպանում են անցեալ փառքի և կոյուսած բախտի վսեմ պատմութիւնը:

Երկար և երկար շարունակվում են անկեղծ, սրտադին զրոյցները. . .

Մթնեց: Ս. Ղազարու կղզուց ազօտ մթութեան մէջ դէպիՎենետիկ լողում է թեթև գօնդօլը. նա հեռացնում, տանում է երկտասարդ բանաստեղծին դարձեալ դէպի քաղաքային կեանքի յորձանքը. բայց նորա մտքից չի հեռանում հայկական մենաստանում անց կացրած օրը. որքան նոր և հետաքրքրական բաներ իմացաւ նա իւր նոր բարեկամներէ: Ինչպէ՛ս ամեն ինչ լի էր այնտեղ խաղաղութեամբ և հանգստութեամբ. դեղեցիկ, անմեկին խորշում ինչպէ՛ս հիւրասէր էին միայնակեացները, որոնք այնպէս խնդրում էին նորան հեռանալու միջոցին շուտ վերադառնալ իրանց մօտ և խօսք առան նրանից միւս անգամ դիշերը անց կացնել կղզու վերայ: Պօէար՝ վերջին անգամ յետ է դարձնում երեսը, վանքում երեւում են ճրագներ. երևի, ջանասէր կրօնաւորները նստել աշխատում են... Գիշերը մօտենում է, ծովը հեռում ծածկուած է թեթև մառախուղով, որն աչքից թաղցնում է այն ամենը, ինչ որ դտնվում է վանքի այն կողմը: Լուսինը դեռ դուրս չէ եկել:

Բայց այնտեղ այդ ծովերից այն կողմը, հեռու, հեռու գտնվում է այն զժբաղդ աշխարհը, որին ծառայում են Մխիթարեանները և որն այնքան սիրում են, չնայելով իրանց անջատմանը: Եւ Բայրընը վերստին յիշում է իւր վերջին խօսակցութիւնը Աւգերեանի հետ: Ի՞նչ է սպասում այդ խորհրդաւոր աշխարհին, կրպօջ նորա համար մի պայծառ օր, թանձր խաւարում կը փայլի՞ վառ արշալոյսը:

Ամեն ինչ լուրջ. գօնդօլը դանդաղ շարժվում է մութութեան մէջ. նաւաստին սկսում է մեղմ երգել. վանքը աչքից անյայտանում է... Իսկ հեռում հրավառ Վենետիկը տօնում է յաղթական կառնաւալը (բարիկենդանը):

ԳԷՈՐԳ ՎԵՍԵԼՈՎՍԿԻՅ.

Թարգմ. Յ. Մելքոնեանց.

ԲԱՐԻ՝ ՀՐԵՑՏԱԿ.

Մարդկանց մէջ մենակ, խեղճ, անմխիթար,
Ես լալիս էի, օրերըս խաւար,
Երբ դու փայլեցիր իմ տխուր կեանքում,
Որպէս վառ աստղիկ մթին երկնքում:

Եւ մտերմական մի ջերմ համբոյրով
Դու վիշտս դարձրիր ուրախութեան ծով.
Քո սէրը, որպէս դարնան արշալոյս,
Իմ կրճքում վառեց նոր կեանք ու նոր յոյս:

Եւ քանի՜ ըղձեր, քանի՜ խորհուրդներ
Վաղաժամ թաղաւած, վաղաժամ աւեր—
Եռացին սրտումս, նորի՛ց կեանք առան,
Եւ ողջունեցին քո մտերմութեան:

Մենակ չեմ էլ ես... Քո սէրն է, մանուկ,
Այժմ կեանքի մէջ ինձ ոյժ ու նեցուկ.
Քո սէրն է երգչիս ընկերը միակ.
Օ՛, օրհնեալ լինիս, իմ բարի՛ հրեշտակ:

Ա. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ.

25 յուլիսի 1892 թ.
Մոսկուա.

ՀԱԼԱԹՈՒԱԾ ՍԵՐ.

Տխճեր ես, այ սէր, երբ անհամարձակ
Դու թրթռում ես սիրող սրտերում,
Որպէս փոթորկից հալածուած թռչնակ,
Որ կուչ է գալիս թաւոս թփերում:

Եւ որքան ծանր է զսպել արտասուք,
Երբ մարդ տանջւում է՝ թագուն սիրելով...
Օ, ի՞նչու, հոգեանկ, բախտը չարաշուք
Կտպեց մեր սրտերն այդ տխուր սիրով...

Սրտամաշ մի վիշտ, ծանր քարի պէս,
Ճնշում է կուրծքըս, նազելի՛ ընկեր,
Երբ մտածում եմ, որ այդ սէրը մեղ
Ո՛հ, չի բերելու լուսազնորդ օրեր...

Սիրել ու տանջուել՝ կեանքում հալածուած—
Ահա երկուսիս սե ճակատագիր.
Բայց ես կըտանջուեմ... ես շնտ եմ տանջուած...
Երանի՛ միայն դու չըտանջուէիր...

Ա. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ.

4 սեպտեմբ. 1892 թ.

Մոսկուա.

ՇՈԳԵՆԱԻՒ ՎԵՐԱՅ.

Շողինաւը գնում էր հանդարտ, քիչ ցնցուկելով և կտրելով Սև ծովի կանաչագոյն ջրերը, որոնք լուսաւորուած էին լուսնի փայլով:

Քիչ-քիչ անհետանում էին մեր աչքից հեռաւոր մթութեան մէջ Եայլլի շղթան և Եալտայի նաւահանգիստն իւր գեղեցիկ ծովեզրեայ քաղաքով, որ լուսաւորուած էր մի շարք ճրագներով: Քիչ-քիչ հանդարտուեց ճանապարհորդների աղմուկը, որոնք, Եալտայում նըստել էին շոգենաւ և տեղաւորուել էին իրենց կապոցներով օթեակներում և պատշգամբի վերայ. շուտով և պատշգամբը սկսեց զատարկուել, մեծամասնութիւնը զընաց ներքեւ թէյ խմելու, կամ ընթրելու, կամ շտապելով քնենն առնելու, մինչև Թէօդօսիա, որտեղ պէտք է հասնէին առաւօտուայ ժամը հնգին. միայն մի քանիսը, որոնք ուզում էին հրճուել հիանալի լուսնեակ գիշերով, մնացին վերևը:

Վերջինների թվում կար մի գեղեցիկ և բարձրահասակ կին, մեկուսի կանգնած, յնուած վանդակին, անշարժ նայում էր հեռուն, որ միացնում էր ծովը հորիզոնի հետ. նա այնքան էլ չէր հիացած գիշերուայ վե-

րայ—նայում էր և յիշում... Նորա առաջ կենդանի, կարծես թէ երեկ էր, պատկերացաւ այդպիսի մի հիանալի զիշեր, երբ նոյնպէս լուսնի լուսով նա կանգնած պատշգամբի վերայ հրձվում էր... Եւ, ի՞նչպէս նա այն ժամանակ զմայլած էր, ի՞նչպէս նա կարող էր զուարճանալ, տպրել կատարելապէս, հաւատալ և սիրել:

Նա զուարճանում էր այն մեղմ հոգմով, որ փչում էր նորա երեսին մի անձանօթ բուրմունք. զուարճանում էր և այն լուսնի լուսով, որ արծաթի նման թափվում էր ալիքների և իրեն վերայ. զուարճանում էր և ընդարձակ մուգ կապոյտ երկնային կամարով, որի վերայ արծաթանման լուսնի շողքից անշուք փայլվում էին հարսւային աստղերը. այն ժամանակ նա միայն 17 տարեկան էր. յաւ էր ապրում և երջանիկ էր... Նա այնքան սիրում էր իւր հօրը, այն աղնիւ, թէ քիչ խիստ նաւաստիին, որ նորա հետ լինում էր այնպէս քնքոյշ, ինչպէս երեխան. նա նոյնպէս, ինչպէս և հայրը, պաշտում էր ծովը և միշտ ուրախութեամբ նստում էր շոգենաւ, երբ հայրը իւր շոգենաւով մտնելով Սեաստօպօլ, ժամանակ էր գտնում այցելելու խրճիթը, որտեղ նա ապրում էր իւր մօրաքրոջ հետ, որ մեռած մօր տեղն էր, երբ նա, Զինան, գեռ օրօրոցումն էր. խրճիթ գնալիս հայրը վիրցնում էր իւր հետ Զինային և ճանապարհորդութիւն էր անում ծովի վերայ. այն ժամանակ Զինան այնքան երջանիկ էր հօր ներկայութեամբ և իւր սիրած ծովի տեսքով:

Մինչև 17 տարին նա չգիտէր ուրիշ սէր, բացի զէպի իւր հայրը, մօրաքրոյրը, ծովը և այն կենդանիները, որոնց նա մեծացնում էր խրճիթում: Նա ճանաչեց ուրիշ սէր միայն այն հիանալի լուսնեակ զիշերուանից յետոյ, շոգենաւի վերայ, որի մասին հիմայ յիշեց, տասը տարուց յետոյ, որ նորա մէջ այդ տասը տարուայ ընթաց-

քում, չէր մեռել, չնայելով, որ բաժանումը և սառնութիւնը դառն էր նորան:

— Սյնպէս չէ՞, ինչ հիանալի՞ գիշեր է:

Զինան իսկոյն ետ դարձաւ, բայց մինչև անգամ չըզարմացաւ, չվախեցաւ և ուղիղ հանդիպելով նորասեւ աչքերի հայհաղքին, այնպէս մեղմ, ինչպէս էր և այն ձայնը, աստղ բերկրանքով՝

— Նրաշալի՞ գիշեր է:

Նոքա իսկոյն սկսեցին խօսել, կարծես թէ երկու հին բարեկամներ լինէին, որոնք բաժանումից յետոյ, նոր էին տեսել իրարու. հայրը ճանաչում էր նորան քիչ և ծանօթացրոց աղջկան այն ժամանակ, երբ նոքա արդէն բարեկամացել էին և միասին զուարճանում էին, երկնքին և ծովին նայելով. նա մտածում էր իջնել Կիրչ, բայց նրանց հետ միասին գնաց մինչև Բաթում և մնաց այնտեղ այնքան, ինչքան որ նրանց պէտք էր և նոցա հետ վերադարձաւ Սեւաստօպօլ. մինչև անգամ այնուհետև էլ ամբողջ ձմեռը մնաց այնտեղ, որտեղ նա մի քանի գործեր ունեցաւ և յաճախ այցելում էր խրճիթը, ինչպէս մի պայծառ արև, որից Զինայի սիրտը փթթում էր:

Գարնանը, երբ շրջակայ դաշտերը ծածկուեցան վառ-վառն ծաղիկների գորգով և արտուտիկը սկսեց երգել, Դօլինը վրդովուած, ինչպէս մի ամաչկոտ աղջիկ, Զինային առաջարկութիւն արեց: Զինայի սիրտը իսկոյն պատասխանեց «այո՛», բայց գիտակցութիւնը յիշեցրեց հօր մասին և սկսեց սպասել նորա վճռին. այդ այնու ամենայնիւ չէր խանգարում նոցա երազել մինչև այն աստիճան, որ զուխները պտոյտ էր զալիս. այդ նորա կեանքի ամենաերջանիկ ժամանակն էր, երբ ապագան նկատվում էր նորա առաջ այնպիսի պայծառութեամբ, որի համար խաւարել չկար. հօր գալուստը սառեցրեց այդ հոսանքը, որը մի տաք վտակ էր:

—Դուք դեռ շատ ջաշիլ էք, իմ բարեկամ,—ասաց խիստ նաւաստին, ուղիղ նայելով թափանցիկ հայկացքով Դօլինի մոզզ, մեզմ աչքերին,—դուք պէտք է ձեզ փորձէ՛ք. ամուսնութիւնը այնպիսի խաղալիք չէ, որ խաղաս ու դէն ձգես, որ երեսան թեթեամտութեամբ բռնում է, նոյնպէս էլ թեթեամտութեամբ նորան փոխում է մի ուրիշի հետ. պէտք է, որ դուք լաւ մտածէք ձեր զրութիւնը և դորա համար ձեզ պէտք է հեռանալ մի ժամանակ՝ զօրօրինակ մի տարով, որպէս զի հեռու ձեր առարկայից, կշռէք, թէ ռոքան զօրեղ է դէպի նա ունեցած ձեր սէրը և ապա վերադառնալ առաջարկութեամբ:

Սիրահարուածները միւս բոլոր ապացոյցները զուր էին. հայրը իւր խօսքին հաստատ էր. նամակների, մատանիների, յիշատակարանի միջոցով, ինչպէս նա ասում էր, «տաքացիները» նոյնպէս արգելեց. նոքա բաժանուեցին բոլորովին ազատ, չկաշկանդելով մէկը միւսին ոչինչով, բացի ծածուկ միմեանց տուած յաւիտենական սիրոյ երդումն ներք: Երբէք խրճիթը Ջինային չէր երևեցել այդպէս տխուր, չնայելով, որ դարունը լիապէս ծաղկած էր. նա միայն ապրում էր յիշողութիւններով, հաշուելով ամիսները, շաբաթները և օրերը... Նա ուրախ հանդիպեց աշնանը, յետոյ ձմրան, որից յետոյ պէտք է զար դարունը, իրենց տեսութեան բաղդաւոր ժամանակը. Ջինան ոչինչ չգիտէր նորա մասին. հաւատում էր նորան ինչպէս Ստուծոյ և սպասում էր նորան, ինչպէս աղատարարի:

Բայց նա չեկաւ դարնանը:

Զեկաւ և ամառը, իրբ բնութիւնը ուրախանում էր, լցուած տաք արեւի ճառագայթներով, չեկաւ և աշնանը, երբ թառամեցան դաշտերը, որոնց վերայ փչում էր աղաւթամին: Ջինան այլ ևս չէր սպասում. կողպուեց իւր սենեակում, ինչպէս խիտնջը իւր խեցիի մէջ. նա արդէն ոչինչ չէր սպասում կեանքից, որ այդպէս ծիծաղեց նո-

րա վերայ հէնց սկզբումը. հայրը զուր չէր անուանում նորան «մոլորուած»: Զինան չէր կարող նորա սէրը փոխել ուրիշէ հետ և բայցի դուանից նա առաջ շատ էր հաւատում մարդկանց, ուստի չէր կարող ներել առաջին խաբեբայութիւնը. . .

Նա այդպէս էլ կողպուեց խրճիթում, մինչև անդամ չէր ճանապարհորդում ծովով հօր հետ և իրեն նուիրեց մօրաբլրոջ հօրսերին, որ անդամալոյծ էր հղել: Նա գնաց Բաթում միայն մի տարի առաջ, հօրը թաղելու համար, որ կաակել էր թաղուելու այնտեղ և յետոյ Զինան ուխտս դրեց ամեն տարի, նորա մահուան օրը այցելել հօր գերեզմանը. հիմայ գնում էր հէնց այնտեղ, այս հիանալի գիշերը, երբ կանգնած պատշգոյմքի վերայ յիշեց մի ուրիշ այդ տեսակ գիշեր, որ կարող էր լինել սկիզբը իւր լիակատար բաղդաւորութեան և որ ընդհանառակը խորտակեց նորա բոլոր համոզմունքները. սարսափելի տխրութիւն, միևնոյն անմոռանալի սիրոյ տըխրութիւնը պաշարել էր նորա սիրտը և նա բռնելով ձեռներով իւր գլուխը, սաստիկ հեկեկաց:

— Ի՞նչ եղաւ ձեզ, արդեօք ջուր հարկաւոր չէ՞, — լսուեց մի մեղմ ձայն:

Զինան ցնցուեց ոտից մինչև գլուխ. ո՛չ, չէր կարող լինել ուրիշ մի այդպիսի ձայն. նա չէր կարող մոռանալ նորան այդ տասը տարուայ ընթացքում, կամ թէ ցնորք է՞ր. նա սարսափում էր նայել խօսողի վերայ, սարսափելի էր սթափուելը և համոզուելը:

— Զեզ ջուր հարկաւոր չէ՞, — կրկնեց նոյն ձայնը, դարձեալ մեղմ կերպով:

Նա շուտ գլուխը ետ դարձրեց և նորա լայն բացուած արտասուքով աչքերը հանդիպեցին այն մեղմ մուգ աչքերին, որոնց նա կը ճանաչէր և հարկւր տարուց յետոյ: Նոքա երկուսն էլ կարծես թէ քարացան:

—Դուք էք... դուք,—ասաց նա վերջապէս, հազիւ շունչ քաշելով:

Զինան ոչինչ չպատասխանեց, միայն թուլացած ընկաւ նստարանի վերայ. էլ չէր արտասովում. Դօլինը կանգնել էր, կարծես մահուան էր դատապարտուած, չհամարձակուելով նայիլ նորա վերայ և չկարողանալով հեռանալ:

Բայց ահա Դօլինը բարձրացրեց նորա վերայ աչքերը և նորան երևեցաւ, որ կանգնած է առաջուան 17 տարեկան Զինայի առջև. այնպէս ջահիլ էր նորա երեսը և ծակատը, որի վերայ ցրուած էին նորա բաց շիկագոյն մազերը: Դօլինը չկարողացաւ նկատել այն թէթեւ կընձիւնները, որոնք հաւաքուած էին ոչ թէ ժամանակից, այլ վշտից. չկարողացաւ նկատել և աչքերի տակի թէթեւ կապտութիւնը: Նա տեսնում էր միայն այն մեծ, մուգ շագանակագոյն աչքերը, որոնք նայում էին նոյն հարցական հայեացքով և նոյն գեղեցիկ շրթունքները, որ հիմայ ամուր խփուած էին:

—Ինչքան պէտք է, որ դուք ինձ արհամարհէք,—հառաչեց նա, կռանալով դէպի Զինան:

Զինան նայեց նորա վերայ, կարծես չհասկացաւ այն, ի՞նչ որ նա ասաց:

—Ա՛խ, եթէ կարողանայի ես ասել ձեզ բոլորը, ի՞նչքան որ տանջուել եմ... —շարունակեց Դօլինը դարձեալ կամաց:

Զինան վեր կացաւ, կարծես թէ պատրաստվում էր հեռանալ:

—Ի սէրն Աստուծոյ մի՛ գնաք,—համարեա՛ կանչեց Դօլինը յուսահատ, բռնելով նորա ձեռից. — ես գիտեմ, որ դուք չէք կարող ինձ ներել և ես չեմ էլ խնդրի ներողութիւն... մի՛թէ այդ հնարաւոր է. ես ինքս չգիտեմ, ի՞նչ կարող եմ ասել... խնդրեմ, մի՛ գնաք այդպէս, մի՛ հասցնէք ինձ յուսահատութեան. . .

Զինան նորից ընկաւ նստարանի վերայ. Դօլինը նըստեց նորա կողքին. նոքա բոլորովին մենակ էին այդ կողմում, լուսաւորուած լուսնի լուսով, որ սահում էր մեղմիկ, հանդարտ կերպով, հաղիւ շնչող ալիքների վերայով:

Նա ինքը չէր հասկանում, թէ ի՞նչպէս հասաւ կատարեալ պարզութեան, որ պատմեց Զինային ամեն բան:

«Ձեզանից բաժանուելով ես այնքան անբախտ էի,— այդպէս սկսեց նա իւր խոստովանքը,— որ չգիտէի, թէ ի՞նչ անեմ. ամենից շատ ես ուզում էի հեռանալ մի որևէից հեռու տեղ, որտեղ կարողանայի չհանդիպել ո՛չ ոքի ծանօթներին, որոնք ինձ կը հասցնէին այն հարցմունքներին, որոնց ես չէի ուզում մօտենալ. ամենից շատ ուզում էի մնալ բնութեան հետ. ինձ թւում էր, որ միայն նա կարող էր հանգստացնել իմ զրգուռած ջղերս: Շոգինաւը Սևաստօպօլից գնաց Եալտա. ես մտածեցի դնալ այնտեղ. ինձ թւում էր, որ դա հանդարտ անկիւն էր, լցուած դարնան անուշահոտ բուրմունքով. այդ վաղ դարնան ժամանակ, Ճշմարիտ որ Եալտան հանդարտ էր, որովհետև այցելունները քիչ էին: Ես տեղաւորուեցի համեստ հիւրանոցում և մտածեցի այդտեղ քիչ թէ շատ ձեզանից մօտ, ձեզ հետ միասին նոյն հարաւային երկնքի տակ, անց կացնել բոլոր այն փորձութեան ժամանակը, որ նշանակեց ինձ համար ձեր հայրը:

«Տիանալի՛ դարուն էր, ամեն տեղ ծաղկել էին վարդերը. մանուշակագոյն փունջերը կախուած էին պատշգամբներից և բուրում էին անուշահոտութիւն. ես ամբողջ ժամերով թափառում էի շրջակայքում, գնալով հեռու, կամ գնալով լեռները ձիով, մենակ առանց ուղեկցի: Այդպէս անցաւ մէկ ամիս, Եալտան սկսեց լցուել այցելուններով և կորցնել ինձ համար իւր գեղեցկութիւնը, այնպէս որ ես արդէն մտածել էի հեռանալ մի որևէից տեղ, աւելի մենակութեան մէջ, բայց հէ՛նց այդ ժամա-

նակ պատահեց ինձ այն սարսափելի ձախտադիրը, որ կործանեց իմ բոլոր կեանքս. . .

«Այդ հիանալի յունիսի զիշիր էր, արևը մայր մոնեկուց առաջ, Եայլլիի բարձրութեան վերայ, որի կանաչ լայնութիւնը զովայնում էր ինձ, այն հոտաւէտ թալմութեամբ, որին զուր որոնում էր սիրտս տաք Եալտայում: Ես արդէն հասել էի այն զառիվայրին, որ դրնում էր ներքե՝ ոլորուն նեղ ձանապարհով, դիք ժայռի վերայից:

— Խնդրեմ զգոյշ, ինձ ներքե կըձգէք, — լսուեց մի կանաչի ձայն և ես նկատեցի այդ ոլորապտոյտ ձանապարհի առաջին դարձուածում մի ձիաւոր կնոջ, որի առաջից գնում էր թուրք ուղեցոյցը, արծաթով բանուած բաճկոնակով, ծուռը դրած փափախով:

«Ես արդէն ունէի քիչ թէ շատ նախապաշարմունք այդպիսի մենակ ձիաւոր կանանց դէմ, շուայլ ուղեցոյցներով և քաշեցի ձիս, մտադրուելով հեռու պահել ինձ, բայց ձիաւոր կինը, վարպետութեամբ ետ դառնալով թամբի վերայ, նայեց ինձ թեթեւ հայեացքով և ասաց.

— Ինչո՞ւ դուք կանդնեցիք, ընդհակառակը եկէ՛ք իմ ետեւից, ես էլ այնքան չեմ վախենալ:

«Ես լուռ սկսեցի իջնել, նա լաւ էր նստել ձիու վերայ, իւր մոյդ կապոյտ շորերով, մէջքը կապուած գօտիով, որ արծաթեայ թիթեղներով զարդարուած էր: Ես չկարողացայ տեսնել նորա երեսը, որ միայն մի ըռպէ դարձրել էր դէպի ինձ և այն էլ կապոյտ քողի տակ, գեղեցիկ փաթաթած նորա ցածր գլխարկը. բայց նայելով նորա շքեղ կազմուածքին, վճռեցի, որ նա չէր կարող շատ ջահիլ լինել:

«Իջնելով, նա անդադար ուղղում էր ինձ խօսքեր, որոնց ես չէի կարող չափաաւսխանել և շուտ-շուտ ծիծաղում էր շատ դուրեկան, արծաթեայ ծիծաղով: Մենք ի-

ջանք գեղեցիկ Այ-Վասելի հովետը, դէպի թուրքի գիւղը, որ խեղդուած էր այգիների ճոխ կանաչի մէջ, իմ ուղեկիցը, երեւում էր, եւս էր պահում ինձ, չտալով ժամանակ թողնելու իրան, չխախտելով եթէ ոչ սիրալիրութեան, գոնէ մարդավարութեան օրէնքը: Եւր մեզ պէտք էր լինում՝ երբեմն կողք կողքի գնալ, որից նա օգտվում էր ամեն անգամ, հէնց որ ճանապարհը մի քիչ լայնանում էր՝ եւ կարողացայ տեսնել նորա երեսը. նա զեղեցիկ չէր՝ հաստ, դունաս գէմքով, բութ, հաստ քթով և հաստ շրթունքներով, որոնց վերայ ամեն լուպէ երեւում էր կոտորուող ժպիտը, փոսիկներ անելով փափուկ այտերի վերայ և այդպիսի կոտորուող հայեացքով փայլում էին նորա փոքր, բաց մոխրագոյն աչքերը, հաստ սև յօնքերի տակ. արտաքուստ երեւում էր երեսուն տարեկան:

«Հասնելով մինչև Եալտա, եւ շտապեցի նորանից բաժանուել. մի բան մըթմըթալով բացասեցի նորա սիրալիր հրաւերին՝ մտնել մօտը, խմել մի գաւաթ թէյ, ման գալուց յետոյ. նա չտիպեց և գլուխը շարժելով բարեկամաբար, գնաց գետի ափով, որ արդէն լուսաւորուած էր լապտերներով. զուգուած թուրքն էլ գնաց նորա հետքով. . .

«Եւ պատահեցի նորան հէնց միւս օրը ծովի ափում, որտեղ սիրում էի երեկոները նստել. նա վստահութեամբ մօտեցաւ ինձ և նստեց կողքիս, նստարանի վերայ: Այդ երեկոյ եւ արդէն չմերժեցի նորա հրաւերը՝ գնալ մօտը թէյ խմելու և հնազանդութեամբ հետեւեցի դէպի նորա ամարանոցը, ո՛չ հեռու ծովի ափից: Ամարանոցը շատ լաւ էր, զեղեցիկ պատշգամբով, փաթաթուած խիտ կտնաչով և յասմիկով. պատշգամբի վերայ կային փափուկ կարասիք և թէյի սեղան, որի վերայ դրուած էին երկու աշտանակներ վառած մոմերով, ապակեայ ծածկոյնների

տակ. այդ բոլորը այնպէս յարմար ու ընտանեկան տեղ ունէր, որ ես ինձ լաւ զգացի: Վարվարա Պաւլովնան՝ ինչպէս կոչվում էր իմ նոր ծանօթս, հագել էր փայլուն շոր, թուրքի ճաշակով, յայն թւերով, որի տակից երեւում էին ոչ զեղեցիկ ձեռները. մազերը բաւական կարճ կտրած էին, ընկած կոր և խուճուճ փունջերով նորա նեղ ձակատի վերայ. առանց գլխարկի նա ինձ երեւց աւելի տգեղ և ծեր, որ չէր խանգարում նորան առաջուան պէս կոտորտուելով ժպտել և հայեայքներ ձգել. նա խօսում էր անդադար, շատ սուր, զեղեցիկ կապելով նախադասութիւնները. անեկոթաներ էր պատմում բաւական կեդտոտ և անտեղի և այդ բոլորը ծածկում էր դուրեկան, արծաթեայ ծիծաղով:

«Ես վերադարձայ ուշ, բաւական զոհ այդ երեկոյից, բայց հաստատ վճռեցի էլ չկրկնել իմ այցելութիւններս. չնայելով վճռիս, ես հէնց միւս օրը նորա մօտ էի, իսկ յետոյ ամեն օր լինում էի. . .

«Ես չգիտեմ, ի՞նչով նա ինձ կախարդեց, բայց ես սիրահարուեցի նորա վերայ, ինչպէս մի պատանի. ես դարձայ նորա գերին, ես գողում էի նորա առջև, ինչպէս մի շնիկ. ես ապրում էի միայն այն ըոպէներով, երբ տեսնում էի նորան. ես պատրաստ էի ժամերով կանգնել նորա պատշգամբի տակ, որպէս զի տեսնեմ զոնէ նորա ստուերը, զոնէ կօշիկի ծայրը: Ես այն ժամանակ ամեն բան նորա մէջ հիանալի էի համարում. ինձ թւում էր, որ ես չեմ տեսել նորանից աւելի զեղեցիկը և խելօքը. նա ինձ կաշկանդեց վարժ կոտորտուողի փորձառութեամբ, այնպէս որ մինչև ես սթափուեցի, արդէն ամբողջովին նորա ձեռումն էի և նորա գերին: Ես ամբողջ օրերով քաշ էի գալիս նորա ետեւից ամեն տեղ, որտեղ կարող

էի օգտակար լինելու ես տանում էի նորա ետեւից վերարկուն, կամ զամբիւղը խաղողով, որով նա մտածել էր աշունքը բժշկուելու, ես փոխարինեցի հիմայ նորա թուրք ուղեցոյցին ամեն անգամ շուկաներում ման գալիս, ես վազում էի կրպակէ կրպակ, պտրելով օրինակին յարմար հարկաւոր շիրիտը, կամ ժապաւէնը և իբրեւ վարձատրութիւն երջանկութիւն էի համարում նստել մօտ և նայել նորա վերայ սիրահարուած աչքերով, կամ լսել նորա արծաթեայ ծիծաղը, որ պաշտում էի. . .

«Նա ինձ հասցրեց այն կէտին, որ ես պատմեցի նորան ամեն բան, բոլոր մեր սիրոյ պատմութիւնը. ես հաղորդեցի այն սրբութիւնը, որի վերայ նա ծիծաղում էր. իւր մասին խօսել չէր սիրում. թեթեւ յիշում էր երեսոցը, որոնց թողել էր Մոսկուայում մօր մօտ և խուսափում էր խօսել ամուսնու մասին, որի հետ, ինչպէս երեւում էր, բաժանուած էր—և իմ ի՞նչ զործն էր այդ ամենը: Ես ապրում էի առանց մտածելու ապագայի մասին, որին վախենում էի նայել. միայն հրձվում էի ներկայով, որ չէր տալիս ինձ ոչինչ, բացի բարոյական տանջանքից. . .

«Այդպէս անցան ամառը, աշունը... Ես արդէն չէի մտածում թողնել Եալտան. ես չէի նկատում բազմաթիւ ժողովրդին, որոնք հաւաքվում էին փողոցներում և ձգում խաղողի չաչերը սալայատակների վերայ. ես տեսնում էի միայն նորան, որ չէր փախցնում դէպք կոտորուելու, բացի ինձանից և ուրիշների հետ, որ զարթեցնում էր իմ մէջ կրակոտ նախանձ և իմ բարկութեան նա պատասխանում էր արծաթեայ ծիծաղով, ստիպելով ինձ ծնկաչոք խնդրել նորանից ներողութիւն, որ ես կատարում էի անխօս, հպատակելով իմ կռուքիս ամեն ցանկութեանը. ես արդէն էլ չունէի սեփական կամք և հայեացքներ:

«Աշնան վերջերը նա գնաց Մոսկուա, ուր և ես գնացի. այնտեղ նոյնպէս շարունակեցի լինել նորա մօտ, երբեմն տեսնելով նորա նուազ, մնայլ երեխոյը, որոնց հետ նա վարվում էր շատ անկարգ և մօրը, որ շատ անգուր և կասկածոտ պառաւ էր և նայում էր ինձ վերայ, կարծես ծաղրելով: Ամուսնու մասին ոչ մի խօսք չկար...»

«Ձեմ՝ պատմիլ մանրամասն այն երկու տարուայ մասին, երբ ես ինչպէս անբախտ հառաչող, վաղվզում էի նորա ետեւից, մոռանալով իմ առաջուան մաքուր սէրս, իմ երգմնազանցութիւնս... չգիտեմ, մինչև հիմայ, ի՞նչ էր արգելում նորան վճռելու. ի՞նչ հարկաւոր էր նորան կեղծ ամուսինը, որի հետ անհրաժեշտ էր բաժանուելը. յետոյ ես իմացայ, որ այդ ամուսինը գոյութիւն էլ չունէր, որ նա ազատ էր, հէնց մեր ծանօթութեան առաջին րոպէից Եայլլի բարձրութեան վերայ. բայց նա յայտնեց իւր ազատ լինելը միայն մեր ծանօթանալուց երկու տարի յետոյ, երբ վճռեց ինձ բախտաւորացնել իւր համաձայնութեամբ՝ լինել իմ կինս...»

«Նա եղաւ իմ կինս... և ահա՛ ութ տարի է, ինչ որ ես քաշում եմ այդ բեռը, որ դարձաւ անտանելի, մանաւանդ այն ժամանակ, երբ անհետացաւ սէրը:

«Եւ միևնոյն ժամանակ ես սարսափով նկատեցի, որ զրկուել եմ յաւիտեան ազատութիւնից և չնայելով սիրոյ բացակայութեանը, ես դարձեալ մնացել եմ նորա գերին, նորա խաղալիքը և որ նորա հետ մըցելը անմիտ կը լինէր. ես հնազանդուեցի ճակատադրիս և տանում եմ այս սարսափելի կեանքը, լցուած հակակրութեամբ դէպի ամենքը և դէպի ամեն բան...»

«Միայն հիմայ, այս րոպէին, երբ ես նայում եմ ձեզ վերայ, կըր իմ հոգուս մէջ զարթեց բոլոր անցեալը՝ ես զգում եմ, որ դեռ ապրում եմ, որ ինձ դեռ մատչելի են այն վըղովմունքները, որ կազմում են կեանքի տանջանքն

և գեղեցկութիւնը, որ ստիպում է սրտիս բաբախել ոչ միայն մեքենայական զարկով և հիմայ նայելով ձեզ վերայ, ես դարձեալ հասկանում եմ սէրը, վիշտը, լուսնեակ պիշերուան գեղեցկութիւնը և ալիքների ներդաշնակ շըշունջը. . .

«Բայց վաղը ես նորից կ'ընկզմում անաջուան հակարանքիս մէջ և նորից կ'ըտանեմ կնոջս՝ անտեղի բարկութիւնները՝ տանել նորա ետեից իւր ծածկոցը, ամպհովանին, հագցնել կօշիկները, սովորեցնել նորա բթամիտ սղայի դասերը, մոցնել հասարակութեան մէջ նորա տգիղ աղջկան և վազվզել նորա մօր յանձնարարութիւններով, որովհետեւ այդ ամբողջ ընկերութիւնը միշտ ինձ հետ է ապրում, աւելացնելով աւելի թոյն իմ կեանքիս. ես ապրում եմ մշտական կռիւների, աղմուկների մէջ, որոնց մէջ քաւութեան նոխաղի դեր եմ խաղում. խաղում եմ երբեմն աւելի յիմար գեր՝ եղջիւրաւոր ամուսնու, որովհետեւ կինս, չնայելով իւր քառասուն երկու տարեկան հասակին, շարունակում է ջահիլանալ և կոտորտուել իմ աչքիս առջև. չգիտեմ, յաջողութիւն գտե՞լ է նա իւր աշխատութեանց մէջ՝ յափշտակել ուրիշին, ինձ նման մի յիմարի, բայց նորան էլ չէ յաջողվում զրգուել իմ նախանձս, որ շատ զայրացնում է նորան և այդ բոպէնութիւն, նա չէ քաշվում ռմբակոծել ինձ, ինչ որ ձեռքն ընկնի, սկսած իւր կօշիկներից» . . .

Դօլինը ասում էր այդ բոլորը հանգարտ և անտարբեր, կարծես թէ խօսում էր մի օտարի մասին և միևնոյն ժամանակ կարծես թէ այդ ծանր խոստովանանքը իւր սրտովն էր, կարծես թէ նորան ակորոժելի էր ցցել սուր ասեղները իւր վէրքերի մէջ:

Զինան նայում էր նորա գերայ լուռ, ամուր սեղմած ծնկների վերայ իւր փոքրիկ, գունատ ձեռները և ծանր շունչ էր քաշում:

Իսկ լուսինը, մեղմ լուսաւորում էր նոցա և կամայկամայ խփվում էր ալիքը շոգենաւի եզերքներին. . .

— Դուք տեսնում է՞ք, ի՛նչպէս ես սարսափելի պատժուած եմ իմ բոպէական թուլութեանս համար, — խօսեց նա բարձրացնելով իւր աչքերը Զինայի վերայ, որոնց մէջ երևում էր այնքան վիշտ, որ Զինան անգիտակցաբար ձեռքը մեկնեց նորան, ասելով.

— Խեղճ . . .

Նա ընկաւ այդ ձեռների վերայ և յանկարծ հեկեկաց. Զինան չհնուացրեց ձեռները, միայն տւելի սփռթմանեց և ցնցուեց ջղային կերպով:

Այդ «խեղճ» խօսքի մէջ նա գտաւ իւր ներումը և այն ցաւակցութիւնը, որ Զինան ներշնչեց նորան. Հիմայ նոցա մէջ էլ չկար թիւրիմացութիւն. նոցա միացնում էր Հիմայ միայն տանջանքը, որին օգնելու հարկ չկար. նոքա գիտէին, որ յաւիտեան կորած են միմեանց համար. և շտապում էին խօսել մինչև բաժանուելը, ինչպէս մահուան դատապարտեալը պատժի օրը, շտապում է թափել իւրայնոց առաջ բոլորը, ինչ որ հաւաքուել է նորա սրտի վերայ:

Նոքա այդպէս էլ խօսեցին ամբողջ գիշերը, մոռանալով քունը, մոռանալով առ ժամանակ ամեն բանի մասին, ինչ որ վաղը նորից պէտք է բաժանէր նոցա:

Երկինքը սկսուեց վառուել արշալոյսով, որ գեռ չէր կարողացել բոլորովին բաժանուել լուսնի փայլեց. վաղ առաւօտուց մառախուղի միջից սկսեց նկատուել Թէօդօսիայի ափը. շոգենաւը շուտով կանգնեց:

Տխււր իրականութիւնը վարժեցրեց Դօլինին սքանչելի՛ երազի վերջին ժամերից. ճանապարհորդները, որոնք պէտք է Թէօդօսիա իջնէին, քնոտ երեսներով և զզգրգռած մազերով սկսեցին դուրս գալ իրենց օթնակներից:

— Պօյ, դրտեղ ես, մենք ոչինչ չենք դարսել, — լսուեց ներքեւից մի խիստ կանացի ձայն:

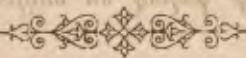
Իօլինը յնցուեց և շուտ վեր կացաւ:

— Մնաք բարե... ցտեսութիւն... — ասաց նա, շտապ սեղմելով փոքրիկ ձեռքը, որ սաստիկ դողում էր և վազեց ներքև:

Զինան փնաց նստարանի վերայ և նստեց անշարժ, ձգելով հայեացք կանաչ ալիքի վերայ, որ խաղում էր շողենաւի տակ:

Նա վախենում էր նայել, վախենում էր հանդիպել ատելի կնկայ հայեացքին, որ խլել էր իւր բաղդը, խոցոտել էր իւր սիրտը. նորա ետեւից ման էին զալիս, խրփում էին, խօսում էին, բայց նա նստած էր անշարժ, ինչպէս քարացած. միայն, երբ ուղեւորի քայլերը բոլորովին հանդարտուեցին և պատշգամբի վերայ դարձեալ տիրեց առաջուան լուութիւնը, Զինան թողեց իւր տեղը և հասնելով մինչև օթեակը, ընկաւ անկողնու վերայ և սաստիկ լաց եղաւ, կոխելով իւր գունատ ճակատը բարձի մէջ:

ՏԻԿ. ՄԱՐԳԱՐԻՏ.

ՍՐԲԱՋՍՆ ՈՒՂԻՆ—ԱԻԵՏԵՍՅ ԵՐԿԻՐԸ.

Դեռ շատ կըսպասենք, դեռ շատ կըմնանք աւետեաց
երկրին
Եւ մեր հաւատը օրէցօր կ'աճի՝ կըլինի զօրագին,
Եւ մեր եռանդը խիստ կ'ուժեղանայ դէպքերի առաջ՝—
Մենք էլ այդ յուսով միշտ լաւը տեսած կ'արթնենք
անկասկած...

Դեռ շատ կըսպասենք... Հեռու է և շատ այն սրբավայրը,
Իսկ մենք ոտներս դեռ նոր ենք դրել նորա ճանապարհը,
Ցանկալի՛ ուղի,—ո՛վ գիտէ ընչի մեզ չհանդիպեցնէ,
Ո՛վ գիտէ ամբողջ սերունդներ այնտեղ մահ գտնեն զուցէ:

Բայց մենք չենք տեսնում բօթաբեր մահը սրբազան ուղու՝
Ո՛րքան էլ երկար, որքան էլ դժուար ու խիստ փշալի—
Նա սո՛ւրբ է. նա մեզ պիտի հասցնէ աւետեաց երկրին
Եւ մենք լիութեամբ առաջ ենք գնում սրտով խնդագին:

Մենք հաւատում ենք—տա՛ր. մի՛թէ կեանք չէ կեանքի
սկիզբը,

Բայց շատե՛րն արդեօք կարող են ապրել կեանքի ողջ
գիծը,—

Դեռ շատ կըսպասենք, դեռ շատ կըմնանք աւետեաց երկրին,
Տա՛ր մեզ, դու ուղի՛, թէկու՛ղ սկզբում մահուան
հանդիպենք...

ՀԱՅԴՈՒԿ.

Կապուտակ ձին նստել եմ,
Արագին մօտեցել եմ,
Արնագ, հնձի ձամբայ տուր,—
Մասիսին կարօտել եմ...
ՃՈՂՈՎՐԴ.

Ի.

Սարերի միջին, ձորերի միջին,
Աղատ հայ աղան մեծացաւ, ծաղկաւ,
Նորա ջղերը—նորա կոշտ մարմին
Կաղնի ծառի պէս ելաւ ամրացաւ:

«Ինձ նժոյգ տուէ՛ք, կանչեց հայ աղան,
Սարերի զրկում էլ չեմ մնալու,
Կըճեղքեմ սար ձոր,—այստեղից կ'երթամ,
Սրտումս դարդ կայ... Հոտ կայ արիւնի»...

Նստում է աղան. մթնշաղն առել,
Լուսնեակն այն կողմից շոգն է ստարածել.
Երգում է աղան,—ողջ սարեր թնդում,
Արձազանք տալիս,—արձազանքն առնում:

Այսպէս է երգում, այսպէս է կանչում.
«Աղբէրներ, ձեր դարդն իմ դարդս մէկ է.
Ես դադար չունիմ իմ հօրըս հողում—
Գամ տեսնեմ ուժ կոյ ձեռումս երկաթէ՛»:

Հանդէս Դ.

Սարերի միջին, ձորերի միջին
 Քամին է խաղում, լուսնեակը շողում,
 Ազատ հայ տղան իւր դարդոտ հոգին
 Այնտեղ է շնչում՝ այնտեղ տարածում...

XX.

Աղքատ տան առջև՝ սարի թիկունքում
 Նորա քոյրերը—սիրուն գեղջիկահիք,
 Անուշ, մեղմ ձայնով արցունք են թափում—
 Նորա լալիս են այնպէս գեղեցիկ.

«Աղբէ՛ր, այ աղբէ՛ր, դարիպ¹⁾ մի՛ երթար,
 Դու անուշ աղբէ՛ր, դու մեր թանկ աղբէ՛ր»...
 Բայց հայ տղային այդ ձայնը չի դար,
 Նա իրն է երգում շարժ տալով ձորեր:

«Աղբէ՛ր, այ աղբէ՛ր, քո ձէնիդ սովորանք,
 Մեր սարում մեծցար, մեր մէջը ծաղկար,
 Մեր դարդը շատ է, դարիպ մի՛ երթար,
 Քո ձէնիդ սովորանք, մեր սարում մեծցար»...

Ձորեր շարժ տալով, իւր կրգն երգելով—
 Ձէր ուզում լսել իւր քոյրերի ձայն,
 Հայոց լեռներում լուսնեակ զիշներով
 Գնում է աղան, գնում օգնութեան. . .

Օդեսա. 1889, հոկտեմբ.

¹⁾ Դարիպումին:

ՀԱՄԱՐԱԿԱՅ ԽՈՒՄԻՐ ԵՒ ԱՅՈՒՂԸ.

Հով արէք, սարնը ջան, հով արէք,
իմ դարդիս դարման արէք,
Հով արէք, սարնը ջան, հով արէք,
Դուշմանիս խապար տարէք...
ԺԱՂՈՎՐԴ.

ՀԱՍՍԱՐԱԿԱՅ ԽՈՒՄԻՐԸ (աշուղին).

Ա՛ռ չունգուրդ, զա՛րկ թիւերին, պա՛ր ածէ՛,
Մենք ձեռներս բռնած ուրախ խաղ կ'անենք,
Ցաւն ու վիշտը թող հեռանան, — մեզ պէտք չէ՛.
Դեռ շատ բաներ կատարելու պէտք ունենք:

Ա՛ռ, այ աղբէր, ժողովրդի բան ածէ՛,
Նորա երգը, նորա խաղը սիրում ենք,
Քո չունգուրդ մեր սրտերը բայց կ'անէ —
Մենք ձեռներս բռնած անհոգ խաղ կ'անենք:

Մարդու սիրտը անուշ ձայներ է սիրում,
Մարդու սիրտը ժողովրդի խօսք կուզէ,
Մեր սրտերում, աղբէ՛ր, չի այն խնդուածին,
Ուրախ երգեր որ չենք լսել՝ վաղճւոյ է:

Ա՛ռ չունգուլդ, զա՛րկ թելերին, պար ածէ՛,
Թո՛ղ սրտերս մի քիչ խնդայ՝ օր տեսնենք,
Հասարակի լաւ գործերից զու երգէ՛ —
Որ սրտերս կրակ լցուի—ուժ առնենք:

ԱՇՈՒՂԸ (երգում է).

Բարձր ձիւնոտ սար կայ դաշտում,
Դաշտի վերայ—սիրուն աղջիկ.
Երբ լուսնեակը ծաղաւ սարում
Քաջը հեծաւ ձին դեղեցիկ.

Ափսոս աչեր՝ ինչպէս երկինք,
Ափսոս հասակ՝ ինչպէս եղնիկ:

Քշեց եկաւ դաշտին հասաւ,
Հայ աղջկան թամբին առաւ.

Աստղոս գիշեր՝ ինչպէս աչեր,
Անուշ հովեր—կուսի մաղիր.

Ափսոս աչեր՝ ինչպէս երկինք,
Ափսոս հասակ՝ ինչպէս եղնիկ:

Բարձր ձիւնոտ սար կայ դաշտում,
Դաշտի վերայ—սիրուն աղջիկ,

Առաւօտեան մայրն է դարձնում —
Ձկայ իրան սիրուն Աստղիկ. . .

Ափսոս աչեր՝ ինչպէս երկինք,
Ափսոս հասակ՝ ինչպէս եղնիկ:

Փախցրեց քաջը—քուրդը լեռնական
Տարաւ իր զիրկը հայոց աղջկան.
Երգիչը այսպէս հնչեց չունգուլդով —
Տխուր, վշտալի՛ հին դեղդեղներով:

ՀԱՍԱՐԱԿԱՅ ԽՈՒՄԲԸ (աշուղեն).

Մենք նոր երգ կուզենք ուրախ ձայներով,
 Հին շատ ենք լսել,—ախճուր է, լալով.
 Այ աղբէր, նորից մեզ մի բան երգէ՛,
 Զունգուրիդ լարը նոր բանի լարէ՛.
 Հին շատ ենք լսել,—ախճուր է, լալով.
 Նոր երգէ՛ շուտով:

ԱՇՈՒՂԸ (Երգում է).

Երկու եղբայր կային զիւղում,
 Տափրակի պէս սիրուն էին,
 Եղբօր արև, եղբօր արիւն,
 Սուրբ էր ինչպէս ուխտատեղին.
 Արիւն թափաւ—բուսաւ ծաղիկ,
 Աղբէրն ընկաւ—պարզեց երկինք:

Նրանցից մէկն անցաւ սարից,
 Քուրպը թրով կարմիր ներկեց.—
 Զիմնացաւ որ միւսի սիրտը
 Վառօղից էլ շուտ բռնկեց.
 Կարմիր արիւն—կարմիր ծաղիկ,
 Արիւն թափաւ—բուսաւ ծաղիկ:

Կրակ կտրաւ, քամի դարձաւ,
 Զիւն թռաւ, էլաւ եկաւ,
 Եղբօր տեղակ չորսին զարկեց,
 Քաջքի նման սարսափ գցեց.
 Արիւն թափաւ—բուսաւ ծաղիկ,
 Աղբէրն ընկաւ—պարզեց երկինք:

Այն օրուանից էլ սիրա չառաւ
Իսլամ մօա դալ «Հայ-քրիստոնիս»,
Եղբօր սէրը սուրբ խունկ դառաւ,
Անուշ հոտով ելաւ երկինք:

Դէ՛հ, աղբէրնե՛ր, ձեռք բռնեցէ՛ք,
Ոտք վերցուցէ՛ք, պար խաղացէ՛ք,
Թող տխրութիւնն անցնի ձեզնից—
Աղբէրն ընկաւ—պարզեց երկինք.
Կարմիր արիւն—կարմիր ծաղիկ,
Արիւն թափաւ—բուսաւ ծաղիկ:

ՀԱՍԱՐԱԿԱՑ ԽՈՒՄԲԸ (աշուղին).

Լաւ է երգի, բայց դու է՛լ նորը երգէ՛,
Լաւ է խաղի, աղբէր, օրուայ բան երգէ՛:

ԱՇՈՒՂԸ (երգում է).

Կալի միջում կայ կաթնատուն,
Կաթնատնում զով է, արձակ,
Խնոցում մէջ հարում է «հում»
Աղջիկ—Թաղուն նստած սեան տակ:

Նա նստել է բարձր թմբին
Ու ձեռքերով ամուր բռնել.
Մէջքն էլ տուած փայտէ սիւնին—
Խնոցու վերայ երկու ոտքեր:

Նա շարժում է՝ օրօր բերում,
Իր ոտքերով խնոցու «հում»,
Հետն էլ երգ է ասում կամաց—
Այդ երգ Թաղունն ինքն է հիւսած:

ԹԱԳՈՒՆԻ ԵՐԳԸ¹⁾.

«Բարձր սարին հաւք չե հասնում,
Միայն անուշ հովք է փչում,
Իսկ այն բարձրում՝ աստղերու հետ
Լուսաւորչայ վառ է կանթեղ²⁾».

Մատաղ հոգուդ—սրտոտ աղբէ՛ր,
Այն կանթեղը քեզ թուր ու թև:

«Սարի կրճքում լիքն են ակներ,
Այդ ակները—աղբիւրներն են,
Ակն ու աղբիւր, իմ քաղցր աղբէր,
Վափաղ սրտիս շոյն ու ցօղ են».

Երնէ՛կ, աղբէ՛ր, քեզ սիրողին,
Ե՞րբ կը հասնես քո մուրաղին:

«Հարաւ կողմից ամպ է գալիս,
Ամպ է գալիս,—տերեւ դողում,
Խփուկով է «ղանդակ ծաղիկ»,
Աքաղաղն էլ շատ է կանչում³⁾».

Անձրեւ կուգայ—ոսկի կուգայ,
Իմ աղբէրը ո՛ւր է, չկայ:

«Լուսոյ աստղը հէնց դուրս եկաւ,
Սրտոտ տղան ալ ձին հեծաւ.
Զարկեց, քաշեց.—փախաւ տաք ձին,
Կըռուի գնաց կէս զիշերին».

Երնէ՛կ, աղբէ՛ր, քեզ սիրողին,
Ե՞րբ կը հասնես քո մուրաղին:

1) Տես «Արաքս»: 2) Աւանդումին կայ՝ որ Լուսաւորչայ կանթեղը Արագածի վերայ կախած է: 3) Ժողովրդի հասկացողութեամբ այս երևոյթները գուշակում են անձրև:

«Խապար չկայ հեռու տեղից,
 Քաջի սրտում զազար չկայ,
 Վաղուց է որ կտրայ քնից,
 Մեր թշնամուց հանդիստ չկայ.
 Վաղուց է որ կտրայ քնից,
 Խապար չկայ հեռու տեղից»...

Թագունն այս էր երգում կամաց,
 Երգն էր քաջի համար հիւսած.
 Օգնութեան էր դնացել նա՝
 Սրտոտ աղան—քաջը անահ,
 Այսպէս երգեց եղբօր համար,
 Որ դնացել էր կռուի համար...

ՀԱՍԱՐԱԿԱՅ ԽՈՒՄԲԸ (աշուղին).

Մէկ էլ երգէ՛, երգի՛չ եղբայր,
 Քո ասածդ սիրեցինք,
 Շուտով կ'անցնի նեղութեան զար,—
 Բացուելու է պարզ երկինք.
 Մէկ էլ երգէ՛, երգի՛չ եղբայր,
 Քո ասածդ սիրեցինք:

ԱՇՈՒՂԸ (երգում է).

Դուրսը քամին լայով, ձիւով
 Դիշերուայ մէջ ձայն է հանում,
 Խրճիթի մէջ, օրօյքի քով
 Մայրը որդուն երգ է ասում...

Բոլորն այնտեղ քունն են մտել,
 Դեռ ճրագը փայլփայլում է.

Իսկ ճղրիթը երգը կցել—
Մեծ կատուն էլ մրմռում է. . .

«Քնի՛ր, որդի՛ս, անուշ որդիս,
Մայրը որդուն երգ է ասում,
Ես զաղրել եմ օրուայ գործից—
Շատ բան ունեմ առաւօտուն. . .

«Անուշ, ոսկէ կրաղները
Քեզ համար միշտ չեն լինելու,
Հրեշտակների սուրբ երգերը
Միայն հիմայ ես լսելու. . .

«Որդուս համար օրօր ասեմ—
Քունը իջնի պարզ աչերուն,
Հրեշտակների դասն հրեղէն
Գան պահպանեն մատաղ հոգուն. . .

«Արձակ զաշտում ոռնում է գայլ,
Անօթի՞ է, ի՞նչ է ուղում,
Գայլ, դու կորի՛ր, որդուս չեմ տալ,
Լայ չի լինիլ, կրմօնի քուն:

«Քնի՛ր, որդի՛ս, անուշ որդիս,
Աստղեր վաղուց զուրս են եկել,
Քամին լռեց աղատ երգեց,
Աղատ երգը քաջն է կցել. . .

«Ո՛ւր տեղ էիր, այ քաջ աղայ,
Երկինք, երկիր մայիլ են քեզ
Երնէ՛կ մօրդ, սրտոս աղայ,
Ինչո՞ւ չլինէր որդիս էլ մեծ. . .

«Մօր սիրան ինչպէս խորունկ ծով է,—
Մարդարիտ կայ—անխախտ հաւատ.
Քաջի գէմքը արեւով է՝
Ոտքի կ'եննես կեանքում ազատ. . .

«Քնիր, որդիս, անուշ որդիս,
Մայրը որդուն երգ է ասում,
Քամին լռեց քաջի ձայնից,—
Յաղթող քաջը տուն է դառնում». . .

ՀԱՍԱՐԱԿԱՑ ԽՈՒՄԲԸ (աշուղին).

Այսուհետեւ շուտ շուտ երգէ՝,
Մեզ խնդացուց քո երգը,
Նոր հղածից, լաւից երգէ՝,
Որ փարատուի մեր վերքը:

Անուշ ձայնը մարդու հոգին վառում է,
Երբ այդ ձայնը ուրախ բանից ասում է.
Մենք տխուր երգ շատ ենք լսել մեր կեանքում,
Տխրութիւնն էլ սահման ունի աշխարհում:

Զօրկ չունդուրին, երգի՛չ եղբայր,
Թո՛ղ մոռանանք ցաւ ու կիրք,
Շուտով կ'անցնի նեղութեան դար,
Բացուելու է պարզ երկինք.
Մէկ էլ երգէ՛, երգի՛չ եղբայր,
Քո ասածդ սիրեցինք. . .

1890. նոյեմբեր, Մոսկուա.

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ր Ի Ի Ն.

Մենք առաջ գնանք, մենք նորան խնդրենք, նորանն է հողը,
Մենք նորան ասենք. «եղբայր, դու ես մեր ուժն ու կողը,
Առանց քեզ չկայ երկրի զօրութիւնն յաջողութեան հետ,
Իսկ մենք ցոյց կուտանք քեզ մի ճանապարհ, որ շարժուես
այնտեղ:

«Ձայնիդ բարբառին արձագանք կը լինենք, մենք քեզ ձայն
կուտանք,
Մեր ձայնին դու էլ ձայն տուր ու եղի՛ր զօրեղ
արձագանք,—
Զլինէր ծովը՝ երկնի պատկերը երկրում չէր լինի,
Իսկ առանց երկինք ծովի պատկերը խիստ կը մռայլի:

«Լսում ենք երգդ, դու առանց ձնշուիլ բարձրացուր երգդ,
Մենք քո այդ երգից կը թափուենք, կը զգանք խփութեամբ
կեանքդ,
Ո՛հ, կ'անցնի այնժամ տխուր հնչեւնքը իրական երգիդ,
Կ'անցնի փորձանքը՝ որ այդպէս մահով կ'անգնել է
ճամբիդ»...

ՌԻԽՏԱԻՌՆԵՐ.

Թող շղթաների զօղանջը լսուի—

Խրոխտ հրաման գայ

Ու սոսկ բանտերի դուռը ճռնչայ,

Կասկածանքն աճի.—

Մենք չենք երկնչում,— երկաթէ սրտով

Առաջ կը քայլենք դէպի սրբավայր,

Մենք այդ չենք լսում, վեհ ու անխռով

Մեր ճամբան կ'երթանք՝ անկանդ, անդադար:

Թող մեզ գանդաշար դէպի դատ կանչեն

Ու խոստումներ տան,

Սրբազան կայծը տրորել ջանան,

Մեր միտքը ծաղրեն.—

Մենք չենք հաւատում,— մեր ճամբան բռնած,

Ինչպէս եկել ենք, նոյնպէս կը քայլենք—

Ծով, պահք, նեղութիւն աչքերս առած

Կ'երթանք հաւատով՝ սուրբ տեղին հասնենք...

Յ. ԿՈՍՏԱՆԵՍՆՅ.

1891. յունուար, Մոսկուա.

ՄԻ ԵՐԵՍ ՂԱՅՈՑ ՀՆԱԳՈՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(Սեպածե արձանագրութիւնների հիման վերայ).

Ա.

Հայոց ազգը, նայելով վերջին պատմական և համեմատական լեզուագիտութեան հետազոտութիւնների հետեանքներին, պատկանում է Կովկասեան ցեղի չնդիկ-Ճերոպական բաժանմունքին¹⁾. Նորա գոյութեան սկիզբը կորչում է ամենախոր հնութեան մէջ, այնպէս որ, կարելի է ասել, առանց սխալուելու, որ Հայոց ազգը աշխարհիս ամենահին ազգերից մէկն է. Նորա սկիզբն այնքան հին է, որ դժուար է, և մինչև անգամ հաւանականապէս ևս մինչև ցայսօր դեռ որոշուած չէ այն ժամանակամիջոցը, երբ նա առաջին անգամ հանդէս է դուրս գալիս պատմական ասպարիզում և գործում է, իբրև պատմական ազգութիւն. Հայերի գոյութեան պատմական ասպարիզում, մեզ հասած պատմական տեղեկութիւններին նայելով, Հայերին օտար Արմեն անունով միայն համարվում է 2490 տարի, որովհետև այդ անունը յիշվում է Դարեհ Վշնասպի այն սեպածե արձանագրութեան մէջ, որ գրուած է վեց չար Բրիստոսից առաջ²⁾. Բայց յայտնի է, որ Հայերը աւելի հին են, որովհետև նոցա անունը գտնվում է և Ասորեստանի Բրիստոսից ինը և տասներկու չար առաջ գտնուած

¹⁾ Язык, какъ явление природы и орудіе литературы. (Всёобщая Исторія Литературы Кавказа. Томъ пер., часть I.)

²⁾ Դարեհ Վշնասպի քեռագիր արձանագրութիւնը, որի մէջ յիշվում է Հայերի և Հայաստանի անունը, կոչվում է «Բիսումունեան», որովհետև գրուած է Բիսումուն կոչուած սարի վերայ: Բիսումուն սարը համանուն գիւղի հետ միասին գտնվում է Պարսկաստանի Քիրմանշահ քաղաքից ձգուող համանուն ճանապարհի վերայ:

արձանագրութիւնների, մէջ³⁾։ Միտ ղնելով Ասորեստանի այդ բեեռագիր արձանագրութիւններին, որոնք այժմ արդէն ճշտուած, կարգացուած և ըստանշան բովանդակութեամբ յայտնի են բոլոր լուսաւորեալ աշխարհին—, և հայաստանի զոյնպիսի բեեռագիր արձանագրութիւնների մօտաւոր և հաւանական բովանդակութեան, որովհետև նոքա դեռ մինչև ցայսօր ճշտութեամբ կարգացուած չեն⁴⁾, հայաստանը իւր հնագոյն պատմական շրջանում չէր կազմում մի ամբողջ, կազմակերպուած տէրութիւն։ Նա, ինչպէս և ուրիշ շատ հին ազգերի երկրներ իւրեանց նախնական ժամանակներում, բաժանւում էր շատ մանր մասերի, որոնցից իւրաքանչիւրը կազմում էր մի առանձին իշխանութիւն և կառավարւում էր առանձին իշխանով, որ կոչւում էր, հաւանական է ասել, նախարար։ Հնագոյն հայաստանի այդ բաժան բաժան մասերից կամ իշխանութիւններից յայտնի էին իւրեանց նշանակութեամբ վեցը, որոնք, նայելով այն մեծ պատմական դերին, որ խաղում էին նոքա հայաստանում, կոչւում էին և թագաւորութիւններ, յայտնի բան է, փոքրիկ թագաւորութիւններ, և նոցա իշխանները—թագաւորներ։ Այդ վեց մեծ իշխանութիւնները կամ թագաւորութիւնները սոքա էին՝ 1) Նայիրի կամ Նապրի, որ գտնւում էր Տիգրիս և Եփրատէս գետերի ափունքի մէջ տեղը, 2) Մաննա, որ գտնւում էր Վանայ լճի ափում, 3) Մուսասիր, որ գտնւում էր Վանայ լճից դէպի հիւսիս, 4) Մելիդ, որի տեղը դեռ որոշուած չէ, 5) Մելգիս, որ գտնւում էր այժմուայ Կարնոյ գաւառի տեղը և, վերջապէս, 6) Ուրատի կամ Արարտի, որ գտնւում էր Կուր և Արաքս գետերի մէջ տեղը, այժմուայ Այրարատում⁵⁾։

³⁾ «Очеркъ исторіи древней армянской литературы» Патканова. (Всеобщая исторія литературы Кориана. Томъ пер., часть первая.)

⁴⁾ Հայաստանում մինչև ցայսօր գտնուած սեպագէ արձանագրութիւնների թիւը համարւում է 60, որոնցից մի քանիսի գտնելու պատիւը պատկանում է Մեսրոփ արքեպիսկոպոս Սմբատեանին։ Արձանագրութիւններից նշանաւորները կոչւում են «Վանի արձանագրութիւններ», որովհետև գտնւում են Վանի շրջակայքի ապառաժների վերայ։

⁵⁾ «Ассирия при Саргунидахъ». (Древняя исторія востока В. А. Зайцева).

Բ.

Հնագոյն Հայաստանի վերոյիշեալ Թագաւորութիւնների պատմական կեանքից մեր ձեռքը ոչինչ չէ հասել. ինչ որ էլ հասել է, այդ ևս Հայկական աղբիւրներից չէ, այլ Ասորեստանցոց, որոնց Թագաւորները, ինքեանք գործող անձն լինելով, պէտք է կարծել, որ ամենայն ինչ արձանագրել են ի նպաստ իւրեանց։ Հայոց գործերի վերաբերեալ Ասորեստանի արձանագրութիւնները մեզ ներկայացնում են մի ամբողջ պատկեր արտաքին թշնամական յարաբերութեան Հայոց փոքր և Ասորեստանցոց մեծ և աշխարհակալ Թագաւորների մէջ, որից առաջ են եկել այն երկարատև և արիւնահեղ պատերազմները, որոնք, սկսուելով Ասորեստանի պետութեան առաջին շրջանից, շարունակվում են մինչև վերջը, այսինքն մինչև Ասորեստանի անկումն. Պատերազմի սկզբնապատճառը, յայտնի բան է, Հայերը չեն եղել, այլ Ասորեստանցիք, որովհետև դժուար է երևակայել, որ մի այնպիսի փոքր երկիր բաժան-բաժան իշխանութիւններով, ինչպիսին Հայաստանն է եղել այդ ժամանակ, համարձակուէր ինքնապլուս պատերազմ սկսել աշխարհակալ Ասորեստանի հետ։ Նոցա պատերազմների պատճառը զլիաւորապէս պէտք է որոնել այն աշխարհակալական ձգտումների մէջ, որ ունեցել և աշխատել են իրագործել հին ժամանակի բոլոր մեծամեծ ազգերը։ Պատմութեան անփոփոխ օրէնքների հիման վերայ ամենահին ժամանակներից մեծամեծ ազգերը, նպաստուելով այս կամ այն հանգամանքից, սկսում են զօրանալ, հասնում են ամենամեծ կարողութեան, տիրապետում և իշխում են բոլորի վերայ, իսկ յետոյ փոքր առ փոքր թուլանալով, ընկնում են, տեղի տալով մի ուրիշին, որ անցնելով նոյն իսկ տիրապետութեան շրջանները, ինչպէս և առաջինը, տեղի է տալիս մի երրորդ ազգի տիրապետութեան։ Այսպէս ահա անընդհատ կերպով պատմական ասպարէզ են դուրս գալիս ազգերը, հզօրանում են, ընկնում են և նորից հզօրանում են և շարունակում են ապրել աշխարհիս երեսին, մէկըմէկու փոխանակելով։ Հայաստանի և Ասորեստանի մէջ եղած պատերազմների ժամանակը այն միջոցն է, երբ Ասորեստանցիք, բռնելով հզօր նգիպտացիների տեղը, հզօրացել էին և, առլցուած աշխարհակալական ձգտումներով, աշխատում էին տարածել իւրեանց իշխա-

նութիւնը բոլոր Հին աշխարհի վերայ⁶⁾ Ասորեստանի այդ աշխարհակալական ձգտման յոժը առաջին անգամ, յայտնի բան է, պէտք է զգային այն երկրները, որոնք իւրեանց աշխարհագրական դիրքով մօտ էին հզօրացած տէրութեան, սահմանակից էին նորա երկրին: Հայաստանը, գտնուելով Ասորեստանի հիւսիսային սահմանների վերայ և նորանից մի որ և է դժուարամատոյց բնական սահմաններով չբաժանուելով, առաջինը եղաւ, որ ենթարկուեցաւ աշխարհակալների զէնքի զօրութեան: Պատերազմը տևեց, ինչպէս վերն ասացինք, շատ երկար և մղուեցաւ վերին աստիճանի յամառութեամբ, և թէպէտ հայերը, չունենալով այն յոժը, որ կարողանային այնպիսի տէրութեան ընդդիմանալ և, նամանաւանդ, պաշտպանուելով ահագին թշնամու գէմ բաժան-բաժան յոժերով, վերջ ի վերջոյ ստիպուած եղան խոնարհել և ընդունել բռնակալների լուծը, սակայն Ասորեստանցիք երբեք չկարողացան գլխովին նուաճել հայոց երկիրը և տիրել հայաստանին, հայերը աշխարհակալների լուծը ընդունելուց յետոյ չեն դադարում պատերազմելուց, յաճախակի ապստամբելով և փորձ փորձելով ձգել իւրեանց վերայից իշխողների անարգ լուծը, իշխողները ևս, զրդուած հայերի այդպիսի յամառութիւնից, վերին աստիճանի անագորոյն էին վարվում նոցա հետ, երբ ընկճում էին նոցա յաճախակի ապստամբութիւնները: Չէր մնում նեղութիւն, տանջանք, որ նոքա չթափէին խեղճ նուաճուածների գլխին. նոքա քանդում էին քաղաքները, այրում էին բնակարանները, գերում էին բնակիչներին, ահագին հարկերով ծանրաբեռնում էին ժողովուրդը, սպանում, գլխատում և խեղդամահ էին անում իշխաններին և թագաւորներին, կողոպտում էին գանձերը, սրբազան անօթները և մինչև անգամ աստուածների արձանները, բայց չնայելով այդ բոլոր տանջանքներին և չարաբանքներին, հայերի ապստամբութիւնները չէին վերջանում. բաւական էր միայն, որ իշխողները հեռանային հայաստանից, դարձեալ գրգռվում էր ալլատութեան ցանկութիւնը հայերի սրտում, դարձեալ բորբոքվում էր ապստամբութեան կրակը հայաստանում: Պատե-

⁶⁾ Ասորեստանի հզօրանալու ժամանակամիջոցը համարվում է Թուլ-լամ-Սբալասար Թագաւորի ժամանակը, որ Սասուր-Ռիսիսի կոչուած Թագաւորի որդին էր: *Перевод Ассирийское царство. (Древняя история востока В. А. Зайцева).*

բաղմը Հայերի և Ասորեստանցիների մէջ, նամանաւանդ խիստ և յամառ կերպարանք է ստանում, երբոր Ասորեստանի թագաւորները, կործանելով մէկգմէկու յետեից Նապրի, Մաննա, Մուսասիր և միւս Հայկական իշխանութիւնները, յարձակվում են Ուրարտի թագաւորութեան վերայ, որ, ինչպէս երևում է, Հայկական բոլոր իշխանութիւններից ամենամեծը և ամենահզօրն է եղել: Սաղմանասար Դ թագաւորը (857—822) առաջինն է լինում, որ, սկսելով պատերազմ Ուրարտացւոց հետ, անցնում է թշնամու սահմանը, բայց չկարողանալով նուաճել նոցա, վերադառնում է ունայն: Սաղմանասար Դ-ի սկսածը, առանց մի որ և է շօշափելի օգտի, շարունակում է Սաղմանասար Ե-ը (780—771) Թուկլաթ-Աբաղասսար Բ-ը (745—721), հետևելով իւր նախորդների օրինակին, նոյնպէս քանիցս անգամ արշաւանք է գործում Ուրարտացւոց թագաւորի վերայ, բայց պատահելով նոյն անյաջողութիւններին, որոնց պատահել էին երկու Սաղմանասարները, նոյնպէս չէ կարողանում մի վճռողական հարուած տալ Հայերին և հնազանդեցնել Ուրարտին իւր իշխանութեան: Սարգոն թագաւորը (721—704), իմանալով իւր նախորդների անյաջողութեան մասին և տեսնելով Ուրարտի յամառութիւնը, վճռում է ամենայն ձեռքից եկած միջոցները գործ դնելով, վերջ դնել և այդ վերջին Հայոց իշխանութեան գոյութեան, որ իւր փոքրիկ ղյօթերով այնքան ժամանակ դէմ դնելով Ասորեստանի ահեղ զօրութեան, կարողացել էր մինչև այդ ժամանակ պահպանել իւր անկախ գրութիւնը: Սակայն Սարգոնը իւր ցանկութեան ու զիտաւորութեան իրագործման արգելաւիժ և արժանաւոր հակառակորդ իւրեան գտնում է Ուրարտի թագաւոր Ուրասային, որ, մի քաջագին, եռանդուն և հմուտ մարդ լինելով, շատ գեղեցիկ հասկացել էր, որ Ուրարտին միայնակ, իւր փոքր ղյօթերով չէ կարող երկար դիմանալ Ասորեստանի հզօր հրոսակներին, և առաջ թէ յետոյ պէտք է ընկնի. նա հասկանում էր Հայաստանի թուլութեան պատճառը, որ, ինչպէս վերն յիշեցինք, կայանում էր նորա բաժան-բաժան եղած գրութեան մէջ, և աշխատում էր ամենայն տեսակ այդ վնասակար և կորստաբեր գրութեան առաջն առնել: Նա հրաւէր է ուղարկում Հայկական բոլոր իշխանութիւններին և համոզում է որին սիրով, որին ուժով, գալ, միանալ և միասին, իւր գրօջանկի տակ, ընդհանուր ղյօթերով կռուել Սարգոնի հետ, որ, ինչպէս նոքա լաւ հասկացել էին, վճռել էր

վերջ դնել հայոց ազատութեան գործին, փոխանակելով նոցա ազատութիւնը զերութեան: Կարճ ժամանակում կազմվում է մի հայկական դաշնակցութիւն Ուրարտի Ուրսա, Մաննայի Ուսուն, Մելլիսի Բագադատի, Մուսասիրի Ուրսոնս և Վանի իշխանի մէջ, որոնք, իւրեանց գլուխ ընտրելով Ուրսային, միացնում են իւրեանց ղոժերը և, այդպիսով մի ընդհանուր զօրք կազմելով, սկսում են կանոնաւոր կերպով պատերազմել Ասորեստանցւոց դէմ, որ շարունակվում է մինչև 714 թ. Ք. առաջ, երբոր Սարգոնը, ազատուելով ուրիշ պատերազմներից, իւր բոլոր զօրութեամբ մտնում է հայաստան և բռնում է, վերջապէս, Ուրարտին: Ուրսան, տեսնելով սիրելի գործի անյաջողութիւնը և իւր դառն ու երկար աշխատանքի ապարդիւնութիւնը, վհատում է և, լաւ համարելով մեռնել, քան թէ տեսնել իւր երկրի գերութիւնը, ինքը սպանում է իւրեան դաշոյնի հարուածով: Քաջ թագաւորի մահից յետոյ, նորա յաջորդ Արգեստը, թէև բաւականին յաջողութեամբ դեռ մի քանի ժամանակ ևս կարողանում է շարունակել պատերազմական գործողութիւնները, բայց վերջի վերջոյ նա ևս յաղթվում է և հայաստանը ստիպուած է լինում գլուխ խոնարհեցնել Ասորեստանի առաջ, Սարգոնը, գլուխելով հայոց երկարատե պատերազմներից, վերին աստիճանի խստութեամբ է վարվում յաղթուածների հետ. նա աւերում է հայկական իշխանութիւնների քաղաքներից՝ 8 քաղաք, 55 բերդաքաղաք, 11 ամրոց. գերում է 4450 հոգի, որոնց մէջ 250 հոգին միայն թագաւորական ցեղից էին. կոլոպտում է պալատների գանձերը, տաճարների սրբազան անօթները. յափշտակում է Մուսասիրի հալդի և Բագաբարդա կոչուած չաստուածների արձանները և մորթեղերծ է անում Մելլիսի Բագադատի թագաւորին: Այդ ընդհանուր աւերմունքի, սպանութեան և կոտորածի մէջ միայն ազատվում է Մաննայի Ուլսուն թագաւորը, որ, յաղթուելով, նախ փախչում, ամրանում է բարձր լեռների մէջ, իսկ յետոյ լսելով Սարգոնի յաղթութիւնների մասին, գալիս է և աղաչանքով ներումն խնդրելով բռնակալից, նորից հաստատվում է իւր իշխանութեան մէջ, հարկ տալու պայմանով¹⁾: Բայց սորանով չէ վերջանում հայերի դիմադրութիւնը Ասորեստանցւոց,

¹⁾ «Ассирия при Саргунидах». Стр. 161—164. (Древняя история востока Зайцева.)

չէ վերջանում մաքառումն մէկի համար անկախութիւն ձեռք բերելու նպատակով, միւսի — աշխարհակալութեան համար: Ծիշտ է, երկու դրացի ազգերի մէջ եղած թշնամական յարաբերութիւնը այլ ևս առաջուայ պէս խիստ և յամառ պատերազմներով չէ արտայայտւում, բայց յաճախակի ապստամբութիւնները անընդհատ շարունակվում են հայաստանում մինչև Ասորեստանի ընկնելը, միշտ անհանգիստ անելով, միշտ գրաւելով աշխարհակալների ուշադրութիւնը դէպի հիւսիս-արեւելեան սահմանները:

Գ.

Պատմութիւնը, որ գլխաւորապէս զբաղվում է ազգերի ներքին և քաղաքական կեանքի ուսումնասիրութեամբ, նոցա յարաբերութեան և միմեանց վերայ ունեցած ազդեցութեան հետազոտութեամբ, երկու ազգերի յարաբերութեան մէջ համարեա միշտ նկատում է երկու կողմն՝ բացասական և դրական⁸⁾: Ազգերի յարաբերութեան բացասական կողմն համարվում է այն, որ ազգերից մէկը աշխատում է զրկել միւսին ազատութիւնից, հնազանդեցնելով նորան իւր կամքին և իշխելով նորա վերայ քաղաքականապէս: Յարաբերութեան այդ կողմն բացասական է, որովհետեւ գործում է ի վնաս միւսին, խլելով նորանից այն, ինչ որ սեփական է նորան, ինչ որ նուիրական է նորա համար, բացասելով նորա մէջ այն, ինչ որ ինքը առատութեամբ վայելում է: Դրական կողմն այն է, որ մէկ ազգ, ձեռք բերելով իշխանութիւն միւսի վերայ, ենթարկելով նորան իւր ազդեցութեան, տալիս է նորան իւր ունեցած քաղաքակրթութիւնը, մաս-

⁸⁾ Հայաստանին տիրապետող ազգերից բացասական և դրական ազդեցութիւն ունեցել են Հայերի վերայ, բացի Ասորեստանցիներից, Պարսիկները, Բիւղանդացիք և Արարացիք. իսկ միւս բազմամիւ ազգերը և ցեղերը՝ Սելջուկները, Մոնղոլ-Թաթարները, Ուզբէկները, Գարա-կոյնլու և Ակկոյնլու թուրքմէնները, Օսմանցիք և ուրիշները, որոնք մէկգմէկու յետից արշաւել են Հայաստան և կարծ թէ երկար ժամանակամիջոց տիրել են նորան, ինքեանք ևս խուժադուժ և բարբարոս լինելով, ունեցել են միայն բացասական ազդեցութիւն, տուել են նրաւձուձ Հայերին միայն իւրեանց վայրենի և քաղաքակրթութիւնից բոլորէ յատկութիւնները:

նակից է անում՝ նորան իւր բոլոր լաւ մտաւոր և բարոյական յատկութիւններին, Պատմութեան այս տեսակէտից նայելով Ստորեստանցւոց և Հայերի յարաբերութեան վերայ, մենք կը տեսնենք, որ Ստորեստանցւոց յարաբերութիւնը դէպի Հայերը և Հայաստանը ունեցել է նոյնպէս իւր բացասական և դրական կողմերն: Ստորեստանը, զանազան պատմական Հանգամանքներից հզօրանալով, առջվում է աշխարհակալական ձգտումներով և սկսում է տարածել իւր իշխանութիւնը դրացի և հեռաւոր երկրների վերայ: Հայաստանը, իբրեւ դրացի երկիր, շատ կանուխ է ենթարկւում հզօր աշխարհակալի աւարառութեան. սկսվում է մի երկարատեւ և յամառ պատերազմ, յաղթանակը մնում է հզօրի կողմը. Հայերը զրկվում են անկախութիւնից և ազատ քաղաքական կեանքից, ընդունելով իւրեանց վերայ օտարի լուծը, թէև, ինչպէս վերն յիշեցինք, նոքա երբեք չեն դադարում աշխատել զէնքի զօրութեամբ յետ բերելու իւրեանց կորցրածը: Այդ ահա Ստորեստանցւոց դէպի Հայերը ունեցած յարաբերութեան բացասական կողմն է: Ստորեստանը, հզօրանալով նիւթակա- նապէս, հզօրանում է և բարոյապէս. նա, ինչպէս պինուորական և պատերազմական ոյժի կողմից, բռնում է նգիպտոսի տեղը, նոյնպէս և քաղաքակրթութեան կողմից փոխանակում է Փարս- լոնների հայրենիքը. նորա մէջ զարգանում է արուեստն ու գի- տութիւնը. նինուէն յաջողութեամբ սկսում է մրցել Մեմփիսի և Թերբի հետ: Հայերը, չնայելով այն թշնամական յարաբերու- թեան, որ նոքա ունէին դէպի Ստորեստանցիք, շուտով ենթարկ- վում է նոցա քաղաքակրթութեան ազդեցութեան, ընդունում՝ են զարգացման բարձր աստիճանի հասած նինուէացւոց կրթու- թիւնը, որից և առաջ է գալիս այն հանգամանքը, որ հայաստա նում ևս այդ խորին հնութեան ժամանակները սկիզբն է դրվում՝ Հայերի կրթութեան գործին⁹⁾: Նինուէի լեզուն գործնական է դառնում՝ հայոց թագաւորների և իշխանների պալատներում. նոցա արքունեաց սարքն ու կարքը մտնում է հայոց իշխանների ապա- րանքները, նոցա տէրութեան կազմակերպութեան ձևն ընդհանրա-

⁹⁾ Հայերի բնածին յատկութիւններից մէկն էլ այն է, որ նոքա շատ շուտով ընդունում են օտարների քաղաքակրթութիւնը, բայց դժբաղա- րար նոքա օտարների յաւ կողմերի հետ միասին չաւտ շուտով ընդու- նում են և նոցա վստ ազգային յատկութիւնները:

նում է Հայաստանում: Ասորեստանցւոց սովորութիւնները, նոցա կրօնական հայեացքները, աստուածապաշտութեան ձեւը ևս առանց աղբեցութեան չեն մնում՝ հայերի սովորութիւնների և աստուածապաշտութեան ձևի վերայ. նոցա սեպածե գիրն ու գրականութիւնը, նոցա դիտութիւնն ու ճարտարապետական արուեստը լիովին տեղափոխւում են Հայաստան: Ժիշտ է, սկզբում այդ բոլորը Հայաստանում կատարւում է փոխառութեամբ, մուրացածոյ և նմանողութեամբ. հայերը ուղղակի ընդունում են սեպածե գիրը և, բերել տալով Ասորեստանից դպիրներ, նոցա ձեռքով ծածկում են բերդերի, քաղաքների պարիսպները սեպածե արձանագրութիւններով¹⁰). նոքա բերել են տալիս Ասորեստանից ճարտարապետներ, գործաւորներ ու արհեստաւորներ, որոնց ձեռքով զարդարում են իւրեանց ապարանքները ու պալատները, շինում են իւրեանց ամրոցները և քաղաքները, բայց շուտով հայերը իւրեանց բնածին ընդունակութեամբ այդ փոխուած քաղաքակրթութեան բոլոր ձևերը մշակում են, փոխում են, տալով նոցա իւրեանց ազգային գոյնն, հոգին ու առանձնայատկութիւնները, ազգայնացնում են նոցա: Ասորեստանի դպիրներին յաջորդում են շուտով հայ դպիրներ, Ասորեստանի ճարտարապետների տեղ բռնում են հայ ճարտարապետներ. սեպածե գիրը փոխւում է և ստանում է ուրիշ թէ՛ կարդալու և թէ՛ գրելու եղանակ, ինչպէս այդ կարելի է տեսնել մինչև ցայսօր դեռ հայաստանում պահպանուած սեպածե արձանագրութիւնից, որի թէ՛ գրելու և թէ՛ կարդալու ձեւը զանազանւում է Ասորեստանում և Պարսկաստանում՝ քանուած այդ տեսակ գրութիւններից¹¹): Ահա՛ Ասորեստանի այս

10) Ասորեստանի քաղաքակրթութիւնը ընդունելու և Հայաստանում տարածելու զործում մեծ դեր է խաղում, նամանաւոր, Ուրարտի Բելիդուր Ա Թագաւորը: (Древняя история востока Захичева).

11) Հայաստանի և Ասորեստանի ու Պարսկաստանի սեպածե արձանագրութիւնների գրելու ու կարդալու եղանակի մէջ եղած զանազանութիւնը երևում է նորանից, որ այն այբուրէնը, որով ներկայումս յաջողութեամբ կարդացվում են Ասորեստանի և Պարսկաստանի արձանագրութիւնները, չէ յարմարվում Հայոց արձանագրութիւններին, չէ տալիս մեզ նոցա կարդալու բանալին: Դոնէ, մինչև ցայսօր դեռ զիտնականների ջանքը՝ կարդալ Հայոց արձանագրութիւնները նոյն իսկ եղանակով, չէ ունեցել յաջողութիւն: Դիտարարութիւնը, որ ներկայանում է

բարերար ազդեցութիւնը հայոց սկզբնական կրթութեան գործի վերաբերութեամբ կազմում է նորա գէպի հայերը ունեցած յարաբերութեան գրական կողմն:

Ե. ՇԱՀԱԶԻԶ.

գիտնականներին, սեպածև արձանագրութիւնները կարդալու ժամանակ, կազմում է իմանալ, ինչ լեզուով են գրուած արձանագրութիւնները: Հանգուցեալ գիտնական Բ. Պատկանեանը, որ շատ աշխատանք է գործ դրել այդ արձանագրութիւնները կարդալու համար, իւր « Վանի արձանագրութիւններ » վերտառութեամբ գրուածքի մէջ, գալիս է մի դարմանալի եզրակացութեան՝ որ նոքա գրուած են Վրացուց լեզուով:

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՍՔ ԹԷՌԴՈՍԻԱՅԻ (ՎԱՖԱՅԻ) ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ.

Գիւղօրայք, ավանք, դաշտք և արաօրայք,
Քաղաքք մարդաշատք, շէնք և վանօրայք,
Ո՛ր էք, ո՛ւր հիմիկ, ինչո՞ւ շուտ կորաք.
Ո՛վ ձեզ կործանեց, ո՞ր ձեռք վայրակ:

Ի ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ.

Մի սարսափելի տխուր և ամայի պատկեր է ներկայացնում՝
Ղրիմի արևելեան ափը: Սա այն երկիրն է, ուր մի ժամանակ
ահագին հայկական դաղձականութիւն էր գտնուում, որտեղ ծաղ-
կած էր հայերի վաճառականութիւնը Խալաթցոյ հետ, որ, հայի
շատութեան պատճառով, Armenia maritima էր կոչուում Եւրո-
պացի պատմաբաններին:

Ամենահին հայոց բնակութեան տեղն Թէոդոսիան կամ Կաֆան
եղաւ, ուր գտնուում էին հայեր, դեռ Սնիի կործանումից առաջ:
Սորա վաճառականութեան նպատակով եկել էին շատ առաջ, և
մինչև անգամ ունէին մի եկեղեցի սուրբ Սարգսի անունով: Այս
երևում է սուրբ Սարգիս եկեղեցւոյ արձանագրութիւններին,
որոնցից շատերը կորցուած են և միայն մինը մնացել է եկեղեց-
ւոյ պարսպի գլխաւոր դռան վրայ: Այս արձանագրութիւնը,
բարձրութեան պատճառով, դժուարութեամբ է կարդացուում:
Նոյնը՝ այսինքն սուրբ Սարգսի եկեղեցւոյ՝ Անույ գլխաւոր դաղ-
ձականութիւններին առաջ լինելը վկայում են Քէֆէցիներին:

շատերը, որոնք տեսել են շատ հին արձանագրութիւններ և լսել են ծերերից:

Հայերի գաղթականութիւնը դէպի Ղրիմ մի ժամանակ եղած է: Այս գաղթականութիւնը միայն Աթաբէրխանի վերայով եկած և զպշաղու խանութեան մէջ կտոր ժամանակ բնակուած հայերի թւով սահմանափակուած է: Կ'երևի, որ հայերը հետզհետէ քիչ քիչ սկսել են գաղթել Ղրիմ հայաստանի զանազան գաւառներէ, ուր որ մուտք է գործել տաճիկը: Եթէ միայն Անեցիք լինէին Ղրիմի բնակիչները, այն տարբերութիւնը արտասանութեան և բառերի գրութեան մէջ, որ երևում է միևնոյն դարուն պատկանող արձանագրութիւններում, նկատելի չէր լինի. մինչդեռ այդ նկատում է և ցոյց է տալիս Ղրիմի հայերի՝ հայաստանի զանազան գաւառներին պատկանելը և կամ տարբեր ժամանակներ գաղթելը: Սկսած Թէոդոսիայից մինչև հին Ղրիմը և ապա հին Ղրիմից մինչև Սբ. Խաչ և Սբ. Փրկիչ վանքերը մի մեծ բնակութեան տեղ է երևում. հայերը բնակուում էին ծովի ափին և երկրի ներսը մտած չէին: Ամեն մի տեղ աչքի են ընկնում աւերակներ թէ եկեղեցիների, թէ ջրհորների, թէ մասնաւոր տների և այլն: Այս աւերակները կրում են միայն հայ արձանագրութիւններ. մինչդեռ և ձենովացիք բնակուել են այնտեղ երկար ժամանակ և մեծ թւով, նոցա հետքերը համեմատաբար քիչ են և արձանագրութիւններ համարեա չկան: Ղրիմի բոլոր աւերակները, քարերի տաշուածքները, զարդերը յիշեցնում են Անիի աւերակները:

Եթէ մոռնաք Թէոդոսիայի Կարանտին կոչուած թաղը, իսկոյն կը յիշէք Անիի աւերակները, Իսկապէս այժմեան Կարանտինը եղել է բուն հայկական Կաֆան և բաժանուած է եղել ձենովացոց մասից ահագին սիրուն պարսպով:

Հայերը, իրենց սովորութեան համեմատ, շինել են Ղրիմում բազմաթիւ եկեղեցիներ, վանքեր և ջրանցքներ: Միայն Կաֆայում հայերը ունեցել են 45 եկեղեցի, թող հին Ղրիմի եկեղեցիները: Բուն հայկական մասում եղել է 28 եկեղեցի, իսկ Խաղացոց մասում 17 եկեղեցի: Վերջին ժամանակները, Խաղացիների Ղրիմից հեռանալուց յետոյ, Խաղացիների եկեղեցիները անցել են հայոց ձեռքը, իսկ 1331 թուին, երբ եկան տաճիկները (յիշատակարանիս համեմատ), նոքա խլեցին հայերի ձեռքից շատ եկեղեցիներ և մզկիթ արին: Այժմեան ուռտաց մայր տաճարը եղել է հայոց եկեղեցի

(Սբ. Աստուածածին). տաճիկները արել էին մզկիթ և ուսաց տիրապետութիւնը հաստատուելուց յետոյ՝ դարձրած է ուսաց մայր եկեղեցի*).

Եկեղեցիների մեծ մասը աւերակներ են ներկայացնում. այսօր շատերը հիմնապէս կորած են և տեղը շինուած են մասնաւոր մարդոց տներ. շատերը դարձրած են քամու ջրաղացներ կամ՝ զօրքի պահեստի շտեմարաններ: Սբ. Նիկողայոս եկեղեցին հայոց, շինուած հռովմէական ճաշակով, որ եղել է ձենովացիների եկեղեցիներից մինը, այժմ թանգարան է դարձրած և կիսում գտնուում է ուսաց Սբ. Նիկողայոս եկեղեցին: Բերդի Սբ. Կարապետը, զարգարուած խեցիներից շինուած պատկերներով և գեղեցիկ հայ արձանագրութիւններով, դարձրած է ուս եկեղեցի, յանուն սրբուհւոյն Վառվառեայ. և այլն և այլն:

Նոյն աւերակ դրութեան մէջ է եղած մինչև 1888 թիւը և հին հայոց մայր տաճարը, Սբ. Սարգիսը, բայց հիմա գեղեցիկ կերպով վերանորոգուած է**) (միմիայն կէսը. միւս կէսը բոլորովին ոչնչացրած է: Պէտք է ասել, որ Ղրիմի եկեղեցիների մեծ մասը բաղկացած է երկու համարեա հաւասար կիսերից, իրարմէ բաժանած պատերով: Խորանի մօտիկ մասը եղել է, ասում են, բուն տաճարը. իսկ աւելի հեռաւոր մասը եղել է գաւիթը, ուր կանգնած են եղել ապաշխարողները և այն օրուան պատարագին չհաղորդուածները) Խորէն ծ. վարդապետ Ստեփանէի աշխատասիրութեամբ, Պատուելի և եռանդով լի հայր սուրբը կարողացել է բաւականին մեծ գումար ժողովել և վերանորոգել այս հինաւորաց հայկական սրբավայրը: Նոյնպիսի աւերակ դրութեան մէջ եղել է և լերան վերայ գտնուած Յովակիմայ և Աննայի եկեղեցին, որ վերանորոգել է հանգուցեալ սրբազան Գ. Այվազեանը: Անցեալ դարու 28 կանգուն եկեղեցիներից այսօր մնացած են միայն՝ սբ. Սարգիսը, սբ. Հրեշտակապետ, սբ. Յովակիմ և Աննա և սբ. Գէորգ, Տեղիս ժողովուրդը հովւում է մի ծերունի, դժից ընկած քահանայ և ժողովուրդը ցանկանում է ունենալ մի ու-

*) Այստեղ գտնվում է Յ. Այվազովսքիի գեղեցիկ պատկերը, որ ներկայացնում է Քրիստոսի ջրի երեսին ման գալը:

**) Այվազովսքին նուիրել է եկեղեցուն մի փոքրիկ աննշան պատկեր:

րիշ, աւելի կրթուած, և աւելի գործունեայ. սակայն հոգևոր իշխանութիւնը, օգուտ քաղելով Ղրիմի վանքապատկան կալուածներէ դրամական արդիւնքից, հոգ չէ տանում իրեն յանձնուած ծուխին, և Ղրիմից առած արդիւնքի մի մասը գոնեա չէ նուիրում քահանայի ապահովութեան համար, լաւ տեսնելով, որ ժողովուրդը աղքատ է. նոյնը, ինչ որ ասացի Կաֆայի եկեղեցիներէ մասին, կատարուել է և չին Ղրիմ քաղաքում. այստեղ նոյնպէս եկեղեցիներէ մեծ մասը աւերակներ են և կամ դարձրած ուրիշ դասանութեանց տաճարներ:

Գեղեցիկ պատկեր է ներկայացնում չին Ղրիմի Սբ. Խաչ վանքը իւր բնական դիրքով և գեղեցիկ անտառով, որ ծածկում է նորա շրջակայքի բոլոր լեռները: Վանքի շինութիւնները համարեա կիսաւեր են և նորա մասին հոգ տանող չկայ: Փառք և պատիւ Խորէն վարդապետ Ստեփանէին, որ իւր սակաւ միջոցներով կարողացել է բարւոյքել վանքի առաջուան անխախտելի դրութիւնը: Նա մաքրել է վանքը, նա շինել է նոր պատշգամբներ՝ առաջուայ խարխուլ պատշգամբների տեղ, և վերջապէս այն անտառներէ՝ չին Ղրիմից դէպի վանք տանող ճանապարհը, որ շատերին յայտնի էր և որտեղից միայն եղան սայլերով և մեծ դժուարութիւններով կարելի էր անցնել, այժմ Խորէն վ. շնորհիւ դարձել է մի գեղեցիկ, լայն և հարթ ճանապարհ, Երանի թէ հ. Խորէնի օրինակին շատերը հետևէին, Ինչպէս որ հայերը գաղթել են զանազան ժամանակներ Ղրիմ, նոյնպէս էլ Ղրիմի հայ ժողովուրդը զանազան ժամանակ սակաւ առ սակաւ սկսել է թողնել Տաւրիկեան թերակղզւոյ արևելեան ափը և գնացել ուրիշ տեղեր: Սակայն, Ղրիմից դուրս եկած գաղթականութիւններից երկուսը աւելի նշանաւոր եղած են իւր թւով: Առաջին մեծ գաղթականութիւնը եղել է դէպի Լեհաստան և Տրանսիլվանիա. դորա պատճառը եղել են թալթարները, որոնք ձգելով Ասիան, եկել են Ղրիմ: հայերը կարողացած չեն տանել Տաճկաց բարբարոսութիւնը, Երկրորդը՝ նոյնպէս բաղմաթիւ, եղել է նոր Նախիջևանի գաղթականութիւնը, որ իւր վերջին հարուածն է տուել Ղրիմի հայ գաղթականութեան և խալառ ամայացրել է երկիրը: Այս գաղթականութեան պատճառները մութ են շատերիս աչքում, վասն զի, թէև կան ասողներ, որ դարձեալ այստեղ էլ տաճկաց բարբարոսութիւնը, նեղելով հայերին, գաղթել է տուել նոցա, սակայն պարզ երևում է, որ տաճիկները թոյլ

եղած են ժԸ դարու վերջին և ուսաց տիրապետութիւնը այն ժամանակ սկսել է հղօրանալ և Ղրիմի խաների նշանակութիւնը ոչնչացնել, ուրեմն, տաճկաց հայերի՝ բարբարոսութիւնից փախչելու մասին խօսել աւելորդ է:

Ինչպէս ասացի, բացի այս երկու մեծ գաղթականութիւններից, մանր գաղթականութիւններ եղել են՝ ոմանք գէպի թերակղզւոյ միջին մասը, ոմանք գէպի Ռուսաստանի ուրիշ հարաւային քաղաքները օր. Աքերման, Գրիգորիոպոլիս և այլն, Ամեն մի գաղթականութիւն, զուրս գալով Ղրիմից, տարել է իւր հետ եկեղեցիների սպասը, ձեռագիր աւետարանները, զբեստները և մինչև անգամ՝ եկեղեցիների դռները: Մինչդեռ պէտք է ասել, այստեսակ բաներով հարուստ է եղել Ղրիմի ժողովուրդը: Նոր Նախիջևանում՝ շատ ընտիր ձեռագիրներ կարելի է տեսնել, որոնք բերուած են Ղրիմից. կան նոյնպէս մի քանի հատ շատ հին պատկերներ հայկական վրձինի պատկանող: Արմցւոց ասելով, շատ իրեղէններ և նամանաւանդ ձեռագիրներ տարել են Վենետիկ Ղրիմի հայ կաթողիկոսների վարդապետները, ժողովելով սորանից նորանից, գնելով և այլն:

Անիից բերուած գեղեցիկ երկրիեղկեայ արձանագրութիւններով ծածկուած դռներ վերջին ժամանակներս ուղարկուեցան Ղրիմից Պետերբուրգի թանգարանը: Ղրիմի հայ ժողովուրդը թւով սակաւ լինելով և միջոցներով աղքատ, հետաքրքիր եղած է իւր հնութիւններին և թոյլ է տուել շատերին, մինչև անգամ մասնաւոր մարդոց, ցրուել իւր հնութիւնները. այնպէս որ այսօր Ղրիմի եկեղեցիներում անկարելի է գտնել մի որ և է ձեռագիր կամ մի հինաւուրց առարկայ: Ես շատ հարցրի և փնտռեցի, բայց ոչինչ չգտայ բացի մի ձեռագրից, այն էլ վերջին ժամանակներիս, որ գտնուում է Թեոֆոսիոյ տէր Մարտիրոս քահանայ Տէր-Դաւթանի մօտ: Գիրքը մեծ հատոր է և պարունակում է իւր մէջ զանազան ազգերի պատմութիւններից զրոյցներ, առասպելներ, հեքիաթի նման պատմութիւններ, խրատներ և այլն: Հետաքրքիր է միայն մի պատմութիւն Երուսաղէմայ հայերի և յոյների մէջ եղած կռուի մասին ծռաղատկի առթիւ, մի յիշատակարան Փիլիպպոս կաթողիկոսի օրով եղած էջմիածնի զանգակատան վերանորոգման մասին, և մի քանի յիշատակարաններ սկսուած Անի քաղաքի կործանումից և հասցրած մինչև Ղրիմի գաղթականութիւնը: Այս գրքից կ'առաջարկեմ ընթերցողներիս այն, ինչ որ

կըվերաբերի Ղրիմին, մի կողմ՝ Թուրքերէն միւս պատմութիւնները, Նոյնպէս կ'առաջարկեմ և Թէոդոսիոյ եկեղեցիների արձանագրութիւնները, որոնցից շատերը կորած են առանց հետեանքի և շատերն էլ անշուշտ պիտի կորչին, կամ զանազան ամբարների, ջրաղացների, արտոտարների, պատերի զարդ պիտի լինին, ինչպէս որ այժմ են*):

ԳԻՐՔՑ ԸՅՍ ԿԱԶԻ ՊԱՏՄԵԳԻՐՔ.

Ի հայրապետութիւն սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի Ղուկաս սրբաշնասուրբ կաթողիկոսի ընդհատաց Ամենայն երկրի եղեալ հայոց Առաջնորդ սրբազան Յովսէփ Արքեպիսկոպոսի 1787

Անպիտան Մարտիրոս երէց Ավետիքով գրեցաւ նորաշէն Նախիջևան:

Պատմութիւն Անի քաղաքի. (Օհաննէս վարդապետ Օպուղի Անի գալն և այլն և այլն.)

« Եւ այնպէս լինելոյ վերջն անկարծակի էջ սաստիկ բարկութիւն Աստուծոյ և ըսկաւ քաղաքն շարժիլ և տապալիլ պարտաճըն և զայն տեսեալ ամենայն որ ըստէպ ընթացմամբ փոյթ բուռն հարեալ ի ձիւոց ընտանեաց և զաւակաց իւրեանց և տարադէպ եղեալ վըտարեցան Թողելով գ.քաղաքն (Անի) եկեղեցիս ոսկեզօծ պալատըս ծաղկաւէտ դաշտըս իւրեանց որպէս փախստական և կէսքն ճընեալ գընացին ի ծուղա կէսքն առ եղերքն կասպիական ծովուն ոմանք վան և այլք սիս. իսկ այնք որ անցին ընդ ծովըն կասպից գընացեալ յարեցան նետողաց զոր Թաթար անուանին և առեալ հրաման ի Թաթար զանէն բընակէին ետի սարայ կոչեցեալ վայրի որ է մերձ աժտէրիւանու եւ ետ ոչ բազում ամաց զուգվեալ ի նետողաց դժնեայս բարոյ ազգայն դեսպան յղեցին ի Կաֆայ առ լատին իշխանն որ էր ի մէջ միջնաբերդի

*) Շնորհակալութիւնս կըլայտնեմ Թէոդոսիոյ եկեղեցիների երեսփոխան մեծ, պ. Լազարեանին, որ օգնեց ինձ իւր կարողացածի չափ եկեղեցիների տեղերը ցոյց տալու:

զոր Ֆրւանկի սար ասին Եւ ուխտ եղեալ ընդ իշխանին հաստատապէս չուվեալ քան (գան) ի Կաֆայ և ոմանք ի Ղըրիմ լեռնոյ միջի մի կողմը աղըումը ասեն մի կողմն միխայելի օպան մերձ սբ խաչ վանքին, և այլք անցեալք գընացին ի տունն լեհաց որ ասի յոմանց թէ ու տունք էին ճոխք և փարթամք և ետ ժամանակաց ինչ դարձան երկայ բնակութիւն և փըշացան աղօթիւք սբ լուսաւորչին իսկ նորա որք մընացին ի ներքոյ իշխանութեան օսմանցոց և պարսից և միաբանութիւն ողորմութեան տեառն են ճոխք և փառազարդք հոգւով և մարմնով իսկ որք մընացին ի Կաֆան ըսկսան շինել եկեղեցիք վանօրայք բայց ամենեքեան ոչ կարացին ի միջոյ բերդին շինել վասն փոքրութեան ժգ դուրսը մնաց իթ եկեղեցի ներսը. Եւ ազգըն նետողաց ըստ ընիկ սովորութեանց իւրեանց գային գաղտաբար գողանային զլուսորս զըստերս տարեալ վաճառէին. յորժամ տեսին մեր ազնեայքն կրկին դաշն եղին ըստ լատինին հրաման առին վասն ինքեանց նոր պարիսպ բերդ շինել մարդոյս կեօրէքար ձրգեցին ոմանց ծ արապայ ոմանց ճ ոմանց իե. անկի մնաց քաղաքն խարճ լինէինը քարըն քանիյ ընկալ ասէին լղ ամ գ ամիս ժգ օրէն լըմընցեր է բերթը և ետ ինչ ժամանակաց էառ տաճիկ ազն եղև սկիզբն գալոյն իւրեանց ի Կաֆայ թվին հայոց էձՁ ին իսկ փրկչին ՌԳՃԼԱ ին:

Եւ չարացան տաճիկ ազն ըսկսեցին եկեղեցի առնել և մղկիթ շինել խե եկեղեցիէն մընաց քրիստոնէից ձեռքը իթ եկեղեցի որ է այսոքիք. . . .

Սբ. Սարգիս, հրեշտակապետ, սբ. Նիկողոս, սբ. Յակովբ, սբ. Խաչ, սբ. Լուսաւորիչ, սբ. Յարութիւն, Սան Փեթրօ, սբ. Աստուածածին, սբ. Օքսէնտ, սբ. Նիկողոս, սբ. Ահարոն, սբ. Խունկ (Ղունկիանոս?), սբ. Մինաս, սբ. Օհաննէս, սբ. Ըստեբանոս, սբ. Ուանէս, սբ. համբարձում, սբ. Քէվորդ քաշտի, սբ. Աննայ, սբ. Թէոդորոս, սբ. Գէւորգ, սբ. Սիմէոն, սբ. Սիմէոն ներսինը, սբ. Աստուածածին խօճին, սբ. Առաքեալ, սբ. ուրբատ, սբ. Նրորդութիւն, սբ. Աստուածածին կօլինը. օսմանցիկ թագաւորն այսքան մաւխաթտէ խնդրեաց տարոց տարի կուտայինք ամեն եկեղեցւոյ իւր կարողութեամբն:

Սբ. սբ. Սարգիս 19 ոսկի, հրեշտ. 8 ոսկի. Նիկողոս 2 ոսկի. սբ. յակուբ 3 ոսկի. Խաչ 2 ոսկի. լուսաւորիչ 8 ոսկի. սբ. յարութիւն 10 ոս. սանիթթրօ 1 ոս. Ածածին 5. Օգսէնտ 4 ոս.

1 զռչ. ս. Նիկող 3 ոս. $\frac{1}{2}$ զռչ. և ահրոն 1 ֆլորի. խունկ սր. մենասօփը 9 ոսկի. սր. օհանէս 10 ֆլորի. ստեփանոս 5 ֆլ. սր. օվանէս 4 ֆլ. 1 զռչ. համբարձում 5 ֆլ. 1 զռչ. քաշոտ սր. Աննայ 6 ֆլ. սր. Թորոս 5 ֆլ. 1 զռչ. սր. Գէորգ 4 ֆլ. սր. Սիմէօն 2 ֆլ. ներսի սր. Սիմէօն 4 ֆլ. խօճի ածածին 10. առաքել 8 ֆլ. ու ուրբաթ 4 ֆլ. Նորդուլիւն 4 ֆլ. կօլին ածածին 6 ֆլ. կու ուղարկեն ըստամօլ պատրիարքարանը նալ թգրի թուռն (դուռն) կուտար կասէր թէ Ղրքմի եղեալ հայոց աղգի եկեղեցիին մուխաթտէնէ այսպէս էր մեր տղայ եղած ու մինչև իս տարի եկածը իդ եկեղեցի կայր. այսքաննալ տր ած հաստատ պահէ. ամէն.

Քէֆէ կասեն մեծ քաղաք է, քարերն ամեն սրբատաշ է քէֆէ քղքս ծովահայեաց եկեղեցիքն վարդարած Սր Աննայ բարձր տեղ է Սծածին անօր քովն է վարդապետաց օդարան է համբարձումն անկից վար է սր Թորոս բերթէն դուրս է սր Գէորգ ատենահաս է հրշտկպտ բերթէն ներս է ամենեցուն բարեխօս է Սր Նիկողոս սարի վրէ սր ահօր հայրապետ է սր Խաչն անկից վեր է քրիստոնէից մեծ նշան է Սր Սարգիս յուժ մեծ ժամ է մարտիրոս որդովն զինուոր է նախնեաց մերոց հաստատեալ է եկեղեցեաց աթոռակալ է սր Լուսաւորիչ կաթուղիկէ հաւատացելոց մեծ պարիսպ է հայոց աղղին հայրապետ է հերձուածողաց վանիչ է. Քէֆէ քաղաք ծովահայեաց և այլն.

Սր Յարուլիւն պէրթի քով է քարէ խաչերն խիստ շատ է ժ սեղան շրջապատ է մէկ քան զմէկն պայծառ է.

Սր ածածին նոր ժամ է չորեք կողմը հայոց տուն է հաւատացելոց մինչ յոյս է դատաստանին բարեխօս է.

Սր ահրոն փոքրիկ ժամ է սր Նիկողոս տեղ տիւղ է սր սիմէօն բերթէն դուրս է միջի նահատակին երկուս է. քէֆէ քաղաք և այլն.

Սր քառասունք աննման է կաթողիկէն խան է վերնատունն բարցըման է բժն աստիճան է սր Կարապետ տեղն ձոր է քովն կասեն ջրհոր է սր մերկիանոս տեղն սար է քաջամարտ զինուոր է.

Սր Օհանէս պատըն ցած է չորեք կողմը պարբսպած է սր Օքսէնտ մեծ բժիշկ է. սր օվանէս տեղն ձոր է կաթուղիկէն յուժ յարմար է.

Սր ըստերանոս վեկայ նախ է սա մէկ փոքրիկ մատուռ է.

Սբ մինասն է զօրաւոր նորաշէն գեղեցիկ տաճար է մէջըն կայ
չորեսին կամար ուտաւոր (ուխտաւոր) երթայ անհամար. Գէֆէ
քաղաք ծովահայեաց եկեղեցիքը վարդարած:

ՍԲ. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԼՈՅ քարերի յիշատակարանները:

1. Զարդարուն քար այս արձանագրութիւնով.

« Կանգնեցաւ արս փրկչական մտի տր օվանէսին
հոգւոյն թվ. ոմի:

2. Սպիտակ մարմարոնեայ խաչ:

« Կանգնեցաւ սբ նշանս ասլանի որդի Գեորգին հոգւոյն թվ. ոմ:

3. յիշատակ է սբ խաչս աւքսէնտիոսի որդի այտընին հոգւոյն
և աւաղակաց անմեղ սպանի թվ. ոճխա:

4. Կաֆայի սբ Սարգիս ԵԿԵՂԵՑԼՈՅ (մայր տաճար) աւանդատան
գեղեցիկ փայտեայ դուռը պարունակում է.

« Վերստին նորոգեցաւ ժամոյտունս մոսի ամիրանի որդի նահա-
տակին, Ած ողորմի աշխատաւորացն. թվ. ջ. ձ. ա. աւգստ. ս:

Այս դրան միւս փեղկի տարուած է հրեշտակապետ եկեղեցին
և ունի հետևեալ յիշատակարանը.

« Կազմեցաւ դուռս տաճարի սրբոյն զաւրավարի արգար արդ-
եամք ժողովրդի նստացող դրանս զծառուն կողակցի
գոհարի . . . նա . . . ահատին. ջղ:

ՀՐԵՇՏԱԿԱՊԵՏ.

5. Սբ հրեշտակապետի դուռը, նոյնպէս հին և գեղեցիկ, կրում
է այս յիշատակարանը.

« Ե յիշատակ վասն ամենայնի ի յուր հարիւր քսան թուի
գործեալ ձեռամբ Ծնոֆօր Շահի »:

միւս փեղկի վերայ՝

« Վերստին նորոգեցաւ դուռս սբ տաճարի անուամբ սրբոց
հրեշտակապետի արդեամբն ժողովրդի ձեռամբ
Սիմէոն վարդապետի որ մականունն Կէտիկ գոչի:

6. Նոր ժամանակներս գտնուած է մի կլոր քար, որ ցոյց է
տալիս հրեշտակապետ եկեղեցւոյ շինողի անունը:

« Այս է տաճար ածային շինեալ յանուն զօրաց վերին Գարբէլի

և Միքայէլին սպասաւորի ած. բանին հալալ արդեամբ Ած ասորին կենակցին եաղութ խաթունին և ծնողաց սատաթի նուր (երեւի նուրիկ, նախիջեան նունէին այսպէս են կոչում) խաթունին խաչատուրի, Սիմէոնի, Յովհաննիսի Մելիք մօտի մելիքին թվ պծէ:

7. Սբ. Թէոփորոս եկեղեցւոյ տեղը այժմ ծածկուած է աղբի կոյտերով: Այս եկեղեցին աւերակ դրութեան մէջ մնացած է մինչև ներկայ դարուս յիսուն թուականները. այս ժամանակ աւերակների մէջ մի զինուորական ինքնասպանութիւն է գործում, որից յետոյ եկեղեցին քանդում են, թողնելով միայն սեղանի տեղի վերայ երկու մեծ քարեր, որոնց արձանագրութիւնը թողուած է, մեծ դժուարութեամբ էլ կարդացուում է:

Քարէ խաչ այսպիսի յիշատակարանով՝

« Սբ. ամենափրկիչն է սա որ նշան է տէրունի ի ամա բազմեալ է Քսի սա թվ. պծէ.

8. Մի աղբիւր լերան ստորոտում հայոց թաղի մէջ, աղբիւրի ճակատին դրուած է արձանագրութիւն: Աւանդութիւն կայ, որ այս աղբիւրը շինող կինը, հասցնելով ջուրը լեռներից մինչև այստեղ և զարդարելով քանդակած քարերով, ծախսել է իւր բոլոր ունեցածը, բայց վերջացնել կարողացած չէ. վերջին անգամ նա ծախել է իւր մի զոյգ թանկագին օղը և սորանով կարողացել է վերջացնել:

« Յիշատակ է աղբիւրս Խոճայ ասատուրին իւր կողակցին պիքաշային և իւր զաւակաց մայրամ խաթունին և Պիքային և Նողացն պիաթային և մայրամ խաթունին . . . — Ածատուրին . . . թվին ովէ:

9. Սբ. Սարգսի հին դռները գեղեցիկ կերպով քանդակուած գտնվում են Թէոփոսիոյ թանգարանի մէջ և ունին այս յիշատակարանները՝

« Այս է գուռս սբ. տաճարի որ է յանուն սարգսի զաւրավարին յարդեանց Թորոսիս և իւր զարմին թվին ջհթ »:

Այլ ևս կայ դրութիւն, որ չի յարմարւում վերոյիշեալ գրութեան հետ փոքր լինելու պատճառով « Կէդոս բարս որդւոյ ատովմի մամիկոնեանց ի թվ պծի մարտի իը:

10. Գեղեցիկ քանդակուած ճերմակ մարմարին, որի կէսը

կրում է այս արձանագրութիւնը՝

« Կանգնեցաւ սբ Նիկողայոս [Ժվ պժաւ, մէկ տունն միաբանից] ,
միւս կէսը՝

« Կալմեցաւ սբ. Մինաս ի բարեխաւսութիւն աշխարհիս, մէկ
տունս սբ Մինասին » :

11. Մի ուրիշ մարմարին՝

« յիշատակ է Խու[ժ]ուշային և մայրամ խաթունին [Ժվ ջձե] » :

12. Երրորդ մարմարին՝

« Բարեխօսէ սբ Նշանան ի միասին որդւոցն Խաչատուրին ձի-
հանին Գոհար պիքային :

13. Կայ այլ ևս մի զարդարուն կանաչ քար (шпинель), վերան
քանդակուած խաչով, Թանգարանի ցուցակը ասում է, որ հան-
գուցեալ Գաբրիէլ սրբազանը համարում է այս քարը Անիից բեր-
ուած և այս քարի թուականը երեւի սխալմամբ է 476-ն, Սաչի վերի
մասում փորագրած է. [Ժվ 282 (776). իսկ վարը գրած է . . .
« ախէ նշանքս Գրիգորին և իւր զաւակին » :

Ս. ԹԱՆԴԵԱՆ.

Հ Ռ Ա Ք Ե Լ

(LES FILS DE JAHEL)

Ողբերգութիւն չորս գործողութեամբ և յառաջարանով.

ԳՈՐԾ Ս. ԱՌՆՈՅԻ.

Գ Ո Ր Ծ Ո Ղ Ա Ն Ջ Ի Ն Ք.

ԱՆՏԻՈՔ, ասորոց թագաւոր:

ԵՂԻՍՅ, Երուսաղէմի կառավարիչ:

ԵԻՐԻՍԹԵՆԷՍ, ասորական պահապան զօրքի հրամանատար:

ՄԻՐՐԱ, Անտիոքի աղջիկը:

ՀՌԱՔԵԼ, Մակաբայեցիների մայրը:

ՅՈՒԴԱ,

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ,

ԵՂԻԱԶԱՐ,

ՍԻՄԵՈՆ,

ՅՈՎՆԱԹԱՆ,

} սորա որդիքը:

ՌՈՅՈՎԱՄ, հրէայ:

ԷՌԻԻՔՍ, Միրրայի նաժիշտը:

ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾ:

ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿ:

ՊԱՀԱՊԱՆՆԵՐԻ ԳԼԽԱԿՈՐ:

Ժողովուրդ: Զօրք: Անտիոքի պալատականներ: Միրրայի աղախիներ:

Գործողութիւնը կատարվում է հրէաստանում 164 թ. մինչև
Քրիստոսի ծնունդը:

(Յառաջարանի և առաջին գործողութեան մէջ անցնում է 20 տարի):

Հ Ռ Ա Ք Ե Լ

(LE FILS DE JAHEL)

Ողբերգութիւն Հորս արարուածով և յառաջաբանով.

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ.

Բնմը ներկայացնում է անտառ, որի խորքում երևում է մի խրճիճ. շորանից հեռու երևում են լեռներ: Սեղանի վերայ գտնվում է հիւսնուածքը դեռ չաւարտած մի կողով և պատռտուած դրօշակ: Սեղանի մօտ նստած է Հռաքելը՝ շրջապատուած որդկերանցով: Սորա հանդէպ կանգնած է Ռորովամը:

ՏԵՍԻԼ ԱՌԱՋԻՆ.

ՀՌԱՔԵԼ, ՌՌԲՈՎԼԱՄ ԵՒ ՈՐԴԻՔ.

ՀՌԱՔԵԼ.

Ո՛հ, սպասի՛ր, [ԹՂ] տուր վերջացնեմ խօսքս... Ո՛հ, եթէ այդ որսը կարողանայ խոյս տալ [Թշնամու աւերող ճանգերից և եթէ լեռներն ու անտառները կարող լինէին վրկել սատանայից այս երկնային հրեշտակներին. այո՛, եթէ երկինքը օգնու[Թեան հասնէր և աղատէր սոցա կորուստից իւր սուրբ պատսպարանքով, եթէ օգնէր և [Թղ] չտար բռնուիլ սոցա այն [Թակարդում, որ լուռ և մոռնը դարանել է սոցա համար նենգ [Թշնամին,—ահա՛, այդ միջոցին ուր էլ որ չլինես դու, խնդրում եմ, աղաչում եմ, յայտնիր ինձ, որ երկիւղը ու վտանգը անցել է:

ՏԵՍԻԼ ԵՐԿՐՈՐԴ.

ՀՌԱՔԵԼ. (միայնակ և երկար լութիւնից յետոյ).

Գնացի՛ն, հեռացա՛ն. նոցա ոտների ձայնը էլ չի լսվում... լեռան ճանապարհի վերայ էլ չեն երևում նոքա... Այժմ՝ երեւի անցնում են մարգագետինների ու անտառների մօտով, որտեղ անխոնջ աշխատում են երկրագործն ու սերմնահանը... և ո՞ւմ համար, ո՞ւմ. թշնամու, չարագործի համար. Ո՛րքան դժբաղդ, որքան թշուառ ես դու, ո՛վ հայրենի երկիր, որքան ցաւ, որքան վիշտ է պատճառում իմ՝ աչքերին, երբ ես տեսնում եմ նորա արօրը քո երկրի ընդերքը խրուած. Ո՛րքան ափսոսալի էք դուք, նիրհող դաշտեր, որ ձեր ցանքերով ու ոսկեզօծ հասկերով միմիայն թշնամու հայեացքն էք փայփայում և նոցա հոգիքը մխիթարում... Քանի՛, քանի՛ ժամանակ է, որ այլ ևս ձեր առաջուկայ պողպաթեղութիւնը՝ նախկին օրերի նման էլ չի ուրախացնում ինձ... Այն օրուանից, երբ հայրենի արեգակը սկսել է թշնամու վրանները ճառագայթել ու լուսաւորել և գիշերուան պայծառ աստղը, երկնքից, ժպիտը երեսին սիրոյ ողջոյն յայտնել նոցա, ահա՛, այդ ժամանակից օրերը գիշերուանից աւելի մութ են թւում ինձ... (Տխուր մտածմունքների մէջ խորասուզուած): Եւ այժմ՝ միայնակ, ամենից թողուած, ընկած իմ բնակարանիս մէջ և խորին լուութեամբ շրջապատուած... Ականջներիս մէջ ականաւոր զեռ լսվում է նոցա ուրախ ծիծաղը ու աղաղակները, աչքերս ագահօրէն պտտելով այս ու այն կողմը, տակաւին որոնում եմ գտնել նոցա, որոնք այժմ ինձանից անչափ հեռու են, որոնց հէնց այժմ մնանք բարեաւ ասացի, որոնց վեց տարի, այո՛, ուղիղ վեց տարի ծածկած ու թագցրած պահում էի... (Սօսեցնում է սեղանին և ձեռքը դնում դրօշակի վերայ): Մա՛կկաբայեցի, հրէաստանի պաշտպան, քո որդիքը, որոնց տնօրինել էր երկինքը շնորհել ինձ՝ հայրենի երկիրը դոցա միջոցով ստրկութիւնից ազատելու ցանկութեամբ, երբէ՛ք, երբէ՛ք չեն անպատուիլ քո յիշատակը, երբէ՛ք չեն արատաւորիլ քո վեհ անունը. նոքա պարտաւորեն են փառաւորել և անմահացնել այն անունը, որ արձանագրուած է այս ընտանեկան դրօշակի վերայ. Ահա՛ այդ դրօշակը, ահա՛. Այս օրուանից նա պետք է իմ ձեռքում փողփողայ, որ դորանով գոնէ հոգոյս վիշտը ցրուէ. Ուրեմն իմացի՛ր ո՛վ հայր, որ որդոցդ վճռել եմ դատապարտել հայրենի երկրի.

Ժառայութեան գործին. ես, նոցա ծնուած օրից իրենց անբաժան ընկերն եմ եղել և կաթիս հետ միասին տուել եմ նոցա ծծել սէր դէպի հայրը, դէպի ճշմարիտ Աստուածը և դէպի հայրենի երկիրը, իսկ ստրկութեան դէմ՝ ուժգին ատելութիւն և հակակրանք. նոքա պատրաստ են քո կամբը կատարելու, ուղիղ այնպէս, ինչպէս ես էի մի ժամանակ կատարում և երկիւղածութեամբ վերաբերվում, երբ վախկոտ փախստականների պատրուակով, որդոցս ամուր կրծքիս մէջ գրկած, եկայ այս կողմերը նախ, նոցա թշնամու աչքից ծածկելու նպատակով և երկրորդ, հայրենի երկրի ապագայ պաշտպանները ազատելու ցանկութեամբ: (Փոքր ինչ լռելուց յետոյ): Կարծես ոտի ձայն է գալիս... երևի ինձ որոնող կայ, սրտիս ուժգին բաբախումից զգում եմ, որ այդ եկողը թշնամիներից է... Ասորոց ես սովորել եմ ճանաչել իրենց փայլուն շորերից և առանձին տեսակ քայլուածքից... Այս եկողն էլ ինձ թուում է, որ նոցանից է... երևի մտադիր է իւր չարանեգ պարտքը կատարել... Ո՛հ, մի՞թէ ազատութեան համար կռուելու վայրկեանը այդքան մօտ է. Այո՛, այո՛, կռուելու ժամը մօտ է... հասել է այդ ցանկալի րոպէն... Է՛հ, արիացի՛ր, ո՛վ ընտրեալ ժողովուրդի աղջիկ և հաւատա՛. Ամենաբարձրեալը կըտայ քեզ կարևոր ոյժը՝ այդ վսեմ և նուիրական գործի համար... (Արագումենամբ զրօշակը ծածկում է իւր հագուստի ծալքերի մէջ, նստում է սեղանի մօտ և վերցնելով նորանից գործը՝ զբաղվում է նորանով: Մտնում է Եղիսէն):

ՏԵՍԻՆԷ ԵՐՐՈՐԴ.

ՀՌԱՔԵԼ ԵՒ ԵՂԻՍԷ.

ԵՂԻՍԷ.

Ողջո՛յն քեզ:

ՀՌԱՔԵԼ.

Ընդունի՛ր և իմ ողջոյնս.

ԵՂԻՍԷ.

Ասա՛, սպասում էիր իմ գալուն, թէ ոչ:

ՀՌԱՔԵԼ.

Ո՛հ, չէի սպասում:

ԵՂԻՍԷ.

Նոր հրատարակուած օրէնքը արդեօք քեզ յայտնի՞ է:

ՀՌԱՔԵԼ.

Ի՞նչ օրէնք է, ես ոչինչ չգիտեմ:

ԵՂԻՍԷ.

Անտիոք թագաւորը, մեր ընդհանուրիս հրամանատարը, իւր և ձեր երկրի տիրապետողը հրամայել է մեզ ձեզ բոլորիդ ցուցակագրել: Ահա՛, ինձ նա ինքն է ուղարկել այստեղ՝ այդ որոշումը գլուխ բերելու և ասել է, թէ նա ինքը ևս այստեղ է:

ՀՌԱՔԵԼ, (գլուխը խոնարհեցնելով).

Ես լսում եմ: յայտնեցէ՛ք, ի՞նչ է նորա կամքը:

ԵՂԻՍԷ.

Օրէնքը պահանջում է, որ ամենայն մի Իսրայէլացի մեզ մանրամասն հաշիւ տայ, թէ որ ցեղին է պատկանում, յայտնէ իւր ունեցած կարողութիւնը, պարապմունքն ու ժառանգութիւնը, յիշէ մի առ մի արդիւնքները, յայտնէ՝ կնոջ ու որդոց անունները և արու զաւակներին ցուցակագրել տայ մեծից մինչև փոքրը, որ նոքա՝ անցած ժամանակների նման անպայման ենթարկուեն թագաւորի գերիշխանութեան, նա, որ չի ստիլ և ճշտութեամբ տեղեկութիւն կը տայ, թագաւորի կարգադրութեամբ ազատութիւն կը ստանայ, ո՛չ մի մահացու չարչարանքի չի ենթարկուիլ: այդպիսիք առաջուայ նման իրաւունք կ'ունենան իրենց հօտը արածեցնել, վար ու ցանքսով պարապուիլ և ապագայում բաղդաւոր ու երջանիկ օրեր վայելել... Բայց նա, որ համարձակութիւն կ'ունենայ չլսել թագաւորի հրամանը և հարց ու փորձի ժամանակ ճշմարտութիւնը ստել լոկ մի խօսքով, թշուառութեան ու դժբաղդութեան կը հանդիպի: Այդ ու դորա նմաններին այնուհետև սպասում է նախատինք, անէծք, մթին բանտ, շղթայ... Դոքա այնուհետև կը զրկուին այն ամենից, ինչ որ ունէին, լինի այդ տուն, տեղ, կին, ծառայ, խաշինք և այլն և այլն: Այդպիսիների տղայ որդոց համար աւելորդ է խօսել, որովհետև դոքա այնուհետև կ'ենթարկուին ծանր ստրկական կեանքի և կը կրեն տարիներով դառն լուծի չարչարանքներն ու աղէտները... Է՛հ, այժմ յայտնի՞ եղաւ քեզ նոր օրէնքի իմաստը, թէ ոչ:

ՀՌԱՔԵԼ.

Այո՛, շատ լաւ իմացայ, բայց պէտք է խոստովանիմ, որ ձեր այդ նոր օրէնքը չափազանց խիստ է:

ԵՂԻՍԷ.

Նայած թէ ում համար. անհնազանդների համար ճշմարիտ որ խիստ է, բայց հաւատարիմ ծառաների համար՝ կատարեալ մխիթարութիւն:

ՀՌԱՔԵԼ.

Ինչ ուղում է, թող լինի, այդ ինձ համար ողջ մէկ է. ինչպէս տեսնում էք, ես միանգամայն աղքատ, ողորմելի վիճակի մէջ եմ, իսկ աղքատների միակ ճանապարհը, այդ ստրկութիւնն է և միակ օրէնքը—աղքատութիւնը, որ տարիների ընթացքում դոցա պարանոցի վերայ ծանր լուծի նման ծանրացած, անողորմ շարունակ ճնշում է:

ԵՂԻՍԷ.

Բայց զորտեղ է քո օջախը, քո տունը, քո ընտանիքը և ժառանգելիք մասը:

ՀՌԱՔԵԼ.

Չէ՞ որ արդէն ասացի, թէ ճակատագիրը ինձ միմիայն աղքատութիւն և թշուառութիւն է ժառանգել:

ԵՂԻՍԷ.

Իսկ ո՞վ է քեզ ուտեցնում և խմեցնում:

ՀՌԱՔԵԼ.

Աղքատութիւնը, երբ ես կարողանում եմ կրել նորան ինձ վերայ:

ԵՂԻՍԷ.

Ո՞վ է ամուսինդ:

ՀՌԱՔԵԼ.

Ես այրի եմ:

ԵՂԻՍԷ.

Իսկ որդիքդ ո՞ր են:

ՀՌԱՔԵԼ.

Դժբաղդաբար որդի չեմ ունեցել:

ԵՂԻՍԷ:

Անունդ ի՞նչ է:

ՀՌԱՔԵԼ:

Յգա՛:

ԵՂԻՍԷ:

Դու օտար երկրացի ես:

ՀՌԱՔԵԼ:

Այո՛, ես եկել եմ այն երկրից, որտեղ մի ժամանակ հօ-
րից թողած՝ Աբրահամի և Նազարի որդին էր թափառում:

ԵՂԻՍԷ:

Ուրե՞մն դու Իսմայելացի ես:

ՀՌԱՔԵԼ:

Այո՛, ես ես անապատի հովիւների նման՝ երկրպագում եմ
երկնքի լուսատու մարմիններին:

ԵՂԻՍԷ:

Իսկ ո՞վ է այստեղ քո տէրը:

ՀՌԱՔԵԼ:

Տէ՛րս—ամե՛նքը: Անտուն, անտէր, վարձով բանող մշակի
տէրը նա է, ով նորան գործի է դնում, ում համար նա հաց է
կալում և հնձում արտը ամբողջ օրերով՝ առանց անգամ մէջ-
քը թեքելու, միմիայն մի կտոր վաստակելու նպատակով:

ԵՂԻՍԷ:

Իսկ այս տունը ո՞ւմն է, որի մէջ ահա բնակվում ես: Նա
այնքան հեռու է շրջակայ բոլոր գիւղերից, որ հազիւ կարելի
եղաւ գտնել: Այդ քո տունն է, թէ ոչ:

ՀՌԱՔԵԼ:

Այո՛, իմն է:

ԵՂԻՍԷ:

Ուրեմն դու նորան գնե՞լ ես:

ՀՌԱՔԵԼ:

Գնե՞լ եմ, այն էլ ե՛ս: Ո՞րտեղից կարող էի գտնել այն-
քան գումար:

ԵՂԻՍԷ.

Ուրեմն ընծայե՞լ են քեզ:

ՀՌԱՔԵԼ.

Այո՛, նորան ինձ զիջել է փոթորկալից հեղեղը և մորիկը:

ԵՂԻՍԷ.

Խօսքերդ բացատրութեան կարօտ են:

ՀՌԱՔԵԼ.

Ոչ շատ հեռու անցեալում այս հովիտը ենթարկուեցաւ մի անսպասելի հեղեղի, որի ժամանակ և նորա բոլոր բնակիչները կոտորուեցան: Ահա՛, այդ անցքից յետոյ ես ինձ համար ապաստարան գտայ այս անմարդաբնակ գետնատներից մինում:

ԵՂԻՍԷ.

Էլ ուրիշ ասելիք չունե՞ս:

ՀՌԱՔԵԼ.

Ո՛չ, ի՛նչ որ կար, ես արդէն ամենը յայտնեցի:

ԵՂԻՍԷ.

Ուրեմն դու Արաբիայի անապատների ծնունդ ես, միանգամայն չքաւոր. չունես ամուսին և ընտանիք և ապրում ես հայրենիքիցդ հեռու, այնպէս է թէ ոչ:

ՀՌԱՔԵԼ.

Ի՛նչ արած:

ԵՂԻՍԷ.

Բայց քո խօսակցութիւնդ նման է Իսմայելացոց բարբառին:

ՀՌԱՔԵԼ, (առանձին).

Ո՛հ, Աստուած իմ, օգնիր նոցա որքան կարելի է հեռուն փախչել այս տեղերից... (Դիմելով Եղիսէին): Ձեր դիտողութիւնը ճշմարիտ է, բայց ձեր կասկածները փարատելու համար ստիպուած եմ աւելացնել ասածներիս և այն, որ օտարութեան մէջ երկար ժամանակ ապրելուց յետոյ՝ յաճախ մայրենի լեզուն դաւաճանում է մեզ:

ԵՂԻՍԷ.

Ենթադրենք մի առ ժամանակ, թէ ասածներդ ճշմարիտ են,

բայց չէ՞ որ մայրենի հողի ամեն սուրբը մոռանալու համար երկար պանդխտութիւն է հարկաւոր. բացի սորանից, անապատի ժառանգները այնպիսի մի քայլուածք ու այնպիսի մի դէմք ունեն, որի հետքը անգամ չի երևում ձեզ վերայ:

ՀՌԱՔԵԼ

Այդ ևս ձեր կողմից աւելորդ մի զարմանք է: Բնակուելով օտար երկրում, ստիպուած եմ լինում հագնել այն հագուստից, որ տեղական բնակիչներն են գործածում և բնիկների սովորութիւններին հետեւելով, ակամայից փոխվում եմ շէնք ու շնորհքով:

ԻՂԻՍԷ, (մօտենալով դէպի Հոսքելը).

Ժջմարի՞տն ես խօսում: Իսկ եթէ ես ասելու լինեմ թէ քո ասածներդ սուտ են ծայրէ ի ծայր, թէ քո ասածին չպէտք է հաւատալ և թէ հայրենիքդ էլ այստեղ, հրէաստանումն է: Որ դու այն ազգի ժառանգն ես, որի մէջ բուն է դրել չարութիւնը և ատելութիւնը, որ առանձին մի ոգևորութեամբ ամեն տեղ և ամեն ինչում ստում է, որ ստրկութիւնից փախուստ է տալիս և առանձին կամակորութեամբ չի ուզում ճանաչել իւր համար սահմանած օրէնքները և որոնց մէջ չարունակ հետեւում ենք և հալածում անտառների խորքերում: Է՛հ, այս ամեն ասածներին դիմաց այժմ ի՞նչ խօսք ունես ասելու: Դուք, հպարտացած ձեր ապստամբական հոգով, դուք, ստրուկների անարգ կանայքդ, միշտ նենգ, միշտ չարախնդաց էք այնպէս, ինչպէս և այն վագրերը, որոնք թագցնելով բնի մէջ բոլոր ձագերին, պառկած անցքի մօտ՝ թշնամուն վայրենի աղաղակներով են հանդիպում... Օ՛հ, ես ձեզ շատ լաւ եմ ճանաչում... (Կոպտութեամբ լարծակուելով Հոսքելի վերայ): Իսկ ի՞նչ կ'ասէիր դու, եթէ ես քո մէջ հէնց այս վայրկենիս կասկածէի նորան, որ...

ՀՌԱՔԵԼ

Ինքը երկինքը վկայ է, որ սրտիս մէջ չկայ բնաւ ոչ մի չարութիւն և ամեն ասածներս ճիշտ և անկեղծ են: Զգիտեմ, թէ իմ մէջ դու ինչ անձնաւորութիւն ես ուզում ճանաչել... իմ հանգուցեալ ամուսինս հովիւ էր...

ԻՂԻՍԷ, (ընդմիջելով).

Ուրեմն դու չե՞ս ճանաչում Մակկաբայեցուն:

ՀՌԱՔԵԼ:

Ո՛չ, չեմ ճանաչում, ոչ իրեն Մակկաբայեցուն, ոչ նորա նախորդներին, և ոչ էլ ժառանգներին:

ԵՂԻՍԷ:

Դու չե՞ս թագցրել այստեղ քո որդոցդ:

ՀՌԱՔԵԼ:

Ձէ որ ես արդէն ասացի, թէ երբէ՛ք որդի չեմ ունեցել:

ԵՂԻՍԷ:

Երգվում եմ Զևսի անունով, որ դու սուտ ես խօսում:

ՀՌԱՔԵԼ:

Ո՛չ, ինչ որ արդէն ասել եմ, այդ ամենը զուտ ճշմարտութիւն է: (Առանձին) Աստուած իմ, Աստուած իմ, տուր ինձ կարողութիւն դիմադրելու մինչև վերջը: Կարծես այս մարդը ամեն բան գիտէ... Ո՛հ, իմ սիրուն որդիք, իմ քաղցր մանկտիք, գուցէ արդէն այս մարդու ձեռքումն էք...

ԵՂԻՍԷ:

Նենգապատիր խօսքերդ քեզ յաջող հետևանքի չհասցրին, հա՛:

ՀՌԱՔԵԼ, (առանձին):

Եւ մինչև այժմ դեռ լուր չկայ... հոգիս ցաւում և մարմնացում է...

ԵՂԻՍԷ:

Է՛հ, մէկ անգամ ևս կրկնիր քո ստախօսութիւնները:

ՀՌԱՔԵԼ, (առանձին):

Ո՛հ, իմ քաղցր որդիք, իմ սիրուն զաւակներ, Աստուած իմ. . .

ԵՂԻՍԷ:

Ինչո՞ւ ես լռել:

ՀՌԱՔԵԼ, (առանձին):

Ո՛հ, ժամանակը շարունակ անցնում է, իսկ Ռորովամից դեռ ոչ մի լուր չունեմ:

ԵՂԻՍԷ:

Դողում ես, հա՛:

ՀՌԱՔԵԼ, (շփոթուած):

Ե՞ս, ո՛չ:

ԵՂԻՍԷ:

Դու կարծում էիր, թէ հեշտ է մեզ խաբել, հա՞, Դէհ,
խօսի՛ր, ես քո պատասխանիդ եմ սպասում:

ՀՌԱՔԵԼ, (առանձին) .

Դարձեալ լուր չեկաւ և ոչինչ չի լսվում... այո՛, ո՛չինչ...
(Անդիտակցաբար վայր է գցում դրօշակը):

ԵՂԻՍԷ, (բարձրացնելով և բաց անելով դրօշակը) .

Այս ի՞նչ վայր գցեցիր, ի՞նչ՞ ժամանակից է, որ հո-
վիւնները դրօշակներ են ձեռք բերել, Երևի վաղուց չէ, ինչ Իս-
մայէլացիք...

ՀՌԱՔԵԼ, (շփոթուած) .

Չգիտեմ ես...

ԵՂԻՍԷ:

Ի՞նչ է նշանակում այս անունը, որ խորագրուած է գոր-
ծուածքի վերայ:

ՀՌԱՔԵԼ, (խօսու թեամբ) .

Չգիտեմ ես... չեմ իմանում... (Յուսահատութեան մէջ): Ո՛հ,
ե՛րբ, ե՛րբ պիտի այս ամենը վերջանայ...

ԵՂԻՍԷ, (հեգհօրէն) .

Դրօշակի վերայ հրէական լեզուով նամակ... Է՛հ, ի՞նչ ես
լռել, Իսմայէլացի կին, կարգա՛յ այս, (Հեռուից լսվում է փողի ծայն)

ՀՌԱՔԵԼ, (առանձին) .

Ահա՛, այժմ աղատուած ենք: (Հրձուանքով):

Երգիր և ուրախացիր, ո՛վ դու թշուառ նահատակ,
Ուրախութեան օր է եկել, հասել, անցել է փոթորիկը...
Քո թեթևաշարժ զօրախումբերը աներևոյթացան դունդ,
դունդ

հասան անտառներին, անցան լեռներից և առուակներից:

(Փողի ծայնը կրկնվում է):

ԵՂԻՍԷ:

Ի՞նչ են նշանակում քո անմիտ ցնորքները. այս ի՞նչ փողի
ծայններ են հասնում ականջիս: Ասա՛, ի՞նչով կարելի է կամ
ի՞նչով պէտք է բացատրել քո հրձուանքը:

ՀՌԱՔԵԼ. (խելով Եղիսէի ձեռքիդ դրօշակը).

Կարգա՛, կարգա՛, եթէ կարող ես կարգալ, ո՛չ, ինքդ կարգա՛, ես արդէն գիտեմ ի՛նչ, ի՞նչ հասկացար. Ահա՛, նայի՛ր, տես, թէ այս ո՛ւր անունն է. «Մակ-կա-րա-յե-ցի», այնպէս չէ. Մակկարայեցի՛...

ԵՂԻՍԷ.

Այդպէս ուրեմն, այժմ ի՞նքդ խոստովանիր ստախոսութիւնդ:

ՀՌԱՔԵԼ. (վճռողական ձայնով.)

Ամեն բան ես այժմ պատրաստ եմ խոստովանուիլ, այո՛, պատրաստ եմ ես այժմ ամեն բան ճշտիւ քեզ յայտնել. իմ անունս—Նուպեղ է, իմ միակ Աստուածը՝ միշտ և ամեն ժամանակ Եհովան է եղել, իսկ հայրենիքս այս է, Նրէաստանը... Իմ ամուսինս եղել է հպարտ զօրավար՝ երջանկայիշատակ Մակկա-բայեցին, այն, որ մի ժամանակ ամբողջ ասորական ժողովրդի արիւնարբու և անհաշտ թշնամին էր համարվում... Միմիայն նորա անունը լսելուց դուք արդէն դողում էիք և փախում՝ ամեն ինչ թողած. Այո՛, ես հպարտանում եմ նորա անունը կրելով ինձ վերայ, այո՛, ես նորա պրին եմ... Իմացիր և այս, ես անպտուղ չեմ, ես հինգ մանուկ եմ ծնել, այո՛, հինգ արու զաւակ. Գուցէ ցանկանաս իմանալ նոցա անունները, ահա՛, լսի՛ր, ասեմ քեզ մէկ մէկ. Յովնաթան, Յուդա, Յովհաննէս, Եղիազար և Սամսոն...

ԵՂԻՍԷ.

Յեռոյ, ի՞նչ ես արել դոցա հետ, ո՛ւր ես ուղարկել, ասա՛, պատմիր տեսնեմ:

ՀՌԱՔԵԼ.

Ապա փորձի՛ր, գնա, ման եկ և գտի՛ր. (Հրձուանքով):
Անապատի վրայից բարձրացաւ, արթնացաւ նիրհելուց քամին,
Շրջաններ կազմեց, պտոյտներ կատարեց փոթորիկից բարձ-
րացած աւազը,
Ահա՛, ծովի եղերքին մօտենում են ամպն ու մառախուղը
Եւ շուրջն ու հեռուն զովք տարածում:

ԵՂԻՍԷ.

Քո կատաղութիւնը և ցնորքը մի փոքր անգամ չեն կարող քեզ օգնել. այստեղ տէրը մենք ենք. Նրէաներին մենք արդէն

մեր ոտների տակ կրունկներով ջարդ ու փշուր ենք արել, իսկ ումը որ սեղմեցինք, նա էլ շունչ առնել, կենդանանալ չի կարող:

ՀՌԱՔԵԼ, (հեգնօրէն).

Ձեր խօսքերը լսելուց անգամ՝ մարդ ակամայից սարսուժ ու դողում է, այնպէս չէ: Մի՞թէ դու մինչև այժմ՝ չգիտես, որ դուք հրէաստանի համար նշան էք, ինչ որ մորեխը անուշահոտ արտերի համար, ինչ որ փոթորիկը և կարկուտը...

ԵՂԻՍԷ:

Լուի՛ր, անարգ կին:

ՀՌԱՔԵԼ, (հրճուանքով).

Գիշերուայ մութը կանցնէ

Նորան կիտխարինէ արշալոյսը,

Նորա հետ ի միասին կվարժենն զօրավարները՝

Կառնեն քաջասիրտ սրերը ու դաշոյները

Յաղթութեան և միմիայն յաղթութեան համար:

Շուտով ամբողջ երկիրը ոտքի կկանգնէ

Լոկ իր պարտքը յիշելուց, միմիայն իր սուրբ պարտակա-
նութիւնը կատարելու:

Կապտամբուրի թէ ծերը, թէ երիտասարդը,

Անկողնից գլուխ կբարձրացնէ հիւանդն ու ախտաժէտը՝

Կռուի, պատերազմի յաղթութեանց համար:

ԵՂԻՍԷ:

Ո վ դու օձի ծնունդ, պիտի կտրե՞ս վերջ ի վերջոյ քո այդ շշոցը թէ ոչ:

ՀՌԱՔԵԼ:

Ինչպէս որ յարգի մէջ դրած կերոնը պատրաստ է ամեն մի րոպէ վառուել, այդպէս և իմ որդիքը կ'ապստամբեն յանկարծ հայրենիքի ազատութեան համար: Դու կարող ես ինձ սպանել, ես դորա դէմ ոչինչ չունեմ, բայց որդիքս—այո՛, նոքա կ'աճեն և հայրենիքը կ'ազատուի: Ե՛հ, էլ ո՞ւր ես սպասում, դէ՛հ, շո՛ւտ, սպանի՛ր:

ԵՂԻՍԷ:

Լուի՛ր, ցնորամիտ կին: Վերջին անգամ ասում եմ, լուի՛ր ու լսիր այն ամենը, ինչ որ պիտի ասեմ քեզ, ո՛վ անարգ, ո՛վ սորուկ կին, չգիտես մի՞թէ, որ նա, ով որ համարձակվում է իմ

առաջ ստեղ և վերաւորել ինձ, ի՞նչ օրի կարող է պատահել, Ձգիտես մի՞թէ, որ բաւական է իմ մի խօսքը քեզ բնաջինջ անելու այս աշխարհից և եթէ մինչև այս վայրկեանը համբերել եմ՝ քո անմիտ ցնորքներին, այդ դու պարտական ես իմ առանձին ողորմութեանս, որ որոշել եմ յայտնել քեզ մասնաւորապէս և ապա որդոցդ: Մեծահոգի և գլխաշարժ է ձեր ամենիդ տիրապետողը և ինքը՝ մեր և ձեր թագաւորն էլ նոյն զգացմունքներով է ոգևորուած. նա առատաձեռն և ողորմած է նոյն իսկ չարագործների դիմաց և ահա՛, ձեր ամբողջ ցեղը կարող է օգտուել լի ու լի այդ բարիքներից: Քանի որ քո որդոց ճակատագիրը պիտի որոշուի քո ձեռքով, քանի որ նոցա ապագան քո ձեռքումն է և քանի որ դու, իբրև նոցա ամենի մայր, միմիայն և միմիայն բարիք կը ցանկանաս ամենքին—կարող ես ստանալ, բայց միմիայն այն պայմանով, որ նոքա մինչև գերեզման հաւատարիմ մնան թագաւորին: Անտիգը թագաւորը ներողամիտ է դէպի խառնակիչները և ապստամբները...

ՀՌԱՔԵԼ, (ընդմիջելով).

Ո՛չ, ո՛չ, նոքա պիտի կռուեն, պիտի լինեն...

ԵՂԻՍԷ, (չարունակելով).

Եւ պատրաստ է ընդունել նա ձեր զղջումը և դարձը...

ՀՌԱՔԵԼ, (ընդմիջելով).

Ճերոսներ, երբ կարելի է... մինչև անգամ մարդասպաններ, երբ այդ հարկաւոր լինի...

ԵՂԻՍԷ, (սպառնալիքով).

Թո՛ղ քեզ վերայ թափուի ամբողջ երկնային դժոխքը: Դու անշուշտ կը տեսնես քո որդոց և նոցա համամիտների կորուստը, քո հայրենիքի աւերմունքը և քո հաւատի վախճանը... Ե՛հ, սորանից յետոյ դողա՛ մեր արշաւանքներից և սպանութիւններից: (Գնում է դէպի աջ:—Ձախ չնից մտնում է Ռոբովամը):

ՏԵՍԻԼ ԶՈՐՐՈՐԴ.

ՀՌԱՔԵԼ ԵՒ ՌՈՒՐՈՎԱՄ.

ՀՌԱՔԵԼ, (վազելով և փաթաթուկով Ռոբովամին).

Ա՛խ, Ռոբովամ, նայի՛ր, տե՛ս, այն թշնամին է գնում:

ՌՌԲՈՎԱՄ.

Այո՛, գնում է, բայց նորից կըգայ և ոչ միայնակ, այլ մեծագույնով զօրքով, Փախչե՛նք, փախչե՛նք շուտ այստեղից, որքան կարելի է:

ՀՌԱՔԵԼ.

Իսկ որդիքս ի՞նչպէս են, ասա՛, խօսի՛ր տեսնեմ:

ՌՌԲՈՎԱՄ.

Ազատուած են թշնամուց:

ՀՌԱՔԵԼ.

Բոլորն են ազատուած:

ՌՌԲՈՎԱՄ.

Այո՛, բոլորը:

ՀՌԱՔԵԼ, (երեսը դարձնելով դէպի այն դուռը, որտեղից հեռացաւ Եղիսէն).

Այժմ որքան ուղում ես, սպառնացիր ինձ, (Դէպի Ռորովամը): Ուրեմն հաւատամ ասածներիդ, ամե՞նքն էլ աղատ են:

ՌՌԲՈՎԱՄ.

Ամե՛նքը, Մեզ հաւատարիմ գիւղերի մէջ ես նոցա ամենքին մէկ մէկ տեղաւորեցի:

ՀՌԱՔԵԼ.

Օ՛, երիտասարդ արծուիկներ, կըգայ ժամը և նոքա կ'ուղղեն իրենց թևերը:

ՌՌԲՈՎԱՄ.

Ես նոցա թագգրի Եփրեմի ցեղի անտառների մէջ, Գալաադու ժայռի մէջ գտնուած քարանձաւներում:

ՀՌԱՔԵԼ, (խորատուգլուկով մտած մունքների մէջ).

Թշնամիները երբէ՛ք չեն կարող մտնենալ այդ ամէ՛հի պարիսպներին:

ՌՌԲՈՎԱՄ.

Նոցա ազատուելուց յետոյ այժմ մնում է, որ մենք ևս մտածենք մեր ազատութեան մասին և կորստեան չմատնուինք: Չէ՞ որ երկիւղը, մահը, կորուստը ամպի նման արդէն կախուած են մեր վերայ: Առանց մի բոպէ անգամ կորցնելու, մենք պիտի փախչենք այստեղից:

ՀՈՒԱՔԵԼ, (օրօրուելով).

Այո՛, այո՛... իսկո՛յն...

ՌՌՌՈՎԱՄ.

Այժմ այս բնակարանի մէջ բնակուածին են հաստատել երկիւղն ու վտանգը:

ՀՈՒԱՔԵԼ.

Խօսքդ ճշմարիտ է, բայց ես դեռ ելի չեմ վստահանում և դողում եմ, երբ յիշում եմ, թէ պէտք է թողնեմ ընդ միշտ այս բնակավայրը և հեռանամ, գնամ մի ուրիշ տեղ:

ՌՌՌՈՎԱՄ.

Ինչե՞ր է պէտք նա քեզ այժմ, երբ արդէն զաւակներդ այստեղ չեն:

ՀՈՒԱՔԵԼ.

Ո՛հ, ո՛չ, ո՛չ, մի՛ ասիլ այդ, Ռոբովամ: Մի՛թէ այստեղ չեմ նոցա կերակրել ու մեծացրել և միեւնոյն ժամանակ փայփայել ականջները օրօրոցի քաղցր երգերով... Վազվզելով խաղում էին այստեղ՝ պար բռնած անհոգ մեղունների նման, իսկ դոցա մանկական ձայների ու աղմուկների վերայ խոփու դէմքով փոքր առ փոքր վրայ էր հասնում փոթորիկը: Չկարծես, թէ այդ ամենը տեսնելուց ես շարունակ նորա մասին եմ մտածել, թէ ի՞նչ եմ պատրաստում ապագայում զաւակներին համար, ոչ, ես դեռ այդքան հեռուն չէի գնում, ես դեռ նոցա մէջ տեսնում էի անմեղ, անհոգ, զուարթ ու կայտառ մանուկներ, իսկ իմ՝ մէջ՝ դոցա համար ընկեր ու պաշտպան: Երբեմն, երբեմն ինձ սարսեցնում էր այն միտքը, որ վտանգաւոր ընկեր արդէն մօտ է, այն ընկեր, որ պիտի վերջ տայ դոցա երեսայական խաղերին. այո՛, մտածում էի, բայց և ուժգին հարուածով մղում, հեռացնում էի ինձանից այդ ու դորա նման մտքերը: Բայց ժամանակը անցնում էր, իսկ դորա հետ միասին հանում էր ահարկու ժամը: (Չորում է): Ո՛վ երկնային Տէր, արդարութեան զօրեղ Աստուած, Դու, որ Քո զօրեղ աջով պահպանել ես այսքան երկար տարիներ մի թշուառ այրի կնոջ, պարգևիր ինձ այժմ տոկուն դժ, որ կարողանամ անսասան կրել այն ամեն փորձանքները, որոնք ուղարկուած են ինձ բարձրից: Օրհնի՛ր Քո Սուրբ լրթունքներով այն արիւնշաղախ ճանապարհը, որով ուղում եմ այսօրուանից ուղղել իմ քայլերս: Անխորտակելի

արիութեամբ ու քաջութեամբ լցրու սիրտս և հոգիս, ազատիր ինձ իսպառ տիրելու և խղճահարուելու զգացմունքներից, փոքր-հոգութեան արտասուքները թող երբեք չերևին աչքերիս մէջ և թո՛ղ որ իմ՝ ամբողջ կազմուածքս՝ տասը պատուիրանաց տախտակի ամբուլթիւնն ունենայ, որպէս զի դորանով փրկուի հայրենիքս ստրկութեան անարգ շղթաներից:

ԱՐԱՐՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ.

Գործողութիւնը կատարվում է Երուսաղէմի դիմաց:—Լուսանում է:—Ամրոցի պատնէջի վերայ երևում են ասորական զինուորները:—Բեմի առաջին մասում կանգնած են մի խումբ զօրավարներ և ղոցա մօտ պահպան զինուորներ:—Իկպի ծախ, լեռան վերայ երևում են քաղաքի աւերակները, շրջապատուած պարսպով:—Խորքում ձգուած է դաշտավայր:

Վարագորը բարձրացած ժամանակը քանդակագործը բանուորների օգնութեամբ վերջացնում է Զեւի արձանի կառուցումը կերոնների լոյսի առաջնորդութեամբ:

Տ Ե Ս Ի Լ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն.

Եղիսէ: Սորա առաջ կանգնած են համբաւաբերներ և Յովհաննէսը: Վէպի աջ—Եւրիսթենէսը և ուրիշ զօրավարներ:

ԵՂԻՍԷ, (Եւրիսթենէսին).

Կարծես աղմուկի ձայներ են լսվում, այնպէս չէ՞:

ԵԻՐԻՍԹԵՆԷՍ.

Ո՛չ, ես չեմ լսում: Ահա՛, շուտով կը բացուի օրը. նայի՛ր, տես, արշալոյսը արդէն փայլում է:

ԵՂԻՍԷ.

Այո՛, այո՛, ճշմարիտ է ասածդ, թշնամին էլ չի կարող այժմ մեզ մօտենալ, արշալոյսը նորան վախեցնում է:

ԵԻՐԻՍԹԵՆԷՍ.

Բայց ե՛րբ պիտի վերջանայ մեր այս վրդովուած ու շփոթուած կեանքը. գիշերը անգամ ժամանակ չունինք աչք փակելու:

ԵՂԻՍԷ.

Այժմ այդ ամենի վախճանը հեռու չէ. մեզ օգնութեան

է գալիս ինքը թագաւորը և արագ քայլերով Վահիտը և Նիկանորը անթիւ զօրախմբեր են բերում: Շուտով հրէաստանի հողի վերայ ոտք կը դնեն երեք գումարտակ, այո՛, ամբողջ երեք գումարտակ, իսկ այգպիսի մի օյժի դէմ կուռելը հեշտ բան չէ: Վաղուց էր հարկաւոր այգպէս վարուել: (Դէպի սուրհանդակը): Ե՛րբ ես տեսել թագաւորին:

ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿ.

Անցեալ առաւօտ, այստեղից հարկը ասպարէզ հեռաւորութեան վերայ՝ ճիշտ Բիւթանիայում:

ԶՕՐԱՎԱՐՆԵՐԻՑ ՄԻԿԸ, (Եւրիսթենէսին).

Ի՞նչպէս, կայսրը գալի՞ս է:

ԵՒՐԻՍԹԵՆԷՍ.

Այո՛, գալիս է:

ԶՕՐԱՎԱՐ.

Ուրեմն պիտի ճանապարհուե՞նք պատերազմելու:

ԵՂԻՍԷ.

Ժամանակ է, հակառակ դէպքում ապստամբութիւնը սպառնում է աւելի և աւելի ամրանալ ու ընդարձակուել: (Յոյց տալով լրաբերի վերայ): Ահա՛ մի մարդ, որ անձամբ ահանատես է եղել Յուդայի և նորա համամիտների ամեն չարագործութիւններին:

ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿ.

Ամեն տեղ նա զինուորներ է ժողովում, նորա զօրքերը օր օրի վերայ շատանում են:

ԵՂԻՍԷ.

Օ՛, զազըալի ընտանիք և գարշելի եղբայրներ:

ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿ.

Առել քարուքանդ են արել արդէն Քերբոնը, և ինչպէս ասում են, հարիզիմն էլ արդէն առել, տիրել են:

ԵՂԻՍԷ, (զարմացած).

Ճիշտ, (Յովհաննէսին): Իսկ ինչու դու մինչև այսօր չե՞ս յայտնել այդ ամենը ինձ: Դու պարտաւոր էիր յայտնել ինձ այն ամենի մասին, ինչ որ կատարվում և տեղի էր ունենում: Երբ հրէան ապաստան է գտնում թշնամեաց բանակում, նա գոնէ պարտաւոր է ամեն քայլափոխում հաւատարիմ լինել: Ուրեմն

սորանից յետոյ չմոռանաս ասածներս: (Յովհաննէսը խոնարհութեամբ գլուխ է տալիս Եղիսէին, որ շարունակում է խօսել լրարերի հետ):

ԶՕՐԱՎԱՐ. (դիմելով Եւրիսթեսին և ցոյց առնել Յովհաննէսի վերայ).

Լա՛ւ չէ ծառայում:

ԵՒՐԻՍԹԵՆԷՍ.

Մի՞թէ երկար կըքաշէ դոցա կեանքը, ինձ այնպէս է թըւում, որ այդ Իսրայէլացին մեզ համար վնասակար մարդ է, որ դա մի ստորաքարչ դաւաճան է, որ նա այստեղ դիտում է մեն ինչ և իրայիներին յայտնում է բոլորը:

ԶՕՐԱՎԱՐ.

Այդ ամենի հետ միասին ի նկատի ունեցիր և այն, որ թագաւորական տան մէջ սիրով և յարգանքով է ընդունվում:

ԵՒՐԻՍԹԵՆԷՍ.

Ինքը՝ թագաւորի դուստրը լսում և հաւատում է նորա ամեն խօսքին: Ի՞նչով բացատրենք, որ ուրիշները մեր ձեռքից շարունակ հալածվում ու նեղվում են, և դա միայնակ, որ ազատ կեանք վայելելով և թշնամիներից բարեկամութիւն, ապաստարան է գտնում մեր բանակում: Խորամանկ, ինչպէս մի Յոյն, կանացի՝ ամենաքնքրոյշ գեղեցկութեամբ օժտուած, նա ճշմարիտ որ ընդունակ է և կաշառել և կախարդել. ես այդ բնաւ չեմ կասկածում: Այսպէս թէ այնպէս, ես նորա մէջ միմիայն մի դաւաճան եմ տեսնում:

ԵՂԻՍԷ, (հեռանալով լրաբերից).

Ո՛հ, ինձ կատաղեցնում է այդ Յուդան:

ԵՒՐԻՍԹԵՆԷՍ.

Իսկ յայտնի՞ է այն ճանապարհը, որով նա գալիս է, թէ ոչ:

ԵՂԻՍԷ.

Ո՛հ, արեգակը կարծես նոցա ծածկում է մեր աչքից և չի լուսաւորում նոցա իւր ճառագայթներով: Թագնվում են անապատների, խիտ անտառների խորքերում և լեռների քարանձաւներում: Շատ յաճախ մարդ մտածում է, թէ նոցա թիւը քիչ է, թէ նոքա դեռ հեռու են, բայց յանկարծ նայում տես-

նում ես, որ Յուդայի անթիւ ու անհամար զօրքերը արդէն մօտդ են՝ կարծես գետնից բուսնելով: Մի՛ մոռնա՛ք դուք ի նկատի առնել և նոցա այն ընդունակութիւնը, թէ ինչ հմտութեամբ և խորամանկութեամբ են կարողանում մտնել ամրոցները և կաշառել պահապաններին: Նոքա այժմ աւելի մեծ փառք են վաստակել, քան մի ժամանակ իրենց հայրը. այժմ մեր կռիւը, մեր գործը միմիայն դոցա հետ է. դոցա մէջ է ամբողջ յոժը, այդ եղբայրների մէջ է պատկերացել ամբողջ հրէաստանը: Ո՛չ, ո՛չ, պէտք է դոցա մի հարուածով ջարդ ու փշուր անել:

ԵՒՐԻՍԹԵՆԷՍ.

Դոքա անկարող կրկնեն մեր երեք զօրաբաժինների դժին զիմադիր լինել:

ԵՂԻՍԷ.

Երբ կը շրջապատենք դոցա ամեն կողմից, այն ժամանակ ժողովուրդը ինքը, շփոթուած իրարանցումից ու երկիւղից, կը նոնարհի իւր գլուխը մեր առաջ և ահա՛ այն ժամանակ կը գայ օրհասական ժամը, մահուան վայրկեանը ամբողջ հրէաստանի համար: Ահա՛, հէնց այս րոպէիս, իրենց քաղաքի զիմաց, որին ամենքն էլ սրբութեան տեղ են ընդունում, ուղիղ իրենց հարազատ Երուսաղէմի զիմաց՝ նոքա կը տեսնեն արքայաւայել աստծուն, շանթընկէց քաջ Զևսին: (Քաղաքից, տափարակի վրայով մօտենում են մարդկանց մի քանի խմբեր): Այդ ո՞վքեր են գալիս:

ԵՒՐԻՍԹԵՆԷՍ.

Դոքա պատերազմի ուղեկիցներն են. վաճառականներ, աւաղակներ, աղքատներ, պոռնիկներ: (Վաճառականները մօտենում են իրենց ապրանքներով՝ բարձած ջորիների վերայ, այս խմբի մէջ երեւում են Յովհաննէսի եղբայրները՝ Յուդան, Սիմէոնը, Եղիազարը և Յովնաթանը: Քաղաքային ղոնից խումբ խումբ դուրս է գալիս ժողովուրդը):

ԵՂԻՍԷ.

Ժողովուրդը արդէն դուրս է գալիս քաղաքի դռնից: Ե՞րբ ապա պէտք է ցոյց տաս մեզ՝ դու, հոգեշունչ քանդակագործ, քո աշխատանքը: Նայի՛ր, տե՛ս, ժողովուրդը արդէն ՚ի մի է խմբւում:

ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾ, (բտնուորներին).

Վերցրէ՛ք ծածկոցը: (Բանուորները յետ են ձգում արծանի վը-

րայից ծածկոցը, որի տակից երևում է Զևսը, նստած զահի վերայ և բռնած ձախ ձեռքում զայիսոնը, իսկ աջ ձեռքում տէրութեան նշանա-
րանը (ծեթաձագ): Ժողովուրդը մօտենում է արձանին: Իսրայէլացիք
լուզուած սրտով միմեանց ցոյց են տալիս արձանի վերայ):

ԵՂԻՍԷ (հրճուանքով).

Ո՛րքան գեղեցիկ է: Այո՛, այո, այդ ամենակարող աստ-
ուածն է, աստուածներին աստուածը, մեծն ողիմպացին: Զեռքում
բռնած ունի գայիսոնը...

ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾ, (թելադրելով).

Իսկ միւսի մէջ տէրութեան նշանաբանը:

ԵՂԻՍԷ.

Ճշմարիտ որ արժանի ես փառքի և գովասանաց. իրաւ որ
հասկացել ես ճշտիւ իմ միտքը...

ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾ.

Նորա գահը հովանաւորում է թեմիդը, իսկ ահա՛, այս-
տեղ, ցածում, տիտանների օրհասական ճակատամարտն է տեղի
ունենում...

ԵՂԻՍԷ.

Փա՛ռք քեզ, փա՛ռք... կրկնակի փա՛ռք... Ճշմարիտն եմ ա-
սում, որ քո աշխատանքը անբիծ է... (Հրաւիրում է ձեռքով ժո-
ղովուրդին): Եկէ՛ք բոլորեքեանքդ էլ, նայեցէ՛ք ու զարմացէ՛ք:
Լսի՛ր, ժողովուրդ. հրէաստանը այլ ևս չկայ, նորա մահուան դա-
տավճիռը արդէն որոշուած է մեր կողմից: Կայսեր վերջին հրա-
մանը այս է. բոլոր երկիրը քար ու քանդ անել և աւերել, գե-
ղերը և շէնքերը կրակի մատնել, նոյն վիճակին ենթարկել նաև
քաղաքներն ու տաճարները, իսկ ժողովուրդին քարշ տալ, տա-
նել դէպի կախաղան և կամ ստրկացնել ամեամագութ կերպով:
Այդ նպատակով թագաւորը ամբողջ երեք զօրախումբ է տեղա-
հան արել, իսկ դոցա հետ կըմիանան ճանապարհին Իգումիացիք:
Դոքա ամենքը դէմ առ դէմ դուրս կըգան հրէաստանի հետ կռուե-
լու և Ճշմարիտ որ այն ժամանակ կ'որոտայ կեանքի և մահուան
ճակատամարտը... (Առաւօտեան նորաբաց արեգակը լուսաւորում է
արձանը և նորա մօտ կանգնած Յուդային, որին սկզբում Եղիազարը
չի նկատում): Այս ի՞նչ եմ տեսնում, ինքը երկինքը կարծես մար-
գարէանում է յօգուտ մեզ. արշալոյսը բացուել է և երկնքի

լուսաւորիչը իւր կենարար ճառագայթները թափում է ուղղակի յաղթական ճակատի դիմաց, Արդեօք այդ չի նշանակում, որ ինքը շանթընկէցը հիացմամբ լսելիս է եղել իմ խօսքերը, (Նկատելով Յուդային): Ի՞նչ գործ ունես դու մեզ մօտ, ո՞վ ես դու:

ՅՈՒԴԱ. (սղջունելով).

Ես գերիներ եմ գնում: ուզում էի իմանալ քո զօրականներից, թէ ի՞նչ կ'արժենայ իւրաքանչիւրը այն Իսրայէլացիներից, որ կըգերուի ձեզանից:

ԵՂԻՍԷ:

Թագաւորը նշանակել է իւրաքանչիւր իննը տասնեակի համար մի դահէկան:

ՅՈՒԴԱ.

Ի՞նչպէս, ամբողջ իննսուն մարդու համար միմիայն մի դահէկան, Ինձ համար ի հարկէ որ ձեռնառու է, բայց բանը նորանումն է, թէ դուք ի՞նչ օգուտ ունէք գորանից: Ի՞նչով պէտք է այն ժամանակ վճարէք հռովմայեցիներին ձեր տուրքը:

ԵՂԻՍԷ. (կոպտութեամբ).

Քեզ ի՞նչ, թէ ինչով կըվճարենք, Ահա՛, գնա՛ և քո առուտուրդ նոցա հետ արա՛: (Յոյց տալով զօրականների վերայ): Ես ժամանակ չունեմ այստեղ քեզ հետ երկար ու բարակ դատողութիւնների մէջ մտնելու: (Դիմելով դէպի ժողովուրդը և ցոյց տալով պալատի վերայ): Է՛յ, դուք, ճանապարհ տուէք, ահա՛, դալիս է արքայադուստր Միրրան. հեռանա՛ք այստեղից, որ չվճռովենք նորա հանգստութիւնը: (Գլուխ է խոնարհեցնում արծանին): Պահպանի՛ր մեզ և սորանից յետոյ. այդ քաղաքի տիրապետող գերիշխանը դու եղի՛ր, ով Զեւ: (Գնում է: Ժողովուրդը և զօրքը ցրվում են զանազան կողմեր: Աջ կողմից մտնում է Յովհաննէսը):

ՏԵՍԻԼ ԵՐԿՐՈՐԴ.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Արդէն մօտ է ժամը, ցանկալի և լուսապայծառ ժամը, Կըգայ նա և ես նորից կըտեսնեմ նորան... Սիրում եմ նայել և տեսնել, թէ ինչպէս թեթեւօրէն տատանվում է նորա օթեանի պատուհանի վարագոյրը, սիրում եմ գրկել այն վայրկեանը, երբ

Նա առաւօտները կանացի ձեռքով մի կողմ է ձգուած, երբ նա ասած[թխած գէւքով՝ ուրախ արեգակի վառվռուն ճառագայթները գէպի ներս է հրաւիրում: Ո՛հ, խաղաղ և բաղդաւոր օթեան, դու նման ես երկնակամարի տակ սլացող [թռչնիկի բունին, որ շինուած է լինում հին, քայքայուած աւերակների մէջ: (Ուշադրութիւնը դարձնելով գէպի մի կողմ): Մի տեղեց կարծես երգի ձայներ են հասնում ականջիս... արդեօք այս հրաշք է: Ես, որ ստեղծուած եմ լսելու միմիայն հալածիչների ահարկու ձայները, ես, որ կիսակենդան մի ցեղի [ծշուառ զաւակն եմ՝ անարգուած անունով և վշտացած հոգով, ես, ես դեռ ուզում եմ ապրել, դեռ յոյս ունեւմ կեանքի բարիքները վայելելու, ես, որ այստեղ կանգնած առանձին մի հրճուանքով արբում եմ օտարազգի կոյսի երգի դայլայլիկներով և որից կարծես՝ մի ինչ որ ինձ անծանօթ զմայլեցուցիչ զգացմունքներով հոգիս կենդանանում և ուրախանում է, արդեօք ներելի է... (Ուրախացած): Նա գալիս է... Գալիս է... նորան ահա՛ ես տեսնում եմ... Ինչպէս մի երկնային [թռչնակ, որ գերութիւնից ազատուելով՝ ուրախ-ուրախ սաւառնում է պայծառ երկնակամարի տակ, այնպէս և նա հեղձուցիչ պալատական միջնոցորտից դուրս գալով առաւօտեան ժամին [ծարմանալու, այս դաշտաւայրերի լուս[թիւնը խանդարում է իւր կախարդիչ, կարծես [ծէ երկնային մեղեդիով... Ով սիրելի, հրաշալի տեսարան, [ծո՛ղ տուր, որ ես զմայլուեմ քո պատկերով, [ծո՛ղ յագենամ քո քաղցր երգերով և գէթ մի րոպէ, մի վայրկեան մխիթարէ քո սորանքի դատապարտուածիս: (Պալատի սանդուխտի աստիճաններով իջնում է Միրբան, շրջապատուած նաժիշտներով, որոնք և երգում են այդ միջոցին: Միրբայի հետ միասին զուգընթաց գալիս է և Էրիքսը):

ԵՐԳՉՈՒՀԻՆԵՐ.

Հեղինէն, Յունաստանի գեղեցկուհին

Սիրեց Պարիսին,

Իսկ աստուածները բարկացան

Եւ տրտմեց Տրոյեան:

Մինեւայ կայսրը չի համբերիլ այդ վերաւորանքը,

Նա փափագում է դաժան վրէժխնդրութեան դիմել

Եւ նորա հետ եկաւ ամբողջ Յունաստանը՝

Ահեղ կռիւ մղելու յանուն պատուասիրութեան:

Վտանգաւոր, ահարկու է աստուածների բարկութիւնը,
 չրեղէն փայլակներ են ցրվում նրա աչքերը,
 Եւ թշնամու հարուածների տակ
 Ծերունի Պրիամը դողում է ու սարսում:
 Ամօթ է, հեղինէ, մեղք է, հեղինէ,
 Դու օտար երկրացուն ես սիրում,
 Եւ անձնական հաճոյքի պատճառով
 Տրոյեայի ազատութիւնն ես խորտակում:

ՏԵՍԻԼ ԵՐՐՈՐԴ.

Միբրա, Էրիբս և Նաթիշաներ: Ծառի յետեն է ցովհաննէսը:

ԷՐԻՒՔՍԱ.

Ողբան վտանգաւոր ու ծանր է այս ճանապարհի վերայ
 երթեկութիւնը, բայց և չնայած դորան, մենք յաճախ անց ու
 դարձ ենք անում պոստել:

ՄԻՐՐԱ.

Այդ ճշմարիտ է, բայց ի՞նչ արած, որ ես չափազանց սի-
 րում եմ այս ճանապարհը:

ԷՐԻՒՔՍԱ.

Աւերակները, փլատակները և պատնէշները...

ՄԻՐՐԱ.

Բայց դոցա փոխարէն՝ նորա վերայ աճում, բազմանում են
 ծաղիկներ, որոնց հետքը անգամ չկայ իմ ծաղկանոցներում և
 այգիներում: Բացի այդ՝ այստեղ և միշտ ամբողջ է լինում
 ժողովուած...

ԷՐԻՒՔՍԱ.

Ճշմարիտ ես ասում. ուրախ չէ անցնում քո կեանքը այս
 տխուր և տրտում աշխարհում:

ՄԻՐՐԱ.

Ասենք թէ. բայց... ի՞նչ արած, հօրս հետ եկել եմ այս-
 տեղ, իսկ նորա համար՝ դու արդէն գիտես, որ կեանքի բաւակա-
 նութիւնը միմիայն պատերազմների մէջ է: Ինչ տեղ որ գնում
 է, ինձ էլ անպատճառ հետը պիտի տանէ, իսկ ես էլ իբրեւ նո-
 րա դուստրը՝ հնազանդվում եմ ճակատագրիս որոշման:

ԷՐԻՔՍԱ, (պատկառանքով) .

Է՛Տ, Ի՛նչ արած:

ՄԻՐԻԱ, (նստելով ժայռի վերայ) .

Ո՛ղբան գեղեցիկ տեսարաններ են բացվում այստեղից. հրա-
վառ երկինքը... հիստում Լիբանանը՝ կանգնած իւրւ Թի ամե-
հի հսկայ... նորա շրջակայքում կանաչադարձ հովիտներ... նրա-
տում ես թէ չէ և յանկարծ չգիտես, թէ որ կողմից՝ օդի հո-
սանքը զելիւրանման շփելով դէմքիդ՝ բերում է իր հետ քնքոյշ
բուրմոնքների յասմիկի, վարդի, շուշանի, կինամոնի և գորա հետ
ի միասին կարծես թէ խորհրդաւոր ձայնով շշնջում է սիրոյ
մասին... Ահա՛, այդ միջոցներին սիրտս մի արտասովոր բուր-
մունքով, մի ինչ որ զգացմունքով լցվում է...

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, (առանձին) .

Ո՛Տ, հրաշալի և քաղցր ձայն:

ՄԻՐԻԱ, (նստիշաններին) .

Ապա, մէկ անգամ ևս ինձ համար կրկնեցէք միւսնոյն երգը
«հեղինէ, մեղք է. դու սիրում ես օտար երկրացուն»...

ԵՐԳՉՈՒՀԻՆԵՐ.

Ամօթ է, հեղինէ, մեղք է, հեղինէ,
Որ դու օտար երկրացուն ես սիրում,
Եւ անձնական հաճոյքների պատճառով
Տրոյեայի ազատութիւնն ես խորտակում:

ՄԻՐԻԱ, (բարձրանալով տեղից) .

Գնա՛նք: (Նկատելով Յովհաննէսին): Ո՛Տ, նա է՛: Օ՛, հրա-
շալի վայրկեան: (Նստիշտները հեռանում են: Միւրբան հետևում է
նոցա, իւր սուր հայեացքը քեկունով Յովհաննէսի վերայ: Այս միջոցին
մտնում է Յուդան և կանգնելով, նայում է եղբօր վերայ:)

ԵՐԳՉՈՒՀԻՆԵՐԸ, (հեռուում) .

Յունաստանի գեկեցկուհի հեղինէն
Սիրեց Պարիսին,
Որի համար բարկացան աստուածները
Եւ տրամեց Տրոյեան:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, (գուրս գալով ժայռի հետևից) .

Նորա քայլերի ձայնը ես տակաւին լսում եմ... Ո՛Տ, Ի՛նչ
հրաշալի և քաղցր ձայն... Ա՛խ, ի նշու նա հեռացաւ այստեղից...

ՏԵՍԻԼ ԶՈՐՐՈՐԴ.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՒ ՅՈՒԴԱ.

ՅՈՒԴԱ, (բռնելով հղբօր թիկունքից).

Ե՛ղբայր Յովհաննէս,

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, (յետ շրջելով երեսը).

ՅՈՒԴԱ.

ՅՈՒԴԱ.

Ի՞նչ է նշանակում, եղբայր, որ այսքան երկար ժամանակ քեզանից ոչ մի համբաւ չենք ստանում: Ահա՛, ինչպէս տեսնում ես, ես ինքս անձամբ վճռեցի դալ...

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Այո՛, նա ինքն է... Յուդան է... առիւծը... Յուդան...

ՅՈՒԴԱ.

Վակիկիդը և Նիկիանորը արդէն պատրաստ են միանգամայն մեզ հետ պատերազմելու. դոցանից մէկը բռնել է բարձրութիւնները, իսկ միւսը ցրուել է զօրքը դաշտավայրերում: Վաղը, հէնց արշալոյսի երևելուն պէս՝ պիտի սկսուի ոչ թէ կեանքի, այլ մահու ճակատամարտը. մենք ստիպուած ենք կռուել երես առ երես թագաւորական ֆալանգների հետ. ի՞նչ են ասում, այդ պատերազմի առաջնորդն ու ղեկավարը ինքը թագաւորը պիտի լինի, թէ մի ուրիշը:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Այո՛, այդպէս են խօսում:

ՅՈՒԴԱ.

Իսկ քաղաքի մէջ նա ո՞րքան զինուոր պիտի թողնէ:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Մօտ տասը հազար:

ՅՈՒԴԱ.

Ի՞նչպէս է հրամանատարի անունը:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Եւրիսթենէս.

ՅՈՒԴԱ.

Իսկ գիտե՞ արդեօք դոցա այդ հրամանատարը և պահապան

զօրավարը, թէ ի՞նչպէս եմ այս գիշեր գաղտագողի մտել քաղաքը, նղիսէն ի՞նչ է անում:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Նա չափազանց կասկածոտ մի անձնաւորութիւն է:

ՅՈՒԴԱ.

Ամեն բանի մէջ նորան հնազանդ եղիր: Այժմ ասա տեսնեմ, կարո՞ղ ես արդեօք որ և է կերպ դու մուտք գործել պալատը, թէ ոչ:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Այդ էլ ինձ երբեմն, երբեմն յաջողւում է:

ՅՈՒԴԱ.

Արդեօք գիտես դու այն ամենը, ինչ որ նոքա մտածում, հաշվում և անում են:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Ես լսում եմ ամենը:

ՅՈՒԴԱ.

Եւ թռիչքի ժամանակ բռնում ես այն բոլորը, ինչ որ թշնամիները խորհում և ասում են, այնպէս չէ:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, (գլուխը խոնարհեցնելով).

Ահա:

ՅՈՒԴԱ.

Յիշի՛ր, եղբայր, չմոռանաս երբէք, որ նոցա կորուստից է կախուած մեր յաջողութիւնն ու փառքը:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, (ցնցուելով).

Ես...

ՅՈՒԴԱ.

Եղի՛ր խորամանկ:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, (ծածկելով գէմքը).

Ես... ես... դաւաճան... ես լրտես...

ՅՈՒԴԱ, (քաղցրութեամբ).

Սիրելի՛ եղբայր...

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, (յանդիմանական ձայնով).

Ոհ, մի՞թէ ես անարժան էի, մի՞թէ ես անկարող էի զէնք բանեցնել պատերազմի դաշտում: Ասա՛ ինձ եղբայր տեսնեմ:

Թէ ի՞նչու ես դու ինձ ծանրաբեռնել այս ստոր ու կեղտոտ պաշտօնով. ի՞նչու, ի՞նչու ես հեռացրել ինձ Աստուածանից, հեռացրել քեզանից և իմ սրտին մօտիկ ժողովուրդից և բերել կանգնեցրել մեր թշնամու, մեզ հալածողների մէջ. Ո՛հ, մի՞թէ ես անարժան էի զարդարուել պատերազմական հագուստով, սուր առնել ձեռքս և քո դրօշակի տակ դուրս գալ կռուի դաշտը. Ասա՛, ասա տեսնեմ, թէ ի՞նչու ինձ ևս չէ վիճակուած այդ բաղդը, այդ երջանկութիւնը. Ո՛հ, սիրելի եղբայր, եթէ միմիայն խմանայիր, թէ ո՛րքան հակակրելի ու անտանելի է ինձ համար իմ ներկայ պաշտօնը... Ճակատիս վերայ արդէն դրոշմուած են դաւաճան ու լրտես մականունները, անունս արատաւորուած է, պատիւս ոտնակոխ է եղած այս ամօթաբեր ծառայութիւնից. ես հանգիստ սրտով, պարզ դէմքով չեմ կարողանում մարդկանց, աշխարհքի վերայ նայել. Ա՛խ, Աստուած իմ, Աստուած իմ...

ՅՈՒԴԱ.

Սիրելի՛ս, պէտք չէ այդքան վրդովուել ու ցաւել. անկարելի է, որ բոլորիս էլ միեւնոյն գործը վիճակուէր. հաւատա՛ ինձ, որ հայրենիքին, նորա այն թշուառ օրերում, երբ նա հեծում է հալածչի անողորմ լծի տակ, պաշտպան լինել կարող է նա, ով ըստ չափու կարողութեան օգնութեան ձեռք է մեկնում՝ լինի այդ թշնամու վրանների տակ թաքնուած տեղից թէ պատերազմի դաշտում. Այո՛, այո՛, ասում եմ, որ բոլորը մէկ է. Քո մէջ ես ներկայ րոպէում ոչ թէ մի լրտես եմ տեսնում, այլ հայրենեաց պաշտպան մի զինուոր՝ ուղիղ այնպէս, ինչպէս և ես եմ կամ ինչպէս և միւս եղբայրներդ են:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Ո՛վ, այդ ե՞ս եմ հայրենիքի պաշտպան զինուորը:

ՅՈՒԴԱ.

Այո՛, ճիշտ նոյնը, ինչ որ և մենք ենք... նոյն իսկ գուցէ քո կատարածը աւելի մեծ է, քան մերը. Քեզ վիճակուել է մարդասիրական տանջանքներ կրել, դու զոհ ես բերուած լրտեսելու, սաախօսելու, քստմնելու, գու ուժով յետ ես մղուած պատերազմի դաշտից յաղթական փառքին մասնակից լինելուց և այդ ամենը ի սէր հայրենիքի. Մի՞թէ այդ քիչ բան է քո կարծիքով, մի՞թէ այդ չնչին գործ է. Ի՞նչու ես այդքան վշտացել, վրդովուել ու նեղացել, ի՞նչու ես այդպէս անյոյս վայր իջեցրել

գլուխդ: Ո՛չ, ո՛չ միսիթարուիր և յուսա՛, եղբայր, որովհետեւ մենք ամենքս գնահատում ենք քո ծառայութիւնը և դորա հետ միասին կրկնապատկում ենք մեր՝ դէպի քեզ ունեցած պատիւը, յարգանքը և սէրը:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ, (բարձրացնելով գլուխը).

Ուրեմն ների՛ր, եղբայր:

ՅՈՒԴԱ.

Մեզ վիճակուել է տատասկոտ ճանապարհ, խաւարի մէջ մենք յաղթութիւն ենք որոնում և թէպէտ և այն դժուարութեամբ ենք ձեռք բերում, բայց և այնպէս չէ՞ որ հաւատում ենք մեր բարի աստղին, չէ ո՞ր գիտենք, որ արշալոյսը պիտի վրայ հասնէ և փոխարինէ խաւար գիշերը:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.

Բայց եթէ քեզ այստեղ յանկարծ ճանաչեն:

ՅՈՒԴԱ.

Ո՞ւմը, ի՞նչ, այս և այն հագուստով:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.

Այո՛, երկիւղալի է...

ՅՈՒԴԱ.

Այդ անկարելի է, ես չեմ հաւատում... Բայց լսի՛ր, թէ ինչ պէտք է ասեմ. մեր զօրավարները մի սովորութիւն են ունեցել, այն մենք իբրեւ հնութիւն պաշտում ենք. պատերազմի օրուայ նախընթաց գիշերը աղօթել Աստծուն: Ժողովելով ի մի բոլոր ժողովուրդը տաճարի մօտ ջերմեռանդ աղօթել է, իսկ նոցա առաջնորդները այդ միջոցին կրօնական զանազան արարողութիւններ են կատարել: Ներկայումս էլ այդպէս պիտի լինի, Թէպէտ և ժողովուրդը հեծում է, թէպէտ և նորա տաճարը քար ու քանդ է եղել, թէպէտ և գործի գլուխ կանգնածները հալածանքի են ենթարկուած, բայց և այնպէս ուզում ենք սրբութեամբ պահպանել այդ հինաւուրց ծէսը: Դու տեսնո՞ւմ ես այնտեղ, քաղաքի դռան մօտ խմբուած այն մարդկերանցը, որոնք, ինչպէս և ես, ստրուկների հագուստ են հագել: Գիտե՞ս արդեօք, թէ ինչ մարդիկ են դոքա: Այն մեր եղբայրներն են, նղիազարը, Յովնաթանը և Սիմէոնը:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.

Ի՞նչպէս, մեր եղբայրները:

ՅՈՒԴԱ.

Այո՛, իսկ նոցանից քիչ հեռու տեսնում ես դու ամբողջ
այն կնոջը, որ ցնցոտիներով է ծածկուած: Ահա՛, տես, նա
այժմ քաղաքի պարսպից այս կողմն է գալիս: Ճանաչում ես,
թէ ով է այդ կինը:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.

Ո՛չ, չեմ ճանաչում:

ՅՈՒԴԱ.

Այդ մեր մայրն է:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.

Ի՞նչպէս, մեր եղբայրները, մեր մայրը:

ՅՈՒԴԱ.

Այո՛, նա գալիս է այս կողմը և դու հէնց այս րոպէիս
կըտեսնես նորան: Այդպէս ուրեմն, իմացիր, եղբայր, որ վաղը,
աղօթքից յետոյ մենք պէտք է արիւնալից պատերազմ՝ ունենանք
մեր հայրենի Երուսաղէմ քաղաքի դիմաց, մեր սրբազան հայրե-
նիքի ազատութեան գործի համար. անարգելով երկիւղը, մահ-
ուան հետ դէմ առ դէմ պիտի օրհասական կռուի բռնուկներ...
Հէնց այս րոպէիս մեր մայրը պիտի ամենիս օրհնէ, որ վաղը քա-
ջասիրտ դիմադրենք թշնամուն և յաղթութեան փառքով պսա-
կենք ամենիս անվահերութիւնը և քաջագործութիւնները: Նա
ահա՛ այժմ այստեղ է և նորա հետ միասին մեր բոլոր եղ-
բայրները:

(Ներս են մտնում Հռաքելը, Սիմէոնը, Յովնամանը և Եղիազարը):

ՏԵՍԻԼ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ.

Յովհաննէս, Յուդա, Սիմէոն, Յովնաման, Եղիազար և Հռաքել.

ՀՈՒԱՔԵԼ.

Ո՛հ, թողլ տուէք ինձ մօտենալ ձեր ամենիդ շթութեանե-
րը լիզելու, ո՞վ իմ սիրած որդիք: Ո՛րչափ երկար օրեր եմ ձեզ
որոնել ի զուր տեղից այս արիւնաշաղախ ճանապարհներում: Ես
յառած և ազահ հայեացքս շարունակ այս և այն կողմը դար-

ձրել գտնելու վրիժառուներին, սուրբ հայրենիքի ազատութեան գաղափարով ոգևորուած այն արժանաւոր առիւծներին, որոնց միացրել եմ ես իմ ստինքի կաթով և որոնց ահա, վերջապէս, ի մի խմբուած ես գտնում եմ այստեղ: Ահա՛, ահա՛, մի քաջազօր ազգի որդիքը, ահա Մակկաբայիցոց արժանաւոր զաւակները, հնազանդ իմ և հօր կամքին, դեռ փոքրութեան հասակից իրենց մէջ վառ պահելով Աստուածային երկիւղը, երբէք կենդանի չեն մատնուիլ թշնամեաց ձեռքը, երբէք նոքա յանձնառու չեն լինիլ երկրպագելու թշնամեաց կռուքերին: Սոքա քո անուանն են ծառայում, ո՞վ Ամենաբարձրեալ Աստուած, և գնալով Քո դրօշակի հետեից, իրենց սրտերի մէջ ամուր և հաստատ պահում են այն օրէնքը, որ Դու ես տուել նոցա. Քո օրէնքը նաև իրենց օրէնքն է, Քո երկիրը նաև իրենց հայրենի երկիրն է. նոքա այդ երկիրը հալածանքներից և թշուառութիւններից պաշտպանում են այնպէս, ինչպէս մի ժամանակ հայրն է կռուել ու պաշտպանել Ահա, դոքա ամենքը Քո առաջ կանգնած են. օրհնի՛ր Քո ամենակարող շրթունքներով, օրհնի՛ր հայրենիքի, ազգի և կրօնի ազատութեան համար կռուող քաջերին, օրհնի՛ր և պսակի՛ր այդ դժուարին գործը յաղթութեան փառքով:

ՍԻՄԵՈՆ, (բարձրացնելով բազուկները դէպի երկինք).

Այո, Տէր, ճշմարիտ է, մենք զինուոր ենք գրուել, մենք քաջութեամբ պիտի կռուենք, բայց տուր մեզ կարողութիւն լինել այն կռուողներից, որոնք հայրենիք են փրկում ահարկու թշուառութիւններից, հայրենիք, որ մատնուած է դաժան սարկութեան, լացի և հեծեծանքի, որոնք ընդունակ են յարութիւն տալ և հրաւեր կարգալ ազգերին նոր կեանքի համար: Տուր մեզ ոյժ նմանելու նոցա, որոնք Աստուածային մուրճերի նմանօրէն զարկում են զնդանին այն միջոցին, երբ երկնքում բոցավառվում է Աստուածային բարկութիւնը: Ել մի՛ ուշացնիլ, Տէր, բաց՝ զօրաւոր շրթունքներով և օրհնի՛ր Քո ընտրեալ երկրի պաշտպաններին՝ իրենց յուսահատական կռուի մէջ: Այլ ևս չենք կարող կրել ոչ մի հալածանք, այլ ևս չենք համբերիլ Քո անունը հայհոյողներին: (Յոյց տալով Զևսի արձանի վերայ): Տես, ահա Աստուածային տաճարի դիմաց այդ թշուառականները տեղաւորել են իրենց կռուքը, իսկ մենք, սրտերս լի դառնութեամբ լռի հանդիսատես ենք և չենք հասկանում, թէ անդեօք որտեղ ենք կանգնած այս ժամին՝ հայրենի՞ հողի վերայ, թէ մի օտար երկրում:

Հանդէս V և VI.

17

ԵՂԻԱԶԱՐ.

Վաղը մէկն ու մէկը մեզանից անհետ պիտ ջնջուի աշխարհ-
քի երեսից, կամ հրէաստանը և կամ թէ նորա թշնամին. վաղ-
ուան պատերազմը այդ պարզ կ'որոշէ. Ահա, այն ժամանակ մենք
երախտամոռ չենք գտնուիլ և այսքան սպանութիւնների փոխա-
րէնը ևս սպանութիւններով կը վճարենք, մեզ հասցրած չարիք-
ների փոխարէնը մենք ևս դաժան ու սոսկալի չարիքներ կը հաս-
ցնենք. համարձակութեամբ տուած հարուածը միշտ ուժեղ և
զարհուրելի է լինում ընդհանրապէս. Թող ես Նղիազար չլի-
նեմ, եթէ չսպանեմ թագաւորի բանակի մէջ եղած բոլոր փղե-
րից ամենամեծին. Թէպէտ և երկիւղալի ու վտանգաւոր է նա,
թէպէտ և հեռուից նորա զրահները իրենց փայլով մարդկային
աչք են կուրացնում, թէպէտ և կառուցուած է նորա վերայ
թագաւորական աշտարակը, բայց և այնպէս ես օձի նման սողա-
լով պիտի մօտենամ և սուրս մխեմ ուղիղ կրծքի մէջ մինչև
կոթը. և վայր կը գլորուի կենդանին գոռում-գոչիւնով իւր ոս-
կէղօծ զարդարանքների և աշտարակի ծանրութիւնից, որտեղ
ինքը թագաւորը նստած կը լինի և իւր ոտքերի տակ կը կոխոտէ
ու կը ջարդէ ինձ. բայց չէ՞ որ ինքը թագաւորը ևս կը ջարդուի
այդ ամեհի գազանի տակ:

ՅՈՒՆԱԹԱՆ.

Դու, Տէ՛ր, գիտես աղգերի ապագան, Դու ամենակարող ես,
Դու ես ամենաիրկիչը, աղգերի սպառուած ու ջլատուած զոյժերը
Դու միայնակ կարող ես վերակենդանացնել. Դու ես կարող նո-
ցա իւրաքանչիւրի համար նշանակել իւր վախճանը կամ թէ կեանք
պարգեւել երկար տարիներ. Դու ես նոցա բազդի կառավարիչը,
և մեր ժողովրդի ներկան ու ապագան Քո ձեռքումն է, ո՛վ Ամե-
նակարող Արարիչ, Զգիտեմ, թէ ինչ է սպասում նորան ապա-
գայում, չգիտեմ և չեմ իմանում, թէ Դու լսում ես արդեօք
այն աղաչանքները, որոնց մէջ մենք միայնակ խնդրում ենք հայ-
րենի երկրի ազատութեան մասին, բայց գիտեմ ես նախօրօք, որ
քաջութեամբ, անվեհերութեամբ պիտի կռուենք յանուն մեր
աղբի և հայրենիքի ազատութեան, պիտի պատերազմենք, պիտի
արեան գետեր վաղեցնենք նորա ամենայետին անկեան, նորա վեր-
ջին չոր տերևի, նորա մի աւազահատիկի համար... և եթէ մեր
նախահարց երկիրը Քո կամքով, Քո որոշմամբ անցնէ Ասորոց
ձեռքը, այն ժամանակ այլ ևս անկարող կը լինինք կրել այդ տե-

ակ անպատուութիւնը և մեղանից իւրաքանչիւրը, առաջինից մինչև վերջինը, անշուշտ պիտի կորչէ արեան դաշտում:

ՅՈՒԴԱ.

Լսիր, Տէր, սոցա ջերմեռանդ աղօթքները: Տեսնում ես, հայր, որ ամենքս հոգով, մտքով սլացել, եկել ենք Քո օգնութեանը դիմելու: Խնչ վերաբերում է ինձ, պիտի ասեմ և որի մէջ հաստատ հաւատացած եմ, թէ ահա՛ այժմեանից երգվում եմ այս սրի վերայ, որ ես անշուշտ պիտի յաղթեմ թշնամուն: Ամենակարող Արարիչը, որ ստեղծել է ինձ, թոյլ չի տալ երբեք, որ ես կորչեմ թշնամու անարդ բազկից: (Դիմելով եղբայրներին): Երբ ձեզ մէկն ու մէկը ասէ, թէ ես սպանուած եմ, չհաւատաք նորան. եթէ ընկնեմ ես պատերազմի դաշտում ուժասպառ լինելուց, եթէ ես կերպարանափոխուեմ դիակի, իսկ յետոյ և փոշու, դարձեալ չհաւատաք, որովհետև այդ վիճակի մէջ ևս դարձեալ Աստուած ինձ պէտք է նորից կեանք շնորհէ՝ արեան հեղեղներ վազեցնելու համար: Օ՛հ, ես սարսափ պիտի տարածեմ, թշուառութեան և կորուստի պիտի մատնեմ նոցա, որոնք համարձակութիւն ունին մեր դէմ պատերազմ մղելու: (Մօտենալով արձանին): Ահա՛ ձեզ մի լաւ օրինակ, նայեցէք. տեսնում էք. նոցա կուգրը կանգնած է այստեղ՝ գայիսոնը բռնած իւր ձեռքում: Բայց ամուր և հաստատ չէ այդ գայիսոնը. հէնց վաղը ես պիտի Սսորոց ոյժն ու իրաւունքը խորտակեմ ուղիղ այնպէս, ինչպէս որ խորտակում եմ այժմ նոցա չաստուծոյ զօրութիւնը: (Կոտորում է գայիսոնը և լսող դիմում է եղբայրներին): Վաղ առաւօտեան պիտի պաշարեն մեզ նոցա զօրքերն երեք կողմից և եթէ պատահի, որ մերոնք տեսնելով թշնամու անհամար թիւը՝ կը սկսեն վախից, երկիւղից տրանջալ, թէ քիչ ենք, դուք պնդեցէք, կրկնեցէք շարունակ, որ «շատ ենք»: Յարձակուեցէք կատաղութեամբ և հաստատակամութեամբ և աշխատեցէք, որ թշնամու բանակից հազար մարդու վերայ ահ ու դող տարածէ և փախուստի ենթարկէ մերոնցից միայնակ մի անձնաւորութիւն: (Յովհաննէսին): Ես կըբաժանեմ Վակիդին Նիկանորից, յանկարծակի կըյարձակուեմ նորա զօրախմբերի վերայ և իսկոյն դէպի քաղաք կըվերադառնամ այն ժամանակ, երբ թագաւորը ամեն աշխատանք գործ կըլնէ ինձ գտնել հրէական զօրաբաժինների մէջ: Այո՛, ես նորա տարիներով փայփայած դիտաւորութիւնը շատ լաւ եմ հասկանում, այն շատ պարզ երևում է նորա բոլոր

գործերից և շարժումներից... և եթէ ինքը կ'առաջնորդէ զօրա-
խմբերը ինչպէս և առաջ և այդ միջոցին դարձեալ կ'որոնէ ինձ,
դու չյայտնես ինձ այդ ոչ մի նշանով. բայց եթէ նա իւր դի-
տաւորութիւնները փոխէ, այն ժամանակ յայտնիր ինձ անպատ-
ճառ՝ ուր էլ որ լինինք մենք երկուսս. Ամեն տեղ հասնել, ամեն
քայլափոխում գործել համարձակօրէն և որ աւելին է քաջու-
թեամբ—ահա՛ իմ նպատակս, իսկ զգուշացնել իւր ժամանակին
—այդ էլ քո գործը կրկինի. Գուցէ, շատ քիչ ժամանակ է
մնում, երբ դու կ'ողջունես ինձ այս բարձրութիւնների վերայ
իմ ունեցած յաղթութեանց համար և կրեղմես ինձ քո գրկի
մէջ...

ՅՈՒՀԱՆՆԵՍ.

Ահա՛. վերջապէս հասաւ և իմ հերթը, երբ ես կարող
եմ ասել, թէ ինչով կարող եմ պարծենալ. իմ անելիքս, այդ
լրտեսութիւնն է, դաւաճանութիւնը... ահա՛ իմ գործս—ահա
իմ աշխատանքս. Ընտրելով քեզ համար փառքի և քաջագոր-
ծութեանց ասպարէզ, անարգ և ամօթաբեր ճանապարհով ես
ստիպում ուղղել ինձ իմ քայլերս.

ՀՌԱՔԵԼ.

Ի՞նչ եմ լսում ես. թէպէտ և կանգնած եմ այստեղ,
բայց չեմ հաւատում ականջներիս... իմ որդիս տատանվում է...
Այդ ի՞նչ է պատահել քեզ. Սրգեօք ուշք ու միտքդ վրադ է.
արդեօք դու Յովհաննէսն ես, թէ մի ուրիշը նորա կերպարան-
քով. (Յուդային): Ա՛խ, ների՛ր, ների՛ր սորան, չէ՞ որ սա դեռ
երեսայ է... Ճիշտ է, ինձ որդի է կոչվում, բայց քեզ էլ եղ-
բայր է ասվում, և հաւատա՛, որ նա երբէք և ոչ մի ժամանակ
չի համարձակուիլ քո դէմ գնալ, քո սասածները չլսել. Ահա՛
սոքա ամենքը քո հլու հպատակներդ են, միմիայն հրամայիր և
ամեն ինչ կատարուած կըտեսնես. (Յովհաննէսին): Ել ի՞նչ ես
այդպէս սառած կանգնել, դէ՛հ, շո՛ւտ, համբուրիր եղբօրդ ոտ-
ներն ու ծնկները և հազար ներողութիւն խնդրիր.

ՅՈՒԴԱ, (փոքր ժամանակ լռելուց յետոյ).

Է՛հ, ի՞նչ արած, երբ նա տատանվում է և լաց է լինում,
այն ժամանակ աւելի լա՛ւ չէ, որ նա քեզ հետ լինի. Ոչ թէ
մէկ, այլ շատ անգամ եմ մտածել, մայր իմ անգին, որ դու
արդէն ծերացել ես և քեզ այդ տարիներում մի յենարան է

պէտք, մինչդեռ ամենքս ուզում ենք քեզ թողած լինել: Դու
 Հինգ արու զաւակ ես մեծացրել քո ստինքի կաթով, գոնէ մէկին
 էլ դոցանից վերցրու քեզ օգնական. թող նա քեզ թշնամու
 անարգ լծից, նորա արիւնարբու զօրականներից պահէ և պաշտ-
 պանէ, թող նա քո կեանքի մնացած օրերի համար պատնէշ
 լինի և իւրաքանչիւր քայլդ ապահովէ թշնամու հարուածից: Իսկ
 այն Աստուածը, որ այս ամենը տեսնում է երկնային բարձրու-
 թիւնից, նորա փոխարէն մեզ մէկ ուրիշին կ'ուղարկէ: Բո՛ւ մեզ
 վերայ ունեցած մայրական իրաւունքները կատարելապէս յարգե-
 լով և ճանաչելով, այսու յայտնում ենք քեզ մեր կատարեալ
 հնազանդութիւնը միանգամայն և աղաչում ենք, որին ուզում
 ես, ընտրի՛ր մեզանից:

ՀՌԱՔԵԼ.

Եւ ո՛չ մի ժամանակ, երբէք, Ո՛չ, ո՛չ... Միսս և արիւնս
 ես իմ մէջ պիտի իսպառ սպանեմ և մտածեմ միմիայն հոգւոյս
 փրկութեան համար: Ո՛չինչ չպիտի մեզ խանգարէ գլուխ բերե-
 լու այն վեհագոյն գործը, որի մասին այսքան տարիներ մենք
 ամենքս մտածել և աշխատել ենք: Յաղթութիւն է մեզ սպա-
 սում թէ կործանումն ու խորտակումն, կեանքի պիտի հանդիպենք
 թէ մահուան, — այդ ես չգիտեմ, բայց գիտեմ այն, որ պիտի ա-
 ռաջ գնանք և գործենք, մինչև որ կատարուած տեսնենք մեր
 ուխտը, մեր փափագը: Ահա՛ նոքա ամենքը, որոնց օրօրոցի վերայ
 թեքուած՝ անխոնջ, գիշեր-ցերեկ օրօր եմ երգել մեզմ' ձայնով,
 արտասուաթոր աչքերով, բայց և լի յոյսերով: Նոցա գլխին
 գալիք բոլոր պատուհասները և չարիքները ես արդէն գիտեմ,
 բայց և գուշակելով նոցա գործերի ապագայ փառքը, ես մի
 վայրկեան անգամ չպիտի մեղմանամ, չպիտի խղճահարո՞ւիմ, չպի-
 տի ափսոսամ: Ես այլ ևս սրտիս հատոր, սիրած ու փայփայած
 զաւակներ չունիմ, նոքա քոնն են, ո՛վ հայրենիք, նոցա ամեն-
 քին, մեծից մինչև կրտսերը քեզ եմ նուիրում: Այժմ յայտ-
 նեմ ձեզ մի ուխտ, որ պարտաւոր էք սրբութեամբ յիշել և
 կատարել: Երբ անթիւ ու անհամար խառն ամբոխի մէջ, որ գա-
 լիւս կը լինի խմբուած զօրքերի հետեւից՝ անկարգ և անկանոն գրու-
 թեան մէջ, երբ մոլի և անբարոյական վաճառականների մէջ կը
 տեսնէք ցնցոտիների մէջ կորած մի պառաւ կին, գալիս լուռ
 և մունջ ճանապարհի մի կողմով, չհամարձակուէք նորան ճա-
 նաչել: Թող նա գնա որոնելով իւր համար գիշերելու օթի-

ւան հեղեղների ավին կամ աւազապատ՝ չոր ու ցամաք գետնի երեսին: Դուք չհամարձակուէք մինչև անգամ ձեր հայեացքը ուղղել դէպի այդ կինը, եթէ նա ուժասպառ լինելուց գլորուի գետին և ձգուի այնտեղ: Բայց աղետալի ժամին, երբ կըլուէ պատերազմի սրերի շառաչիւնը, երբ կըտեսնէք դուք այդ կնոջը ընկած, ուժասպառ, չարչարուելիս մահուան ճանկերում, ահա այդ միջոցին միմայն դուք կարող էք ճանաչել նորան, ահա՛ նա ձեր մայրը կըլինի: Խոնարհեցրէք այդ վայրկեանին ձեր յոգնած ծնօտները դէպի նորա ձեռքը, որպէս զի ընդունէք նորա վերջին մայրական օրհնութիւնը, նորա վերջին հրաժեշտը: Իսկ մինչև այդ ժամը, այդ րոպէն, այդ վայրկեանը ես ձեր մայրը չեմ: Այժմ մնա՛ք բարով:

ՅՈՒԴԱ, (Յովհաննէսին).

Իսկ այժմ կարո՞ղ ենք քեզ վերայ յոյս դնել, թէ ոչ:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Ամեն բանի մէջ քո խոնարհ ծառադ եմ, եղբայր: (Յուդան, Եղիազարը, Սիմէոնը և Յովնաթանը հեռանում են բեմից: Հռաքելը լռելիայն օրհնում է նոցա ամենքին: Քաղաքի ղոնտրից մտնում է ժողովուրդը):

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, (վազելով դէպի Հռաքելը).

Ա՛խ...

ՀՈՒԱՔԵԼ, (ցոյց տալով դէպի քաղաքը).

Քո գործդ և անելիքդ այնտեղ է, ուրեմն և գնա՛: (Հեռանում է: Բեմի խորքում երևում են Անտիոքը և Միրրան):

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, (նուազած ձայնով).

Այժմ ես ի՞նչ անեմ: (Ներս են մտնում Միրրան, Եղիսէն և ժողովուրդից մի ստուար բազմութիւն: Միրրան առաջ է գալիս հօր հետ միասին, զրկած նորան մի ձեռքում և զլուխը խոնարհած նորա թիկունքի վերայ):

ՏԵՍԻԼ ՎԵՑԵՐՈՐԴ.

Անտիոք, Միրրա, Եղիսէ, Յովհաննէս, Եւրիսթենէս, զօրականներ և ժողովուրդ.

ՄԻՐՐԱ.

Այդպէս ուրեմն, դու վաղը դարձեալ պիտի պատերազմի

փողը հնչեցնել տաս, այնպէս չէ՞: Նորից քեզ երկիւղ է սպառնում, ճշմարիտ չէ՞: Մի ասա տեսնեմ, հայր իմ, [Թէ երբ պիտի վերջանան այս սպանութիւնները, այս անհանգիստ, այս վրդովուած ու շփոթուած կեանքը: Մի օրից մի օր պիտի վերջ տրուի՞ն այդ ամենին, [Թէ ոչ: Ինձ անհասկանալի է միանգամայն ձեր ագահութիւնը, ձեր սէրը դէպի այդ պատերազմները. ես չեմ կարողանում հասկանալ, [Թէ ինչի՞ դէմ էք այդքան գրգռուած, ես ինձ չեմ կարողանում հաշիւ տալ, [Թէ ի՞նչն է դրդում ձեզ այդքան հակակրել այն ազգին, որի հողի վերայ ենք գտնվում մենք այսօր: Ո՛հ, հայր իմ, հայր իմ, դու քո փառքդ մեծ գնով ես ձեռք բերում: Որքան զօրեղանում և ուժեղանում ենք մենք, այնքան աւելի և աւելի ուժգին են հակակրում մեզ հրէաները: Ա՛խ, եթէ դու իմանայիր, [Թէ ի՞նչ անհամբեր սրտով եմ սպասում ես այն օրին, երբ կը յայտնես դու նոցա խաղաղութիւն և հաշտութիւն:

ԱՆՏԻՈՔ.

Հաշտութիւն... ո՛չ, աղջիկս, այդ բանը իմ ականջիս միանգամայն խորթ է թւում: Մեզ Մեծն Աղէքսանդր Մակեդոնացին այդ չէ կտակել իւր վերջին բոլորում, երբ հրաժեշտի ողջոյն պիտի տար այս աշխարհքին, ո՛չ. նա մեզ կտակել է պատերազմներ և յաղթութիւններ, ամբողջ երկրագունդը նա կտակել է նորան, ով որ ամենից անվեհեր և քաջ կը գտնուի: Թէ ի՞նչ է սպասում մեզ ապագայում, [Թէ ի՞նչ ելք կ'ունենան մեր պատերազմները—այդ մենք չգիտենք, անտեսանելի մի զօրութիւն, մի ոյժ շարունակ մեզ մղում է դէպի անյայտ նպատակ: Կարելի է, որ այդ բնութեան մի օրէնք է և այդպէս էլ պէտք է լինի, որ ազգերը յաւիտեան շարժուին... Զարմանում ես, ես այդ տեսնում եմ, վախենում ես, վշտալի հայեացքդ կարծես հարցնում է ինձանից. ինչո՞ւ համար: Ահա՛, ասեմ քեզ. հէնց նորա համար, որ քո գլուխդ պսակուի, զարդարուի երկու թագով, որպէս զի ամբողջ Արևելքը, որ իմ զօրեղ ձեռքով ստրկացած կը լինի, քո առաջ երկիւղածութեամբ խոնարհէ իւր գլուխը և դարձեալ նորա համար, որ երբ վրայ հասնէ իմ մահուան ժամը, քեզ ընձեռեմ իմ յաղթական գայիսոնս: (Ժողովուրդի միջից լսվում է գոռոց և աղաղակ: Դիմադրումիւն մեզ վրայ հասաւ, ցաւ, սարսափ: Վա՛յ մեզ, վա՛յ մեզ):

ԱՆՏԻՈՔ.

Ի՞նչ աղաղակներ են այդտեղ:

ԵՂԻՍԷ.

(Վրդովուած ծայնով): Տէ՛ր իմ արքայ, ես կատարել էի այն ամենը, ինչ որ դուք հրամայել էիք ինձ, այստեղ կանգնեցրել էի Զևսի պատկերը և ահա՛... (Ժողովրդեան միջից լսվում են ծայներ. «ո՛հ, այս ինչ թշուառութիւն է, ցաւ եկաւ մեր գլխին»): Այստեղ մի սարսափելի սրբապղծութիւն է կատարուած:

ԱՆՏԻՌՔ.

Ի՞նչ սրբապղծութիւն, որտեղ:

ԵՂԻՍԷ, (ցոյց տալով արձանի վերայ).

Սրբութիւնը պղծուած է: Զևսի ձեռքում պահուած տէրութեան նշանաբանը կոտորուած է: Անմխիթարական մարգարէութիւն է. չլինի թէ բաղդը մտադիր է դաւաճանել մեզ... Բայց ո՞վ է համարձակուել ձեռք մեկնել այդ տեսակ չարագործութիւն անելու:

ՉԱՅՆԵՐ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ ՄԻՋԻՑ.

Այդ այս հրէայի գործն է... կասկած չկայ, որ նա... ի հարկէ... ահա՛, ահա՛ նա... Ահա՛... խա՛չ հանել սորան... սպանել... . . .

ԱՆՏԻՌՔ, (ցոյց տալով Յովհաննէսի վերայ).

Որպէս զի ներկայում մենք կարող լինինք շարժել Զևսի գութը, հարկաւոր է մեզ նորան զոհ բերել այս հրէային, (Ամբոխը շրջապատում է Յովհաննէսին):

ՉԱՅՆԵՐ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ ՄԻՋԻՑ.

Դաւաճա՛ն... դէպի մահ... Սա մեր գլխին դժբաղդութիւն բերեց... Դաւաճա՛ն...

ԵՒՐԻՍԹԵՆԷՍ, (մոտենալով Յովհաննէսին).

Բռնուեցա՞ր թէ ոչ... Շա՛տ ուրախ եմ, շա՛տ. ես՝ վաղուց արդէն համոզուած էի...

ՉԱՅՆԵՐ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ ՄԻՋԻՑ.

Զարկի՛ր դորան... Խփի՛ր, հարուածի՛ր... Զարագործ... Սըրբապղծող շուն...

ՄԻՐԻԱ, (ճանաչելով Յովհաննէսին).

Ո՛չ, ո՛չ, սպասեցէ՛ք... դորա ձեռքը խառը չէ այդ գործի մէջ... Այդ մարդը անմեղ է... (Զօրականներից մէկի արձակած նե-

տը խրվում է Յովհաննէսի մարմնի մէջ և նա վայր է ընկնում: Միր-
րան վազելով դէպի նա, մեծ զօւարումով հանում է վէրքից նետը):
Նա կենդանի է... նա կենդանի է... Զևսը զոհ է պահան-
ջում: (Դէմքը մօտեցնելով Յովհաննէսին): Ամթ է՝ միթէ. դու
ցանկացար մեռնել, երբ ես քեզ արդէն սիրում եմ...

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, (աչքերը բաց անելով).

Ո՛հ, երկինք... Այդ դ՞ու ես, Միրրա...

ԱՐՍՏՐՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ.

Բեմը ներկայացնում է Անտիոք Թագաւորի պալատը: Գիշեր է:
Դէպի ծախ զտնվում է մի բարձրումիւն՝ Թագաւորական զահով: Դէպի
աջ կայ մի դուռ: Բեմի առաջին մասում՝ փոքր ինչ դէպի աջ, շին-
ուած է ցածր դիրքով նստարան, որի վերայ կիսով չափ պառկած է
Յովհաննէսը: Մօտը նստած է Էրիքսան:

ՏԵՍԻԼ ԱՌԱՋԻՆ.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, ԷՐԻՔՍԱՆ և ՄԻՐՐԱ.

ՄԻՐՐԱ, (ներս մտնելով).

Ե՛հ, այժմ ինչպէս է:

ԷՐԻՔՍԱՆ.

Վտանգը միանգամայն անցել է: Մեր տարած խնամքի և
հոգատարութեան շնորհիւ՝ նա այժմ արդէն համարեա թէ ա-
ռողջ է. վէրքը ծածկուել է...

ՄԻՐՐԱ.

Ուրեմն մենք այժմ կարող ենք միանգամայն հանգիստ լի-
նել և հաւատացած, որ նորան իսպառ ազատել ենք մահից,
այնպէս չէ՞:

ԷՐԻՔՍԱՆ.

Յոյս կայ:

ՄԻՐՐԱ.

Հաստատ, այո՞, ուրեմն փրկե՞լ ենք:

ԷՐԻՔՍԱՆ.

Այժմ դու իզուր տեղից ես երկիւղ կրում, դողը անցել
է... ահա՛ չորրորդ օրն է:

ՄԻՐԲԱ.

Բայց կարելի՞ է նորան երկիւղ սպառնացողը հիւանդութիւնը չէ միայնակ: Յանկարծ նորա ուլ լինելը կարող է իմանալ մէկն ու մէկը... Ո՛հ, իմ աստուածներ՛ր, ես սարսափում եմ մտածելուց անգամ, որ նորան կարող են անակընկալ կերպով ճանաչել: Զլինի՞ թէ որ և է մէկը մտածէ և հետաքրքրուի... Ի՞նչ ես մտածում դորա մասին, ասա՛ տեսնեմ:

ԷՐԻՔՍԱ.

Զի կարող լինել. ոչ մէկի գլխում՝ այդ ու դորա նման միտք չի կարող յղանալ երբէք: Այստեղ նա ամենքի համար ոչ այլ դք է, եթէ ոչ մի վերաւորուած անձնաւորութիւն, որին թագաւորի դուստրը՝ իւր բարի սրտի թելադրութեամբ բժշկում է, Բայց և ակամայից պիտի աւելացնեմ ասածներիս և այն, որ զինուորները նախանձվում են դորա վիճակի և դրութեան վերայ և որ նոցա մէջ շատ յաճախ այդ հարցի առիթով տրտունջի և անբաւականութեանց ձայներ են լսվում:

ՄԻՐԲԱ.

Այո՛, ես այդ գիտեմ... Ուրեմն փրկուած է. ես հաւատում եմ դորան, հաւատում եմ, որ ազատուած է...

ԷՐԻՔՍԱ.

Իսկ դու լսել ես նոր համբաւ. խօսում են շարունակ տեղի ունեցած նոր պատերազմի մասին և պնդում են, որ կատարեալ յաղթութիւնը մերոնց կողմն է մնացել:

ՄԻՐԲԱ, (Թոյլ չտալով, որ շարունակէ).

Կամաց, կամաց:

ԷՐԻՔՍԱ.

Ինչպէս ասում են, մերոնք այնպիսի մի փառաւոր յաղթութիւն են ունեցել, որի նմանը երբէք չեն յիշում և որի նմանը երբէք եղած չէ:

ՄԻՐԲԱ.

Ասացի, որ կամաց խօսի՛ր, չէ՞ որ նա կարող է լսել...

ԷՐԻՔՍԱ.

Պատերազմի դաշտից ուղարկուած սուրհանդակներն են այդ լուրը այստեղ հասցրել:

ՄԻՐՐԱ.

Ո՛չ, ես այդ ամենի մասին ոչ մի տեղեկութիւն չունիմ...
Բայց և մի՞թէ ինձ համար ամենը մէկ չէ, թէ մենք կը յաղթենք
և կամ թէ մեզ կը յաղթեն: Ինձ ի՞նչ... Իսկ դու այժմ քնա,
այնտեղ պահպան եղի՛ր, հսկի՛ր և յիշի՛ր այն ամենը, ինչ որ
արդէն ասացի. հսկի՛ր, որ ոչ զք չհամարձակուի դալ ինձ մօտ
այժմ՝ յայտնելու, որ մենք բաղդաւոր ենք կամ դժբաղդ, որ
յաղթել ենք, կամ խորտակուել են մեր զօրախմբերը: Վախե-
նում եմ, որ մի գուցէ յանկարծ նա լսէ: Գնա՛, գնա և դռան
մօտ հսկիր և վտանգի առաջն առ: Չմոռանան... (Էրիքսան դուրս
է գնում):

ՏԵՍԻԼ ԵՐԿՐՈՐԴ.

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ և ՄԻՐՐԱ.

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ, (դառանցանքի մէջ).

Իսրայէլ... Եղբայրներ... հորտեղ էք դուք այժմ...

ՄԻՐՐԱ.

Բոլոր ժամանակը միևնոյն երազն է նորան տանջում. յի-
շողութիւնները թոյլ չեն տալիս նորան քնելու:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.

Կորձի դու իսպառ, ո՛վ հայրենի երկիր...

ՄԻՐՐԱ.

Նայի՛ր, ես այստեղ եմ՝ մի՛ վախենար, մի՛ վերդովուի:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ, (աեղեց վեր ցատկելով).

Ինչպէ՞ս, նոր պատերազմ...

ՄԻՐՐԱ.

Ո՛չինչ չկայ... մի՛ վախենար... Թո՛ղ քո հայեացքդ հան-
դրատանայ իմ դէմքիս վերայ...

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.

Իսկ լրաբերները, Նոքա այս վայրկեանին այստեղ էին...
Մի՞թէ նոքա չէին պատմում քեզ նոր պատերազմի մասին:

ՄԻՐՐԱ.

Հանդարտուի՛ր, հանդարտուի՛ր, բարեկամ... ինչո՞ւ ես հա-
ւատում դու խաբուսիկ երազներին, ինչո՞ւ դու հեռու չես քշում
քեզանից այդ ու դորա նման մտքերը...

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ. (Ճանաչելով Միրրային).

Ո՛հ, սա նա է...

ՄԻՐՐԱ.

Թո՛ղ քո ցաւդ մեղմանայ և հանդարտուի:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.

Նորից լսում եմ փայփայող և հրաշալի այն ձայնը և տեսիլքներս վազում են խումբ-խումբ՝ վախեցած նորա կախարդիչ պատկերից... Ո՛հ, մի՞թէ դու ես հսկել իմ ծանր քունը այստեղ և մի՞թէ այդ միջոցին քո աստուածային շնչառութիւնը զեփիւռանման շփուել է դէմքիս...

ՄԻՐՐԱ.

Թո՛ղ որ քո տանջանքներդ ես թեթեւացնեմ իմ ներկայութեամբ: Այժմ ասա՛ տեսնեմ, թէ ի՞նչպէս ես քեզ զգում, դէպի լաւն է, թէ ոչ: Միտի՞ծարի՛ր ինձ, ասա՛, որ դէպի լաւն է... Ա՛խ, ո՛չ, ես նկատում եմ, որ դու դարձեալ չարչարվում ես:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.

Մի սարսափելի երազ շարունակ հետևում է ինձ և մի դառը վիշտ անողորմ կրծում է սիրտս:

ՄԻՐՐԱ.

Ո՛հ, իմ աստուածներ:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.

Բայց երբ ես այսքան մօտ եմ գտնվում քեզանից, այնքան ուժգին, այնքան զօրեղ է լինում իմ յափշտակուելս, որ ինձ թւում է, թէ որպէս երեխայ, ես միանգամայն անմեղ եմ...

ՄԻՐՐԱ.

Այո՛, անմեղ ես... Բայց ինչո՞ւ քեզ այդքան անհանգստութիւն է պատճառում միևնոյն միաքը, ինչո՞ւ դէմքիդ վերայ այդքան մեծ վիշտ և տխրութիւն է արտափայլում:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.

Իսկ գործած մեղքս, իսկ խղճի՛ս խայթոցը: Կատարե՞լ եմ արդեօք այն, ինչի համար որ կանչուած եմ կամ ինչ բանի համար որ նշանակուած եմ: Ո՛հ, Ամենակարող Աստուած...

ՄԻՐՐԱ.

Ինչո՞ւ համար ես դու այդքան պատմում մի ինչ որ չարագործութեան մասին:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ, (յոյց տալով իւր ճակատի վերայ և դարձեալ զառայանքի մէջ խօսելով).

Ահա՛ այստեղ, ահա՛ այստեղ կայ մի ինչ որ բան... գիտե՛ս, մի ինչ որ բան... որ կարգալ ես ինքս չեմ կարողանում:

ՄԻՐՐԱ.

Դժբաղդ, (Յովհաննէսը յանկարծ տեղից վեր է թռչում և ըսկսում է վազել դէպի դուռը): Ի՞նչ պատահեց, ո՞ւր ես վազում, ի՞նչու համար ես գնում:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.

Դէպի պատերազմի դաշտը, ինձ կանչում են. չո՛ւտ եկ. ասում են, «բարձրացի՛ր պատնէշի վերայ»... Ես լսում եմ այդ ձայները...

ՄԻՐՐԱ.

Թշուառահա՛ն, սա նորից սկսեց զառանցանքի մէջ խօսել:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.

Մի՞թէ չասացի, որ կարող եմ ուշանալ նոցա վաղօրօք յայտարարելու գործերի դրութեան մասին:

ՄԻՐՐԱ.

Ի մ բարեկամ...

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.

Թո՛ղ ինձ... թո՛ղ, ասում եմ... ես չեմ կարող և ցանկու-
թիւն էլ չունիմ լսելու քո ասածները:

ՄԻՐՐԱ, (վճռողական ձայնով).

Քչի՛ր ինձ, հալածի՛ր, ես արդէն ընտելացել եմ դորան. Այս առաջինը չէ, դու ինձ շատ անգամ ես հալածել, երբ ծանր դողոցի սկզբնական րոպէները խլում էին քեզանից ուշք ու միտքդ և հանգստութիւնդ. Թէպէտ և այդ րոպէներում դու չափազանց թոյլ էիր լինում, բայց դարձեալ աշխատում էիր ազատուել ու վազել... և մեծ ոյժ էր հարկաւոր թոյլ չտալ քո ցնորամիտ նպատկներդ գլուխ բերելու: Քչի՛ր, հալածի՛ր ինձ քեզանից, ես արդէն դորան ընտելացել եմ...

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ, (յուսահատութեան մէջ).

Ո՛հ, Աստուած իմ, ինչո՞ւ համար ես չմեռայ...

ՄԻՐՐԱ.

Հէնց նորա համար, որ ես թոյլ չտուի. Մի՛ մոռանար, որ ես քեզ սիրել եմ այնպէս, ինչպէս որ և այժմ եմ սիրում և

ինչպէս որ յաւիտեան պիտի սիրեմ: Ես առաջինն էի, որ կարողացայ հասկանալ քո լուռ աղաչանքներդ և գուշակել քո սրբոտի այն գաղտնիքը, որ դու այնտեղ խորը թաղել և ծածկել էիր ամենքից: Յիշում ես ամրեօք այն տխուր լուպէները, երբ ամեն ինչ ակամայից ինձ պատմեցիր և յայտնեցիր:

ՅՈՒՀԱՆՆԵՍ.

Մի' լռիր. քո ձայնի մէջ ես փայփայանք և գգուանք եմ գտնում: այդ ձայնը մի ինչ որ քաղցր բաբախումով լցնում է սիրտս և հոգիս:

ՄԻՐԲԱ.

Այժմ ասա՛ տեսնեմ, մի' թէ դու սիրոյ և գգուանքների համար չես ստեղծուած: Դժբաղդաբար երկնքի նախաորոշումը այնպէս է, որ մահկանացուներից ամենալաւերն են ենթարկւում յաճախ և ամենից շուտ երկնքի բարկութեանը: Գեղեցիկ, զմայլեցուցիչ զգացմունքներով և նպատակներով լի, այդպիսիները անցնում են իրենց երկրաւոր ճանապարհը լուռ, հանգիստ, նըւիրուած լոկ միմիայն բարձր ձգտումների... Դու այս իմ նկարագրած պատկերի մէջ ճանաչո՞ւմ ես քեզ, թէ ոչ: Ահա՛, դու ևս դոցանից մէկն ես: Ուղի՞ղ չէ դիտողութիւնս: Զափազանց սիրելուց, ես ամեն տեղ հետեւել եմ քեզ, քո իւրաքանչիւր քայլը ես դիտել ու նկատել եմ, յառած աչքերով ազահօրէն հետեւել եմ... Այո՛, ես քեզ սիրել եմ, բայց թէ ո՞ր ժամանակից, ես ինքս չգիտեմ և երբէք հաշիւ էլ չեմ տուել ինձ: Երբ մէկին սիրում ես, կարծում ես, թէ այդ սէրը ի բնէ բուն դրած է կղել և յաւիտեան ապրել է քո սրտում:

ՅՈՒՀԱՆՆԵՍ.

Ի՞նչ հրճուանքով լցուեցայ ես ամբողջովին, ի՞նչպէս նորից արիւնը իմ երակներիս մէջ եռաց: Քո անուշահոտ շրթերի քանդակներից լսւում են հրաշալի և գերբնական ձայներ... Արժանի՞ եմ արդեօք այդ երջանկութեան: Ո՛չ, ո՛չ, լաւ վարուած կը լինիս, եթէ հէնց այս լուպէիս ինձ դուրս ձգես այստեղից, արտաքսես: Թշլ տուր, որ հաւատադրժութիւնիցս ես միջոց գտնեմ ազատուելու, թո՛ղ, որ փախչեմ...

ՄԻՐԲԱ.

Ինչպէ՞ս, փախչե՞ս, որ քեզ պալատիս մէջ կանգնած պահապան զօրքերը բռնեն և խեղդեն, որ քեզ զինուորականներից մէկն ու մէկը... Ո՛չ, ո՛չ, երբեք...

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Իսկ եթէ ստիպուած՝ ես այժմ հպատակուեմ քեզ անորտունջ ամեն բանի մէջ, այն ժամանակ ո՞վ կըթեթեացնի ինձ իմ տանջանքներից, ո՞վ կըխեղդի իմ մէջ խղճիս խայթոցը, Ո՛հ, միթէ ես այժմ ինձ համար ներումն պիտի որոնեմ հիւանդութեանս մէջ, արդարացեմ արարքս նորանով, որ ուշաթափուել եմ և դորանով ճնշեմ ու խեղդեմ ամօթի անզուսպ ձայնը, Բայց և կարո՞ղ է միթէ աշխարհիս երեսին որ և է բան ստիպել ինձ հեռանալ քո սիրուց...

ՄԻՐՐԱ.

Ո՛հ, որքան սիրելի ես.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Այո՛, սիրում եմ քեզ, ահա՛ մի սարսափելի սխալանք. դ՛րանից այժմ փրկուելու էլ ոչ մի հնար ու միջոց չկայ.

ՄԻՐՐԱ.

Այս ի՞նչ եմ լսում, դու լո՞ւրդ ես լինում... ուրեմն գաղտուկ տանջվում ես, Զլինի՞ թէ քո գէպի ինձ ունեցած սէրն է քեզ այդքան վըդովում և տխրեցնում...

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Ո՛հ, ո՞րքան սարսափելի է այդ սէրը... նա իբրև մթու-թեան մի կերտն լուսաւորում է իմ ճանապարհս ճաճանչափայլ լուսով: Նա, արշալոյսի երկորեակը, գարնան անփոփոխ ընկերակիցը, ընտրեալ երջանկութեանց մէջ առաջին երջանկութիւնն է, որ աշխարհային չարչարանքների ու տանջանքների մէջ միշտ և ամեն ժամանակ օրհնել է մարդկային ազգը. միակ երջանկութիւնն է, որ թողել է Ամենակարող Արարիչը իբրև պարգև ապարադդ արքորեալներին, Այո՛, պիտի զօրեղ և նշանաւոր երջանկութիւն է, որ գերում է և փայտայում երիտասարդութեանը (և իւր քաղցրութեամբ արբեցնում նորան ամբողջովին), Այդ զօրեղ գերիշխանութեան ենթարկուած, ծերը նայում է յետ, պատկերացնում է անդարձ գնացած տարիների շարքը և նորա չորացած շրթունքների վերայ սիրոյ խօսքերը ակամայից վերակենդանանում են: (Փախստականի հետեից նա վաղում է թեւաւորուած և նախանձօրէն հսկելով նորա հանգստութիւնը) բանտարկեալին, իւր մռայլ օթեանի մէջ ցերեկուայ լոյսի ուրախ փայլն է ուղարկում: (Ինքը յուսահատութիւնը նորան հանդի-

պում է բարեհաճ և երկչոտ ժպիտով)... Այո՛, աղքատը նորա մէջ գտնում է սրտի սիրտիանք, մխիթարութիւն իւր այն դաժան հոգսերի մէջ, իւր այն ցաւերի մէջ, որոնց պատրաստել է նորա համար կեանքը... Բայց ես... իմ տիտուր ճակատագիրս հրամայում է ինձ իմ դէպի քեզ ունեցած սէրս անիծել և ես նորան... այո՛, նորան ես անիծում եմ:

ՄԻՐԲԱ.

Ո՛հ, երբէք... Լռի՛ր, անմիտ, մի՛ անիծիր սէրը, երբ նա քեզ ինձ է յանձնում իւր բուռն կրքերի թելադրութիւնից, նա է միմիայն ճշմարիտ խօսողը, ես միայն նորա միակ ձայնին եմ ունկնդիր: Մեզ համար գծագրուած է նպատակ, դէպի այդ նըպատակը տանող ճանապարհը ցոյց կըտայ մեզ մեր սիրտը: Ինչ երկրի ծնունդ էլ լինինք մենք, ինչ ազգի և ինչ աստուածների էլ որ պատկանենք մենք երկուսս, այդ ինձ համար նշանակութիւն չունի և սարսափելի էլ չէ. ես պատկանում եմ քեզ և հնազանդվում եմ միանգամայն այդ մոդին: Ես կին եմ, իսկ մի կնոջ ապագան, վիճակը և բաղդը որոշողը—այդ նորա սէրն է: Ես զգում եմ, որ հոգիս այժմեանից պիտի ձուլուի քո հոգւոյ հետ և մի ամբողջութիւն պիտի կազմէ. ես ծնուած եմ քաղցր մխիթարանքով լցնելու քո սրտի խորքերը, որ լինիմ քեզ ամուսին և դորա հետ միասին քեզ քոյր, ճշմարտութիւնը, իրողութիւնը այս է, որ սորանից յետոյ ես քոնն եմ, իսկ դու իմը: Թո՛ղ այժմ մարդկային բռնութիւնները, ժամանակը և նախանձը՝ կեանքի այդ թոյնը մեզ համար նոր օրէնքներ ստեղծեն և մեզ այլ անունով մկրտեն, թո՛ղ, ինչ ուզում են, անեն և մտածեն, բայց իմացած եղի՛ր, որ որքան էլ խիստ և անտանելի լինին այդ օրէնքները, դարձեալ անկարող կը լինին իսկզբել ու լուեցնել այն մեծ ճշմարտութիւնը, որի բովանդակութիւնն այս է, թէ յետ այսու ես քո կինդ եմ և քոյրդ, իսկ դու իմ ամուսինը և եղբայրս:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.

Հէնց երկինքն է, կարծես, խօսում քո շրթունքներով. կարծես բարձրից երգի ձայն եմ լսում, որ, կախարդելով աղանջներս, հասնում է ինձ. Դու—ինքը ճշմարտութիւնն ես, իսկ մնացեալ ամենը—ամբողջովին փութութիւն և ուրիշ ոչինչ. մնացեալը—այդ մոխիր է, փոշի, ստութիւն և ունայնութիւն: Քեզ հետ միասին ես վերակենդանանում եմ հոգով ու մարմով, քեզ հետ

միասին ես գիտակցում եմ բաղդաւորութիւնը և երջանկութիւնը... Ձգիտես դու և չես էլ կարող հասկանալ, թէ ինչ բերկրութիւն են պատճառում. քո խօսքերը ինձ, որի մշտալից կեանքի օրերը թունաւորուած են նզովքի ձայնով և որը տարիներից ի վեր միշտ լսել է միայն և միայն անէծք: Ձգիտես դու, որ քո աչքերիդ մէջ ինձ համար բացուել է մի նոր աշխարհ. այո', ես ճանաչել եմ սէրն ու գեղեցկութիւնը և նուիրվում եմ ամբողջապէս նոր, բայց քաղցր երեակայութեանց:

ՄԻՐԻԱ.

Երեակայութիւններ, երեակայութիւններ. ո՛հ, որքան գեղեցիկ, որքան հրաշալի են այդ երեակայութիւնները... Դոցա երեան գալուց փախչում է տխրութիւնս և ինձ թւում է, թէ երբեք և ոչինչ չի կարող ինձ քեզանից բաժանել: Ահա՛, և այժմս էլ այդպէս է. նայի՛ր, թափանցող արշալոյսը վռազում է փոխարինուել գիշերային մթութեան, և ի՞նչ, լսում ես ամրեօք, թէ նորան անձնատուր եղած մունետիկը ծառերի շիւղերից որպիսի քայցրահնչիւն և ուրախ դայլայլիկներով լի՝ ի նշ երգեր է երգում... Մի՛ վախենար, նա մեզ չի դատապարտում, նա, ինչպէս և մենք, բոլուն սիրոյ զգացմունքներով է ոգևորուած և յանուն այդ սիրոյ նա այժմ գովասանական երգեր է շարադրում:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, (Թեքուելով Միրայի ուսի վերայ).

Ո՛չ, նորա ձայնը ես չեմ լսում. քո ձայնը նորանից քաղցր է... (Լսվում են մարդկանց աղաղակներ և զէնքերի ծայներ): Ի՞նչ է նշանակում այս ամենը:

ՄԻՐԻԱ, (առանձին).

Ինչ որ աղաղակներ կան դուրսը... գալիս են... զօրքեր... յաղթութիւն...

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Միտքս պղտորվում է... գլուխս սարսափելի պտոյտներ է կատարում... Այս ռորտեղ եմ ես... ի՞նչ եմ անում... յիշողութիւնս իսպառ կորել է ..

ՄԻՐԻԱ, (արագօրէն).

Սիրելի՛ս, դու քիչ առաջ ուզում էիր փախչել, ե՛կ այժմ միասին փախչենք այս կողմից:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Փախչե՞լ

Հանդէս V և VI.

ՄԻՐԲԱ.

Այո՛, այո՛, մեր միակ փրկութիւնը և աղատութիւնը այժմ փախչելու մէջ է, բայց կարող է պատահել, որ և կորստի ենթարկուենք: Է՛հ, ի՛նչ փոյթ, երբ ես քեզ հետ միասին կը լինիմ:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Ի՞նչ է նշանակում քո շփոթութիւնը, Դու դողում ես ամբողջովին: Ասա՛ ինձ, ի՞նչ պատահեց քեզ:

ՄԻՐԲԱ, (շփոթուած).

Ո՛ր փախչել, ռոտեղ թագնուել... ի՞նչ ապաստարան կարող է այնքան մեծ երկիւղ չսպառնալ մեզ, Ահա՛, այստեղ կայ մի գաղտնի անցք, դէ՛հ, շո՛ւտ, վազենք:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Ի՞նչ է նշանակում այն բոցը, որ այժմ փայլում է ահա՛ այն պատկերի վերայ...

ՄԻՐԲԱ.

Ա՛խ, ի սէր Աստուծոյ, փախչե՛նք:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Մի ինչ որ առկայծեալ բան է երևում երկնքում... խու՛ղ ձայներ են լսվում...

ՄԻՐԲԱ.

Հեռում մի զօրագունդ է երևում... ես չգիտեմ...

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, (կողոտկութեամբ).

Այդ ի՞նչ տեսակ պատասխան ես տալիս դու ինձ:

ՄԻՐԲԱ.

Ո՛չ, ո՛չ, այլ ևս չուշացնենք, փախչենք...

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, (բարկացած).

Դու կարծում ես, թէ այստեղ հասնող ձայները ես չեմ լսում, ճանաչում, չեմ հասկանում: Դու կարծում ես, թէ յաղթուածը չգիտէ, որ ինքը ջարդուած ու փչրուած է:

ՄԻՐԲԱ.

Աղաչում եմ քեզ, խղճա՛ ինձ, խնայիր: Դու տեսնում ես, որ ես տանջվում եմ... որ ամբողջ մարմնով դողում եմ... Փախչե՛նք, փախչենք, որքան կարելի է, շուտ...

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.

Իմ ազգս, իմ ժողովուրդս հեծում է, քո ժողովուրդը խնդում, ուրախանում է:

ՄԻՐՐԱ, (աշխատելով քարը տալ նորան իւր հետեից).

Ա՛խ, չէ՞ որ դեռ ոչինչ յայտնի չէ... Շատ կարելի է, որ քո կասկածներդ ու երկիւղդ անտեղի են միանգամայն...

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ, (յետ մղելով նորա ձեռքը).

Ո՛չ, գիտեմ ես, որ սիրտս ամեն ինչ ճշմարտութեամբ է գուշակել: Նայի՛ր, ահա՛, նոքա այս կողմն են գալիս: (Ներս են մտնում Եղիսէն և զօրականներ):

ՏԵՍԻԼ ԵՐԿՐՈՐԴ.

Նոյնք, Եղիսէ, սուրհանդակ, զօրականներ և պահապան զօրք.

ԵՂԻՍԷ.

Արքայադո՛ւստր, քո հայրդ մի անգամ ևս խեց թշնամիներից յաղթութեան փառքը, ամենքը խոնարհեցան նորա սրի առաջ: Ահա՛, տե՛ս, նորա առաջևից վազող ուրախ մոնեատիկը արդէն հասել է մեզ՝ (այս միջոցին ցոյց է տալիս սուրհանդակի վերայ) բերելով մեզ լուր, որ համայն հրէաստանը սրի ու կրակի բաժին է դարձել:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ, (առանձին).

Ճիշտ այն ժամանակ, երբ սիրուհիս ինձ փայփայում և գուրգուրում էր:

ԵՂԻՍԷ.

Յուդայի զօրքերը երեք օր շարունակ մեզ հետ կեանքի և մահու կռիւ էին մղում և պէտք է խոստովանել, որ արիւարտութեամբ և անգթութեամբ էին շարունակում մեր դէմ՝ սկսած ճակատամարտը, բայց վերջոյ, չկարողանալով դէմ կենալ մերոնց ընդհարումին, առաջինից մինչև վերջինը անձնատուր եղան. Ինքը թագաւորը քիչ մնաց, որ զոհ գնար կռուի ամենատաք ժամում. Եղիազարը արդէն ուղղել էր թագաւորին իւր մահացու հարուածը, բայց աստուածները օգնութեան հասան և չարագործները իրենց արժանի պատիժը ստացան:

ՄԻՐՐԱ, (ցած ձայնով).

Ո՛հ, երկիւնք...

ԵՂԻՍԷ:

Յոզիւթանը և Սիմէօնը արդէն բռնուած են...

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ:

Այս ի՞նչ եմ լսում, ախ, Աստուած իմ, Աստուած իմ:

ԵՂԻՍԷ:

Եւ երեքն էլ մահուան պատժի են ենթարկուած. սիւների վերայ այժմ կախուած են նոցա բաց գլուխները: Ինքը Յուդան, այդ ազգի գլխաւոր առաջնորդը ու շեկավարը, սպանուած է...

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, (առաջ դալով):

Ի՞նչպէս, սպանուած: Ո՛չ, այդ անկարելի է, դու սուտ ես խօսում:

ԵՂԻՍԷ:

Գնա՛, ինքդ տես և համոզուիր, եթէ ինձ չես հաւատում:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, (վրայի հազուստը պատռակելով):

Ո՛հ, ի՞նչ դժբաղդութիւն, ի՞նչ ամօթ, ի՞նչ նախատինք ու անարդարեւ: Քանդուեցէք զուք, սիւներ ու կոթողներ, արձաններ ու քարեր, և թող այդ ամենը թափուի ինձ վերայ, թող որ դոցա փլատակների տակ ես ևս մեռնեմ այն օրը, երբ իմ եղբայրներս կորան անդարձ... Յուդա՛, եղբայր իմ Յուդա...

ԵՂԻՍԷ:

Իսպառ չորացաւ Մակկաբայեցւոյ արիւնը...

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ:

Օ՛հ, ո՛չ, նա դեռ շառաշում է իմ կրծքիս մէջ:

ՄԻՐԲ, (Յովհաննէսին):

Լռի՛ր, լռիր ասում եմ քեզ, (Ասորացիներին): Մի՛ լսէք սորան:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ:

Ես նոցա եղբայրն եմ, այո՛, ես այդ արիասիրտ քաջերի եղբայրն եմ:

ՄԻՐԲ, (Յովհաննէսին):

Աղաչում եմ քեզ, լռի՛ր:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ:

Մակկաբայեցւոյ որդին եմ ես, ամենքից կրտսերը ես եմ:

ԵՂԻՍԷ:

Դուք լսում էք այս:

ՄԻՐԲԱ.

Մի՛ հաւատաք, սա ցնորուած է: Դուք տեսնում էք, սա խելագարուել է: Սա զառանցանքի մէջ է, այո՛, այո՛...

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Բայց գուցէ և կըգտնուի այստեղ մէկը, որ կարողանայ ինձ ճանաչել:

ՄԻՐԲԱ, (Յովհաննէսին).

Ինչո՞ւ համար... Թո՛ղ... աղաչում եմ, խնդրում եմ՝ քեզ, Թո՛ղ այդ... (Ներս է մտնում Հռաքելը շրջապատուած զօրականներով):

ՏԵՍԻԼ ԶՈՐՐՈՐԴ.

Նոյնք և Հռաքել.

ԵՂԻՍԷ.

Բայց ահա և մահուան դատապարտուածներին, Մակկարայեցոց մայրը: Սա բռնուած է նոցա կախաղանի տակ:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, (ուրախացած).

Ահա՛, կարծես ինքը Աստուած, լսելով իմ աղաչանքներս, ասածներս հաստատելու համար՝ սորան ինձ վկայ է ուղարկել: Այս Հռաքելն է, Մակկարայեցոյ ամուսինը, իսկ ես նոցա որդին եմ, կրտսեր տղան, հարցրէ՛ք նորանից և նա ձեզ կ'ասէ, թէ մինչ նորա միւս որդիքը՝ մահուան երկիւղը մոռացութեան տըլած, կռվում էին իրենց հայրենիքի, կրօնի և սրբութեանց համար, մինչ պատերազմի դաշտում հսկայ և քաջն Յուդան ուժասպառ ընկած, արեան գետերի մէջ էր թաւալում, մինչ նոքա, միւսները մեխուած պատերին, իրենց վերջին հրաժեշտն էին տալիս կեանքին, ասում եմ, մինչ այդ ամենը լինում և կատարվում էր, ես բոլոր ժամանակը, մոռացած իմ պարտքս ու խիղճս վաճառքի հանած իբրեւ մի ստորաքարշ վախկոտ, իբրեւ մի հաւածուած ու արտաքսուած փախստական, ընկած էի այստեղ և անակընկալ երջանկութեամբ արբեցած, նուիրուել էի ամբողջապէս ես իմ սիրած կնոջը, արժան համարելով ինձ նորա փայփայանքներին, մոռացած, որ ճակատիս արդէն դրոշմուած է նախատանաց ու ամօթի կնիքը... Հարցրէ՛ք, ասում եմ, և նա ձեզ ամենը կըպատմէ: (Դառնալով դէպի Հռաքելը): Դէ՛հ, շո՛ւտ, խօսի՛ր, մենք լսում ենք քո խոստովանանքը:

ՀՈՒԱՔԻՆ.

Ես չեմ ճանաչում այս խելացնորին:

ՄԻՐԲԱ.

Ահա՛, տեսա՞ք: Ձէ որ ես ասում էի: (Յած ձայնով Յովհաննէսին): Այժմ ինչ պիտի ասես, տե՛ս, մայրդ ուզում է քեզ փրկել:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Ի՞նչպէս, փրկե՞լ... Ի՞նչ պիտի փրկէ կամ ազատէ, հա՞... Դու կարծում ես, թէ ես ազատուելու մէջ կարիք եմ զգում, այնպէս չէ... Ո՛հ, ո՛չ, դորա ինձանից հրաժարուիլը խորհրդաւոր է, դորան գարշելի ու զազրելի է թուում իւր որդին... մայրս չի կարողանում հաշտուել իւր վերջին որդւոյ հետ, չի կարողանում սառնարին տեսնել նորա ճակատին դրոշմուած ամօթի ու նախատանաց կնիքը... (Դառնալով դէպի Հռաքելը): Ո՛հ, խղճա՛ ինձ վերջապէս, մայր իմ: Դու տեսնում ես, քո առաջ կանգնած է Յովհաննէս որդիդ՝ իւր համեստ ու խոնարհ աղաչանքներով... Ես այժմ ընդ միշտ մերժուած եմ քեզանից, ես մի հրէշ եմ, մի ընկած ստորաքարշ արարած, բորոտով վարակեալ մի վիժուած: Ձեմ համարձակվում անգամ ընկնել ոտներդ և նոցա փռելն իմ շրթունքներով մաքրել: Սնա՛րգ, գող, մի՛թէ ես արժանի էի այն արգանդին, որի մէջ դու ինձ այնքան երկար օրեր կրել ես: Ո՛հ, ամօթի ու անարգանքի կնիքով է արժանաւոր դրոշմուել իմ ճակատս... Էլ ո՞ր ես ուշացնում, դրօշմի՛ր դոցանով իմ արարքս, հալածի՛ր քեզանից, անիծի՛ր և մի խլի՛ր ինձանից այն պատիժը, որը վաստակել է քո չարագործ որդիդ: Դաւաճանի արժանի պատիժը, ժառանգութիւնը այդ պիտի լինի միմիայն: Լսի՛ր այս ամենից յետոյ, թէ ինչ եմ ուզում ասել քեզ, թէ ինչ եմ ուզում խնդրել ու աղաչել քեզանից: Խոստովանուի՛ր, մայր իմ, սոցա ներկայութեամբ, որ ես քո որդին եմ և դու իմ մայրս, վերադարձրու ինձ իմ անունս, որ տանեմ նորան ինձ հետ դէպի յաւիտենականութիւնը:

ՀՈՒԱՔԻՆ, (ծանր ձայնով).

Այո՛, սա նա է, ես այժմ խոստովանվում եմ, որ սա իմ կրտսեր որդիս է՝ ինքը Յովհաննէսը:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, (ընկնելով մօր ոտները).

Շնորհակա՛լ եմ քեզանից, ո՛վ երկինք:

ԵՂԻՍԷ, (դէպի գօրականները).

Տանե՛լ երկուսին էլ:

ՄԻՐՐԱ.

Ո՛հ թշուառութիւն, այժմ նա պիտի մեռնի:

ԱՐԱՐՈՒԱԾ ԵՐՐՈՐԴ.

Անտիոք Թագաւորի պալատը: Տեսարանը կրում է երկրորդ գործողութեան դեկորացիաները: Ներս են մտնում Անտիոքը, Միրրան և Էրիքսան:

ՏԵՍԻԼ ԱՌԱՋԻՆ.

Անտիոք և Միրրա.

ԱՆՏԻՈՔ, (Էրիքսային).

Ո՞րտեղ է Եւրիսթենէսը, կանչել նորան ինձ մօտ: (Էրիքսան դուրս է գնում: Անտիոքը դառնում է դէպի աղջիկը): Յենուի՛ր բաղկիս վերայ. Վաղը մենք կըճանապարհուենք այստեղեց. այնտեղ դու միանգամայն կըվերածնուես: Այնտեղ այլ ևս պատերազմներ կամ ուրիշ դոցա նման սարսափելի զգացումներ չեն վըդովել քո խաղաղ սիրտը, իմ աղջիկս: Ստուերախիտ այգիներ, ծաղիկներ, ընկերուհիներ—ահա՛ այն ամենը, ինչ որ քեզ սպասում է այնտեղ... Այո՛, այո՛, վաղը մենք կըճանապարհուենք:

ՄԻՐՐԱ, (առանձին).

Այդ այն ժամանակ, երբ ես արդէն այստեղ եմ լի սրտով և ամբողջ հոգով:

ԱՆՏԻՈՔ.

Քո զուարճութիւնները ինձ համար օրէնք կըլինին, քո ամեն քմահաճութեանց ես լիովին կըհպատակուիմ: Կուզենաս դու, մենք Յունաստան կըգնանք, հրաշալի կղզիների ափերը, որոնց երգել են բանաստեղծները, որտեղ գեփիւռը մանելով ծովի ջրերի ծոցը, գրկում, համբուրում է նոցա. կամ թէ՛ կ'ուղեւորուենք արևելքի հեռաւոր անկիւնները, ուր գնացել է ինքը, Մեծն Աղէքսանդրը: Այն գետը, որ մի ժամանակ նա նուաճել էր, դեռ իմ կալուածներիս մէջն է գտնվում, ահա՛, այդ գետի խաղաղութիւնը վըդովելով հարիւրաւոր թիակներով՝ կապագայն ալիքները պատառելով, կըթռչես դու մինչև հնդկաստան. է՛հ, ի՞նչ ունես ասելու այս ամենի դէմ:

ՄԻՐԲԱ, (խոյս տալով հարցից).

Ո՛րքան զօրեղ, որքան նշանաւոր թագաւոր ես դու, հայր իմ:

ԱՆՏԻՈՔ, (նստում է աղջկայ մօտ).

Օ՛, աղջիկս, չգիտեմ, կա՞յ արդեօք երկրագնդիս երեսին քեզ արժանի մի թագաւորութիւն. Կրցանկայի ես, որ Եգիպտոսի հրաշալիքները և Սսիայի գանձերը վիճակուէին քեզ, իմ քաղցր, իմ սիրելի աղջիկս. Ապագայ տարին երում ես քո մէջ մի գերիշնող ինքնակալ եմ տեսնում այն ամեն երկիրներին, որոնք ձգուած են Խնդոս գետից մինչև Եփրատ և Եփեսոսից մինչև Կիրենեան. Թո՛ղ որ քո անբաժին սեպհականութիւնը լինի բուրմունքներով լի երկիրը և ոսկի արտադրող աշխարհը և շատ ուրիշ թագաւորութիւններ, որոնք տեղ կը գտնեն քո հրաշալի օժտի մէջ. Թո՛ղ որ Աֆրիկէյի և Հելլադայի ազգերը քո գերիշխանութեան տակ յառաջագիմեն և ծաղկեն. Կըզայ օրը և ես, իմ աղջիկս, քեզ կը յանձնեմ փայլուն գահս և նորա վերայ հպարտօրէն կը բարձրանաս դու քո ամուսնուդ հետ միասին:

ՄԻՐԲԱ.

Եւ վերջը ինձ համար չքեղ դամբարան կրկնագնեցնես և ինձ ապաստարան կը տաս ոսկեղօծ շերիմի մէջ. Օ՛, ես գիտեմ, ո՛չ, մի՛ խօսիլ, ես արդէն գիտեմ ամենը. հագցնելով ինձ նուրը և թանկագին հագուստ, ծնօտս կը կապեն ու կը զարդարեն և յետ այնորիկ, դադաղիս թաղման ծաղիկները թառամելով, ինձ հետ միասին կը քնեն յաւիտեան:

ԱՆՏԻՈՔ.

Մի՛րրա, Մի՛րրա, ի՞նչ են նշանակում քո այդ անմիտ զրոյցները. (Թափանցիկ հայեացք ձգելով աղջկայ վերայ): Այո՛, ես արդէն վաղուց էի սպասում լսել քեզանից այդ ու դորա նման խօսքեր... անկարելի ոչինչ չկայ. ես նկատում եմ արդէն, որ դու սառն ես միանգամայն դէպի քո հօր փայփայանքները և ձայնս էլ միանգամայն չէ շարժում քո սիրտը, չէ ազդում քեզ վերայ. Ինչ որ տխուր մտքեր ու մտածողութիւններ են վերգրւում քո հոգւոյ հանգստութիւնը և ղոցա նուիրուած չեմ ես, քո հայրդ, քո բարեկամներիդ մէջ ամենամտերիմը... Բայց ասա տեսնեմ, ո՞վ է վրդովել քո հոգւոյ խաղաղութիւնը, ո՞վ է պղտորել և նսեմացրել քո կուսական մտածութիւններդ, ո՞ւմը պիտի մեղադրեմ ես քո այդպէս կերպարանափոխուելուդ և

վերածնունդով համար, Ո՛հ, որքան տարօրինակ են երեխաները, բաւական է այսօր թողնել նոցա միայնակ, բաղդաւոր, ուրախ ժպիտով ու ծիծաղով խաղալիս ծաղկանց մէջ... յանկարծ վաղը նայում տեսնում ես, որ նոցա սրտերի մէջ արդէն շառաչում է կիրքը և նոցա աչքերը արդէն սիրոյ բոցով են այրվում:

ՄԻՐԲ, (տեղից բարձրանալով) .

Այո՛, սիրով... Նա վրայ հասաւ ինձ ինչպէս մի փոթորիկ, որպէս մի կայծակ նա վառեց իմ կուրծքս... Նախագգում ենք մենք արդէն՝ դեռ չտեսած նորան, թէ ո՞վ պիտի գաղտնի տիրէ մեր սրտին: Մանկական խաղերի մէջ, երգի և զուարճութեանց մէջ մենք արդէն սպասում ենք մեր ապագայ ամուսնացուին... Ի՞նչպէս, սպասում ենք, ո՛չ, ինքը երեւակայութիւնն է նորան առաջ բերում... Բայց ահա՛, հասնում է օրը և նա կանգնում է մեր առաջ գեղեցկատեսիլ երիտասարդի դէմքով, գեղեցիկ աւելի, քան ինքը ստուերապատ և անորոշ երեւակայութիւնը... Եւ մի՞թէ դու դեռ մինչև այժմ չես իմացել, որ կանանց բազմն ու վիճակը դորա մէջ է: Մի՞թէ դուք, հայրեր, ինքներդ չէք սիրոյ երիտասարդ չաստուծու հովանաւորութեան յանձնում ձեր նորածին աղջկանց և այդ խտասիրտ ու գեղեցիկ չաստուածը յետոյ պարեգում է նոցա կեանք և կամ թէ մութը դաբաղ և խոնաւ գերեզման:

ԱՆՏԻՈՒՔ, (յուստհատութեան մէջ) .

Ո՛հ, այս ի՞նչ դժբաղդութիւն եկաւ իմ գլխիս, ինչո՞ւ համար ես վերցրի քեզ ինձ հետ դէպի այս կողմերը, ո՞վ թըշուառ մանուկ, Դու զառանցանքի մէջ ես. այդ տկարութեան և կամ թէ խելագարութեան նշաններ են: Հաւատացիր, որ այդ մի ջնջին երազ է, որ քեզ այդպէս վրդովում ու անհանգըստացնում է: Ի՞նչպէս, մի՞թէ ես նորա համար յաղթեցի հրէաստանը, մի՞թէ ես նորա համար գնացի սուրը ձևուի դէպի բռնամարտ կռիւները՝ հասարակ զինուորի նման, մի՞թէ նորա համար ես յաղթութիւն յաղթութեան հետեից տարայ, նորա համար մի՞թէ ես բերի այստեղ հեռաւոր երկիրներից իմ հրոսակներս, նորա համար ամրեօք աւերեցի և անխնայ կրակի ու սրի ենթարկեցի թշնամու ամբողջ երկիրը, հրէաստանը, որ նոցանից մէկն ու մէկը կենդանի մնալով, համարձակուի իմ աղջկանս, իմ Միրայիս...

ՄԻՐԲԱ, (վազելով ու գրկելով հօրը).

Հայր իմ... ինչո՞ւ համար ես այդքան բարկանում... ինձ մի՛ տանջիլ...

ԱՆՏԻՈՔ.

Թշուառական, անմիտ, անօգուտ տեղից դու կորար, (Առանձին և բարկացած): Ո՛հ, կրկնակի անիծեալ լինես դու, ո՞վ անարգ երկիր:

ՄԻՐԲԱ.

Հայր... Ո՛հ, խղճա՛, մի՛ անիծիր, այդ ամենի մէջ մեղաւորը ճակատագիրն է:

ԶՕՐԱԿԱՆ, (դռան միջից).

Եւրիսթենէսը եկել և սպասում է:

ԱՆՏԻՈՔ.

Ներս Թողնել, (Միրրային): Այժմ լռի՛ր, կարևոր գործի համար ես նորա հետ պիտի խօսեմ:

ՄԻՐԲԱ.

Ես հնազանդվում եմ: (Նստում է մի կողմ: Ներս է մտնում Եւրիսթենէսը:

ՏԵՍԻԼ ԵՐԿՐՈՐԴ.

Նոյնք և Եւրիսթենէս.

ԵՒՐԻՍԹԵՆԷՍ.

Ես եկայ այստեղ, մեծ Թագաւոր, քո հրամանիդ համաձայն:

ԱՆՏԻՈՔ, (արագ ման գալով և չնկատելով Եւրիսթենէսին).

Սրտիցդ արմատով պոկի՛ր և դէն ձգիր, մոռացի՛ր քո դատապարտելի սէրը—ահա՛ այն խելացի և միակ միջոցը, որ և կըբաղդաւորեցնէ քեզ, (Նկատելով Եւրիսթենէսին): Ա՛, դու արդէն այստեղ ես. ես քեզ նշանակել եմ հսկել պահապան զօրքի վերայ, իսկ դու ի՞նչ ես արել: Զգուշացի՛ր, Այսօր ես լսեցի նոցա մէջ տրտունջի ձայներ, նոքա անբաւական են իմ տուած հրամանից, որով ցանկութիւն ունիմ այստեղից դուրս հանել զօրքերս... Դժբա չգիտեն գուշակել ապագայ գալիք չարիքը, բայց ես նոր Թշնամի եմ նախատեսնում, հրէաստանի հետ ունեցած յաղթական պատերազմից յետոյ, մենք այժմ պէտք է հռովմայեցիներին զգուշանանք և շտապենք շուտ, դէպի սահմանագիծը:

ԵՒՐԻՍԹԵՆԷՍ.

Թագաւոր...

ԱՆՏԻՈՒՔ.

Երկու զորավարներս, Վակխիդը և Նիկանորը, թշնամու բանակից մնացած աննշան և խղճալի մի խումբ մարդկանց հետ դեռ պատերազմ են մղում և այսօր կամ վաղը դոքա ևս անշուշտ կ'ենթարկուեն իմ գերիշխանութեան: Այստեղ դուք կրմնաք լաւական թուով, որ յամենայն դէպս պաշտպանէք քաղաքը և նորա շրջակայքը: Թուով դուք մօտ տասը հազարաչափ կը լինէք, իսկ այդ թիւը մի՛թէ քիչ է: Եւ ահա՛, երբ ես ուզում եմ միւս զօրաբաժիններս դուրս հանել այս երկրից և ուղարկել այլ տեղեր, ուր նոքա կարող են աւելի օգտաւէտ լինել, նկատում եմ ինչ որ իրարանցում, շփոթութիւն, երկիւղ և մինչև անգամ տրտունջ պահապան զօրագնդիս մէջ...

ԵՒՐԻՍԹԵՆԷՍ.

Թագաւոր...

ԱՆՏԻՈՒՔ.

Այժմ մենքունենք ամեն ինչ, և յաղթութիւն, և մեծ թիւ, և զօրեղ ղյժ ու փառք: Էլ ի՞նչ բանից պիտի վախենանք և կամ ունենից:

ԵՒՐԻՍԹԵՆԷՍ.

Յուդայից:

ԱՆՏԻՈՒՔ.

Ո՛ւմնից, ո՛ւմնից... Երևի ուզում ես ասել Յուդայի ստուերից:

ԵՒՐԻՍԹԵՆԷՍ.

Ո՛չ, ո՛չ, հէնց իրեն, Յուդայից: Թո՛ղ տուր, Թագաւոր, ասել քեզ մի քանի խօսք: Յիշի՛ր, որ այդ մարդու գէմ ունեցած յաղթութեամբ մենք պարտական ենք միմիայն քեզ, բայց այդ չէ կարող հասկանալ պահապան զօրքը. նորա համար մինչև անգամ դժուար է հաշտուել այն մոքի հետ, որ Յուդան յաղթուել և ջարդ ու փշուր է եղել միմիայն քո ձեռքով: Հասկացի՛ր, Թագաւոր, նոցա համար Յուդան, այդ արևելքի առիւծն է: Քեզ համար և քո զօրքի համար կասկածելու տեղիք չկայ, որ դու հէնց իրեն, Յուդային ես հանդիպել և յաղթել: Երես առ երես պատահելով նորան հարթ դաշտավայրի մէջ, գիտէք ինքներդ, որ նա սպանուել է ձեր ձեռքով: Բայց պահապան զօրքը... այդ չգիտէ. նա թշնամուն չի ճանաչում. նա ամբողջ վեց ամիս նորա թշնամին է եղել, առանց տեսնելու թշնամուն մօտիկից, բայց և ճանաչելով նորա գոյութիւնը այն աւերուածներով և հրդէհներով, որ նա բերել, սփռել, տարածել է այն ամեն

տեղերում, ուր որ մի անգամ ոտք է դրել, ինչպէս մի խուրդ գետնի մէջ, ինչպէս մի բուռ գիշերային մթութեան մէջ, անտեսանելի և անթափանցելի, նա ուր որ գնացել է, միմիայն և միմիայն թշուառութիւն է սերմանել... Քեզ համար նա յաղթուած է և դորան մենք հաւատում ենք, բայց նոցա համար՝ ինչպէս և առաջ միշտ և ամեն ժամանակ անյաղթելի է: Ժողովուրդի աչքում Յուդան մի գերբնական դժ, մի դիւցաբանական հերոս է և նորա համար ամեն ինչ կարելի է այս աշխարհքում, որ նա կարող է անգամ յարութիւն առնել՝ նորից իւր զօրագնդերը քո դէմ ոտի հանելու համար:

ԱՆՏԻՈՔ, (մտածողութեանց մէջ).

Այո՛, ճիշտ է: Այդպէս է: Սովորական իրարանցում և շփոթութիւն... հերոսը ընկել, կորել է, և նորա աճիւնը արդէն ցրուած է աղատորէն շառաչող քամու ալիքներից, բայց դեռ յիշատակը մնում է թարմ և նորա գոռոզ անունը ինչպէս և առաջ դեռ հնչում է և թւում է, թէ նա նորից պիտի կեանք առնէ հողից... Հէնց դորա նման մի դէպք տեղի ունեցաւ և ոչ շատ առաջ. ամենքը կասկածում էին Աղէքսանդրի մահուան մասին և Յունաստանը լաց ու կոծով նորան անհամբեր սպասում էր... Այո՛, մեծ է փառքի դիւթիչ զօրութիւնը... բայց որ Յուդան փառքի արժանի հերոս էր, այդ անկասկածելի է. այո՛, նա մեծ էր... Սովորական իրարանցում և վախկոտութիւն... իսկ այդ վախը, երկիւղը սովորական սպառնալիքներով դժուար կը լինի հանգստացնել, ընդհակառակը, եղի՛ր այդպիսիների վերաբերմամբ առատ, ոսկի և գինի բաժանիր նոցա, որոնք աւելի քաջասիրտ կը գտնուեն:

ԵՒՐԻՍԹԵՆԷՍ.

Ամենահպատակ սրտիս խորին անկիւնից շնորհակալ եմ քեզանից: Բայց մի խօսք ևս. եթէ կ'ուզենայիր, թագաւոր, աւելի գործ տեսած լինել և աւելի մեծ յաջողութեանց հանդիպել, այն ժամանակ հրամայիր մահուան պատժի ենթարկել նորան, որին որ երեկ ենք բռնել մենք:

ՄԻՐԲԱ, (առանձին).

Այս ի՞նչ եմ լսում ես:

ԱՆՏԻՈՔ, (ցած ձայնով Խրիսթենէսին).

Լռի՛ր և սպասի՛ր: Ես այդ հրամանը՝ վաղը կը տամ և այժմ ժամանակ կարող ես գլուխ բերել (Եւրիսթենէսը հեռանում է):

ՏԵՍԻԼ ԵՐՐՈՐԴ.

Անտիոք և Միրբա.

ՄԻՐԲԱ. (փաթաթուելով հօրը).

Հայր...

ԱՆՏԻՈՔ.

Ի՞նչ ես ուզում ասել ինձ.

ՄԻՐԲԱ.

Ո՛հ, ահա՛ այն զօրականն այս լուսնիս խնդրեց քեզանից, որ դու հրամայես մահուան դատապատրել... Ո՛չ, ո՛չ, խնդրում եմ, աղաչում եմ, մահու մի՛ ենթարկիր, ասա՛ շուտ, որ չպիտի սպանես... հարկաւոր չէ... Ո՛հ, երգուիր, որ կընուիրես նորան իւր կեանքը... Հայր իմ, հայր... (Հեկեկում է):

ԱՆՏԻՈՔ.

Դու ինձ խնդրում ես այն, ինչ որ տարաբաղդարար չեմ կարող կատարել: Այժմ լսի՛ր ինձ, իմ որդեակ, հանգիստ սրտով այն ամենը, ինչ որ պիտի ասեմ քեզ: Մտածի՛ր, հեշտ է մի՞թէ ինձ համար, որ կտակում է քեզ ամբողջ աշխարհքը ժառանգելու, մերժել քեզ քո աղաչածը: Չափազանց մի նշանաւոր պատճառ պիտի լինի, որ ես քեզ պատասխանեմ— «ոչ»: Ես զգում եմ, թէ ինչպէս է պրփում ուսիս վերայ յենուած քո գլուխը, բայց չէ՞ որ ես թագաւոր եմ, ուրեմն և պիտի հպատակուիմ օրէնքներին և նոցա առաջ պարտազանց չգտնուեմ: Երբ և իցէ, եկող սերունդին ես պարտաւոր եմ հաշիւ ներկայացնել իմ գործունէութեանս համար: Ես դեռ նոր եմ վերջացրել այս սարսափելի պատերազմը, գանձարանս դատարկուել է, զօրքերս յոգնել են և ես դեռ այսօր, թէպէտև ամաչում եմ խոստովանուել լսեցի տրտունջի ձայներ... Նոքա համարձակուեցան տըրտընջալ իմ առաջ, իրենց թագաւորի, տիրապետողի ներկայութեամբ և ինչո՞ւ համար: Որովհետև վախենում են, Իսկ ումնից, Զօրեղ, սարսափելի և ահարկու ժողովուրդից, որ դեռ այն ժամանակ էր ինձ հետ պատերազմներ մղում, երբ դու աշխարհք չէիր եկած: Մակկաբայիցին մեզ երեք անգամ յաղթել է, այժմ փառաւորուեցան և նորա որդիքը իրենց անվահերութեամբ, իրենց քաջարի գործերով, նոցա անունները հրէաների համար նոյնն է, ինչ որ պատերազմի ժամանակ հոգի ու անվահերութիւն ներշնչող՝ քաջասիրտ կռուելու հրաւիրող ձայնը: Ո՛չ, ցանկացած

խաղաղութիւնը տեղի ունենալ երբեք չէ կարող... և ահա՛, դեռ մէկը կենդանի է. այժմ ինքդ մտածիր, մի՞թէ ես կարող եմ ներողամիտ լինել դէպի այն անձնաւորութիւնը և կեանք շնորհել նորան. Ո՛չ, նա ևս պիտի յաւիտենական կորստեան մատնուի:

ՄԻՐԲԱ.

Այո՛, այդպէս... Թո՛ղ, որ նորան ևս կախաղան բարձրացնեն... Հնուց մնացած վերաւորանքը այդ է պահանջում, Թո՛ղ... Բայց ե՛ս... ե՛ս ևս պիտի մեռնեմ նորանից անբաժան, նորա հետ միասին, (Ազատվում է հօր զրկից): Այո՛, այո՛, այն ժամանակ ոչ քո արտասուքները, ոչ քո աղաչանքները չպիտի շարժեն իմ գութը, ես այն ժամանակ դժ չեմ գտնիլ իմ մէջ նորա մահուան սարսափը կրելու. (Ներս է մտնում Եղիսէն):

ՏԵՍԻԼ ԶՈՐՐՈՐԴ.

Նոյնք և Եղիսէն.

ԵՂԻՍԷ.

Թագաւոր...

ԱՆՏԻՈՒՔ, (կույտութեամբ).

Ի՞նչ ես ուզում:

ԵՂԻՍԷ.

Ամեն տեղ երկիւղ, ամեն տեղ սարսափ է տիրում... Վաճառականները փախչում են վախենալով իրենց ապրանքներից... Քեքրոնում նորից մի ճակատամարտ է տեղի ունեցել...

ԱՆՏԻՈՒՔ.

Երևի փախստականների աննշան մնացորդների հետ.

ԵՂԻՍԷ.

Բայց բանը նրանումն է, որ Յուդայի անունն է լսվում ամեն տեղ:

ԱՆՏԻՈՒՔ.

Ի՞նչ ես ուզում դորանով ասել:

ԵՂԻՍԷ.

Վակիսիդի վրանը այրուած է:

ԱՆՏԻՈՒՔ.

Ի՞նչ արած, Թո՛ղ այրուի:

ԵՂԻՍԷ.

Բայց խօսում են, որ իբրև թէ այդ տեսակ կռուել գիտէ միմիայն Յուդան:

ԱՆՏԻՈՔ.

Ձեմ հաւատում, այդ ամենը լոկ հէքիաթներ են,

ԵՂԻՍԷ.

Եւ ձայն կայ, որ իբր Յուդային տեսել են:

ԱՆՏԻՈՔ.

Է՛հ, անմիտ առասպելներ են:

ԵՂԻՍԷ.

Հաստատ լուր է... (Միրրայի դէմքը այս միջոցին սաստիկ փոփոխութիւններ է կրում. գունատուած և տատանուելով դուրս է գալիս):

ՏԵՍԻԼ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ.

Անտիոք և Եղիսէ.

ԱՆՏԻՈՔ, (հետեւելով Միրրային իւր հայեացքով և յետոյ կոպտութեամբ).

Շատ հարկաւոր է լսել ինձ ձեր յարուժիւն առած Յուդայի մասին եղած անմիտ լուրը: Մի՞թէ դու չես տեսնում, որ աղջիկս հիւանդ է: Նորա հայեացքի, նորա քայլուածքի և նորա դէմքի վերայ եղած շուտաքայլ մահուան կնիքը ես արդէն տեսնում եմ... Ո՛հ... ո՛րքան սարսափելի է այս գիտակցութիւնը: Ես, խռովարար հրէաստանի նոր թագաւորս, ամբողջ Ասիայի և Մարաստանի ինքնակալս, ամեն տեղ մահ ու երկիւղ սփռողս և հնդկաստանի նուաճողս, ես, որ անցնելով իմ նուաճած երկիրներով ամեն տեղ միմիայն գովասանքներ եմ լսել և որին ամեն մի անկիւնից նոր տիտղոսներ են պարգևում, ինչպէս օրինակ. Մեծ, Արգարադատ, Ինքնակալ, Փառաւոր, Արեւմտի նեցուկ, Արեւելքի թագաւոր... և ուրիշ շատ սոցա նման պատուանուններ, ի՞նչ, ի՞նչ են այս ամենը համեմատած այն անուան հետ, որ պարգևում էր ինձ իմ սիրած աղջիկս, երբ ժպիտը երեսին կանչում էր ինձ. «Հայր»... Այն ամեն պատուանունները ես դեռ շատ կը լսեմ, բայց ահա՛, այս մէկիցն եմ զրկւում...

ԵՂԻՍԷ.

Թագաւոր'...

ԱՆՏԻՈՔ.

Ո՛հ, բաղդիս ժպիտը որքան էր կուրացրել ինձ: Դու երևի կարծում ես, թէ ես եկայ այս կողմերը հէնց նորա համար, որ վայելեմ յաղթութիւններ և փառքի դափնիներ և որ այստեղ նոր տէրութեան հիմք դնեմ: Ո՛չ, ես եկել եմ, որ հարազատ որդուս մահը տեսնեմ մի օտար իմ ձեռքով տիրած երկրում: Ահա՛ թէ ինչու համար էին զօրքերս շողալեցնում իրենց թրերը, ահա՛ թէ ինչու համար էին պսպղում արեգակի տակ նոցա զրահները, սաղաւարտները, նիզակները ու նետերը, երբ մենք բարձրագիւրջ Լիւանն էինք նուաճում: Ահա՛, ահա՛ թէ ինչու համար էր քամին իւր ամբողջ ուժգնութեամբ փքում մեր վրանները, ահա՛ թէ ինչու համար էինք մենք ընկնում կռուի արեան դաշտերում, մեռնում վահանների ու պատերազմական կառքերի թնդիւնների ժամանակամիջոցում և մինչև անգամ տեսնելով մահը, վտանգը, ոչ թէ յետ, այլ առաջ և աւելի առաջ էինք վազում... Մարդը այդպէս է ստեղծուած ի սկզբանէ. նա՝ անտեսանելի ձեռքի խաղալիքը գնում է ապագայի հանդէպ, գընում է, մինչև որ ճանապարհի մէջ չի հանդիպիլ իրեն յուսահատութիւնը և հիասթափութիւնը... Կանգ առ, ցնորամիտ, այնտեղ վիհ, անդունդ է բացվում, շշնջում է նորա ականջին մի ինչ որ գաղտնի ձայն, բայց նա գնում է շարունակ դէպի իւր կորուստը... (Փոքր ինչ լոկուց յետոյ): Բայց ինձ ոչ մի երևոյթ չէր նախազգուշացնում այս չար հետեանքների համար, ո՛չ երկինքը իւր արտասովոր նշանացոյցներով և ոչ որ և է տեսիլ, ո՛չ ինչ, ո՛չ ինչ... Ուշ գիշերուայ մառախուղը ինձ չէր թրուում իբրև մի չարագուշակ տեսիլ, և վայրենի ագռաւը իւր կըռկըռոցով երբէք և ոչ մի անգամ չի բնակեցրել իմ սրտիս մէջ չար նախազգացումներ: Այո՛, ես գալիս էի, գալիս էի միանգամայն հաւատացած իմ բաղդիս մասին... և ինչու՞ համար... նորա համար, որ աղջիկս անպատուարեր, անարգ սիրով բորբոքուի դէպի մի հրէա: Ո՛չ, վերջացած է, իմ վճիռս անսասան պիտի մնայ, ոչինչ չի կարող փոխել. թէպէտև մեռնի աղջիկս, բայց և այնպէս այդ հրէան պիտի կորչի յաւիտեան...

ԵՂԻՍԷ.

Թո՛յլ տուր ասել քեզ, թագաւո՛ր...

ԱՆՏԻՈՔ.

Օ՛հ, ես այդ գիտեմ, աւելորդ է: Ամեն ինչ ինձ հրաւիրում

է դէպի այն, որ ես իմ սեպհական ուժովս հանգստացնեմ փոթորիկը: Եթէ այսօր ողորմածութեամբ վերաբերուեմ և մահուան տանջանքներից ազատեմ Յուդայի եղբօրը, այն ժամանակ կըմնայ ինձ վաղը իմ սեպհական զօրքերս ջարդել: Սկզբից ես գիտեմ այն ամենը, ինչ որ մտադիր ես ասել դու ինձ... Բայց իմացի՛ր և այս, որ եթէ ճակատագիրը ուզենայ ինձ հետ վարուել այնպէս, որ իբրև մի ծաղիկ՝ դեռ չծաղկած թառամէ աղջիկս, այն ժամանակ ես նորից կըվերադառնամ այս երկիրը անհամար ու անթիւ զօրքերով... Ո՛հ, որքան սարսափելի կըլինի այն ժամանակ իմ դարձս այս անիծեալ երկրի համար: Թո՛ղ ինձ անուանեն արիւնարբու գաղան, թո՛ղ ինձ անիծեն, որքան ուզում են, բայց և այնպէս, յուսահատ և խելագար դրութեան մէջ ես կըսկսեմ կոտորել, նիզակահարել, կտրտել և այրել... Մի ժամանակ ես լոկ միմիայն ծարաւած էի պատերազմների համար... բայց այժմ կըծարաւեմ վրէժխնդրութեան զբաղմունքով... Ո՛չ թէ զինուորներ, այլ դահիճներ կըբերեմ այս երկիրը և իբրև հնձուորներ արիւնածարաւ մանգաղներով, կորստաբեր քայլերով կ'երթանք մենք այս անիծեալ հրէաների արտերով և կըկոտորենք անխնայ աջ ու ձախ նոցա բոլոր աղջիկ զաւակներին... Բոլո՛ր, բոլո՛ր աղջկերանց և... և նոցա ծնող հայրերին... Ո՛հ, ո՛չ, ո՛չ, հայրերին պէտք չէ սպանել... Թո՛ղ նոքա զառամեն և թո՛ղ որ նոքա, ինչպէս և ես, ալւերեն վշտից ու տառապանքից...

ԵՂԻՍԷ:

Մեծ թագաւոր, թո՛ղ տուր ինձ մի խօսք ասել քեզ:

ԱՆՏԻՈՒՔ, (վշտացած սրտով և արագ քայլերով յետ ու առաջ գնալով):

Այն ժամանակ միայն ես կըյապենամ արիւնով և արտասունքներով... Տեսնել շուրջ բոլորքս լաց ու կոծ... հեծեծանք... հեծկտանք... ողբ... արիւն... (Նկատելով իւր առաջ կանգնած Եղիսէին): Ի՞նչ ես ուզում:

ԵՂԻՍԷ:

Բայց դեռ ուշ չէ փրկել նորան մահից:

ԱՆՏԻՈՒՔ, (զարմացած):

Եւ դու կ'արժուեմ ես:

ԵՂԻՍԷ:

Դիտես արդե՞ք, տէր իմ, որ Յովհաննէսը Մակկաբայեցւոյ

Հանդէս V.

կրտսեր որդին է, ասել է, որ նշանաւոր և թագաւորական տան ժառանգ է... Ձեր աղջիկը իրեն բնաւ չի ստորացնիլ, եթէ նա նորան կին կոչուի:

ԱՆՏԻՈՒՔ.

Նորան կի՞ն:

ԵՂԻՍԷ.

Իմացիր, թագաւոր, որ այդ միջոցով դու հրէաստանը կը նուաճես հանգիստ, խաղաղ և առանց որ և է պատերազմի, որ դու նորան ձեռք կրբերես ոչ թէ վաստակ, անարգ և ուժասպառ վիճակի մէջ, ոչ թէ կիսակենդան, մահուան պատանքով փաթաթուած և չարագուշակ վէրքերի մէջ կորած, այլ ուժեղ և ընդունակ իրեն տուած քո ծանր վէրքերից ազատուելու: Դու ինքդ կրբոյնես նորան այդ ամենից և կընկերչես հլու հպատակութիւն բոլոր հրէաների մէջ, ճէնց որ ատելութիւնը վերանայ նոցա սրտերից, իսկոյն այդ ժողովուրդը կըձուլուի քոնի հետ: Յիշի՛ր իմ խօսքերը, տէ՛ր. այդ միջոցին դիմելով, զու ոչ թէ կ'աւերես շինութիւնը, այլ նորը կըկանգնեցնես: Այլ ևս մի՛ ուշացնիլ, թագաւոր, այժմ իսկ և իսկ դորա ժամանակն է. մի առ մի կորան նոցա գլխաւորները և պարագլուխները և հոգով թուլացած՝ այդ երկիրը այժմ խաղաղ ու հանգիստ կեանքի է ծարաւ: Նորա մէջ ներկայում տեղի ունեցող աննշան և չնչին խռովութիւններն ու ապստամբութիւնները մեզ համար սարսափելի չեն: Յուդան մեռած է և իւրաքանչիւր մի երկիւղ՝ այդ մի դատարկ ու անմիտ երեւակայութիւն է: Այո՛, թէպէտ և Յուդան կորել է, բայց նորա հղբայրը այժմ քո ձեռքումն է, էլ ո՞ր ես ուշացնում, ճէնց վաղը և նշանակիր նորան թագաւոր իւր երկրում:

ԱՆՏԻՈՒՔ. (մտածողութեանց մէջ).

Ուրեմն դեռ ևս հնար կայ որդուս ազատել, այնպէս չէ: Ուրեմն դեռ դժուար չէ խլել նորան մահուան ճանկերից... Ա՛խ, որքան, որքան շնորհակալ եմ քեզանից, աղիւս բարեկամ. անսպասելի, աներեւակայելի լուսով դու լուսաւորեցիր իմ սիրտս... Ինձ թւում է, որ դու ճշմարիտ ես խօսում և ահա՛, ես պատրաստ եմ լսել քեզ առանձին ուշադրութեամբ: Ուրեմն հարկաւոր է նորան կանչել, թէ ոչ:

ԵՂԻՍԷ.

Ինչո՞ւ համար:

ԱՆՏԻՈՒՔ.

Իսկ ո՞ւմ հետ պիտի մենք համաձայնութիւն կայացնենք:

ԵՂԻՍԷ:

Ո՛չ, ո՛չ, չէ թէ նորա, այլ մօրը հետ: Ահա՛ մի անձնաւորութիւն: Ոչ թէ կին, այլ առիւծ է: Նա իւր ստիների կաթով է մեծացրել այդ ամեն առիւծներին և նոցա մէջ ներշնչող խորին ատելութիւնը և չարութիւնը եղել է այդ կինը: Եթէ երեկ դու տեսնէիր նորան, անշուշտ երկիւղեց .քո մէջ մի առանձին սարսափ ու սարսուռ պիտի զգայիր:

ԱՆՏԻՈՒՔ.

Այո՛, ես լսել եմ այդ կնոջ մասին... Բայց ի՞նչ կարիք կայ այդ կնոջ հետ խորհրդակցութեանց մէջ մտնել:

ԵՂԻՍԷ:

Լսի՛ր, թագաւոր. զրկուելով չորս հարազատ տղայ որդիներից, նա աւելի մեծ ցաւ ու վիշտ է կրել, քան այն, ինչ որ դու ես զգացել ներկայ ըրպէում: Հասկանալ այդ ամենը .քեզ, ծնող հօրդ—դժուար չէ... Նորան երեկ բռնել են որդոց կախաղանի տակ: Մարդ ակամայից խղճում է դորան, երբ փոքր ինչ մտածում է իրողութեան վերայ: Ի՞նչ է մնացել նորան կեանքից, ո՞վ կըմխիթարէ, ի՞նչը կըլուսաւորէ նորա կեանքի վերջալոյսը: Ո՛չ որ և ոչի՛նչ... Անողբելի՛ ճշմարտութիւն: Վաղուց ի վեր նա փայփայել է այն միտքը, որ ազատէ մի կերպ հայրենիքը մեր ձեռքից, բայց չէ վիճակուել նորան գլուխ բերել մտածածը, քանի որ այդ երկիրը արդէն նուաճուած է .քո ձեռքով: Յուսահատ, փշրուած սրտով, խորտակուած յոյսերով՝ այժմ նա իւր դառն կեանքի վերջին ըրպէներն է համարում... Նոյն իսկ այժմ, երբ ժամանակ ժամանակ պատահում է ինձ փոքր ինչ առաջ կորած հրէաների առաջնորդներին, խոստովանվում եմ, որ այդ յիշողութեան դիմաց ես սարսափահար, դողում եմ ամբողջ մարմնով: Ուրեմն նա ի՞նչ պիտի զգայ, նա, նոցա ծնող, հարազատ մայրը, Ուրեմն միանգամայն հրաշք չպէտք է համարել, եթէ նորա գիտակցութիւնը և կամքը տատանուի ներկայում այդ տեսակ մի խորը վշտի դիմաց, եթէ նորա հոգին չկարողանայ տանել այդ ցաւը: Դու, թագաւոր, կըհասնես .քո նպատակներիդ աւելի .քո ողորմածութեամբը և քաղցրութեամբը, քան ուժի և սպառնալիքների միջոցով: Այժմ նա դարձեալ

նոյնն է, ինչ որ առաջ էր, դարձեալ խիստ և անընկճելի է, բայց կարող է պատահել, որ երբ սեղմի կրծքին իւր միակ որդուն, այն ժամանակ և կըզարթնէ որդու կեանքի համար երկիւղ նորա սրտում, երկիւղ, որ և կըստիպէ համաձայնուել զիջել քեզ իւր որդին:

ԱՆՏԻՈՒՔ.

Դէ՛հ, շո՛ւտ, հրամայիր կանչել այդ կնոջը ինձ մօտ:

ԵՂԻՍԷ, (զնալով դէպի դուռը).

Ինչ վերաբերում է Յովհաննէսին, պիտի ասեմ, որ նա միանգամայն երկիւղալի չէ մեզ համար: (Դուռը բաց անելով, ծայն է տալիս): Նե՛րս բերէք մահուան պատժի ենթարկուած հրէաների մօրը: (Վերադառնալով): Ընդհակառակը, նա մեզ համար չափազանց օգտաւէտ կը լինի: Նա սիրոյ բոցով բորբոքուած է դէպի արքայադուստրը և հէնց այդ մէկը թելադրում է կարծել մեզ, որ նա սրտով այնքան մօտ չէ հայրենիքին, որքան նորա միւս, կորած եղբայրները: Մենք առանց որ և է ծանր աշխատանքի կարող ենք նորան թեքել դէպի մեր կողմը այնպէս, ինչպէս որ ինքներդ կըբարհաճէք... Ահա՛ և մայրը: (Մտնում է Հռաքելը, շրջապատուած զօրականներով):

ՏԵՍԻԼ ՎԵՑԵՐՈՐԴ.

Նոյնք, Հո աքել և զօրականներ.

ԱՆՏԻՈՒՔ, (առանձին).

Ինքը ճակատագիրը թող վճռէ իմ և սորա մէջ եղած վէճը... չետաքքիր է իմանալ, թէ մեղանից ո՞վ պիտի յաղթող հանդիսանայ: Արդե՞ք սա պիտի ինձ յաղթէ և ապա չարախնդաց հրճուանքով ուրախանայ, թէ ես... (Դառնալով դէպի Հռաքելը): Մօ՛տ եկ:

ԵՂԻՍԷ.

Աւելի մօտ:

ԱՆՏԻՈՒՔ.

Ես ուզում եմ քեզ հետ ծանոթանալ: Ասա՛ տեսնեմ, դո՞ւ ես այն հռչակաւոր զօրավարների մայրը, որոնց երեկ ես յաղթեցի:

ՀՈՒՍՔԵԼ.

Այո՛, ես նոցա մայրն եմ:

ԱՆՏԻՌՔ.

Ինչպէս լսել եմ, քո անունը հռաքել է, իսկ քո ամուսինը այն մեծանուն Մակկաբայեցին է, որի հետ այնքան երկար ժամանակ պատերազմներ ենք մղել... (Դէպի Եդիսէն): Ո՞ւղիղ է, որ նա նշանաւոր տոհմի ծնունդ էր:

ԵՂԻՍԷ.

Այո՛, նշանաւոր տոհմից էր. նախ քահանայապետ էր, իսկ յետոյ և հրէաստանի կառավարիչ: Այդ կրկնակի տիտղոսը նա ժառանգել է նախնիքներից:

ՀՌԱՔԵԼ.

Ո՛չ, նա ժառանգել է երրեակ տիտղոս:

ԱՆՏԻՌՔ.

Իսկ ո՞րն է երրորդը:

ՀՌԱՔԵԼ.

Յաղթանակակի՛ր:

ԵՂԻՍԷ.

Անմտութիւն է այդ տեսակ պատուանունը յիշել ընկճուած օրերում:

ԱՆՏԻՌՔ.

Այդ գոռոզութիւնը, որով դու մինչև այժմս ել ամբողջովին ներշնչուած ես, որից այդքան բարձր է նայում քո ալեգարդ գլուխը և որ նա քո մէջ ապստամբական ոգի է ծնեցրել, միմիայն վնաս և կորուստ է բերել քեզ և քո ընտանիքին, Դու մեր դէմ ինքդ զինուելով, աշխատել ես որդոցդ ևս զինել. նոքա դեռ իրենց մօր արգանդում սովորել են զզուանքով և հակակրօթեամբ վերաբերուել դէպի մեզ և այժմ՝ նոքա կորել են հէնց նորա համար, որ լսել են հլու հպատակութեամբ քեզ և միայն քեզ:

ՀՌԱՔԵԼ.

Նոքա ուշադիր են գտնուել և լսել են միայն իրենց երակներում եռացող արեան:

ԵՂԻՍԷ.

Դեռ նոցա մանուկ հասակում ծնունդ առնելով մեր դէմ մի աննկարագրելի հակակրօթիւն և ատելութիւն, տարիների ընթացքում յետոյ նա աճել ու ամրապնդել է և դու դուրս մէջ քո ցանկութիւնը կատարած ես տեսել և նպատակ-

ներիդ հասած, այնպէ՞ս չէ: Ո՞վ է նոցա ոգևորել մեր դէմ կռուելու, եթէ ոչ դու. ո՞վ է նոցա սովորեցրել կրել սուր, նետ ու աղեղ, եթէ ոչ գարձեալ դու: Ծնելով նոցա, դու ինքդ և սպանեցիր զաւակներիդ: «Զոհուիր», ասում ես դու մէկին, «զօրք ժողովի՛ր», ասում ես միւսին և նոքա գնում են, իսկ նոցա հետ գնում ես և դու՝ քո սուր հայեացքը բւեռելով իւրաքանչիւրի արարողութեան վերայ, գնում ես, առանց մի քայլ յետ մնալու նոցանից և դիտում ես այդ բոլոր ժամանակամիջոցում ամեն ինչ, ամեն բան... Շատ յաճախ տեսել են քեզ ըմբիշների մէջ թափթփած մագներով և վայրենի հայեացքով...

ՀՌԱՔԵԼ:

Այդպէս էլ հարկաւոր է, որ մայրը որդոց հետ ուղևորուի պատերազմի դաշտը:

ԵՂԻՍԷ:

Բայց դու նոցա հետ դեռ աւելի հեռուն ես գնացել. երեկ դոցանից երեքին մահուան սոսկալի տանջանքներով չարչարում էին, իսկ այդ միջոցին դու սրբազան աղօթքներ էիր երգում, նայելով, թէ ինչպէս էր հոսում նոցա արիւնը եռացեալ աղցանների տակից: Ասա՛ տեսնեմ, ո՞վ էր այդ կինը: Մի՞թէ այդ դու չէիր: Խօսի՛ր, խօսի՛ր, ինչո՞ւ ես լռել, պատասխանի՛ր:

ՀՌԱՔԵԼ:

Այո՛, այդ ես էի:

ԵՂԻՍԷ:

Նոցա կրած տանջանաց աղաղակներից մինչև անգամ չսարսափելով, դու դեռ օրհնում էիր...

ՀՌԱՔԵԼ:

Այո՛:

ԵՂԻՍԷ:

Երբ կրակի բոցը լափում էր նոցա մարմինները, ո՞վ էր դիտում հանգիստ սրտով այդ պատառոտուած ու խոցոտուած մարմինները: Մի՞թէ այդ դու չէիր:

ՀՌԱՔԵԼ:

Այո՛, այդ ես էի:

ԵՂԻՍԷ:

Ես լաւ դիտում էի և պարզ տեսնում էի, թէ ինչ ուրախութեամբ էին բորբոքվում քո աչքերը, երբ նայում էիր

անդրանիկ որդուդ կրած սոսկալի տանջանքների վերայ... Նա այդ դառն տանջանքներից յետոյ՝ խեղդամահ եղաւ իւր դէմ ուղղած տասն և երկու նետերից և ոտքից գլուխ արիւնաշաղախ ընկաւ դահճիների ոտքերի տակ: Այժմ աստ՝ տեսնեմ, ո՞վ էր նորա և յետոյ միւսների մէջ վառ պահում հոգւոյ տոկունութիւնը, եթէ ոչ դու:

ՀՌԱՔԵԼ.

Այո՛, ես էի անմահութեան գաղափարներով նոցա ոգևորողը:

ԵՂԻՍԷ.

Դու, դու և ամենը դու:

ՀՌԱՔԵԼ.

Լա՛ւ, այժմ ի՞նչ էք ուղում ինձանից:

ԱՆՏԻՈՒՔ.

Ուղում ենք վերադարձնել քեզ քո որդիդ և քեզ էլ անձամբ ներումն շնորհել: Քո բոլոր զաւակներից մնացել է մի-միայն մէկը. այժմ աստ՝ տեսնենք, ցանկանում ես արդեօք, որ նա ողջ մնայ:

ՀՌԱՔԵԼ, (շփոթուած).

Ես... նա... ուղում եմ արդեօք...

ԱՆՏԻՈՒՔ.

Այժմ ես իմ հին վրէժս կըմոռանամ, կըներեմ Յովհաննէսին և նոր դաշնակցութիւն կըհաստատենք մենք մեր մէջ:

ՀՌԱՔԵԼ.

Ի՞նչ, ուրե՞մն դուք ինձ կըդարձնէք և միւս որդոցս, որոնց երեկ կախաղան բարձրացրիք:

ԱՆՏԻՈՒՔ.

Դու ինձ հետ խօսում ես նորա մասին, ինչ որ երեկ է եղել, բայց ես քեզ հետ խօսում եմ ապագայի մասին: Ինչ եղել է, այն արդէն անցել է. վերադարձնել անցեալում կատարուածը—այդ անկարելի է: Եթէ պատերազմ է, ուրեմն նորանից ուրիշ բան սպասել անկարելի է բացի կոտորածից և սպանութիւններից: Յաջող էլք նա չի կարող ունենալ ամեն մէկի համար: Իսկ դու այժմ, քանի դեռ ուշ է, հանդարտեցրու քո կատաղած հայրենակիցներիդ անմոռութիւնները: Հասկացի՛ր, որ ինքս ձեզանից պակաս չեմ վիաւուել այդ պատերազ-

մեներից: Պատերազմը, երբ նա թուշում է երկրագնդի վրայով, ամենքին էլ կպչում է իւր թևերով և ահա՛, նորա հարուածներից յաղթողն էլ նոյնքան զըկանք է կրում, որքան և յաղթուողը: Դու կարծում ես, թէ ինչպէս և դուք, կուռի մէջ չեմ կորցրել սիրած զինուորներիս, որ իմ հրոսակների խմբերը՝ ձեր սրբազան տապանին և ձեր կրօնին ձեռնամուխ լինելուց չեն փրշուել, չեն կորել: Այո՛, պատերազմի հետևանքները ինձ համար ևս մոխրաբական չեն եղել, բայց չնայած այդ ամենին, ես ձեզ ողորմում եմ և ներումն եմ շնորհում: Թէպէտև Յովհաննէսին արդէն մահուան տանջանքներ են սպասում, բայց ես ներում եմ և տալիս եմ նորան կնութեան իմ աղջիկս: Անտիոք թագաւորը չգիտէ յիշել կրած վիրաւորանքները և ներկայում նա ցանկանում է ձեզ ներումն շնորհել ի բոլոր սրտէ:

ՀՌԱՔԵԼ:

Ի՞նչ, ի՞նչ:

ԱՆՏԻՈՔ:

Քո որդիդ, քո կրտսեր որդին, իմ մեծ ողորմածութեան շնորհիւ կըլինի թագաւոր:

ՀՌԱՔԵԼ:

Ի՞նչպէս, ողորմածութեան շնորհիւ:

ԱՆՏԻՈՔ:

Ես կըտամ նորան իրրև օժիտ իմ ամեն կալուածների կէս մասը: Թող այժմ իմանայ քո ժողովուրդը, թէ ինչ աստիճան գթառատ եմ դէպի յաղթուածները...

ՀՌԱՔԵԼ, (շարախնդաց դէմքով):

Այդ դ՞ու ևս գթասիրտ գտնվում և դու կարծում ես, թէ պիտի հաւատամ քեզ: Դու ամբողջ երեսուն տարի վրդովել ես շարունակ մեր հանգստութիւնը և այժմ համարձակվում ես ողորմածութեան մասին խօսել: Իսկ յիշում ես, թէ ինչպէս էիր հալածում և սաստկացնում մեզ, թէ ինչպէս էիր քանդում քաղաքի պատերը և աւերակ դարձնում մեր տաճարները: Ասա՛, յիշում ես, թէ ոչ... Գնա՛ մահուան տանջանաց տեղը, որտեղ գուցէ դեռ կախուած են սպանուածների մարմինները, որոնց երեկ պատառոտում էր դահիճը, իսկ այսօր պատառոտում է վայրենի ագռաւը... Գնա՛, գնա՛ և պատմիր զիականքին, թէ որքան ողորմած ես դէպի մեր ժողովուրդը:

ԱՆՏԻՈՒՔ, (շփոթուած, բայց քաղցր ձայնով).

Ուրե՞մն դու չես հաւատում... Այո՛, ճիշտ է... այդպէս է...
Ոչ թէ ողորմածութիւն... ոչ թէ խղճահարութիւն... ո՛չ, ո՛չ,
այլ միայն հոգւոյ վիշտ... հէնց նորա նման, որպիսին քո մէջ է
այժմ զգացվում... Լսի՛ր, ես այժմ ամեն բան հասկացայ... այո՛,
քո ամեն տանջանքները... Ո՛հ, ո՛րքան նորա այժմ մօտ են իմ
սրտին, Աղաչում եմ, փրկի՛ր ինձ համար իմ աղջիկս. չէ՞ որ նա
արդէն կանգնած է մահուան դռան սեմի վերայ. նորան սիրելի
է քո որդին... Ես տեսնում եմ, որ նորա չարչարանքները եւք
չունին... տո՛ւր ինձ որդիդ... իսկ ես նորան կը շնորհեմ ներումն
և քո երկրի վերայ թագաւոր կը կարգեմ Տո՛ւր ինձ նորան...

ՀՌԱՔԵԼ, (չարախնդաց հայեացքով).

Ա՛, ուրե՞մն նորան մահ է սպառնում...

ԱՆՏԻՈՒՔ.

Դուք այժմ ձեր վրէժը առաք կատարելապէս. այո՛, նորան
մահ է սպառնում... Նա իմ միակ աղջիկս է, իսկ Յովհաննէսը
քո միակ որդիդ. Ուղիղ չէ մի՞թէ, որ այդ ամենը հասկանալու
համար թէպէտեւ քեզ բառեր են հարկաւոր, բայց և մեծ ի-
մաստ են պարունակում: Դոցա ներկայութիւնից այժմ ամեն ինչ
պիտի մոռացուի: Թո՛ղ որ վրէժին դրութեան զգացմունքը խեղդ-
ուի մեր երկուսիս վշտի ու վիշտի մէջ: Թէ ես և թէ դու այժմ
համահաւասար աստիճանի վերայ ենք կանգնած, երկուսս էլ ու-
նենք մի մի որդի:

ՀՌԱՔԵԼ.

Ձեմ՝ հաւատում ես իմ՝ ականջներին...

ԱՆՏԻՈՒՔ.

Թո՛ղ չըհաստանում թագաւորէ քո որդին: Նորան ես զի-
ջում եմ որդուդ առանց արիւնի, առանց պատերազմների: Ահա՛,
տեսնում ես, թէ ճակատագիրը ինչպէս է յեղաշրջում մարդ-
կանց դիտաւորութիւնները, և թէ ինչպէս է նա կարողանում
մարդուս հոգւոյ խորքերից դուրս քաշել անսպասելի ցանկու-
թիւններ: Հոգիս ոչ հեռու լի էր չարութեամբ, բայց այժմ
նա լի է ողորմածութեամբ: Կռվում էի, չարչարվում էի, որ քո
ազգը ոչնչացնեմ, բայց այժմ՝ աշխատում եմ վերակենդանաց-
նել: Ես խտասրտութեամբ թափում էի քո ազգի արիւնը, բայց
այժմ այդ արիւնը ուզում եմ միախառնել իմ արեան հետ. Ես

այժմ նեցուկ, պահապան եմ հանդիսանում այն ամենին, ինչ որ քիչ առաջ փշուրում, ոտնակոխ էի անում: Իմ ձեռքով բնաջինջ արած երկիրը, նոյն ձեռքով ուղում եմ կեանքի հրաւիրել, ապրեցնել: Թող նա թագաւոր լինի, ես կընուիրեմ նորան խընայումն, կեանք, աղջիկս և հրէաստանը: Լաւ մտածիր, ինձ հետ այժմ հեշտ է խաղաղութեան դաշինք կապել: Իմ ամեն պայմաններս ես արդէն քեզ յայտնեցի:

ՀՌԱՔԵԼ, (մտածմանց մէջ).

Պայմանները...

ԱՆՏԻՈՔ.

Քեզ մնում է միայն երկուսից մէկը ընտրել. մերժել կամ համաձայնուել: Բայց եթէ դու ընտրես որդուդ համար տանջանքներ, այն ժամանակ ես ոչ մի միջոց չեմ խնայիլ նորան ամենաահարկու և ամենասարսափելի կերպարանքը տալու:

ՀՌԱՔԵԼ, (առանձին).

Ի՞նչպէս վարուել. համաձայնուե՞լ, տա՞ն սորան Յովհաննէսին, թէ մերժել:

ԵՂԻՍէ.

Էլ մի՛ ուշացնիլ, վաղիւր, դահիճները արդէն պատրաստ կանգնած են նորան տանջելու:

ՀՌԱՔԵԼ, (առանձին).

Աստուծո՛ւ իմ, Աստուծո՛ւ իմ, դու լսում ես այս ամենը: Ամենակարող Աստուծո՛ւ, Դու տուր ինձ ղյժ և տոկունութիւն այս ամենը տանելու: Ո՛հ, մի՛ թողնիր ինձ իմ կասկածանաց մէջ և սովորեցրո՛ւ, թէ ինչ պատասխան տամ ես սորան: (Անտիոքին): Իսկ եթէ դու, թագաւոր, ստում ես իմ առաջ: Գուցէ դու մի նենգ թակարդ ես լարել ինձ համար, գուցէ՞ դու ցանկանում ես սպանուածների թշուառ մօրը, Մակկաբայեցւոյ անբաղդ այրիին, երբ նա արդէն սրսկուած ու շաղախուած է որդոց արիւնով, քո ժողովրդեան առաջ ծիծաղի առարկայ դարձնես: Կամ գուցէ, ինձ շուտ հպատակեցնելու դիտաւորութեամբ, երգվում ես, որ որդուս կըխնայես, երբ նորան արդէն դահիճները տանջում են... Ո՛չ, չեմ կարողանում... այդ ամենին հաւատալու համար ինձ հարկաւոր է...

ԱՆՏԻՈՔ.

Ի՞նչ:

ՀՌԱՔԵԼ:

Որ ինքս նորան տեսնեմ, ինքս անձամբ հարցնեմ նորանից...

ԱՆՏԻՈՔ, (պահապաններին).

Նե՛րս թողնել սորան բանտը որդուն տեսնելու:

ԱՐԱՐՈՒԱԾ ՉՈՐՐՈՐԴ.

Բանտ:—Խորքում երևում է երկամէ դուռը, որ բացվում է ղէպի հրապարակ:—Աջ կողմում նեղ դուռն է: Զախ պատի մէջ երևում է փոքրիկ պատուհան երկամէ վանդակով:

ՏԵՍԻԼ ԱՌԱՋԻՆ.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, (միայնակ).

Աչքերս կուրանում է վերջալոյսի ոսկեղօծ ճաճանչներից. Բարձրադիր Լիվանը փայլում է ամբողջապէս լոյսի վառ ճառագայթների մէջ. կանգնած է նա ամեհի զիրքով, իսկ նորա վրայից ձգուած է լայնածաւալ երկնակամարը. Սյգտեղ է Ամենաբարձրեալի օթեանը: Գնում եմ ես այնտեղ, այդ դատաւորի մօտ, որ նստած է փայլուն, բոցավառ գահի վերայ. Նորա շուրջը կանգնած են ջերմեռանդութեամբ և խորին յարգանքով լի՝ Նորա ընտրեալ երկնքի բնակիչները, անվերջ խմբերգով օրհնելով Արարչին. Բոլոր մարգարէները և մարտիրոսները ահա՛, ես տեսնում եմ այնտեղ, իսկ զոցա մօտ խմբուել են և իմ եղբայրներս՝ յենուած իրենց պատերազմական սրերի վերայ. Արժանի եմ արդեօք կաշելու ես իմ շրթունքներով ձեր հագուստին, ո՞վ սուրբ զինուորներ, Արժանի եմ արդեօք մերձենալ ձեզ, երբ իմ մեղքս մեր մէջ՝ անտակ խորխորատ է փորել և անարգ կնիքով դրոշմել իմ հոգին. Բայց ի՞նչ արած, երբ նորից սիրոյ ժպտը հետեւում է ինձ. մտքերս չեն ուզում բաժանուել ինձանից, իմ մահուան ժամին նոքա ինձ հետ միասին պիտի հանդիպեն... Ես անյոյս և ակամայից ձգում եմ բաղուկներս գրկելու սիրոյ տեսիլը և կարծես լսում եմ նորա խօսքերը, որոնք իմ մէջ մի ժամանակ սարսուռ և հիացումն էին ծնեցնում. Յափշտակվում եմ ես նորա փայլով, թէպէտեւ գիտեմ, որ սրբազան օթեանում, ուր Աստուած իմ, Դու միմիայն անարատ հոգիներին ես ընդունում, այն թագաւորութեան մէջ, ուր միմիայն հաւատն է յաղթանակողը, կայ մի աւելի բարձր լոյս, և ով որ տեսնէ նորան, նա

այնուհետև միմիայն Գեղ կը ճանաչէ: Այնուհետև նա կը մոռանայ ամեն իմութիւններ, երկրայինը, վիշտ և չարութիւն, կը մոռանայ զգալ տանջանքների դառնութիւնը, երկնքում տիրող միայնակ սէրը նորա համար խորթ, անծանօթ չի լինիլ: Հոգին ճանաչելով այդ սէրը, դէպի երկինք նա առաջուց է թռչում... (Փոքր ինչ լռելուց լետոյ): Աստուած իմ, Աստուած իմ, մարդկանց ամեն մտածմունքները և խորհուրդները, որոնք կամաւ կամ ակամայից են յղացել նոցա մէջ՝ Դու գիտես. չարը և բարին համահաւասար Գեղ յայտնի է. ոչ գիշերը և ոչ ցերեկը չեն կարող ծածկել ոչինչ Քո ամենատես աչքերից, Դու գիտես և այն, Մեծ Աստուած, որ մարդս ոգևորուած սիրոյ գգուանքներով, այն աւելի բարձր է դասում երկնքից, նոյն իսկ հրեշտակներին անգամ նա չի ուզում նախադասել իրեն սիրած կնոջից: Այսպէս է ստեղծուած մարդը, որ, գալով դէպի մշտական երկնային օթեանը, դառն ամիսոսանքով յիշում է երկրաւոր գրկախառնութիւնները և համըղրները... (Մտնում է Հոսքելը):

ՏԵՍԻԼ ԵՐԿՐՈՐԴ.

(Յովհաննէս և Հոսքել).

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.

Ի՞նչ եմ տեսնում... Մայր... Ո՛հ, Աստուած իմ... Ուղիղ, մայրս է, մայրս...

ՀՌԱՔԵԼ.

Այո՛, այդ ես եմ: Ինձ թոյլատրեցին մտնել քեզ մօտ և տեսնուել հետդ:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.

Թո՛յլ տուին:

ՀՌԱՔԵԼ.

Սպասի՛ր, թո՛ղ որ մի լաւ նայեմ քեզ վերայ: Արդեօք իմ արիւնս է վաղում քո երակներում, արդեօք քո մարմինը ևս իմ մարմնից է: Բաւականաչափ արիւթիւն և քաջութիւն զգում ես քո մէջ թէ ոչ:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.

Ի հարկէ: Այո՛:

ՀՌԱՔԵԼ.

Եւ այնքա՛ն ուժեղ ու ամուր ես մարմնով, որ կրես համբերութեամբ և տանես անտրտունջ քո բաժին չարչարանքները

մինչև իրենց վերջին կաթիլները, որ հաստատակամ գտնուես և անձատուր չլինես, որ կուրծքդ անգամ պատրաստ լինես դէմ դնելու և սառնարիւն հանդիպելու...

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Ի՞նչ, մահ՛ը, Այո՛, ես պատրաստ եմ:

ՀՌԱՔԵԼ.

Ուրեմն դու պատրաստ ես մահ ընդունելու:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Այո՛:

ՀՌԱՔԵԼ.

Եւ քո մէջ սիրտդ չի՞ դողալ:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Թո՛ղ նոքա հանէն նորան և պատառ-պատառ անեն, թո՛ղ իմ կուրծքս՝ իբրև ագուաներ՝ կտցահարեն, դարձեալ ես չեմ վախենում, դարձեալ ես մահը կ'ընդունեմ անխուռլ հոգով և անխախտ կամքով:

ՀՌԱՔԵԼ.

Բայց ե՞թէ մահուան փոխարէն քեզ կեանք առաջարկեն և կատաղութիւնը տեղի տայ ողորմածութեան, ի՞նչ կ'ասես դու այն ժամանակ: Ձկարծես և չեմ էլ ուզում ասել, թէ նոքա ուզում են քեզ խնայել, ո՛չ, բայց ասում եմ, որ եթէ բան է, քեզ կեանք կամ մահ առաջարկեն, ո՞րը կ'ընդունես, կամ ո՞րը կ'ընտրես:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Այն ժամանակ ես մահ կ'ընտրեմ:

ՀՌԱՔԵԼ.

Ահա՛, ահա՛ իմ որդին:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Այո՛, ես այն անունն եմ ուզում կրել, որին արժանացել են իմ եղբայրներս. ես ցոյց կըտամ, որ իմ երակների մէջ ևս քո արիւնն է հոսում:

ՀՌԱՔԵԼ.

Ո՛հ, ուրեմն որքան յանցաւոր եմ ես քո առաջ, ների՛ր ինձ, իմ որդիս. խնդրում եմ, աղաչում եմ բիւր անգամ, ների՛ր, որովհետեւ քո արժանաւորութեանց մէջ ես թղլ տուի ինձ կասկածել... վախենում էի, որ դու կըհամաձայնուես...

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.

Ի՞նչ բանի համար,

ՀՈՒՆՔԵԼ.

Ա՛հ, ուրեմն դու դեռ չես իմանում Դէ՛հ, լսի՛ր, ես այժմ ամեն ինչ պիտի քեզ պատմեմ: Մտադիր են յետ տալ՝ բաշխել մեզ երկուսիս մեր կեանքը, մեզ այլ ևս չեն սպառնում ո՛չ մահ և ոչ տանջանքներ, մենք սորանից յետոյ կարող ենք ապրել քո իրաւանց տակ գտնուած երկրում: Ուրեմն այսքան ժամանակ ես քեզ նորա համար եմ պահել, փայփայել, որ հայրենի երկիրը քեզ հպատակուի: Այո՛, մեր հալածիչները երեսուն տարուայ ընթացքում չեն արել այն, ինչ որ մտադիր են անել մի օրուայ մէջ: Դու, պատերազմի որդի, իսկ նա, մեր դարաւոր անարգ ու անխիղճ դահլիճը, այո՛, դուք երկուսդ միասին վաղը մեր երկրի վերայ տէր և թագաւոր պիտի լինէք, միշտ և ամեն տեղ զուգուորուած կը հանդիսանաք ժողովրդեան առաջ և ձեր երկուսիդ գլուխները կը զարդարուին մի և նոյն թագով: Դու նորա հետ կը բաժանես իւր իրաւունքները, որոնց նա ձեռք է բերել կողոպտելով ու սպանելով... կըստանաս և դահ... և վերջ ի վերջոյ... կ'արժանանաս քո մօր խորին ատելութեան և սրտաբուղի անէծքին...

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ. (անորոշ և շփոթուած վիճակի մէջ).

Բայց ի՞նչպէս, ինչո՞ւ համար:

ՀՈՒՆՔԵԼ.

Թէ ի՞նչպէս և ինչո՞ւ համար, ահա՛, ես այդ քեզ դեռ չեմ ասել: Նորա համար, որ դու մեր անպատուութիւնը լրացնելով, կը պատկուես նորա աղջկայ հետ, թշնամու աղջկայ հետ: Ի՛նչ, սարսափում, դողում ես, հա՞...

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.

Ո՛հ, Աստուած իմ:

ՀՈՒՆՔԵԼ.

Կը ցանկանայի տեսնել, թէ ինչպէս է իմ որդին մեր դարաւոր սիրելի թշնամուն թոռներ ընծայում:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.

Ո՛հ, էլ դժ չունեմ:

ՀՈՒՆՔԵԼ.

Ա՛հ, ի՛նչ կեղտոտ, ի՛նչ չարամիտ վերաւորանք է չէնց

նոցա այդ մի քայլը ներկայումս պահանջում է մեզանից աւելի զօրեղ վրէժխնդրութիւն, աւելի ահարկու ատելութիւն:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.

Օհ, եթէ իմ մահս կարողանար փրկել հայրենիքս, օ, եթէ արիւնս թափելով, կարողանայի վերջ տալ նորա ժողովրդեան կրած չարչարանքներին և յոժ ու վերակենդանութիւն տալ այդ դառն հալածանքների մէջ հեծող ժողովրդեան: Ո՛հ, եթէ յոյսի լոկ մի ճառագայթ մնացած լինէր, եթէ մնացած լինէր մի կայծ... Բայց յոյս չկայ, ո՛չ, դորա ժամանակը անցել է. եթէ մինչև անգամ ես գլուխս դահճի կացնի տակ դնեմ, դորանից ի՞նչ փոյթ, ի՞նչ օգնութիւն... Մեր աստղը մարել է... Հրէաստանը, Նախախնամութեան կարգադրութեամբ, երևի, պիտի աւերուի և կործանուի... Մենք դորան դիմադրել ենք, կռուել ենք մեր գոյութեան համար մինչև մեր արեան վերջին կաթիլը. մինչև մեր վերջին թևը մենք տուել ենք այդ անարգ շներին, տուել ենք ամեն ինչ, ամեն բան՝ լոկ միայն երկրի, ժողովրդեան ապահովութեան ու պաշտպանութեան համար և ի՞նչ... այդ երկիրը այժմ գերեզմանատեղի է դարձել, իսկ նորա բնակիչները կիսակենդան, հալ ու մաշ եղած մի-մի ուրուականներ... Ի՞նչ ենք մենք ներկայացնում այժմ մեզանից: Մի՞թէ չենք տեսնում, որ արդէն ոտնակոխ եղած, փշուած, ջարդ ու փշուր եղած մի աղբի խղճալի մնացորդներ ենք և թէ մի ինչ որ անտեսանելի ձևով շարունակ մղում է մեզ դէպի սարսափելի խաւարը, որ երբէք չպիտի փայլի և ո՛չ մի լոյսի ճառագայթով: Այժմ մեզ հալածում, տանջում, մաշում է ոչ թէ յաղթողը, ո՛չ, մեզ այժմ հալածում է մի նոր օրէնք, որ անողորմ շարունակ այս է կրկնում: «Էլ յոյս չկայ. դուք յաւիտեան ստրուկ էք»: Ի՛հ, բաւական է, որքան ասացի ու խօսացի... այդ ամենը դու ինքդ էլ շատ լաւ գիտես:

ՀՌԱՔԻԼ.

Ի՞նչ եմ լսում ես. ո՞վ է այն անարգ, վատահոգին, որ համարձակվում է խօսել այդ կերպ իմ ներկայութեամբ: Այս ո՞րտեղից եմ ես լսում մի փոքրհոգու տրտունջը... Ո՛հ, խլացէ՛ք, խլացէ՛ք ականջներ, որ գոնէ կրկնութիւն չլինի, որ գոնէ շարունակութիւնը չլսեմ: Նայի՛ր, ես կին եմ, բայց և ես անգամ անձնատուր չեմ եղել երբէք երկիւղին, չեմ վհատել երբէք, իսկ ո՞վ է այն երկչոտը, այն փոքրոգին, որ յանդգնում է

վրդովել հոգիս... Ահա՛, քսան տարի է անցել... որդիքս դեռ երեսպայք էին, իսկ ես պրի... կնքեց իւր երկրաւորը Մակկա-բայեցին... նորա յաղթութեանց հետքը անգամ չմնաց... Ժողովուրդը ներումն ու խնայումն էր խնդրում, աղերսում հալածող բռնաւորից... Ահա՛, այդ ամենը տեսայ, բայց մի՞թէ յուսահատուեցայ. ո՛չ, երբէք: Ինձ թեւաւորել է միշտ յոյսը. դէպի յուսահատութիւնը, դէպի լացն ու կոծը, ա՛խն ու վիշտը ես միշտ խուլ, միշտ անտարբեր եմ գտնուել... հալածուելով, թափառում էի ես անապատներում՝ կրօքիս սեղմած մանկանցս, իսկ մեծին, Յուդային ման էի ածում հետս՝ շարունակ սովորեցնելով և կրկնելով այս. «Կնա՛ առաջ, յուսա՛ և հաւատա՛»:

ՅՈՒՀԱՆՆԷՍ.

Յուդան մեռած է:

ՀՌԱՔԵԼ.

Նախատեսնելով յաղթութիւն, ես նորան այդ փառքի համար վաղուց էի պատրաստում:

ՅՈՒՀԱՆՆԷՍ.

Յուդա՛ն մեռած է:

ՀՌԱՔԵԼ.

Բայց եթէ Աստուած կամենայ, նա կենդանի կը լինի:

ՅՈՒՀԱՆՆԷՍ.

Ա՛խ, մի՞թէ մարդկային հոգւոյ մէջ Աստուած միմիայն ա-տելութիւն և հակակրանք է բնակեցնում, մի՞թէ մոռանալը, մո-ռացութեան տալը խորթ է մարդկային բնաւորութեան, մի՞թէ Կայէնի ամօթաբեր դրոշմով ենք մենք կնքուած ՚ի յաւիտեան: Սէր և ատելութիւն, ո՞րն է դոցանից ազնիւը, բարձրը, վսեմը: Արիւն և միշտ արիւն, մի՞թէ դորան վերջ ու սահման չկայ, մի՞թէ այլ ելք չկայ: Ո՛չ, չեմ կարող... Սէր և մարդասիրու-թիւն, ահա՛ թէ ինչով է լցուած այժմ իմ հոգին... Սիրել նո-րան և տիրել ամբողջովին, ահա՛ ներկայում իմ միակ ձգտումս... Ո՛հ, մայր իմ, խղճա՛ վերջապէս որդուդ. տե՛ս, քո առաջ չո-քած, արտասուալից աչքերով աղաչում է քեզանից գուժ քո վերջին զաւակը: Պարգևի՛ր նորան կեանք:

ՀՌԱՔԵԼ. (սառը).

Ո՛չ, դու իմ որդին չես, դու վիժուածք, դու մի հրէշ ես. իմ բոլոր որդիքս արդէն երեկ մարտիրոսական մահ են ընդունել, նոքա արդէն մեռել են: (Գնում է դէպի դուռը):

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Ի՞նչ ասացիր, այդ ի՞նչ լսեցի ես... Ա՛խ, մայր իմ, թո՛ղ որ մի քանի խօսք ևս ասեմ...

ՀՌՍՔԵԼ.

Երբ դու չես ուզում վարուել այնպես, ինչպես որ հարկաւոր է, այն ժամանակ ես ինքս գլուխ կըբերեմ... (Անցնում է բեմի մի կողմը: Մտնում է Միրրան):

ՏԵՍԻԼ ԵՐՐՈՐԴ.

ՆՉԻՔ և ՄԻՐՐԱ.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Մի՛րրա:

ՄԻՐՐԱ, (վազելով և ընկնելով Յովհաննէսի գիրկը).

Ա՛խ, Յովհաննէս, դու կենդանի պիտի մնաս, դու պիտի ապրես:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Դու այստե՞ղ և նորի՞ց ինձ հետ:

ՄԻՐՐԱ.

Ա՛ռ ինձ քո գիրկդ, վերցրու: Տո՛ւր ինձ կեանք և լոյս... Արդէն ինձ վերայ ծանրանում էր դադաղի երեւակայութիւնը, նորա ստուերը ինձ շարունակ հետևում էր: Յերեկը փոխաբանուել էր խաւարի, ինձ համար օր և գիշեր միանման էին: Այո՛, այո՛, ես ապրում էի արդէն գերեզմանային մթութեան մէջ: Բայց... ահա ես նորից այստեղ եմ, քեզ հետ միասին: Դու պիտի ապրես: Ո՛հ, որքան քաղցր և բազմաբովանդակ են յուսոյ խօսքերը. ինչ ուրախութեամբ են լցնում մարդկային հոգին... Թո՛ղ, որ ես նոցա կրկնեմ շարունակ, անվերջ և անհամար անգամ... Դու կենդանի կըմնաս... Ձկան այլ ևս տանջանքներ ու արտասուքներ: Լսո՞ւմ ես արդեօք, մենք երկուսս կենդանի կըմնանք, այո՛, երկուսս... միասին: Նազելի, սքանչելի ծաղիկներով կը զարդարէ մեզ ինքը, կախարդուհի սէրը: Արդէն նոր արեգակ, արդէն նոր արշալոյս է բացվում քո ժողովրդեան համար, այո՛, նորան խոստանում են նոր և ուրախ կեանք: Կակղել է հայրս և հրէաստանի վերայ ցանկանում է թագաւոր նշանակել քեզ: Այսօրուանից նորա վերայ ամեն ինչ կըկիրպարանափոխուի և կը վերակենդանանայ մեզ հետ միասին: Ե՛հ, էլ ո՞ւր եմ երկարացնում, երևի այս ամենը դու արդէն լսած կը լինես քո մօր բերանից:

Հանդէս V.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Ա՛շ, Միրրա, Միրրա.

ՄԻՐՐԱ.

Ես գալիս էի այստեղ վերջին՝ անխուսափելի հրաժեշտից քիչ առաջ քեզ հետ միայնակ տեսնուելու, բայց ճանապարհին, վազելով իմ հետևից, յայտնեցին ինձ այդ նորութիւնը իմ նաժիշտներս: Նոցա մէջ ամենից հաւատարիմն և անձնանուէրը, Էրիքսան, գիտէ իմ ամեն զիտաւորութիւններս, իմ սրտի ամեն գաղտնիքներս. նա գիշեր ու ցերեկ թափառում է քո բանտի շուրջը և պահպանում է կրծքին սեղմած այս թղթը: (Յոյց է տալիս սրուակը): Մտում են, որ սորա մէջի հեղուկը առանց տանջանքների է թունաւորում: Որպէս զի կարողանայի քեզ փրկել նոցա գաղանային տանջանքներից, ես այն բերի ինձ հետ միասին այստեղ, որ երկուսս միասին խմենք...

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Ա՛շ...

ՄԻՐՐԱ.

Բայց այժմ գնա՛ այնտեղ, էլ մի՛ ուշացնիլ, ժողովուրդը հաւաքվում է և քեզ է սպասում: Դու լսո՞ւմ ես անթիւ խուռն ամբոխի աղաղակները. գնանք և կանգնենք դոցա առաջ ձեռք ձեռքի տուած... (Վախեցած): Ի՞նչ է նշանակում այդ, ի՞նչ ես ուզում ասել դորանով... Դու հրո՞ւմ ես ձեռքս... Ինչո՞ւ այդքան գունատուեցար... Ի՞նչ պատճառ ունիս...

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Ո՛չ, ո՛չ, մահճը և միայնակ մահճը պիտի այսուհետեւ իմ կինս լինի...

ՄԻՐՐԱ.

Ի՞նչ... Յովհաննէս, Այդ ի՞նչ ասացիր... Ո՛չ, ո՛չ, այլ ևս չկրկնես, Լա՛ւ, ի՞նչից ես վախեցում: Հասկացի՛ր, հայրս քեզ կատարեալ ներումն է շնորհել: Դէ՛հ, գնա՛նք շուտ...

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.

Ո՛չ, քեզանից փոքր ինչ առաջ մի ուրիշ անձնաւորութեան ձեռքով որոշուեցաւ արդէն բաղդս ու ապագաս:

ՄԻՐՐԱ, (նկատելով Հռաքելին).

Մի ուրիշի՞... բայց ո՞ւմ... չլինի՞ թէ սորա ձեռքով...

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.

Այո՛, նորա ձեռքով, որ իրաւունք ունի վարուել ինձ հետ իբրեւ իւր որդու հետ այնպէս, ինչպէս որ ինքը կըրցանկանայ. նա ինձ կեանք է ընծայել և ընծայելով, նորից խլում է ինձանից: Գնա՛, թող ինձ միայնակ... Այժմ դու անզօր ես...

ՄԻՐՐԱ.

Ի՞նչպէս, մի՞թէ այժմ դու այլ ևս իմ ամուսինս չես. ի՞նչպէս, մի՞թէ դու ուզում ես քո տուած խօսքը յետ առնել: Ո՛չ, ո՛չ, այդ անկարելի է: Հայրս քեզ ներումն է շնորհել, դու այսօրուանից թաղաւոր ես, իսկ ես քեզ հետ թագուհի եմ. ներկայ բոլորում ուժեղ եմ հէնց այդ միակ գիտակցութեամբ: Թո՛ղ փորձէ այժմ մէկը գնել իւր ոտքն այն դռան շեմքի վերայ, թո՛ղ այժմ փորձէ մէկը խլել քեզ իմ գրկից... Ո՛չ, այդ անկարելի է, ես թող չեմ տալ չեմ տալ քեզ ոչ որքն, չեմ զիջիլ նոյն իսկ մօրդ: Անկարելի է բաժանել նոցա, որոնք արդէն մէկ անգամ միացել են ճակատագրի շնորհիւ, որոնք արդէն ձուլուել են միմեանց հետ: Ով սիրում է, նա արդէն մի յայտնի իրաւանց տէր է. հէնց այդպէս է և այժմ. այս բոլորիս դու իմ գերիշխանութեան տակ ես, իսկ մայրդ... չի կարող այն մայրը սիրել որդուն, որ իւր զաւակին կորստեան է մատնում: Այդպիսինը մայր չէ, այլ առիւծ... Ի՞նչպէս, առիւծ... Ո՛հ, ո՛չ... առիւծն անգամ պաշտպան է հանդիսանում իւր ձագերին, երբ նոցա ուզում են խլել նորանից և զիջում է միմիայն ահեղ կռուից և փառաշուք մահից յետոյ... Ահա՛, այսպէս են վարվում առիւծները... այո՛, այդպէս է լինում միշտ և ամեն ժամանակ մայրը, բայց դու՛, դու մայր չես, այլ մի անսիրտ, մի անհոգի, մի քարէ արձան...

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.

Մի՛րրա, Մի՛րրա, աւելորդ է այդ ամենը. իմացի՛ր և հասկացի՛ր, որ մենք մի անընկճելի ոյժ ենք, որ դիւրաթեք չենք և ուրեմն ապարդիւն են այդ ամեն խօսքերը. անօգուտ տեղից ես, տանջվում ու չարչարվում դու, դեռ յոյս ունենալով: Գնա՛, գնա և թող ինձ միայնակ մօրս հետ: Ես որդին եմ, ես հպատակվում եմ միայն նորան, իսկ քեզ հնազանդուելու ես իրաւունք չունիմ:

ՄԻՐՐԱ.

Այդ անկարելի է. ո՛չ, ես կըհամոզեմ նորան. Ո՛հ, մի՞թէ նորա սիրտը այնքան կարծր է, որ անընդունակ է մի փոքր ան-

գամ կակղելու և մեղմանալու (Դիմելով Հոաքելին): Ուղիղ չէ մի՞թէ, որ դու ինձ ատում ես. այո՛, այդ ճշմարիտ է, ես գիտեմ, բայց ի՞նչ արած, ատի՛ր, կոխոտի՛ր ինձ ոտքերիդ տակ, բայց աղատիր սորան մահուան ճանկերից. մի՛ թոյլ տաք մահուան սարսափելի դատաւճիռը գլուխ բերելու. իմ դէպի քո որդին ունեցած սէրը յանցաւոր ես համարում, չեմ ուղում, որ ես նորան սիրած լինիմ... համաձայն եմ, թո՛ղ քո կամքը լինի... Ես կըճրաժարուեմ և ղոժ կըգտնեմ այդ բոցը իմ մէջ մարել, կարող եմ այդ սէրը իմ մէջ խեղդել, բայց դոցա ամենի փոխարէն ես պիտի աղաչեմ, որ արդելես դահիճների մուտքը այստեղ. էլ մի՛ ուշացնիլ, մայր, ապա թէ ոչ՝ ուշ կըլինի... Այո՛, գիտեմ, մենք չափազանց անգուժ ու խտասիրտ ենք գտնուել դէպի քո որդիքը, դու տեսել ես քո աչքերով, թէ ինչպէս երեկ նոցա ամենքին կորստեան են մատնել, ուրեմն թոյլ մի՛ տար այլ ևս քո կրտսերին, ամենավերջինին խմելու նոյն տանջանքների բաժակից, ո՛չ, ո՛չ, թոյլ մի՛ տար, ինդրում եմ, աղաչում եմ, օգնի՛ր, աղատի՛ր... (Ներս է մտնում Եղիսէն):

ՏԵՍԻԼ ԶՈՐՐՈՐԴ.

Նոյնք և Եղիսէ.

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ, (Եղիսէին).

Ա՛, այդ դու ես, Եղիսէ, դէ՛հ, էլ մի՛ ուշացնիլ. գնա՛, ասա՛ քո ժողովրդեան, որ այնտեղ ահա՛ այդպէս գազանաբար մոնչում է, որ այս բոլակին ամեն ինչ պատրաստեն տանջանացս համար, որ ես ուզում եմ մահ ընդունել, որ ես պահանջում եմ նոյն տանջանքները, որոնցով կնքել են իրանց երկրաւոր կեանքը իմ եղբայրներս. ասա՛, որ ո՛չ մի խոստում, ո՛չ մի փրկանք չի կարող ստիպել ինձ հրաժարուել մահից...

ՄԻՐՐԱ.

Ի՞նչ եմ լսում ես. Յովհաննէ՛ս, Յովհաննէ՛ս, ուշքի ե՛կ...

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.

Այդ է իմ վերջնական որոշումը.

ՄԻՐՐԱ.

Այժմ թունաւորի՛ր ինձ, ռ՛վ հեղուկ, և վերջ տուր դորանով իմ թշուառ կեանքիս. (Խմում է թոյնը):

ՀՌԱՔԵԼ, (հեռակերպ, մինչև որ Եղիսէն հետանում է և ապա
փազնուկ դէպի որդին).

Որդի՛ս...

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ, (հրեւով Հռաքելին).

Հեռո՛ւ ինձանից. կեանքիս վերջին րոպէները ես պիտի նուիրեմ սիրոյս, այդ է իմ վերջին պարտքս: (Գնալով դէպի Միրրան): Ես սիրում եմ քեզ, իսկ դո՛ւ. Ասա՛, դարձեա՛լ դու սիրում ես ինձ այնպէս, ինչպէս և առաջ. Ո՛հ... կրկնի՛ր, [թո՛ղ որ քո սքանչելի ձայնը ուրախութեամբ և բերկրութեամբ լցնէ հոգիս:

ՄԻՐՐԱ, փոռելով գետնի վերայ, վայր է գցում սրուկը).

Ա՛խ.

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.

Այդ ի՞նչ ես արել դու, Միրրա:

ՄԻՐՐԱ.

Նոյնը... նոյ...նը... ինչ որ դու... պիտի անես այս րոպէին. . . .

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.

Աստո՛ւած իմ, Աստո՛ւած իմ, այս ի՛նչ դժբաղդութիւն եկաւ գլխիս. Սա պիտի մեռնի... Մի՞թէ այդ կարելի մի բան է... Ո՛չ, ո՛չ, դու ես երկրագնդի երեսին իմ միակ մխիթարիչս, իմ միակ երջանկութիւնս... իմ միակ ուրախութիւնս...

ՄԻՐՐԱ.

Դու խնդրի՛ր քո Աստծուն, որ Նա բաց անէ ինձ համար երկնքի դռները...

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.

Ա՛խ, Մի՛րրա, Մի՛րրա...

ՄԻՐՐԱ.

Որ այնտեղ կարողանամ քեզ հանդիպել. (վայր է ընկնում և մեռնում: Բնմի յետեից լսվում են աղաղակներ: Հռաքելը զընում է դէպի դուռը և դուրս գալիս հրապարակը):

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ, (խոնարհուելով Միրրայի դիակի վերայ).

Վերջացաւ... Բայց ո՛չ, ո՛չ, դեռ ո՛չ. Ո՛հ, մի՞թէ կարելի բան է այդ. Ի՛նչ սարսափելի իրողութիւն. յաւիտենական քուն, գերեզման... մթութիւն և սառնամանիք... Մի՞թէ յաւիտեան եմ ես զրկվում քեզանից. Ասա՛, պատասխանի՛ր... միակ իմ բա-

րեկամ, իմ անգին գանձ, իմ միակ քաղցրութիւն, իմ սէր, իմ քոյր, իմ կին, իմ երջանկութիւն... Ձարթի՛ր, զարթի՛ր, երկնային հրեշտակ, բաց աչքերդ, որոնք ինձ մի ժամանակ փայտաշու՛մ էին. բաց շրթուկներդ, որոնք մի ժամանակ սիրոյ ողջոյն էին յայտնում... Ո՛հ, ո՛րքան անմեղ, ո՛րքան գեղեցիկ են նոքա Մի՞թէ այդ դրութեան մէջ չէիր դու ննջում քո անկողնի մէջ, մի՞թէ այս միւսնոյն անհոգ քունը չէր արտափայլում քո անմեղ դէմքի վերայ, մի՞թէ այդ միւսնոյն մաղերը չէին, որ այն ժամանակներում ալիքանման թափվում էին քո ուսերի վերայ... Քնի՛ր, ննջի՛ր, իմ աղաւեսակ, ինչպէս և սուաջ անվրդով։ Ահա՛, քո գլուխը վերջին անգամ բորբոքուած կըսեղմե՛մ ես իմ կրծքին։ Ափսո՛ս, ափսո՛ս որ երկուսիս համար ևս անխուսափելի եղաւ մահը, ես քոնն եմ, իմ անգին հրեշտակ, ես քեզ հետ պիտի մեռնեմ հէնց այս րոպէին։

ՀՈՒՍՔԵԼ, (վերագառնալով)։

Ժողովուրդը կանչում է քեզ, լսո՛ւմ ես թէ ոչ։

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ, (նայելով Միրրայի վերայ)։

Ո՛րքան գեղեցիկ, ո՛րքան հրաշալի է...

ՏԵՍԻԼ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ.

Նոյնք, Էրիքսան, իսկ յետոյ և ուրիշ նաժիշտներ.

ԷՐԻՔՍԱ, (ներս մտնելով)։

Թագուհի՛... (Նկատելով Միրրայի դիակը)։ Ահ... (Վազում է դէպի դուռը)։ Այս կողմը, այս կողմը։

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ, (Էրիքսային)։

Զմտե՛նա՛ս։

ԷՐԻՔՍԱ, (աղաղակում է)։

Այս կողմը, այս կողմը... (Նաժիշտները բարձրացնում են դիակը և դուրս բերում)։

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ, (նոցա հեռեւից)։

Ո՛չ, ո՛չ, մի՛ տանէք... դորան ձեռ մի՛ տաք... Ես թոյլ չեմ տալ... Ձէ՞ որ ես դորա ամուսինն եմ... Հայրը ինքն է սոււել դորան ինձ կնութեան...

ԶԱՅՆԵՐ ԲԵՄԻ ՀԵՏԵՒԻՑ.

Մահո՛ւան ենթարկե՛լ դորան, մահո՛ւան...

ՏԵՍԻԼ ՎԵՑԵՐՈՐԴ.

Յովհաննէս և Հռաքել.

ՀՌԱՔԵԼ, (կանգնեցնելով Յովհաննէսին).

Դու լսում ես դրսում ժողովուած այդ խառն ամբոխի յուսահատական ձայները. այն ինքը մահն է, այո՛, մահը, որ քեզ կանչում է:

ՉԱՅՆԵՐ ԲԵՄԻ ՀԵՏԵԻԻՑ.

Մահո՛ւն են թարկել դորան... Թո՛ղ կորչի՛ չրէաստանը... Սպանե՛լ, սպանե՛լ դորան...

ՀՌԱՔԵԼ.

Դու լսում ես այդ հեծեծանքը:

ՉԱՅՆԵՐ ԲԵՄԻ ՀԵՏԵԻԻՑ.

Չարչարե՛լ, տանջե՛լ, սպանե՛լ դորան:

ՀՌԱՔԵԼ.

Ո՛չ, դու չե՞ս լսում այդ ձայները: Քեզ կանչում են, իսկոյն կըթափուեն այստեղ:

ՉԱՅՆԵՐ ԲԵՄԻ ՀԵՏԵԻԻՑ.

Խեղդամահ անել դորան, սպանե՛լ:

ՀՌԱՔԵԼ.

Բայց դու պիտի մեռնես իբրև հերոս, իբրև հայրենիքի արժանաւոր զինուոր:

ՉԱՅՆԵՐ ԲԵՄԻ ՀԵՏԵԻԻՑ.

Շո՛ւտ, տանջե՛լ, չարչարե՛լ դորան, սպանե՛լ:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ, (ուշքի գալով).

Այս ի՞նչ ձայներ են այնտեղ: «Սպանե՛լ դորան», այդ ո՛ւմը, ի՞նչ... Եթէ այդ պահանջում են, այն ժամանակ թո՛ղ սպանեն: (Վազում է դուրս):

ՏԵՍԻԼ ԵԾԹՆԵՐՈՐԴ.

ՀՌԱՔԵԼ, (միայնակ).

Ո՛հ, որդեակ իմ, որդեակ իմ, թոյլ տուր, որ մէկ անգամ գոնէ գրկեմ քեզ... Դեռ մի՛ գնար... սպասի՛ր... Դո՛նէ վերջին անգամ մի խօսք ասա՛... (Դրսից դռները փակվում են): Ի՞նչու համար էք ուզում ծածկել դռները... ո՛չ, ես գալիս եմ... գա-

լիս եմ մեռնելու Յովհաննէսի հետ միասին... ես դեռ ուզում եմ տեսնել որդուս, լսել... (Վերադառնալով): Ո՛չ, այլ ևս չկայ... Նա անհետացաւ... ամեն բան վերջացաւ... գնաց, կորաւ... իմ Թշուա՛ն զաւակ, ների՛ր ինձ, ների՛ր, մի՛ անիծիր քո դժբաղդ մօրը... Ո՛հ, գարշելի վայրկեանը արդէն մօտ է... ա՛խ, ո՛րքան սարսափելի է: Գլխովի չկայ, իսկոյն կըսկսուին չարչարանքները, տանջանքները: Նորան արդէն բռնեցին, տարան... նորա վերջին աղաղակները ես չպիտի այլ ևս լսեմ այս պատերի մէջ... (Հեկեկում է): Իսկ ո՞վ էր ուղարկում նոցա կորստեան. ես, ե՛ս, նոցա մայրը, ես ցանկանում էի, որ այդպէս լինի: Մի՛թէ այն ես չէի, որ շտապում էի մահաբեր հարուածով նոցա գլուխները դահճի կացնի տակը դնել, Զէնք կրելը մի՛թէ ես չեմ նոցա սովորեցրել: Այո՛, այո՛, ես ինքս էի միշտ և ամեն ժամանակ նոցա դահիճը: Գայլը իւր ձագերը պահում, գուրգուրում, փայփայում է, իսկ ես իմ հարազատ որդոցս... որդոցս ես կորստեան մատնեցի... ինքս իմ ձեռքով սպանեցի նոցա... Թշուա՛ն, ապաբա՛ղդ կին, ո՞րտեղ են զաւակներդ... (Ուզոյն և մասամբ շփոթուած մտքով): Ի՞նչ, ի՞նչպէս, օրէ՞նք... Աստուած... հայրենի՛ք... Օրէ՛նք... Ծննդավայր... Պարտք... Արիւնս բորբոքում է, հոգիս տրտնջում է... Իսկ ո՞րտեղ է օգուտը, ի՞նչ օգուտ ստացանք այս ամենից... Թշնամին հրճվում է... Նա յաղթել է... Ամեն բան կորաւ, ոչինչ չփրկուեցաւ, ոչինչ չազատուեցաւ... (Լաց է լինում): Ա՛խ, Աստուած իմ, Աստուած, էլ ի՞նչ ես պահանջում ինձանից: Ո՞րդիքս ես պահանջում: Նոքա այլ ևս չկան. չէ՞ որ ես ինքս նոցա քեզ զոհեցի... Տասն և երկու տարի շարունակ տաժանակիր չարչարանքներ եմ կրել, տանջուել եմ, բայց դարձեալ երբեք և ոչ մի ժամանակ չեմ տրտնջել: Հլու հըպատակով թեամբ մէկ-մէկ նուիրել եմ քեզ որդիքս, զոհել եմ քեզ այն ամենը, ինչ որ թանգ էր ինձ համար այս աշխարհում: Կարողութիւն, ունեցած-չունեցած, սէր... Դժբաղդ որդոցս գերեզմանները ես ինքս եմ փորել իմ ձեռքով, ես նոցա մահուան դատապարտեցի դեռ իմ արգանդում, դեռ չծնուած, ես նուիրեցի նոցա՝ իրանց բովանդակ կեանքո՞ւմ Քեզ և հրէաստանին: Արդեօք տեսե՞լ են երբ և իցէ, որ աչքերիս մէջ արտասուքի մի կաթիլ անգամ փայլէր: Ո՛չ, երբեք: Ես մոռացել եմ լացը և զաւակներիցս կրտսերին, ամենից փոքրին ես անվերջով հոգով, հաստատ կամքով ուղարկեցի հէնց այս րոպէիս

մահուան տանջանքներ ընդունելու։ Թէպէտև կեանքը խոստանում էր սէր, պատիւ, յարգանք, ամեն տեսակ բարիքներ և մխիթարանք, բայց այդ ամենը ես չուզեցի և օրհնեցի նորան մահ ընդունելու և նա զնաց առանց մխիթարական մի խօսք անգամ լսելու։ Դու, Տէր, իլեցիր ինձանից ամեն բան, ինչ որ ունէի... բայց դեռ մի բան կայ... ո՛հ, խղճա վերջապէս։ Աղաչում եմ քեզ, ի հարկէ, ոչ թէ ինձ համար, ոչ թէ հալ ու մաշ եղած հոգւոյս համար, ոչ այն ճիճուի համար, որ ոտնակոխ է եղել ճանապարհին, ո՛չ, ես աղաչում եմ իմ հայրենիքի բարօրութեան համար, իմ թշուառ հայրենիքի ապագայ երջանկութեան համար։ Լսի՛ր, Տէր, աղաչանքներս, լսի՛ր հեծեծանքս, հառաչանքս, տես արտասուքս, տե՛ս, տե՛ս այդ ամենը և Քո ընտրեալ ժողովրդեան համար պաշտպան հանդիսացիր։ Օգնի՛ր, նորան ազատուելու վիշտ ու տառապանքից, օգնի՛ր, մեկնի՛ր Քո զօրեղ ձեռքը և վերջ տո՛ւր նորա տանջանքներին ու չարչարանքներին... Լսի՛ր, Տէր, երբ ես Քեզ եմ աղօթում և խնդրում, ապա թէ ոչ կըսկսեմ կասկածել Քո մասին... (Ներս է մտնում Նիդիսէն)։

ՏԵՍԻԼ ՈՒԹԵՐՈՐԴ.

Հռաքել և Եղիսէ.

ԵՂԻՍԷ.

Այո՛, այո՛, կոծի՛ր, աղաղակի՛ր, փետի՛ր մազերդ... Լաց, արտասուք, վիշտ, տառապանք թո՛ղ քեզ տանջեն ու չարչարեն, ո՛վ անարգ կին, Անէճք և միմիայն անէճք թող որոտայ քո գլխին։ Դու միայն մահ ես բերում թագաւորներին և նոցա որդոց, Այժմ՝ զաւակներիդ կորստեան և նոցա մահուան համար աղաղակի՛ր, բառաչի՛ր, հեծկտա՛ւ։ Թող որ քո մոնչիւնը հասնէ քո Աստուծոյ ականջին։ Ինչ գործ որ ունէիր, վերջացրել ես, այժմ՝ հերթը մեզ է հասել գլուխ բերելու այն, ինչ որ մտադիր ենք։ Կորան ամենքը, Յուդան, Յովհաննէսը և ուրիշները. քո հայրենիքի ճգնաժամը արդէն վրայ է հասել. մնում ես միայնակ դու, մեռի՛ր ուրեմն և դու մեր հարուածների տակ։ (Յարձակվում է Հռաքելի վերայ մերկացրած սրով)։

ՀՌԱՔԵԼ, (հրճուանքով և մի առանձին ձայնով, որի մէջ լսվում է մարդարէութիւն).

Յաղթուած ենք այժմ՝ ոչ թէ մենք, այլ դուք։ Պատերազմ մի մէջ ձեր ամեն նշանաւոր մարդիկն ընկան, կորան, բայց իմ

որդին այստեղ է, այս պատերի տակ, (Եղիսէն յետ է քաշվում սարսափահար եղած): Թո՛ղ Յովհաննէսը կորած լինի, բայց Յուդան կենդանի է. իմ անդրանիկս բերում է այստեղ իւր զօրքերը, շրջակայքը որոտում է նոցա պատերազմական ազաղակներին, Բայց ո՞վ նորից ժողովեց քեզ համար զօրախմբեր, որդիս: Ի՞նչպէս, Դու ի՞նքդ յաղթեցիր թշնամեաց զօրքը, դու ի՞նքդ համախմբեցիր այդ ամենքին քո գերիշխանութեան տակ, Բայց ի՞նչպէս, ասա՛, ասա, իմ բերկրանք, իմ փառք, իմ բաղդ ու երջանկութիւն. ասա ինձ տեսնեմ, որդիս, թէ ի՞նչպէս յաջողուեց քեզ ազատել ստրկացած ու յաղթուած հայրենիքդ թշնամու աւերող ճանկերից... Դէ՛հ, շարժուի՛ր առաջ, գնա աներկիւղ, վայրենի հրճուանքով տօնի՛ր յաղթութիւնդ և անխնայ սպանիր, կոտորի՛ր թշնամիներիդ, իմ մեծ, իմ քաջարի զաւակ և յաղթական փողերի ձայնով տո՛ւր ինձ լուր, թէ հայրենի երկիրը արդէն ազատ է օտարի լծից: Ես սպասում եմ, դէ՛հ, շո՛ւտ... (Լսվում է փողերի ձայն: Դռները բացվում են և ներս է մտնում վիրաւորուած Եւրիսթենէսը, իսկ նորա հետևից զօրականներ):

ՏԵՍԻԼ ԻՆՆԵՐՈՐԴ.

Նոյնք, Եւրիսթենէս և զօրականներ.

ԵՒՐԻՍԹԵՆԷՍ.

Վաղէ՛ք, փախէ՛ք ամենքդ. Յուդան կենդանի է, նա մեռած չէ... Շտապէ՛ք, շո՛ւտ, շո՛ւտ... Թագաւորը ինքն էլ է փախչում, քաղաքը պաշարուած է և արդէն վերցրուած... Մեր զօրախմբերը ջարդուած են, ամենքը կոտորուել են, էլ մարդ չկայ... (Յուդան ներս է վազում հրէական զինուորներով):

ՏԻՍԻԼ ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ.

Նոյնք և Յուդան.

ՅՈՒԴԱ.

Զարկի՛ր, սպանի՛ր, ո՛չ մի ներումն, ոչ մի ողորմածութիւն... (Տեսնելով Հռաքելին): Ա՛խ, մայր իմ, հայրենի երկիրը վերջապէս ազատուած է թշնամու բռնակալ ձեռքից.

ՀՌԱՔԵԼ, (օրօրուելով).

Սրբազան յոյսերս կատարուեցան... Բաւական է որբան ապրեցի, այժմ կարող եմ մեռնել խաղաղ և հանգիստ հոգով... Շնորհակալ եմ Քեզանից, ո՞վ Ամենակարող Սրբիչ: (Վայր է ընկնում և մտնում):

ԼՈՒՍԱՐԱՐԻ ՆԱՄԱԿԸ

Կ. ՊՕԼՍԻՑԻ.

Կոստանդնուպօլիս, 25 Յունիս 1881.

Բարեպատեհ առիթ մը ներկայացուած է այժմ քաղաքիս մէջ այն ամեն ազգայնոց որ չկրնալով, աղքատութեան պատճառաւ, բժշկի պայեվարձ վճարել՝ կը զրկուէին հիւանդանարու իրաւունքէն զոր հարուստներն միայն կը վայելին մեծ քաղաքներու մէջ: Այս առիթն մեզ ներկայացնողներն են Մանգուլմէի, Մասիսի և Թէր-ճէմանը Էֆքեարի մեծապատիւ, ազգասէր, մարդասէր, անձնանուէր, զթատիրտ, ողորմած, բարեպաշտ և վեհանձն խմբադիրներն, որոց առաջինն կը խոստանայ շաբաթը յիսուն օխա կարազ նուիրել ազգային հիւանդանոցին, երկրորդը՝ յիսուն օխա միս և երրորդը յիսուն օխա բրինձ: Ս'լ ով կրնայ պնդել թէ Պօլսոյ հայ խմբադիրներն բարեգործութիւն չեն ընէր. . .

Սոկրատայ աշակերտներէն մին երբ Սթրէքսիատին Աթէնքը ցոյց կուտար քարտի վրայ և ամպերու մէջ,

¹ Հանգուցեալ Յակոբ Պարոնեանը աշխատակցում էր իւր ժամանակին «Փարոս Հայաստանի» պատկերազարդ հրատարակութեան «Լուսարար» ստորագրութեամբ: Այս անտիպ նամակը մենք ստացանք Մեծ. պ. Լևոն Մսերեանցից, որին և յայտնում ենք մեր շնորհակալութիւնը:

Սթրէքսիտան կը պատասխանէր թէ «սխալ է, Աթէնքին չնմանիր այդ, վասն զի դատաւորներ չեմ տեսներ իրենց աթոռներուն վրայ բազմած» և այս պատասխանով Արիստոփան կակնարկէր Աթենացոյ այն մոլութեան զոր ունէին դատ վարելու: Բնականաբար շատերն այժմ չպիտի հաւատան խմբազրաց երրորդութեան այն բարեգործութեան՝ պատասխանելով թէ «խմբազրաց համար շահ մը չենք տեսներ այդ գործին մէջ»: Այո, յիշեալ խմբագիրներն հրապարակու խոստացած են ընել այդ նուէրներն, միայն թէ քանի մը եթէ ներ կան այս բարեգործութեան մէջ: Այդ խմբագիրներն այն ատեն պիտի սկսեն այդ նուէրներն, եթէ ազգայինք բարեհաճին անոնց թերթերուն իւրաքանչիւրէն 1000—1500—2000 օրինակ գնել օրը, եթէ 999—1499—1999 օրինակ վաճառուին՝ գլխաւորապէս խմբագիրներն յաւօք արտի պիտի զըկուին այդ բարեքն ընելէ կամ իրենց նուէրին քանակութիւնն աւելցնելէ: Յայտնի է թէ խմբազրաց այս բարեգործութիւնն, թէև եթէ ով ընկերացած, կրնայ շահաւէտ լինել ազգային հիւանդանոցին և, մանաւանդ այդ խմբազրաց, միայն թէ որոշել հարկ է թէ ժողովուրդն ընթերցասիրութեան նպատակաւ բարեգործութեան պիտի վարժուի թէ բարեգործութեան նպատակաւ ընթերցասիրութեան, վասն զի ասոնց երկուքն ալ հաւաստաբար կը պակսին մեր մէջ: Մենք այդ խմբազրաց փափուկ զգացմանց քաջածանօթ լինելով՝ չենք կրնար երեակայել թէ միմիայն իրենց շահու ազգիւր ստեղծելու նպատակաւ այդպիսի որոշում մը տուած լինին: Ինչպէս չենք կրնար մեղադրել այն սափրիչն որ վեհանաճաբար կը խոստանայ շաբաթը 100 օխտ միս տալ ձրի ազգային հիւանդանոցին, եթէ շաբաթը հազար ազգայինք իրեն խանութն երթան և ածելուին. ինչպէս ոչ ոք կրնայ պարսաւել այն անձնանուէր և ազնիւ պատանին որ կը խոստանայ Միացեալ Ընկերութեանց

երեք հազար ոսկի նուիրել, և թէ ազգայինք հինգ հազար ոսկիով աղջիկ մը տան իրեն 'ի կնութիւն, սակայն իրաւունք կ'ունենանք խոնարհաբար կարծելու որ այդ և թէ-ներով քիւրտերն և աւազակներն իսկ կը յօժարին ազգ. հիւանդանոցին նուէրներ ընելու: Ինչպէս յայտնի կը տեսնուի, այս բարեգործութեանց մէջ և թէ-ներու ներկայութիւնն քիչ մը աչքի աղէկ չերևար, վասն զի այս և թէն այնպիսի շաղկապ մ'է որ առաքինութեան քովը դրուելուն պէս զայն մոլութեան կը փոխէ և իրաւունք կուտայ ժողովրդեան հարցունել ինքն իրեն թէ, օգնութեան արժանի մէկն ի՞նչպէս կարող է ուրիշին օգնել: Թողունք ժողովրդեան ընել այն հարցումն և մենք դառնանք հիւանդանոցին հոգաբարձութեան զրասնեակն, ուր կը դիմեն մեր խեղճ ազգայիններն և հիւանդ ենք պօռալով հիւանդանոց մտնել կ'ուզին և, երբ ազգային հիւանդանոցին տխուր վիճակն ցոյց արուի իրենց՝ կը պատասխանեն, «խմբագիրներն այնչափ կ'օգնեն կոր ձեզի, ինչու համար չէք ուզեր ընդունել զմեզ»: Ինչպէս ցարդ կարծենք թէ յիշեալ խմբագիրներն չկարողացան իրենց խոստումն կատարել, չկրնալով իրենց ուզած քանակութեամբ թերթ ծախել: Ըստ մեզ՝ յիշեալ խմբագիրներն իրենց նիւթական վիճակն բարւոքելու համար ուրիշ միջոցի մը դիմելու էին և թող տալու էին որ յանուն հիւանդանոցի հաւաքուած դրամն ամբողջ յիշեալ շէնքին սնտուկն երթար և ժողովրդեան՝ յանուն հիւանդանոցի ծախու առած թերթին 20 փարաներն յիշեալ խմբագրաց քսակներուն մէջ մտնելով ձանձրութիւն չտային իրենց, մինչև այն օրն որ այս անձնանուէր խմբագիրներն հրաշիւք յաջողէին իրենց թերթերէն 1500—2000 օրինակ սպառել...: Սակայն դուք պիտի ըսէք. «Թող տուր այս խնդիրն և ըսէ ինձ թէ ո՛ր միայ հայկական խնդիրն»:

Դեռ երեկ չէ առջի օրը մայրաքաղաքիս մաքսնատան

պաշտօնեաներէն մին Բաթաթէս-ի մէջ կրփնտուէր
 Հայկական խնդիրն: Բաթաթէս-ի մշակութիւնն
 ուսուցանող տետրակներ՝ որ դաւառները կը ղրկուէին
 մայրաքաղաքէս, Հասարակաց կրթութեան պաշտօնէին ու-
 շադրութիւնն զրաւեցին, ձերբակալուեցան, քննութեան
 ենթարկուեցան, որպէս զի ժողովրդեան մաքերն պրգոող
 նիւթ չունենան իրենց մէջ: Մազ մնաց որ Բաթաթէս-
 օլ միս ուտելն ալ պիտի արգելուէր մեր ազգայնոց, եթէ
 Հասարակաց կրթութեան պաշտօնեայն երկար քննու-
 թիւններէ ետք Բաթաթէս-ին անմեղութիւնն չճանա-
 չէր: Իսկ Ափիոնի մշակութեան վերաբերեալ տետրակներն
 ամեն քաղաք ազատ են մուտ գտնել առանց քննու-
 թեան. աւելորդ է ըսել թէ այս Ափիոնի մասին եղած
 թոյլտուութիւնն՝ անոր թմրեցուցիչ և քնաբեր յատ-
 կութեանը շնորհիւն է: Հայկական խնդիրն արդէն
 խորհրդակցութեան նիւթ ըլլալ սկսած է Տէրութեանց
 մէջ, և մեր ազգայիններ ամեն օր Հեռագրական լուրերու
 մէջ իրենց խնդրոյն վերաբերեալ բառեր կը փնտռեն: Ան-
 պղիոյ զեսպան Լօրտ Տիւֆէրին քանի մ' օր առաջ պատ-
 րիաքբարան եկաւ և ժամու մը չափ տեսակցեցաւ Ամեն.
 Ներսէս Ս. Պատրիարքին հետ: Զեմ կարծեր թէ օղին
 գեղեցկութեանը վրայ խօսած լինին, ոչ ալ Մեղուի Սօ-
 սիւն-ին յօդուածներուն վրայ, հարկաւ հայկական ան-
 ուանեալ խնդրոյն վրայ խորհրդակցեցան, սակայն ցա-
 ւալին այն է որ Ամեն. Պատրիարքն այսօր, հինդ-
 շաթի,—իւր հրաժարականը տուաւ ազգային ժողովոյ
 որ միահամուռ մերժեց զայն, և իւր այս որոշումն պատ-
 ւամաւորութեամբ մը հաղորդեց Նորին Սրբազնութեան՝
 որ պնդեց դարձեալ իւր հրաժարականին վրայ: Ոչ ոք
 կը կարծէ թէ ազգային ժողովն ընդունի այս հրաժարա-
 կանը: Մեր ազգայիններն այս հրաժարականը լսելուն պէս
 սկսան տուներու մէջ, զբօսարաններու մէջ և շուկայներու

մէջ միմեանց ըսել. «Ճիմաց հասկացանք թէ զիսաւորն ինչու համար երեւցաւ». այնչափ չարադուշակ կը համարին ազգին համար և ս. Պատրիարքին հրաժարականը: Մինչդեռ հակահաստունեան ազգայնոց մէկ մասը կը պնդէ թէ զիսաւորն իրենց համար է, վասն զի հաստունի աշակերտ Աղարեանն հռովմէական հայոց Պատրիարք և Կաթողիկոս ընտրուեցաւ և թէ իբրեւ Պատրիարք և թէ իբրեւ Կաթողիկոս կարող է իրենց չարիք հասցնել: Ի՞նչ պիտի ըսես, մտիկ ընելու է, նախապաշարումն դեռ վերցած չէ հակառակ մեր ազգային Վիքթոր չիւկօնիւրու, Լամարթիններու, Լիթրէներու, Պիւհնէրներու, Վօլթէրներու, Ռընաններու հրատարակութեանց որք աշխարհիս առաջին մատենադարանին զարդն կրնային լինել: Մատենադարան ըսինք և Սամոսի մատենադարանն միտքս եկաւ, որու համար հայ հանձարի ծնունդ երկեր կը խնդրուին անոր ծնօրէնին կողմէն: Ռուսիոյ հայերն կրնան Ծերենցի վէպերն ռուսերէն, եբրայեցերէն և վրացերէն թարգմանութեամբ զրկել Սամոսի մատենադարանն և մետաղ ընդունել, իսկ մեք ի՞նչ պիտի զրկենք: Շատերը կը պնդեն որ Պ. Գ. Նիկողոսեանի դէմ Պօլսեցւոյն պրած Լամարթին աճաճանչ յօդուածագիրն զրկուի կամ Պ. Ներշապուհի վերջերս հրատարակած բանաստեղծութիւններն և կամ Պ. Խ. Միսաքեանի ձեռագիր հեղինակութիւններն որ... զրուած չին դեռ դժբախտաբար: Ոմանք կ'առաջարկեն ոչ ինչ զրկել, այլ միայն նամակ մը գրել և անոր մէջ խոստովանել թէ. «հայ ազգն դեռ հանձարի ծնունդ գործ մը չունի, և թէ ունենալուն պէս պատրաստ եմք զրկելու, թէ կը խնդրեմք որ առ այժմ հաճիք ընդունել մեր խորին յարգանացս հաւաստիքն և այլն:»

† Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ.

Ի ՉԱՄՉԵԱՆ ՀԱՅՐ ՄԻՔԱՅԵԼԷ¹

Վերապատուելի վարդապետաց՝ Տեառն Տեառն Հայր
Հայր Մկրտիչ վարդապետի և Հայր Իգնատիոս վարդա-
պետի ի Տէր խնդար:

Զգիր Վերապատուելեաց ձերոյ գրեալ ի հռօմայ յԾ
դեկտեմ. 1816 ընկալայ ի 16 փետր. 1816(?) ընթերցայ
առաջի Մերայնոց զամենայն զբանսդ ընդ որ ոչ սակաւ
ուրախ լեալ նոցա, փառս մատուցին Տեառն: Իսկ ես յա-
ռաւելն բերեմ լսել, և ահն ունիմ թէ լուայց, եթէ չկայցէ
թշնամին ընտանի: Բայց արդ՝ բացից առական զբերան
իմ, լուարուք զոր ասեմս և զոր զիտեմ:

Ի հոգալ իմում զՎահան գրոյ՝ լուայ զձայն խոր-
տակման աղեղանց, զարմացայ և զարմանամ, զի ի մեր
գրուածն միայնոց ուրուք, զաղտ ի բնուից ևս և ի մե-
ծաւորէ իմմէ և ի միաբանիցս և որո՞վ իրաւամբք անկաւ
բանն զհասարակութեամբ համայն: Եթէ զատապարտելի
ինչ կայր ի նմա, իմ էր զատապարտութիւնն, և ար-
դարն զե՞ արար: Ես զայն գիր յանձն էի արարեալ դա-

¹ Սկս պատմական լիշատակարանը մենք արտադրեցինք հ. Մի-
քայէլ Չամչեանի իսկական ձեռագրից, որ ուղարկեց մեզ պ. Ս. Թան-
դեանը: Յայտնում ենք յարգելի պարոնին մեր շնորհակալիքը:

տաստանի, ոչ այսր՝ և ոչ այնր, այլ՝ սրբոյ եկեղեցւոյ՝
զի դատեսցէ որպէս և ակորժ է. իսկ դոքա զիս թողեալ,
արկին զդատաստանն զհասարակութեամբ մերով:

Այն իմ զիրք՝ զոր դոքա զողացան՝ ի ձեռս իւրեանց
էր. ես ինքս աստ էի, աստ և ոսոխքն իմ ութսունիւ
չափ առաւելեալք՝ և Աստուածաբանք վերաձայնեալք:
Զարմանք են, զի ոչ ոք ի նոցանէ իշխեսաց ակոյեան ե-
լանել ընդդէմ իմ յետ բազում անգամ թախանձե-
լոյ իմ գնոսա, այլ՝ փախուստ տուեալ տաղնապետան,
և իբրեւ մեղուք զհասարակութեամբ մերով զիմեցին ան-
պատկառ յայն ատեան, յոր եսն եմ ապաւինեալ:

Զի՞ կայր ոք և սոյնպիսեացդ, հայր Միքայէլ, բա-
ղում ինչ ամենայն իրօք հայեցեալ եմ յազդ հայոց՝ զոր
զնոսա աւելի քան զքսան միլիօն, ահ կալաւ զիս՝ զհարգ
ազդ այսպիսի կորիցէ. կրկին հայեցայ՝ և տեսի զազգն
իբր զօսկի. բայց զաի ի նմա խառնորդ պղնձոյ՝ և կա-
պարի՝ և յառաւել յուշաբերիլ՝ զի սուրբ եկեղեցի չէ
ընկեցեալ ի ծով զայն խառն զանգուած: Յայս ակն ե-
ղեալ իմ, յորինեցի զառաջինն զչորս հատոր գիրս, (ա-
նուանեալ նոյնպէս Վահան հաւասար ուղղափառութեան)
ի վանել և ի դռն զպղինձս և զկապարս: Հայեցեալ և
յուսկին՝ կանգնեցի ընդդէմ նետաձիգ եղելոյ զՎահանն:
Բայց քանզի ուրուական իմն էր այն, ոչ երբէք հանի
ի վեր, և սակայն պատրաստեալ էի ուղղադրել և կա-
տարեւադործել նոյն զի թէ երբէք պիտոյ ինչ լինիցի,
առաջի ընծայեսցի սրբոյ դահին, իբր բողոք ի բերանոյ
եկեղեցւոյն հայոց՝ ըստ սրում է եկեղեցի, և մինչ ես յայս
խորհուրդս էի, զողք հանին ի վեր և սկսան անձրեւել
նետս՝ ոչ յիմ վերայ, այլ ի վերայ հասարակութեան մե-
րոյ: Զի՞ կայ ձեր, ոմ Ռուք և հասարակութեան մերոյ,
յիս ձգեսցիք զնետս ձեր. կամ ես ահաւասիկ առաջի ձեր.
միտեցին նետք ձեր յաչս իմ և ոչ յաչս այլոյ. Նէպ+

արդարեւ եղեն վերք նոցա և այլն... Եթէ սուրբ ժողովն
 յիմ կոչս է, ո՞վ իցէ իմ հակառակ. եթէ յիմ կոչս ևս
 իցէ, ո՞չ երկնչիմ, զի ես նորա եմ որդի, նա իմ մայր և
 իմ պաշտպան եթէ կամիցի. և թէ ո՞չ, շատ է ինձ այս՝
 զի նա ի մայրենի իրաւանց իմ տէր է, յորմէ ոչ զա-
 զարեմ խնդրել ո՞չ թշնամեացս վրէժ, այլ զատաստան
 արդար մինչև հանցէ զերաւունս ի լոյս ի հաւասարել զկշիռ
 ճշմարտութեան: Աստու քեզ, հայր Միքայէլ, զի ի ծե-
 րութեանդ հասակի, պաշարեցար յորոց պաշարեցարն.
 պաշարեցայ այո՛, բայց վստահ կամ ի պաշարմանս. պատ-
 մեցից ձեզ ինչ մի հարեանցի. յաւուրս Թերեզեայ Թա-
 զուհւոյն, եկն զեսպան ի Պէշ քաղաք յօսմանցեանց: Ի
 նստիլ տասնապետի միոյ ի պանոսիկի, եկին անդ և ոմանք
 յօսմանցեանց անտի յմզել (յլմզել) նոցա և յարբենալ
 ի պանոսիկի անդ, մինն յօսմանցեանց քար տրձակեաց
 յանուն Թաղուհւոյն. բողոք կալաւ տասնապետն առ զես-
 պանն և առ սպարապետն իւր, և ել հրաման մենամար-
 տել նոցա առ ի մահ: Նկատեալ յայն ժամ ծերոյն՝ ել
 ընդդէմ՝ և կործանեաց զախոյեանն: Ահաւասիկ և ես
 պատրաստեալ եմ նահատակիլ, ով ոսոխն իմ՝ ելցէ ընդ-
 դէմ: Բայց քանզի ի սպառ տկարացեալ եմ առաւել քան
 զոր կարծէքն և անկեալ ի յիշողութենէ, և օրէ յօր
 նուաղիմ, ստիպեմ զձեզ կանգնել, և կանգնեմ իսկ այսօր
 իմ փոխանակ զՄկրտիչ հայրդ և զհայր Իգնատիոսդ.
 Խօսեսջիք զճշմարտութիւն և մի՛ երկնջիք ի թշնամեաց
 իմոց, ես ևս եթէ մարթոյայց, յուսամ թէ ժամանեցից
 և զձեզ անվատառէս կացուցից, անզգամութեամբ՝ ասեմ,
 շատ են ոսկերք իմ առ շաղփաղփ բանս Աստուածակար-
 ծելոյն: Իսկենդեր պէ՛յ յետ բազում աշխատ առնելոյ
 օսմանեանս հիւանդացաւ լուեալ յօսմանցեանց զհիւան-
 դութիւն նորա. աւատիկ օր ասելով՝ տրձակեցին ընդդէմ
 նորա արօ 7000. զայն աւետեալ Իսկենդերոյ՝ նստաւ ի

պատգարակ և եւ ընդդէմ նոցա. իբրեւ լուան նոցա, թէ
Իսկենդեր ինքնին դայ պատգարաւ, ի փախուստ փութա-
ցան և յիրուցան մաշկեան: Գամ և ես պատգարաւ, ծե-
րութեանս մի՛ ինչ զարհուրիք, փստահ եմ, թէ զարհու-
րեցուցից և վանեցից զթշնամիս իմ, եթէ արդարութիւն
չիցէ մեռեալ, զործեցից գործ մեծ ի զառամութեանս
իմում:

Իսկ թէ արդարութիւն կենդանի գտլով՝ ոչ կամիցի
առնել զոր արժանն է, բազումն արդարութեան՝ ժողո-
վուրդ Աստուծոյ չեն խորտակեալ: Գիտասցիք՝ զի ազգն
Համօրէն յոտին է, ոչ կարգաւորք միայն, այլ և՛ Հայ
բազմութիւնք, սկսեալ ի ծագաց աշխարհի ոչ զառնու-
թեամբ սրտի, որպէս ոտիսն նշմարի, այլ պահանջմամբ
արդարութեան, բողոքելով առ ամենայն տէրութիւնս, և
ոչ իսկ դադարէ, մինչև ոչ տեսցէ զիրաւունսն, ոչ լսէ,
որպէս կարծի, այլ՝ զօտեօրեալ զինուորի, ոչ ասելով
ըստ թշնամեաց. «ոչ կերիցուք և ոչ արբցուք մինչև ջըն-
ջեսցուք զաբեայեանս. այլ ընդ ննջեսցուք» մինչև ոչ
տեսցուք զխաղաղութիւն սրբոյ եկեղեցւոյն, և զառաջին
վեճակ յանդարութեան Մխիթարեանց միաբանութեան
սրբոյ Ղազարու: Մի՛ կարծէք, թէ ջախջախ բանիւք ս-
մանց, յառաքելոյն սրբոյ անմիտ անուանելոյ խափանեալ
զադարեսցէ գործարան ապագրութեան Հարիւր ամեայ
ժամանակաց և այն՝ առանց քննութեան: Եկեղեցին Գրիս-
տոսի յայտալիսի բերեա ոչ սաղարթ: Բայց այդ՝ յինչ
իրաւունս Հաստատեալ թշնամեաց ի սոյն եղեն միջա-
մուխս, վասն զի՝ ասեն ապագրեալ զրեան նոցա՝ լի են
մոլորութեամբ, յոր՝ գիրս ասեն արդեօք, աւասիկ ասեն
զիրքն խորհուրդ Աստուածաշարժութեան: Այս զիրք ի
40-ամաց Հառա տաղարեալ է, զայսքան ամս ընթերցան և
քննեցին թշնամիք, և ինչ ոչ գտին, և այժմ՝ զտաննն:
Եւ զինչ արդեօք այն իցէ. այն իցէ մախանք, առ ասիկ ասեն

և զիրքն, որ ի մեկնութիւն Հաւատամքին: Այս այն զիրք է, զոր ի ժողովն երեք ամօք յառաջ՝ առաջն արարին նոքին իսկ չարախօսք, թէ բովանդակեալ կայ ի նմա ճշմարիտ դաւանութիւնք Հաւատոյ, և այժմ զնորդ մոլորամիտ գտաւ: Պատմագիրք Հայոց՝ իբր 30 ամօք ի լոյս ընծայեցաւ և ի հռոմ ևս հանդիսացաւ. և զն՝ պատահեաց նմա, զի այժմ ընթերցմամբ սզիսաց մոլորական ցուցաւ: Իմա ընդ սմին և զայլ զրեանց, իմա և մի զարմանար այլ՝ զարմացիր և ակներե տեսնէ՛ր, զի անհնարին նախանձ և ատելութիւն է, որ զայսպիսիս ճարտարաւոր է և զգայուէ: Իրաւունս ունին և սոքա ի մախալ. քանզի ի ճոխաբանել իւրեանց, և յընդ վայր հարկանել զմեզ ժողովուրդք ընդդէմ ելեալ, և զուլից նոցա կալեալ՝ զլծեցուցանեն, ասելով, այսչափ ամբ են, զի արբայեանքն ըզզիլս նորանորս հանեն և զազգն լուսաւորեն. դուք զն՝ գործէք դատարք և փաստուպք վայրավարին շրջիք ի խաղս և ի վրօսանս, ցնդիք ընդ կանայս և ընդ աղջկունս կատակիք և այլն:

Այսմ յանդիմանութեան ոչ կարելով տանել, պո՛ւնէ՞, ասեն, ջնջեսցին ապա սոքա և զիրք սոցա, զի հանդիցուք: Զի՞նչ ապա ժողովուրդք. ընդէ՞ր ասեն և դուք ո՛չ աշխատիք յօրինել զգիրս: Զկարեմք ասեն. ընդէ՞ր ապա ո՛չ ներէք կարողաց, զի խօչնդակն են մեզ նոքա: Յաւանն Վարչարհէյ անուանեալ՝ ի Թրանսիլ-վանիա. մինն ի յունաց շինեաց սուռն մի փառաւոր. ընդդէմ սորա կանգնեաց և այլ ոմն ապարան մի, ընդ այս չկարացեալ տանել առն՝ բազում ինչ արար և ծախեաց, զի բարձցէ գայն, զոնէ ըստ կիսոյն, ընդէ՞ր, զի կուրացաւ սուռնն իւր: Զի՞ կուրացար, ո՞վ դու, բարձրացո՛ւ և դու զսուռն քո, զի թոյլ տուեալ է յարքայէ: Յոչ կարին նորա զայս առնել, յանդիմանակացն յաւել յարկ մի ևս և խեղդեաց, ահա այսպիսի ինչ է և յառաջեկայդ: Սակի ինչ խօսիլ

ի վերայ սորա, ի զուր է. քանզի յայտնի տեսանի, զի ի նախանձուէ չարէ յուզին այսպիսի իրք: Բայց թէ զեւրդ ոչ նշմարեն զայս նշմարողք, ինքեանց է զիտելի, նոքա լսել ախորժեն զայսպիսիս, զբօսնուն ևս (զէֆքին է վարմաք իստիրէր) առնեն զոր հաճին՝ և խօսին ի հաճիլ, գնահատելի, եկող սիրեմ, հատանեն զզուլս անպարտ, և սանտրեն զմօրունս, «օ՛ ասեն դուք այսպէս և այնպէս, ասեն բերանով և հեղձուցանեն զործով և զի միտիթարիմք»: Փառս տուր Աստուծոյ, զի որ քրիստաւոր անուանեմ քրիստոնեայ եմ: Այլ՝ առանձին գոհանամ զԱստուծոյ, զի այսպիսի վարանս զարթոյց զողիս ուղղախորհուրդ քաղաքացեաց համօրէն՝ յառնել ոչ եթէ ընդդէմ թշնամեաց՝ այլ ի պաշտպանութիւն զըկելոյս՝ մինչև զանձինս ևս գնել ի վերայ միաբանութեանս մերոյ. որոյ վասն բազում անգամ ժողով արարեալ, և գերկոտասան իշխանս կարգեալ ոստիկանս զրեցին միարան ի հօօմ, և զգիրն դարալողիւ 600 զօուշ ծախելով առաքեցին ի Պուրբէշ առ Էլքէնձեանսն, զի անձամբ տարցեն ի հօօմ, և փաստաբանեալ արասցեն, զոր կարեն: Դարձեալ առաքեցին և զայլ զիր զէպուղիղ ի հօօմ, և կրկին ևս առաքեցին և ունին առաքել: Այս ամենայն եղև բայց ընդ վայր, զի կամ ի դերև ելանէ, բազում ժամանակաց ակնկալեալ է ի սովորութեան տեղւոյ, որպէս ցուցանեն զործք, որ զործեցան յառաջ ժամանակաւ: Ապաքէն Արահամ կաթուղիկոս Լիբանանու, վասն դատի միոյ ժամու զերիս ամս պարաւանդեցաւ այդր, և հուսկ զկնի տաւնց կոչման, ել բռնի յատեան դոյա, և ի միջոյ կիսոյ ժամում էառ զոր խնդրէրն¹

. զոհանամք զքէն տէր

ուսէաք ընդ քեզ, եկիր յարեւելս և վճարեցեր զամենայն.

¹ Մի քանի տեղ ձեռագիրը մաշուած է և դժուար է կարդացվում:

ապա եթէ վերաբալ դայիր աստ՝ մինչ ի կատարած աշխարհի տեւեր այն: Դոքա իրաւունս ունին այսպէս վարելոյ, զի իմաստութեամբ դործեն, իսկ ազգ մեր մանաւանդ արեւելեայք, մտօք զօրաւոր ոչ իրաւունս գիտեն և ոչ զիմաստութիւն ճանաչեն, զի չեն ուսեալ, զոր ինչ ինքեանց հաճոյ տեսնեն և տկանջաց իւրեանց յարմարաւոր փորին զնովաւ. ապա թէ ազգ, մերժեն:

Յաւուր միում ի ժողովս Մանուգեանց, եհարց եղբայրն նորա Մաթոս աղայն, ի Վահանի տէ, լսեմ որպէս զրեալ է կարգ դարուց եկեղեցւոյն հայոց անմեղորիջեալ և զհարգ լինիցի այս: Ետու պատասխանի՝ այդ անհասկանալի է. «տէմիրաէն պիր լէպլէպի հեր զիշ չէյնէյմեզ»: Յերկարել բանից ասեմ, եթէ կամիս, և կարես անսալ, լո՛ւր զի՞նչ ասես, աղայ՝ զոր վկայէ սրբազան պապն հռոմայ՝ ընդունի՞ս, այո, ընդունելով ընդունիմ ասէ, և ես ասեմ ասես և լսեմ, և ընդունիս ոչ. ահաւասիկ երեքտասաներորդ Դրիգոր սրբազան պապ հրովարտակ եհան փոսն հայոց՝ յորում վկայէ. «Ազգ հայոց՝ ազգ մեծ, ազգ հարազատ որդի սրբոյ եկեղեցւոյ» և այն: Այս հրովարտակ ապաղրեալ է ի հռովմ, եթէ այս ազգ, մինչ յաւուրս սրբազան քահանայապետիդ դատ հարազատ և հաւատարիմ որդի սրբոյ եկեղեցւոյ ուրեմն անմեղար էջ յայնժամ, ապա թէ ոչ անհարազատ դտանէր, զու զի՞ ասես, ոչ քննութիւն և ոչ հարցումն, այլ զի՞նչ. սրբազանն ասէ. այդպէս է ասացեալ նէ: Ասեմ ցիտ. ոչ ասացի քեզ, թէ զոր ոչ տխորժեն. և ոչ ընդունի, ոչ յայս նիւթ միայն, այլ և յայլ: Չե իմ աւարեալ զիտոս, տէ ցիս Մանուկ աղայն. վարդապետութիւն ձեր, յորինեալ զիրք ընդդէմ հայոց, իսկ այս զիրք Վահան, է ջատաղովութիւն հայոց, և որպէս լինիցի այս, «պուն նէ քեհրիլ» և այլն, ետու պատասխանի, իմացիր և դայդ. զոր ասես, այս զիրք հայի ի ջատաղովութիւն ճշմարտու-

Թեան, եկեղեցւոյ հայոց ըստ որում է եկեղեցի, իսկ այն
զիրք, հայի ի վանուսն մնորեցուցաց հայոց և այլն: Այս-
չափ ինչ շատ լիցի առ այժմ, զի չիք կար զօրութեան
ի ձեռին իմում: Բայց սակայն՝ ինձ մնայ բողոքել յա-
տեանն Քրիստոսի. զի յետ վաստակելոյ զամս բազումս ի
պատիւ եկեղեցւոյ, ի ձեռն զողոյց դատապարտեցայ ի ծե-
րութեան իմում և ի ստապատիր ամբաստանչաց կեղտ
անուն ընկալեալ. հանդերձիմ աւատիկ մաշիլ ի դերեղ-
ման. դատ արասցէ տէր ըստ արդարութեան իմում: Բայց
ակն ունիմ թէ նա ինքն սուրբ եկեղեցին առանց ինչ
տեսանելոյ զորութեա, արդարացուցէ զիս. քանզի ի նա
ապաւինեցայ, իսկ զոր դրեալ էիք վասն Վահանին, թէ
ի նմա նշմարեցի ընթացք տիեզերթացիօնին, ծանիք, զի
այդ մոտծութիւն չունի յայս դործ. զի զխուսն տիե-
զերթացօնին՝ է ցուցանել, թէ մարթ է ուղղափառաց հա-
ղորդութիւն առնել ընդ հերձուածողաց ի հոգեւորս, այդ
կարծիք մերժել է յինէն: Իսկ զխուսն Վահանին է
ցուցանել՝ թէ եկեղեցի հայոց, իբրեւ եկեղեցի, ընդունի
զամենայն ճշմարտութիւն հաւատոյ. եթէ ունիս օրինակ
թղթոյն առաջնոյ զլելոյ յինէն առ սրբազան Ժողովն,
ընթերցի՛ր, զի յայն թուղթ բովանդակի Վահանն:

Դնեմ ի դիրս թուղթ մի համառօտ և այլն:

(Որոյ օրինակն է)

Առ սրբազան հայրդ՝ երկու զիրո զրեցի առ սրբա-
զան Ժողովն, իբր բողոք. զայս դրեմ առ սրբութիւնդ,
իբր աղերս՝ լուեալ էք և լսէք զվիճակ ուղղափառաց
քաղաքիս, բաժանուսն անզօրելի. դայթակղութիւն անա-
սելի, բամբասանք սոսկալի, անուն քահանայութեան ընդ
ոտիւք աշխարհականաց հեծէ, պատաճառ. դաւարման ա-
ռաքելութեան մերոյ և տաղաղութեան:

Այս հուր՝ օր յօրէ բորբոքեալ առջորէ, և ոչ ունի շիջանել հնարիւք առանձին մարդոյ: Հայր սուրբ՝ ձեռն սրբութեանդ կարող է բարեկարգել. իբր այն՝ որ զլուսն կկեղեցւոյն Քրիստոսի: Ապա թէ ոչ՝ կատարածն Հայի ի յատակս զժոխոց:

Այո, Հայր սուրբ, ձեռն սրբութեանդ, որոյ Հայրազուն թեալեան կամ յամենայնի

Հնազանդ ծառայ Հայր

ՄԻՔԱՅԷԼ ԶԱՄՁԵԱՆ.

ՎԱՆԵՑԻ ՄՈՒՐԱՑԿԱՆՈՒՀՈՒՆ.

Վատաբազդ դու կին, ի՞նչ ես թափառում,
Ի՞նչ ես փնտռում դու մեր հիւսիսում:
Թողած երկինքը կապոյտ հարաւի,
Բազդ ես երազում աշխարհում ցրտի:
Վանայ պաշտելի առատ դաշտերից,
Արաքսի սրբազան ջինջ հովիտներից
Հեռու ես փախչում հազար մղոններ...
Օտարի մէջ ես փնտռում մեծ յոյսեր:
Որքան սովատանջ, արեւառ դէմքդ,
Ցնցոտով պատած՝ կորացած մէջքդ
Կարեկցի սրտում վառում են տանջանք,
Նոյնքան յուզում ես իմ մէջ վրդովանք:—
Մի՞թէ կարող եմ վշտակից լինել
Ես այն հայ մօրը, նորան կարեկցել,
Որ շըլացած բուռն երկիւղից,
Դողում է ուժգին օամանցու սրից.
Առանց բողբի՝ այդ զաղաններին
Ծախում է իր թարմ, կոյս աղջկներին.

Թողնում է, որ իւր մատղաշ հարսները
 Լյուկին զեխ թուրքի բիւր հարեմները:
 Անսիրտ՝ ժեռ քարի սառնասրտութեամբ,
 Սարկին յատուկ անմիտ լուծեամբ,
 Թողնում է պղծել պատիւն ընտանի—
 Քանդել, աւերել վաթսն հայրենի:
 Մեռցնում է իւր մէջ ամեն զգացմունք—
 Եւ սրտի ձայնը, աղատ համոզմունք.
 Պատրաստ է քծնել, շոյել ըրիզ թուրքին,
 Գէթ նա վերջ չտայ իւր անարգ կեանքին:
 Եւ այնուհետեւ մի ցուպ էլ ձեռին,
 Գլխակոր, տրտում, արցունք աչերին,
 Սարկի անուն ճակատին զրոշմած,
 Մի փախկոտ սիրտ էլ սրտումը սեղմած,
 Ունաստակ անում իւր հողն ու ջուրը,
 Հեռւ... Թափառում օտարի դուռը...
 Եւ բաւ է համարում մէյդանի միջին
 Կանգնել յուսահատ, ասել ամբոխին.—

«Օգնեցէք, խայեր, թիւրք զմէն թալլեց,
 «Տիւն, տեղ, օջախնիս զմէն աւերեց,
 «Վարդի պէս աղջիկս եմ քիւրդը տարուց,
 «Աղւոր լաճերուս ան շունը փախցուց»:

* * *

Սակայն՝ մինչև երբ, ո՞վ փանեցի կին,
 Պիտ ապաւինեա քո թոյլ արցունքին:
 Բաւական, ինչոր ձորտեր ծնեցիր,
 Դիւցազանց ծոցում թոյլեր աճեցրիր.
 Հասել է ժամը, խոր քնից զարթիր,
 Քո թոյլ յոժեկով զէմ կենալ վարժուիր.

Սուրբ իրաւունքիդ՝ անձդ մի՛ խնայիր.
 Քանց ստրուկ ապրել՝ ազատ, վեհ մեռիւր:
 Իմացած եղի՛ր, քո թափած արիւն
 Արագ սիրտ կապ քո զաւակներուն,
 Եւ այն ժամանակ կգան օգնութիւն—
 Երկունքով ծնել քո աղաաութիւն . . .

Գ. ՔԱՀ. ՄԿՐ. . .

1888 թ. յուլիսի 2.

Ղ. ԳԼՐ.

ԳԱՄԱՌ-ՔԱԹԻՊԱՅԻ

Թ Ա Ր Մ Շ Ի Ր Մ Ի Ա Ռ Ա Ջ

«Աքսո՞ր ու շղճա՞յ, ստրկի հեծեճա՞նք,
«Այցո՞ղ շինական, հրձուո՞ղ վաշխառու—
«Ահա՛ չարիքներ, որոնց լծի տակ
«Դատապարտուած էր նա միշտ տանջուելու...»

(Լյլիօս)

Նա տանջուեց... Մինչ կեանքի վերջին րոպէն տանջուեց այդ «չարիքների լծի տակ» — և իջաւ զերեղման...
Այլ ևս չկայ Գամառ-Քաթիպան...

Տառապեալ Հայի անբաւ վշտերին մի՛ վիշտ ևս աւելացաւ — մի ծանր, անպատմելի՛ վիշտ, որ դեռ հրկանր, հրկանր պիտի մաշէ խեղճ Հայի ցաւազար կուրծքը, դեռ շատ ու շատ ազի արտասուք պիտի քամէ նորա աչքերից...

Եւ ի՞նչպէս արագ, ի՞նչպէս անակնկալ Հասաւ մեզ այդ վիշտը... Ո՞վ էր սպասում մի՛շտ աշխոյժ, մի՛շտ եռանդոտ Գամառ-Քաթիպայի մահը: Ո՞ր Հայի մոքով կ'անցնէր, որ իւր ազգի սիրով բորբոքուած, անվերջ երգող ու անվերջ ոգևորուող երգիչը յանկարծ կը լռէ, — և կը լռէ յաւիտեան...

Իհնչ անենք, թէ կեանքի փոթորիկը, կեանքի զըրկանքները ծերութեան ալիքով զարկարել էին նորա գլուխը: Նա քաջ և աներկիւղ ղենուոր էր կեանքի կռիւում. անվհատ լողորդ էր կեանքի փոթորիւում. նորա մէջ ուժգին տրոփում էր հայրենասէր սիրտը. նորա կուրծքը յուզվում էր անվերջ ըզձերով ու խորհուրդներով... Հիւսնդ, ցաւատանջ բանաստեղծը չնայելով որ մարմնով յորհած, մարմնով թուլացած՝ անզօր հեծում էր մահճում, սակայն «հոգով դեռ արի» և միայն «ղլխով ալևոր» — նա չէր դադարում քաղցր յոյսերով ու ոսկեշող ցնորքներով ապրելում... Նա հաւատտում էր իւր յոյժերին: Նա ապագայի փառաւոր ծրագրներ էր կաղմում...

Անհոն, յուսալից ծով էր բանաստեղծի սիրտը...

Բայց աւանդ դառն իրականութիւն...

Սյդ սիրտը էլ չի բաբախում...

Սյսօր հայկական մանուկ, թոթովախօս դրականութիւնը զրկվում է իւր մեծավաստակ, քաջոյժ և հսկայ մշակից. այսօր հայկական Պառնասի մոլեսաներն արտասուքն աչքերին՝ հողին են յանձնում իրենց սիրեցեալ, մեծանուն որդեգրին. հայ պատանին բաժանվում է իւր ազատախօս, հայրենասիրութեան մեծ վարժապետից. հայ ծերուկը իւր ողևորութեան անսպառ աղբիւրից. վշտատանջ հայ կինը վերջին հրաժեշտի համբոյր է դր շմում իւր սրտացաւ, անմահ կողբօր ճակատին. «շինքը արեւառ դարիք Մշեցին» էլ չի լսում «մայրանում» քաշած իւր ծանր հաւաչանքի արձագանքը, էլ չի լսում իւր զարիբութեան, իւր դարդերի սրտամորմոք երգչի ձայնը. հայ գիւղացին կորցնում է իւր իրաւունքների հզօր պաշտպանին, կորցնում է իւր արդար քրտինքն օրհնողին, իւր խփն ու զութանը փառաբանողին... Սյո՛, այսօր բովանդակ հայ ժողովուրդն արիւն-արտասուքով համակուած՝ սգում ու

ողբում է իւր մեծ զաւակի անդարձ կորուստը, իւր զրդուած ու փայփայած երգչի մահը...

Եւ միթէ այնքան շատ էր Հայի ուրախութիւնը, որ երկինքն այդպէս անողորմ, այդպէս անխնայ խոցեց ազգիս սիրտը՝ խլելով նորանից նորա ազնիւ Գամառ-Քաթիպայի: Միթէ, հարցնում եմ, այնքան փառաւոր, այնքան ուրախալի էր Հայի ժամանակակից կեանքի պատմութիւնը, որ բախտը, Հայի սե բախտն այսօր մի տխուր էջ եւ աւելայրեց այդ աղետալի պատմութեանը...

Բայց ո՞վ կարող է խախտել բնութեան օրէնքը...

Մահը տարան Ռափայէլ Պատկանեանին...

Դարերով դժբախտ, դարերով լեռնախոց Հայերս կորցրինք մեր դարեւոր դատի անձնուէր պաշտպանին, — և կորցրինք ե՞րբ: — Այժմ, այնպիսի մի ճգնաժամում, երբ դեռ այնքան կարօտում, այնքան փափագում էինք նորա հրաշունչ երգերին. կորցրինք, երբ բանաստեղծը դեռ անձնատուր եղած իւր սուրբ շնորքներին, ողբորումա՞ծ ապա-դայի յուսով և ջերմ հաւատալով այդ փրկուէտ ապա-դայի յաղթանակին՝ մարգարէական շրթունքներով բացականչում էր.

«Թուխալը թող պատէ երկինքը պայծառ,

Թանձրը մառախուղ երկիր թող փակէ,

Տարերք աշխարհիս խառնուին իրար,

Յուսով եմ, վաղ-ուշ, արեւ պիտ ծագէ...

Եւ ահա այսօր, երբ Հայը սրտատրոփ սպասում է այդ արեւածաղին, — այս խորհրդաւոր ժամին նա դադաղ է դնում իւր մարգարէ-երգչին: Երգիչը չէ արժանանում աչքով տեսնելու իւր փափագած մեծ զործի պսակը. իսկ ազգը միայն մի քանի քայլ հեռու Ս. Լեւոնոյ երկրից՝ ճամբին կորցնում է իւր քաջարթուն ու հեռադէտ Մովսէսին...

Տխնւր և սրտաճմլիկ է այդ պատկերը. . .

Բայց մի՞թէ դորանով վերջ է զրվում մեր բոլոր ձգտումներին ու խորհուրդներին: Մի՞թէ դա էր մեր ըզձալի, մեր յուսառատ կեանքի վախճանական պատկերը: Ո՛չ. . .

Թո՛ղ մահը փակէ ազատախօս երգչի շրթունքները. թո՛ղ հայ աշխարհի սիրահար սոխակն այսօր խուլ մնայ վշտահար ազգի իրան ուղղած աղեկաւոր մրմունջին.

Սոխակ, ինչու դադրեցար քո անուշ երգն երգելից,

Որ քամում էր արտասունք շատ իմ էրված աչերից. . .

Թո՛ղ ծանր քարը ճնշէ այն կուրծքը, որ օր ու դիշեր տառապում էր ազգի ցաւերով ու վշտերով. բայց այն երգը, այն հզօր երգը, որ դուրս է բլիւնել այդ կրծքից, այն երգը, որ կէս դարից աւելի յուզել է հայի սիրտն ու հոգին, այդ երգը չե՛ մեռել և երբեք էլ չի մեռնիլ: Ո՛չ ժամանակի աւերիչ ժանիքը, ո՛չ մահն ու կորուստը, ո՛չ մի ահեղ ոյժ, ո՛չ մի պատուհաս երբեք չեն կարող այդ երգը ջնջել հայի մտքից ու սրտից:

Դարեր կը գան, դարեր կ'անցնեն. մէկ սերունդին կը յաջորդէ միւսը, երկրորդին՝ երրորդը, — սակայն ազգային պաշտելի բանաստեղծի կենդանի երգը, որպէս հայրենասիրութեան մի մեծ դաս, հանապազ կ'աւանդուի սերունդից սերունդ: Այսօր հայրն է երգում այդ երգը, որպէս մի յուսաւառ ոգևորութիւն, որպէս մի տենչալի կեանքի զրաւական. վաղը նորան զաւակը կ'երգէ, որպէս մի քաջ յաղթանակ, որպէս իրադուրծուած յոյսերի մի փառաւոր պսակ. . .

Համբոյր սուրբ շիրմիդ, ո՛վ խնկելի հայրենասէր. . .

Համբոյր այն զրչին, որ անմահ երգ է պարգեւել հային:

Համբոյր այն քնարին, որ հայրենասիրութեան յա-

ւերժ տաճար է կանգնել ազգիս օրտում.— և քանի այդ սիրտը բարակում է, քո անունը խնկով ու բուրվառով կը յիշուի այդ նուիրական տաճարում. . .

Ա. ՄԱՏՈՒՐԵԱՆ.

5 սեպտեմբերի 1892 թ.

Մոսկուա.

ԼԵ ՀԱՍՏԱՆԻ

Ե Ի

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ-ՎԱՐԱԿԱՅԻՆ ՌՈՒՄԻԱՅԻ ՎԱՅԵՐԸ.

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ.

Նորերումս՝ Մոսկուայի Կայսերական Համալսարանի պրոֆ. Իւան Ս. Լիննիչենկո, որ մասնագէտ է Լեհաստանի և Արեւմտեան-Հարաւային Ռուսիայի պատմութեան, լոյս ընծայեց մի ուսումնական քննութիւն այս վերնադրով.
„Черты изъ исторіи сословіи въ Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV в.“ Изслѣдованіе Ив. А. Линниченко. Москва 1894 г. Իւր այս աշխատութեան տասնեւերեւո չքերը 219-ից մինչև 230-ը ուսուցիչականը ամբողջովին նուիրում է Հայերին: Լեհաստանի Հայոց մասին մեր գրականութիւնը ունի արդէն մի պատկառելի հրկատիրութիւն «Բռնի Միութիւն Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն հռովմայ», որ ուղիղ տասն տարի զորանից առաջ պ. Կ. Եղեանցը հրատարակեց Ս. Պետրբուրգում իւր զեղեցիկ յառաջաբանով հանդերձ: Այս գրութեամբում առաջին անգն գրաւում է 'ի հարկէ Իլլովի և Կամենեց-Պոդոլսկի Հայերի կռիւր դաւաճան Հայ

եպիսկոպոս Նիկող Թորոսովիչի դէմ: Եթէ այս վերջնիս ետեւը կանգնած չլինէր կաթողիկէ կղերը (ևս և մարմնաւոր իշխանութիւնը), կոիւր թերևս ուրիշ հետեանք ունենար:

«Բռնի Միութիւն» զրքում այնքան էլ պարզ չէ որոշուում մարմնաւոր իշխանութեան մասնակցութիւնը այս զործում: Կամիւմ ասել, թէ Հայերի Հասարակական գիրքը և իրաւաբանական նշանակութիւնը¹ փոքր ինչ զանցառութեան է տրուած. այն ինչ պրօֆ. Լիննիչենկօ յատուկ այս վերջին տեսակէտիցն է ուսումնասիրում Իլվովի Հայոց Համայնքի զրութիւնը: Ռուս զիտնականը մի առ մի յիշում է իւր աղբիւրները, որոնց մի քանիսը յայտնի են «Բռնի Միութեան» յառաջաբանից, բայց կան նաև շատ աղբիւրներ, որոնց մենք առաջին անգամն ենք հանդիպում պ. Լիննիչենկոյի զրքում: Ահա այս առաւելութիւնների պատճառով մենք ձեռնամուխ եղանք թարգմանելու սոյն երկասիրութիւնից Հայերին նուիրուած Հատուածը, որի վերջին տողերը մենք լրացրինք նոյն պ. Լիննիչենկոյի զեկուցումից, որ նա փետրուարի 15-ին, ներկայ 1894 թ. կարգաց պօլիտեխնիքական թանգարանում:

Ռուս զիտնականը մեծաւ յօժարութեամբ մեզ իրաւունք տուաւ Հայերէն թարգմանելու իւր Համառօտ քրննութիւնը Հայերի մասին:

¹ Մի քանի դար շարունակ Իլվովի Հայոց համայնքը արիւնքնամբ պաշտպանում էր իւր իրաւունքները Իլվովի մեծաւորի (сма-роча), վոյթի և մագիստրատի դէմ, որոնք անկասկած օգնութեան ձեռն կարկառեցին կաթողիկէ կղերին և Նիկող Թորոսովիչին ընդդէմ Հայոց:

Ահա՛ս արօֆ. Ի. Լիննիչենկոյի դրքից քաղուած հաստուածի հայերէն թարգմանութիւնը:

Հարաւային Ռուսիայի քաղաքների միջին շրջանի պատմութեան մէջ հայերին շատ նշանաւոր տեղ է պատկանում: Առանց որւէ չափազանցութեան կարելի է հաստատել, որ հարաւային Ռուսիայի ամենահռչակուած առևտրական կենտրոնները, ինչպիսի են՝ Իլիովը, Լուցկը, Կամենեց-Պոդոլսկը իրանց հարստութեամբ, փարթամութեամբ և նշանակութեամբ մեծաւ մասամբ պարտական են առանձնապէս հայերին: Այս ճարպիկ, աշխոյժ և ընդունակ ամենայն ձեռնարկութեանց ժողովրդի շնորհիւն էր յատկապէս, որ հարաւային Ռուսաց առևտրական կենտրոնները միջնորդ դարձան Արևելքի և Արևմուտքի վաճառականութեան մէջ: Ծանօթ լինելով կեանքի պայմաններին Արևելքում, տեղեակ արևելեան լեզուներին, քաջ ճանաչելով հաղորդակցութեան ճանապարհները Արևելքում, օժտուած անձնական քաջութեամբ և զէնք շարժելու վարժ, անհրաժեշտ յատկութիւններ վտանգաւոր ուղեգնացութիւններ կատարելու Արևելքում աւազակաբարոյ ցեղերի ընդարձակ երկիրների միջով, հայերը շատ հին ժամանակներից ձեռնամուխ եղան ցամաքային առևտրին Արևմուտքի և Արևելքի մէջ, իսկ իտալական գաղութների անկումից յետոյ Խրիմում, բոլոր վաճառականութիւնը նոքա իրանց յաջողակ ձեռքը ձգեցին:

Ընդարձակ առևտրական գործավարութեամբ և ուրիշ զանազան շահասիրական, յաճախակի ոչ այնքան պատուաբեր միջոցներով, հայերը Ռուսիայում մեծ հարստութեան տէր դարձան և նոցա անձնական աղբեցութիւնը այլոց վերայ զօրացաւ: Սակայն, այնու ամենայնիւ հայերին չյաջողեցաւ ընդհանուրի յարգանքը շահելու և իրաւաբանական նշանակութիւն ձեռք բերելու մինչև անգամ այն իսկ կենտրոններում, որոնք, շնորհիւ նոցա ձեռներիցութեան և նախանձելի օրինակին, սկսան օրէցօր բարգաւաճիլ առևտրական լայն ասպարիղում: Հասարակաց կարծիքը, ճշմարիտ է, հայերին մի աստիճանով բարձր էր դասում հրեաներից, բայց յամենայն դէպս գերմանացիներից ստոր էր համարում:

Հայերի այս դրութիւնը մի կողմից կարելի է մեկնել նոցա կրօնական առանձնաւորութեամբ, թէ կաթոլիկները և թէ ուղղափառները նոցա հաւասարօրէն համարում էին իբր աղանդաւորներ և անհաւատներ (infideles): Միւս կողմից դա եկաւոր

Ժողովուրդ էր, հաստատուն իւր ինքնուրոյն արեւելեան սովորութեանց մէջ, արեւելեան Ժողովուրդ. իսկ դէպի Արեւելքը միշտ կասկածոտութեամբ էին վերաբերում թէ Ռուսիան, թէ Լեհացիք և թէ Գերմանացիք. իրանց արտաքին կերպարանքով, լեզուով ու սովորութիւններով հայերը կազմում էին միանգամայն առանձին մի խումբ, կենտրոնացած իրանց համայնքի մէջ, որ շատ տարբերվում էր տեղացիներից և արևմտեան գաղթականներից. Վերջապէս հայերի անհատական բնաւորութիւնը և նոցա գործունէութեան քանի մի ոչ համակրելի յատկութիւնները (զօրրինակ զօշաքաղութիւնը) և ըստ մեծի մասին 'ի հարկէ և նախանձը եկաւոր օտարականների հարստութեան պատճառով, որ փնասում էր տեղական առևտրական դասի անձնական շահերին—այս ամենը միասին առած հարկադրում էր հարաւային Ռուսաց քաղաքների բուրժուազիային առանձին խեթիւ նայել հայերի վերայ:

Պրօֆ. Գրօմնիցկին վկայում է, թէ հայերը նշանաւոր դեր չէին խաղում Ռուսիայում իրանց սակաւութեան պատճառաւ (էջ. 52): հայոց սակաւութիւ լինելն միայն պայմանաւոր էր: Քաղաքներում, ուր հայերը յատկապէս բնակութիւն էին հաստատում, հայ բնակիչների տոկոսը շատ նշանաւոր էր, որ երևում է նորա 9—10 դ. մէջ բերած փաստերից: Սյսպէս Կամենեցում 900 չափ տներ հայերին էին պատկանում և 1200 հայ ընտանիք կար այնտեղ: 1407 թ. Իլվով քաղաքի պարիսպների սահմանում համարվում էր 63 հայ ընտանիք, իսկ 534 ընտանիք միւս բնակիչներին էր՝ Գերմանացւոց, Ռուսաց, Լեհաց, Թաթարների. Zubrzycki, Kron. miasta Lwowa. էջ. 68: Սեարչինսկին ասում է (Galicya, Dod. przy Gaz. Lwow 1857) թէ 1413 թ. 3000 հայ ընտանիք եկան Մոլդաւիա, հաստատուեցան Սուչաւայում և ուրիշ քաղաքներում. այնտեղից մի մասն գաղթեց Իլվով Սղէքսանդր իշխանի ժառանգների միջում տեղի ունեցած կռիւների ժամանակ. Երբ ներքին խռովութիւնները փոքր ինչ դադարեցան Մոլդաւիայում, այնտեղ Իլվովից դարձեալ ոչ սակաւ հայեր գաղթեցին XV դարու կիսում (Kuczynski, l. c.):

Հայերը Ռուսիայում շատ վաղ երևեցան: Թէպէտև մենք վաւերական չենք կարող համարել այն հրովարտակը, որ իբր թէ Կիևի մեծ իշխանը շնորհել է նոցա 1062 թուականին, բայց հայերի ներկայութիւնը Ռուսիայում XI դարում անկասկածելի է: Բիշօֆի գրքում՝ Urkunden zur Geschichte der Armenier in

Lemberg, Wien 1864 թ. և պրոֆ. Գրոֆնիցկու Ormianie w Polsce, ich historia, prawa i przywileje, Warszawa 1889 թ. մենք կարդում ենք՝ privilegium Theodori Demetrii Ducis Russiae ex Ruthenico idiomate in latinum transpositum in an. Dei 1062 Armenis datum, cujus ea sunt verba: Ecce Magni Ducis Theodori Demetrii filii Nosohacensibus Armenis, qui huc volunt venire, veniant in auxilium meum, et ego vobis dabo libertatem ad tres annos et cum fueritis apud me, ubi quis voluerit, illuc ibit libere. Զախարեասեվիչը, որ տեսել էր այդ հրովարտակի ուսերէն բնագիրը, վկայում է թէ՝ նորա վերայ թուական չկայ. նոյնը ասում է նաև Բելովսկին, նկատելով թէ բնագրում պակասում են praenomen Zub (Theodor Zub), որոնք սակայն պատահում են քանի մի ցուցակներում և թէ՝ բնագրում կարելի է կարդալ—носохачкнмъ и носохачкнмъ Армянамъ (գուցէ աւելի ճիշդ կըլինէր կարդալ—го сохачкнмъ). Իսկ 1062 թուականը, մեզ թւում է, որ Զախարեասեվիչը յաջողութեամբ հայոց թուականով է մեկնում, երբ (1062—1613) յիշեալ հրովարտակը թարգմանուեցաւ լատիներէն. 1062 թուականը շատերին մոլորեցրեց—և հրովարտակը, դորա վերայ յենլով, վերագրեցին XI դարուն. բայց որովհետև 1062¹ թ. չկար մեծ իշխան Թէոդոր Դիմիտրիեվիչը, ուստի և բուն հրովարտակը

¹ Այս 1062 թ. մեզ յիշեցնում է երկու հատուածներ պ. Կ. Նդեանցի լոյս ընծայած «Բռնի Միումիւն Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հոռովմայ» գրքից. ահա այդ տեղերը. Սկիզբն զաղծականութեան Հայոց ի Ռուսաստան եղև յամին 1062, յորժամ մեծի իշխանին Ռուսաց իղեասլաւի Եարոսլաւովիչի լուեալ զբաջումենէ Հայոց կոջեաց զնոսա 'ի Խրիմէ խոստամբք ի Թեկունս իւր ընդդէմ Թշնամեաց իւրոց, ազգին Պոլովցոց (էջ. 47.): Իսկ երկրորդ հատուածն այս է՝ «Յամի Տեառն 1062 իշխանն Ռուսաց Թէոդոսիոս որդի Դեմետրի, որ վարէր պատերազմ ընդդէմ ապստամբելոց հպատակաց իւրոց՝ կոջեաց 'ի Թաժարստանէ (իմա Խրիմից) զՀայս իւր 'ի Թեկունս և ապա յորդորեաց զնոսա կալ մնալ անդ, տալով նոցա արտունութիւնս բազումս, զորս յետոյ վաւերացուցին և Թազաւորք Լեհաստանի, յետ տիրելոյ նոցա Ռուսաստանի», էջ. 11: Հակաձառութիւնը մեծ է վերը բերուած տեղեկութեանց մէջ:

շինծու համարեցին: Թոյլ ենք տալիս մեզ անել հետեւեալ ենթադրութիւնը—այս հրովարտակը արդեօք Վոլքնի իշխան Թէոդոր Լիւբարտովիչից չէ՞ (Լիւբարտի քրիստոնէական անունն է՝ Դիմիտրի). նա վախճանեցաւ 1413 թ. Dlugosch ed. Przechodziecki l. XI, p. 455, Wolf, Ród. Gedymina p. 76: Վարք սրբոյն Թէոդոսիոսի Պեչերսկու գրքում կայ մի պատմութիւն սորա վիճաբանութեանց առթիւ Կիեվի հայերի հետ հաւատքի մասին: Կիեվում յայտնի բան է հայերը պարապում էին վաճառականութեամբ և արհեստներով:

Կիեվի անկումից յետոյ հայերը դիմում են դէպի հարաւարեւմտեան առևտրական կենտրոնները. XIII դարում մենք նոցա գտնում ենք Վլադիմիրում:

Իսկ երբ Իլվով քաղաքի հռչակը, իբր առևտրական կենտրոնի, սկսում է տարածուիլ ամենուրեք, հայերը զանազան կողմերից գաղթում են այնտեղ և հաստատուն բնակութեան տեղ են ընտրում: Բացի Իլվովից շատ վաղ ժամանակներում մենք հանդիպում ենք հայերին Լուցկ, Կամենեց-Պոդոլսկ, Գալիչ, Նարոսլաւ քաղաքներում և առհասարակ հարաւարեւմտեան Ռուսիայի փոքր ի շատէ նշանաւոր առևտրական կենտրոններում: Գոմնիցկին իւր գրքի 9—10 գլուխներում ամփոփել է այն բոլոր տեղեկութիւնները, որոնք վերաբերում են հայոց Լեհաստանի սահմաններում տարածուելուն:

1432 թ. Լուցկ քաղաքի հայերին և իրեններին շնորհվում են նոյն արտոնութիւնները, որ վայելում էին Իլվովի բնակիչները (Inventarium privilegiorum etc 271):

Ամենայն տեղ, ուր միայն հայերը ժողովվում էին մեծ բազմութեամբ, նոքա կազմում էին առանձին մի համայնք, որ վայելում էր ինքնուրոյն վարչութիւն, ունէր իւր վոյթը, աւագների խորհրդարանը, իւր քահանաները, իսկ աւելի ընդարձակ կենտրոններում—իւր եպիսկոպոսները, Իլվովում մինչև անգամ կային երկու հայ վոյթեր, մինը քաղաքում, միւսը դորա արուարձանում (Pomn. dz. Lwowa № 397. Բողդան, advocatus Armenorum, — 1386. A. gr. XIV, p. 166 յիշվում է advocatus Armenorum de suburbio). Consilium Armenorum A. gr. XIV, p. 141. հայ եպիսկոպոսներ կային Իլվովում XIV դարում, Լուցկում, Կամենեց-Պոդոլսկում, Նարոսլաւում (Գոմնիցկի թ. 69—71):

Հայոց համայնքի ինքնավարութեան շրջանի ծաւալը միշտ

ու անդադար objectum litis էր կազմում հայերի և քաղաքացւոց մէջ: Առաջինները աշխատում էին ընդլայնել նորա զորութիւնը, վերջինները կամենում էին հայերին ենթարկել քաղաքային իշխանութեան իրաւասութեան: Երրորդ կողմից, վերջապէս, և վնջութն էլ ձգնում էին իրանց դատաստանի իրաւասութեան տակն առնել ոչ միայն հայ համայնքը, այլ և բոլոր հայերին, որոնք ընդունուած էին քաղաքի համայնքի մէջ և ապա ուրեմն գերմանական իրաւունքն էին վայելում: Եւ դորա արգասիքն էին երեք կողմից էլ անվերջանալի գանդատներ, բողոքներ և դատավարութիւն:

Ամենից շատ տեղեկութիւններ յիշատակարանները պահանջել են մեզ համար Իլվովի հայոց համայնքի վեճակի մասին: Համառօտեմք այստեղ այդ համայնքի պատմութիւնը, կանգ առնելով յատկապէս հայերի իրաւաբանական զրութեան խնդրի վերայ. մեր խօսքը այն հայերի մասին է, որոնք չէին վայելում գերմանական իրաւունք:

Մենք տեղեկութիւն չունինք որ և իցէ առանձին հին հրովարտակների գոյութեան մասին, որոնք հաստատելիս լինէին հայերին նոցա իրաւանց մէջ (Թէոդոր Դիմիտրիւնի չէ հրովարտակների մասին վերը արդէն յիշեցինք): Կաղիմիրը, ինչպէս երևում է, հայերին չէ շնորհել առանձին զատ հրովարտակ, որ ճշտիւ որոշէր նոցա իրաւունքները և արտօնութիւնները: Իլվովին տուած հրովարտակը, որով գերմանական իրաւունք էր շնորհվում հայերին, որպէս և քաղաքիս միւս ազգութիւններին (Ռուսաց, հրէից և Սարակինոսներին), հաստատում էր առհասարակ միայն նոցա (հայոց) հին իրաւունքները. մի առանձին շնորհումն չկար դորա մէջ:

Նոյնպէս անորոշ կերպով խօսում են հայոց իրաւունքների մասին Լեհաց Թագաւորների և միւս հնագոյն հրովարտակները, որոնք առհասարակ յենվում են Կաղմիրի հայերին շնորհած արտօնութիւնների վերայ¹:

¹ Եթէ բանանք «Բոնի Միումիւն Հայոց Լեհաստանի» և այլն յառաջաբանի Ժն էջը, մենք կըտեսնենք, որ այնտեղ էլ լոկ կողմնակի ակնարկներ միայն կան այս առթիւ և ոչ մի պատմական աղբիւր: «Իբրև արքայն Լեհացւոց Մեծն Կաղիմիր միաւորեաց ընդ Լեհաստանի զգաւառն Իլվովայ՝ ոչ միայն խաղաղացոյց զհայս ազգի-ազգի շնորհօք, այլ և զհետ եղև յամենայն զօրութենէ իւրմէ հրապուրել կոչել ՚ի նո-

Բայց թէ XIV դարու երկրորդ կիսում հայերը ունէին իրանց յատուկ վոյթը, դա երևում է Նղիսարէթ թաղուհու հայերին շնորհած հրովարտակից և Իլվովի մագիստրատի XIV դարու մատեաններից:

Հայոց համայնքի ինքնագլուխ վարչութիւնը Իլվովի քաղաքային համայնքի աչքին մի յարատե փուշ էր: Մի քանի դար շարունակ ձգձգվում է Իլվովի մագիստրատի վէճը հայերին իւր իրաւասութեան ենթարկելու մասին: Քաղաքային համայնքը յամառութեամբ պնդում էր, թէ քաղաքի մէջ մէկ վոյթ պէտք է լինի և թէ նորա զատաստանին պիտի հնազանդուին անխտիր բոլոր քաղաքացիքը օտար ազգութիւններից և դորա վերայ յենով՝ պահանջում էր հայոց վոյթի բարձումը¹:

Այս ներհակ պահանջների առաջ թագաւորները շատ անյարմար դրութեան մէջ էին տեսնում իրանց. նոքա չէին ցանկանում վշտացնել հայերին, որոնք, նոցա յատուկ խոստովանութեամբ, ոչ սակաւ օգուտ էին բերում պետութեան (A quibus nobis comoda crescunt non modica, A. gr. V, № 42). Իսկ միւս կողմից քաղաքային համայնքի նշանաւոր արդիւնքները թագաւորներին շատ ներողամիտ էին կացուցանում՝ «հաւատարիմ և սիրելի» (fideles et dilecti) քաղաքացւոց վերաբերութեամբ:

բոյ ի սահմանս պետութեան իւրոյ զՀայս, որոց Թոյլ ևս բնակիլ յԻլվով, պարապել յարուեստս և 'ի վաճառականութիւն, ևս նոցա արտունութիւնս առնելոյ դատաստան օրինօք և սովորութեամբք իւրեանց ըստ մեծի մասին, և այլև ազատութիւն կրօնից, զի դաւանութեամբ և ծեսիւք իւրեանց վարեսցին համարձակ: Արտունութիւնքս այսոքիկ եղն վէմ անկեան, յորոյ վերայ հիմնեալ կառուցան յետոյ ժամանակաւ իրաւունք ինքնագլուխ վարչութեան ժողովրդեանն Հայոց Իլվովայ»:

Յ. Խ.

¹ «Բանդի զերմանացի ժողովուրդն Իլվովայ, որոց էին արդէն սահմանադրութիւնք և օրէնք ինքնազլուի վարչութեան, անուանեալ օրէնք Մազդեբուրդի՝ քանային զի և Հայք, համակ որպէս և այլ ժողովուրդք Իլվովայ՝ նովին օրինօք վարեսցին: Եւ, քանզի ոչ հաւանէին Հայք նուաձիլ ընդ օրինօքն և դատիլ 'ի ծնուն վոյթի և դատաւորաց քաղաքին, այլ կամէին դառանձինն իւրեանց վոյթ և դատաւորս հայկաղոնս... (Տես Բռնի Միութիւն, էջ ԺԷ):

Յ. Խ.

Թագաւորութեան արդարադատութեան կշիռքը միտում էր մերթ այս, մերթ այն կողմը, երբեմն չէզք զիք էր բռնում և հաճոյակատարութեամբ աշխատում էր խաղաղացնել երկու կողմերն էլ:

Ո՞ւմ կողմն էր աւելի մեծ իրաւունքը:

Հայերի գրութիւնը Իլլովի քաղաքային համայնքի մէջ արգարև այնքան էլ յարմար չէր—բացի հասարակ քաղաքային տուրքերի և մաքսերի հատուցումից, հայերի վերայ ծանրանում էր նաև մի առանձին հարկ, որից աղատ չէին մինչև անգամ գերմանական իրաւունք ստացած հայերը: Թագաւորը 1440 թ. հրամայում է. quod omnes et singuli Armeni, fide Armenorum viventes, quorum multi de jure suo Armenico se in jus Teutoniceum transtulerunt, eoque pociantur et fruuntur, ita scilicet quod dum et quociens ipsi Armeni per nos tanquam nostri subditi pro aliquibus dacionibus sive solucionibus requirentur, omnes unanimiter juxta uniuscuiusque exigenciam pro eisdem solucionibus aut dacionibus ipsis per nos impositis contribuant et componant... (A. gr. V, p. 99). 1436 թ. Թագաւորը խնդրում է Իլլով քաղաքը երեք հայի Լուցկից տալ գերմանական իրաւունք, բայց չէ աղատում մաքսից, որ վճարում էին հայերը (Բիշօֆ, № 7): Բայց միւս կողմից Իլլովցի հայերին՝ Իւաչկին, Ստեցկին և Թովմասին շնորհելով գերմանական իրաւունք, Թագաւորը աղատ է կացուցանում նոցա «a quibusque theloneis et foralibus Leopoliensibus, nobis per ceteros Armenos solvi et dari consuevis (A. gr. V, p. 182): 1563 թ. հայերը գանգատում են Թագաւորին, որ իրանցից ոմանք դուրս են գալիս հայկական իրաւունքի տակից, ենթարկուելով ուրիշ իրաւունքներին simulque onera debita denegare consueverunt (Բիշօֆ, № 35): Թագաւորը արգելում է հայերին օտար իրաւունքի տակ անցնել:

Դարձեալ՝ հայոց սովորական իրաւունքը շատ տարբերվում էր Լեհաց և Գերմանացոց իրաւունքի սահմանադրութիւններից: Սակայն, ինչպէս երևում է, հայերը կամենում էին դատուել իրանց օրէնքներով և իրանց դատաւորներից և այդ ոչ միայն միմեանց մէջ, այլ և օտարականների ոչ-հայերի հետ էլ, հրաժարուելով այդպիսի գէպքերում հնազանդուիլ քաղաքի հասարակ դատաւորներին, Բնական է, որ քաղաքը պաշտպանում էր իւր իրա-

ւունքները, և երբ հայերի և ուրիշ ազգութեան պատկանող բնակիչների մէջ վեճելի գործեր էին ծագում, աշխատում էր ենթարկել նոցա քաղաքային վոյժի դատաստանին:

Իլլովին գերմանական իրաւունք շնորհելով՝ Կաղիմիր թագաւորը վաւերացրեց միենդյն ժամանակ օտար ազգութիւնների իրաւունքը, որոնք բնակվում էին Իլլովում: այն է՝ հայոց, հրէից, Սարակինացւոց, Թաթարների և Ռուսաց, ընդ մինն թոյլատրուած էր, որ այն դէպքերում, երբ գործեր էին ծագում առանձին ազգութեան անդամների մէջ, կամ երբ մի ազգութեան անդամ դատ էր սկսելու մի ուրիշ ազգութեան անդամի դէմ, դատուիլ կամ ըստ գերմանական իրաւունքների և կամ իւր օրէնքներով, բայց ՚ի ներկայութեան և նախագահութեամբ քաղաքի վոյժի: Ես պսպէս եմ հասկանում հրովարտակի իմաստը. «dantes tamen facultatem eis ut pro quibuscumque causis vel criminibus inter ipsos aut inter eos vel alias (nationes?) quibuscumque super causis vel articulis emergentibus, habuerint questionem, licitum sit eis pridicti jure Madeburgense uti coram advocati et perfrui juxta eorum petitionem petitam et oblatam (A. gr. III. № 5).

Հաստատելով հայերի իրաւունքները և արտօնութիւնները, Եղիսաբէթը յանձնում է նոցա աւագների հսկողութեանը, մինչդեռ Կաղիմիրի հրովարտակի զօրութեամբ հայերը ստորադրվում էին քաղաքի վոյժին (իսոն դատաստան վոյժի նախագահութեամբ): A. gr. III, № 29... vobis nichilominus nostro fideli Baroni domino Janussio, Capitaneo terre sepius nominate, singulariter committimus, insimantes, quatinus superiores dictos Armenos ab hominum quorum libet iniurys, molestys et perturbacionibus universis tueri et protegere sollicitate debeatis et in eorum iure per vos et quemlibet vestrum nec non alios in terra Russie constitutos more pristino permittatis cum effectum. Հասարակօրէն հաստատվում են հայերի արտօնութիւնների իրաւունքը, որ նոքա վայելում էին Կաղիմիրի օրերում: Եղիսաբէթի հրովարտակը վաւերացնում են նոյնպէս և Լիւդովիկոսը և Եաքելլօն (ib. № 21 և 45), Գրաւոր յիշատակարանների մէջ այդ հակաճառութիւնը անախորժ հետեանք ունեցաւ հայերի համար. քաղաքից դուրս բնակուող հայերը «Ռուսաց իրաւունքն» ունէին և ստորադրուած էին բերդի իրաւասութեանը, Միայն

1415 թ. Հայերը, որոնք ապրում էին Սուրբ Յովհաննու եկեղեցու հողի վերայ extra muros civitatis Leopoliensis փոխվում են Ռուսաց իրաւունքից Հայոց իրաւունքի վերայ, որ վայելում էին Իլվովի Հայերը, ազատվում են բերդի աստիճանաւորների իրաւասութիւնից, ստանում են իրանց վոյթը, որ պատասխանատու է լինում միմիայն եկեղեցու կանոնիկոսի առաջև. վոյթը դատում է նոցա Հայոց օրէնքներով և նոյն օրէնքների զօրութեամբ ինքն էլ պատասխանում է կանոնիկոսի առաջ (A. gr. VI, № 32): Ուշագրութեան արժանին այն է, որ հրովարտակի ձևակերպութիւնը բառ առ բառ նմանում է գերմանական իրաւունքի հրովարտակի ձևին:

Քաղաքի աւագները ձգտում են բոլոր Հայերին ստորագրել իրանց իշխանութեանը: Այս դէպքում արժանի է ուշագրութեան մի բնորոշ գործ, որ գրուած է Իլվովի քաղաքային մատեաններում 1446 համարի տակ, Իլվովի ստարոստա Պետրոս Ոգրովանժս, պահանջում է, որ գերմանական իրաւունք վայելող բոլոր Հայերը հնազանդուին բերդի դատաստանին և այդ բանը նա պահանջում է մահուան պատժի սպառնալիքներով: Սակայն Հայոց վոյթ Խրիստոն քաջութեամբ պաշտպանում է իւր ազգայնոց իրաւունքները: Նա չէ կամենում կոչել յականէ յանուանէ այն Հայերին, որոնք գերմանական իրաւունքի տակն էին: «Նա չեմ կարող հրամայել նոցա, քանի որ նոքա գտնվում են գերմանական իրաւունքի տակ և դատվում են ըստ այդ իրաւունքի»:

Այս դատաւարութեանը, հաւանական է կարծել, որ քաղաքն էլ մասնակցում էր, որ, ինչպէս վերը յիշեցինք, ճգնում էր իւր դատաստանի տակ ձգել այն Հայերին, որոնք գերմանական իրաւունքովն էին վարվում: Քաղաքի մասնակցութիւնը այս գործում երևում է Իլվովի մագիստրատի ստարոստայի միջև կայացած համաձայնութիւնից, որ տեղի է ունեցել 1460 թ. (տե՛ս A. gr. VI, № 41). Ստարոստան հրաժարվում է Հայերին իւր իրաւասութեան ենթարկելու ձգտումներից, ինչպէս քաղաքի մէջ, այնպէս և նորա պարիսպներից դուրս ապրողներին, բայց իւր իրաւասութիւնը պահպանում է միայն այն Հայերի վերայ, որոնք հին ժամանակներից ապրում էին բերդի իշխանութեան ներքոյ: Սակայն Իլվովի մագիստրատը չէր կամենում շատանալ այս յաղթութեամբ: Հայոց համայնքի ինքնուրոյն գոյութիւնը, որ ունէր իւր յատուկ վոյթները (մէկը քաղաքում, միւսը գորա արուարձա-

նում¹⁾, իւր աւագները, իւր իրաւունքը, որ շատ սակաւ դէպքերում միայն ստորադրվում էր քաղաքային մագիստրատին, գոռոզ իլվովցի պատրիկների աչքի շիւղն էր: Եւ ահա սկսվում են երկար դատեր մագիստրատի և հայերի մէջ նոցա փոխարինի իրաւաբանական յարաբերութիւնների առթիւ:

Հայ Աւագները կոչվում էին «Armeni scabini iurati» (A. gr. XV, p. 269), seniores consilii Armenorum (A. gr. XIV, p. 141). Մի յիշատակարանում (Pomn. dziejowe Lwowa № 492) կայ մի դէպք խառն դատաստանի այս հայերի մասին Sewoncz filio Meletschy և Tholak filio Thayez—դատաստան in iure provinciali—նախագահում է Pascho de Odirborg, pallatinus parvi castri երեք շլէսխտիչ ասեսսորների, հայոց վոյթ Բողդանի և մի վլադիմերցի հայ՝ Տենեգանի որդի՝ Herbytho-ի հետ (a. 1387): Պէտք է կարծել, որ դատուող հայերը բնակվում էին Իլվովի արուարձանում և այդ պատճառաւ ենթարկուած էին բերդի իրաւասութեանը, Խառն դատաստանի մասին՝ քաղաքի ստաւրոստայի հայ դատաւորների ընկերակցութեամբ—տե՛ս. A. gr. XIV, p. 107, 110, 115—116: Քաղաքային վոյթի և հայ աւագների դատաստանի մասին տե՛ս A. gr. VII, № 69 (1474): Այդպիսի դատերի նիստերը տեղի էին ունենում in pretorio Leopoliensi (A. gr. XV, p. 269) Armeni scabini iurati in pretorio Leopoliensi iudicialiter residentes. Հարկ է նկատել, որ իլվովցիք այդպիսի խառն դատերի նիստերի տեղերի մասին վէճեր էին ունենում հայերի հետ. հայերը պնդում էին, թէ խառն դատերում, ուր ներկայ են լինում վոյթը և հայ դատաւորները, այս վերջինները նիստ պիտի ունենան in pretorio et scabellis et locis scabinorum, Իլվովի պաշտօնեաները (раицы) պնդում էին թէ՛ հայ դատաւորները կարող են նիստ ունենալ in pretorio, բայց ոչ in subsellis scabinorum: Թագաւորը գործը վճռում է յօգուտ իլվովցիների, հակառակ հայոց: Այս վիճարանութեան իմաստը հասկանալի է—իլվովցիք այդ մանր ու չնչին պահանջների և ձե-

¹ Հայոց վոյթը յիշվում է տակաւին XIV դարու վերջում Pomniki dziejowe Lwowa, № 497. արուարձանի վոյթ. A. gr. XIV, p. 166. Ըստ Լոգինսկու առաջինը Հայոց ճնազոյն աւագներից (վոյթ) կրում էր շատ փառաւոր կոչում «Հայոց ժողովրդի պետ» կամ հայերէն երեսփոխան (dyrektor narodu ormianskiego).

ւակերպութեան շնորհիւ կամենում են ապացուցանել թէ՛ Հայոց իրաւունքը սահմանափակ է և զուրկ լիակատարութիւնից և թէ՛ Հայերը չունին իրաւունք մասնակցելու քաղաքային վարչութեան (Բիշօֆ № 27):

Ինչպէս արդէն ասացինք, Հայերի մէջ գործերը քննվում էին խառն դատաստանում. դատաւորներն էին Հայոց աւագները, նախագահում էր քաղաքային վոյժը. այս դատաստանը գործերը վճռում էր ըստ Հայոց իրաւանց:

Սակայն բացի տեղացի Հայերից՝ Իվովի մշտական բնակիչներից, հարաւային այս կենտրոնական վաճառաշահ քաղաքը խուռն բաղվովութեամբ գաղթում էին Հայերը նա և հարաւային Ռուսաց միւս քաղաքներից, Խրիմից, Հայաստանից, Վենետիկից և այլն¹: Ուրիշ քաղաքներից և օտար երկիրներից եկած Հայերը թէ՛ ում իրաւասութեան տակ պիտի մտնէին, այդ խնդիրը երկար ժամանակ գալթակցութեան քար էր դարձել երեք կողմերի մէջ՝ Իվովի Հայոց համայնքի, քաղաքային մագիստրատի և Իվովի ստարոստայի. Ստարոստաները² աշխատում էին իրանց իրաւասութեան ենթարկել օտարերկրեայ վաճառականներին, որոնք գալիս էին քաղաք:

Քաղաքային մագիստրատը պահանջում էր, որ նոքա ենթարկուին իւր դատաստանին ըստ գերմանական իրաւունքի. Վերջապէս 'ի մասնաւորի Հայոց վերաբերութեամբ խնդիր է ծագում իրաւունքի մասին, որով նոքա պիտի դատուին. մագիստրատը պնդում է, թէ օտարերկրեայ Հայերը, ինչպէս միւս օտար աշխարհի վաճառականները, պիտի դատուին գերմանական օրէնքներով. Հայերը նոյն խառն դատաստանն էլ պահանջում էին նաև օտար երկրից եկած Հայերի համար, որ սահմանուած էր Իվովի Հայոց համար. Բոլոր երեք կողմերն, բացի իրանց իրաւաբանական իրաւասութեան սահմանի խնդրից, աչքի առաջ ունէին դրամական շահերը, վասն զի ով որ դատում էր, նա էր ստանում դատաստանական մագքերը:

¹ Այս գաղթականութեանց պատմութիւնը աւելի հանգամանօրէն աւանդում է պ. Կ. Եզևանցը իւր «Բոնի Միութիւն» գեղեցիկ հրատարակութեան էջերում:

Խ. Յ.

² Старосты բառը մենք չենք Թարգմանում, վասն զի մեր «տանուտէրը» ոչինչ առնչութիւն չունի սոյն ղեպքում Իվովի ստարոստայի հետ:

Խ. Յ.

Սկզբում երեք մրցակից հակառակորդների միջից յաղթանակը քաղաքը տարաւ: Թագաւորը 1444 թ., բոլոր Իլվով եկող օտարերկրեայ վաճառականներին՝ Յոյներին, հայերին, Սալակինոսներին, հրեաներին, Մահմեդականներին և բոլոր ուրիշ ազգութեանց ներկայացուցիչներին ենթարկեց քաղաքի դատաստանի իրաւասութեան՝ ըստ գերմանական իրաւունքի:

Սակայն արքայական հրովարտակները և քաղաքիս արտօնութիւնները շատ փոքր նշանակութիւն ունէին Դալիցիայի (Червоной Руси) ինքնիշխան կառավարիչների աչքում, ինչպիսի էին Ոգրովանժները XV դարում: Մենք արդէն տեսանք, որ վերջինները պէս-պէս սպառնալիքներով և հաւանական է նաև բռնութեամբ, կամենում էին իրանց իրաւասութեան ենթարկել մինչև անգամ տեղացի հայերին, որոնք վայելում էին գերմանական իրաւունք: Միայն 1460 թ. Իլվովի ստարոստան ճանաչեց քաղաքային դատաստանի իրաւունքը՝ քաղաք եկած օտար վաճառականների վերայ. A. gr. VI, № 41... hospitts etiam ab undecunque venientes et signanter hospites transmarinos tam Christianos quam paganos cuiuscunque generis et conditionis extiterint, in iurisdicionem et vivitatem Leopoliensem venientes, pro omnibus questionibus coram nemine de se querulantibus respondebunt, nisi in iure civili coram advocato Leopoliensi. Այս համաձայնութիւնը կայացաւ երկար դատավարութիւնից յետոյ, որին մասնակցեցան նոյնպէս Լեհաց քաղաքները Պոլնան և Դանցիգը. վերջիններս վկայում էին թագաւորի առաջ, թէ Իլվովին հին ժամանակներից տակաւին պատկանում էր իրաւասութիւնը օտար երկրներից եկած վաճառականների վերայ (ib. № 34 և 35). Զարմանալին սոյն դիպուածում այն է, որ իլվովցիք կարօտ էին երրորդ անձանց վկայութեան, երբ նոքա ունէին 1444 թ. արքայական հրովարտակը, ուր այդ իրաւունքը միանգամայն պարզ կերպով որոշուած էր:

Հայոց համայնքի վեճերը քաղաքի հետ, օտար երկրից Իլվով գաղթած հայերի ուրի իշխանութեան տակ մտնելու մասին, երկար տևեց: Երկու կողմերի մէջ փոքր ինչ համաձայնութիւն կայացաւ 1469 թ. — Իլվովի հայերի մէջ ծագած գործերը ինչպէս և առաջ պիտի վճռուէին խառն դատաստանում՝ քաղաքի վոյթի նախագահութեամբ և այդ դէպքում՝ դատաստանական միաբանները յօգուտ հայոց դատաւորների էր. իսկ օտար երկրի հա-

յերի գործերում՝ բոլոր դատաստանական մաքսերը ամբողջութեամբ գնում էին յօգուտ քաղաքային վոյթի, Gromnicki, 1, c, p. 54. Բիշօֆի ժողովածուի մէջը չկայ ոչ այս, ոչ էլ 1476 թ. հրովարտակը՝ վերջինս գտնվում է հայոց արտանութիւնների ժողովածուի, որ հաւաքել է Բելլովսկին և որ ներկայումս պահւում է Օսսոլինսկիների թանգարանում Իլլովի:

Հայոց համայնքի դատաստանական իրաւասութիւնը սակայն աւելի ևս սահմանափակուած էր 1476 և 1510 թ. արքայական հրովարտակների զօրութեամբ: Առաջին քրէական գործերը (քրոնաբարութիւն, սպանութիւն, վերաւորութիւն), որոնք ծագում էին Իլլովի հայերի մէջ, արտահանուած էին խառն դատաստանից և ենթարկուած վոյթի ու քաղաքային լաւնիկների դատաստանին: մնացեալ գործերում պահպանուած էր դատաւարութեան առաջուայ կարգը: Բողոքը վոյթի դատաստանից անցնում էր թագաւորի դատաստանը:

Հայոց դատաստանական իրաւասութիւնը ևս առաւել սահմանափակվում է թագաւորի 1510 թ. արձակած հրամանագրով (Gromnicki): Տակաւին թագաւորի Իլլով եղած ժամանակը մագիստրատը գանգաւորվում էր, թէ հայերը չեն կամենում հպատակել քաղաքի վոյթին, պնդելով թէ ունին իրանց վոյթը: Թագաւորը յետաձգեց այս խնդրի վճիռը, մինչև Պետրոկովի ապագայ ժողովը (սէյմը), ուր կոչուեցան երկու հակառակ կողմերն էլ: Իլլովցիք ժողովին ներկայացրին գրաւոր ապացոյցներ, որոնց վերայ յենյով՝ հաստատեցին թէ քաղաքում մէկ վոյթ պէտք է լինի միայն, որի իշխանութեան ստորագրվում են բոլոր քաղաքի մէջ ապրող ազգութիւնների ներկայացուցիչները: Հայերը չկարողացան ապացուցանել առանձին վոյթ ունենալու իրաւունքը: Այս պատճառով գործը տարաւ Իլլովի մագիստրատը (Բիօֆ, № 23): Սակայն 1510 թ. հրամանագիրն էլ չէր ոչնչացնում բոլորովին հայոց համայնքի դատաստանի իրաւասութիւնը, այլ միայն սահմանափակում էր: Խառն դատաւարութիւնից, բացի 1469 թ. հրովարտակում յիշուած գործերից (քրոնաբարութիւն, սպանութիւն և 1510 հր. գողութիւն) արտահանուած էին նաև բոլոր անշարժ կայքերին վերաբերեալ գործերը (pro bonis et rebus immobilibus, puta hereditatibus, domibus, hortis et agris et aliis ejus generis): Այդպիսի գործերը այժմ ենթարկուած էին քաղաքային վոյթի դատաստանին: Իսկ մնացեալ բո-

ըոր գործերում (pro aliis rebus et eventibus pro tempore Armenos contingentibus, hoc est si alieni in aliquo culpabiles essent) պահուած էր առաջուայ խառն դատաստանը վոյթի՝ հայոց վեց դատաւորների ընկերակցութեամբ loco scabinorum, որոնք դատում էին ըստ հայոց իրաւանց սահմանադրութեան: Բողոքը ըստ առաջին կարգի գործոց պէտք է գնար բարձրագոյն դատաստան. ըստ գերմանական իրաւանց (jus Theutonicum superius). իսկ երկրորդ կարգի գործերինը—ուղղակի թագաւորին:

Դատաստանական մարքեր ստանալու առթիւ ծախած վեճերի պատճառով հրաաարակուեցաւ առանձին հրովարտակ 1518 թ. որով սահմանուեցաւ՝ դատաւարութիւնից ստանալի մարքերի կէսը յատկացնել վոյթի օգտին, միւս կէսը տալ հայոց դատաւորներին (աւագներին), որոնք մասնակից են լինում դատաւարութեան (Բիւշօֆ № 26):

Մենք այլևս քննելու չենք հայոց համայնքի և քաղաքի վիճաբանութիւնները և ընդհարումները, այլ նկատենք միայն որ հայոց համայնքը իւր առանձին իրաւունքներով շարունակեց իւր գոյութիւնը Իլլովում մինչև XVIII դարու վերջերը: Հայերը՝ չնայելով որ ամբողջ դարեր ապրում էին օտար ազգերի մէջ, չնայելով նոցա առօրեայ ընդհարումներին, որ ունենում էին իրանցից մտաւորապէս աւելի զարդացած և գերազանց ազգութեանց ներկայացուցիչների հետ, չնայելով, վերջապէս, շատ վաղ ժամանակներում նոցա մէջ տեղի ունեցած հաւատափոխութեանը (վասն զի տակաւին XIV դարում ոչ սակաւ կաթողիկոսներ կային հայերի մէջ, իսկ XVII դարում Նիկոլ Թորոսովիչ եպիսկոպոսի օրերում պաշտօնապէս կայացաւ Լեհաստանի հայոց միութիւնը չուովի եկեղեցու հետ), նոքա շարունակում էին ապրել առանձին, կղզիացած համայնքով, չէին խառնվում ուրիշ ազգերի հետ, զանազանուելով նոցանից իրանց բարք ու վարքով և բնորոշ կերպարանքով: Նոքա ունէին իրանց ժողովները, ուր ընտրում էին եպիսկոպոսներ, քահանաներ, քննում էին եկեղեցուն վերաբերեալ զանազան հարցեր, հաստատում էին կտակներ, խորհրդակցում էին աղքատների մասին, հիմնում էին ուսումնարան և հիւանդանոցներ, ևայլն ևայլն:

Դեռ 1519 թ. հայերը ներկայացրին թագաւորին իրանց Դատաստանադրքի լատիներէն թարգմանութիւնը և վերը յիշուած գէպքերում դատվում էին իրանց օրէնքներով մինչև 1784 թ.

երբ հայոց մասնաւոր և յատուկ դատաստանին վերջ դրուեցաւ (Gromnicki. 1, e. p. 56):

Թէև հայերից շատերը մտել էին գերմանական իրաւանց տակ, Իլվովի մագիստրատը չէր ցանկանում՝ բնաւ ճանաչել հայերի իրաւանց հաւասարութիւնը միւս քաղաքացւոց հետ: Նա պնդում էր թէ՛ հայերը իրանց լեզուի և հաւատի խորութեան պատճառով չեն կարող միւս քաղաքացւոց հետ իրաւանց հաւասարութիւնը վայելելու (pares ipsis non esse ac certis limitibus ultra reliquos cives Leopolienses inclusos esse Բիշօֆ 1. c. № 37): Իլվովցիք չէին խորշում մինչև անգամ զրպարտութիւններից էլ: Նոքա աշխատում էին արատաւորել հայերի քաղաքական հաւատարմութիւնը, չարախօսելով թէ հայոց ժողովները, որոնք տեղի էին ունենում գիշերները, քաղաքի պարիսպներից դուրս, շատ կասկածելի են:

Հարկ է նկատել, որ տակաւին XIV դարուց բացառապէս հայերն էին վարում թարգմանների շատ կարևոր պաշտօնը: Դա պետական և միւսնոյն ժամանակ կիսաոստիկանական պաշտօն էր: Քաղաքի գլխաւոր թարգմանը քաղաքային երդուեալ աստիճանաւորն էր. նա պարտական էր հսկելու, որ օտար վաճառականները ոտնակոխ չանեն քաղաքի արտօնութիւնները. զաղտնի ոստիկանութիւնն էլ նորան էր յանձնուած. նորա պարտականութիւնն էր հետամուտ լինել իմանալու, թէ վաճառականի պատրուակի տակ արդեօք օտար պիտութեանց լրտեսները չե՞ն ծածկուած: Ռոճիկ չէր ստանում թարգմանը, այլ դեռ ինքն էր քաղաքին վճարում: Վասն զի այդ պաշտօնը աճուրդով էր տրուում և թարգմանը իւր օգտին էր հաւաքում օտար վաճառականներից ստացած վարձը: Գլխաւոր թարգմանի ձեռքի տակ կային բազմաթիւ մանր պաշտօններ, որոնք կոչվում էին շարձի (барышникъ): Շատ բնական է, որ շնորհիւ այս պայմանների և հայերի՝ արեւելեան լեզուաց քաջ տեղեակ լինելոյն, արեւելեան վաճառականները՝ ապրանք բերելով հարաւային Ռուսաց առևտրական կենտրոնները, միանգամայն ընկնում էին հայոց ձեռքը և կախումն ունէին նոցանից: Միայն հայերի միջնորդութեամբ կարելի էր Արևելքից նոր եկած վաճառականների հետ առևտրական գործեր տեսնել, պայման կապել և այլն: Իսկ անհնազանդներին շատ շուտով խելքի էին բերում կասկած ձգելով նոցա քաղաքական հաւատարմութեան վերայ: Բայց, ինչպէս վերը յիշեցինք, իլվով-

ցիք էլ արատաւորում էին հայերին. դա 'ի հարկէ այնքան էլ գովելի զէնք չէր մազիստրատի ձեռքում հայոց համայնքի դէմ մաքառելիս: Իլվովցիների խիստ ատելութեան պատճառը հայերի վերաբերութեամբ, բացի վերաւորուած ինքնասիրութիւնից քաղաքի պատրիկների, որոնք հայոց համայնքի մէջ տեսնում էին status in statu, ճիշդ տնտեսական էր: Իլվովի բնակիչները երկիւղ էին կրում, որ չլինի թէ հայերը ամենայն ինչ իրանց ձեռքը ձգեն տէրութեան մէջ (ne universa prorsus civitas ab illis occuparetur): Նոքա դանգատում էին, թէ Իլվովի առևտրական շուկան գուցէ բոլորովին հայերի ձեռքը կանցնի: XVI դարու վերջերում հրապարակի 38 մեծ կրպակներից (institae divites) 22-ը պատկանում են հայերին և միայն 8 կաթողիկէներին և 6 Ռուսաց. իսկ մանր կրպակներից (institae pauperes) կաթողիկէներին պատկանում էին երկուսը, Ռուսաց—երեք և մնացեալ 18 հայերին էին պատկանում:

Իլվովցիք ակնարկում էին նաև այն իրողութեան վերայ, որ հին ժամանակից արդէն պարզ որոշուած էր տների maximum-ը, որ հայերը, Ռսները և հրեաները իրաւունք ունէին գնելու քաղաքում, ուստի խնդրում էին որ հայերին արգելուի տներ գնել կաթողիկէներից: Սակայն բանից երեւեցաւ, որ մազիստրատը այնքան էլ իրաւացի չէր իւր պահանջներում—ոչ մի թագաւորական հրովարտակներում չէր որոշուած քաղաքի տների քանակութիւնը, որ կարող էին ունենալ հայերը: Գործը վերջացաւ 1600 թ. երկու կողմերի մէջ կայացած համաձայնութեամբ, Թագաւորը իրաւունք տուաւ հայերին քաղաքում 73 տուն ունենալու (չատ հաւանական է, որ հայ տէրերին հաստատեց նոցա կալուածական իրաւունքների մէջ). չհաշուելով այստեղ այն տունը qua in negociis ecclesiasticis utuntur (այս տունը—հայերի ժողովների տեղն—հայերէն կոչվում է chuc (խուց), երկու եկեղեցական տները, ուսումնարանները և հիւանդանոցը:

Թէպէտ և բոլոր քաղաքային պաշտօնէից ընդհանուր ժողովներում հայոց աւաքները և բռնում էին երկրորդ տեղը, բայց նոցա, իբր ոչ կաթողիկէներին, չէր կարելի քաղաքային պաշտօններ վարել և մտնել յայտնի արհեստաւորների դասակարգը, ինչպէս վերը ասացինք, XIV դարում մեք հանդիպում ենք Իլվովում ոչ սակաւ հայ-կաթողիկէների (Pomn. dz. Lwowa, p. 4, 10, 13, 17, 26 և այլն): XV դարում թոյլատրուած էր կաթո-

լիկներին խնամութեան կապեր հաստատելու հայերի հետ և ընդհանրապէս: Այսպէս Իլվովի արքեպիսկոպոսը թոյլ է տալիս Լէոնարդ անուամբ մի հային պսակուիլ կաթողիկ դաւանութիւն ընդունած մի թաթարի աղջկան հետ այն պայմանով միայն, որ ուրիշ հաւատի չգարձնել նորան, ոչ հայոց, ոչ էլ Ռուսաց, չընդադատել նորան կատարելու հայոց դաւանութեան ծէսերը. այս ամուսնութիւնից ծնելի դաւակները կաթողիկ պիտի մկրտուին (A. gr. XI, № 84 1451—1477 թ.)

Հարուստ հայուհի¹ ոչ սակաւ մարդու էին գնում ռուս շլեախտիչների (A. gr. XIV, p. 433—4, 302—4, 309, 312):

Հայ մեջանները, նախ քան հողատիրութեան արգելումն, ունէին հողային անշարժ կայքեր (A. gr. III, № 23 մի հայ՝ Մարգր անուամբ իւր կալուածքը վաճառում է Եան Մախովիչին):

Պատահում էր երբեմն որ հայերից ոմանք ձեռք էին բերում շլեախտիչի կոչումն (A. gr. IX, № 28 Gregorius miles Armenicalis, A. gr. XV, p. 107 հայազգի interpres Thartarorum cubicularius Regis, nobilis, A. gr. XIV, p. 145, 260—Nobilis Petrus armenus de Stronyathin, ib. p. 34 Holubej armenus. տե՛ս նաև քանի մի փաստեր Լոդինսկու գրքում գլ. VII):

XVII դարու երկու հեղինակների մօտ մենք գտնում ենք ուշադրութեան արժանի նկարագիրը հայոց բարեմասնութեան, յատկութեան և արտաքին կերպարանքի. Եան Ալամբէկը, Իլվովի մեջան, հետևեալ կերպով է գծագրում իրան ժամանակակից իլվովցի հայերին. «Երիտասարդները համեստ են և աներկիւղ, այր մարդիկ հնարագէտ են և փարթամութեան հետամուտ, ծերունիք քաղցրաբարոյ են և հիւրընկալ, օրիորդները երեսով թուիս են և ամբարտաւան, կանայք բաւականին քաղաքավարի են, բայց պառաւ հասակում—թունաւոր»:

Միւս հեղինակ Ուրիխ Ֆօն Վեռդում ՚ի միջի այլոց ասում է թէ հայերը իրանց թուիս երեսով, լըբաբար դուրս ցցուած աչքերով շատ տարբերվում են Լեհերից, և գունատ ու տխմար

¹ Լեհաստանի Հայուհեաց բարոյական տգիտութիւնը ամենայն ուրեք կրկնվում է և այն մեծ յամառութեամբ մինչև մեր օրերը. հարուստ և փառասէր հայ ծնողների աղջիկը կատարեալ զայնակողութեան քար է դարձել ազգի համար:

հրեաներից. որչափ այս վերջիններս երկչոտ են և հաճոյակատար, այնչափ հայերը յաղթանդամ են և հրամայող. բայց, նկատում է նոյն հեղինակը, նորա ժամանակ դժուար էր գտնել մէկ հայ, բացի Եազլովեցի հայերից, որ հասկանալիս լինէր իւր հին գրոց լեզուն. նոցա կենդանի լեզուն խառն էր թաթարի բառերով (Liske, Cudzoziemcy w Polsce, Lwow, 1876, p. 81—2).

Դիտաւորութիւն չունենալով բնաւ փոքր 'ի շատէ ամփոփ կերպով նկարագրել այստեղ հայերի վիճակը Ռուսիայում, ես կամեցայ միայն խոշոր գծերով գծագրել այն դերը, որ երբեմն այս ազգը կատարում էր հարաւային Ռուսիայում: 'Ի մի ամփոփելով բոլոր վերը ասածներս, մենք չենք կարող չխոստովանել, որ հարաւային Ռուսաց քաղաքի պատմութեան մէջ հայերին պատկանում է նշանաւոր տեղ: Բայց անցելով ևս և ապագայում սոցա աւելի նախանձնելի դեր գուցէ վիճակուէր, եթէ միայն նոքա օժտուած լինէին գաղափարական ձգտումներով: Սակայն այդպիսի յատկութիւններ մենք շատ սակաւ ենք գտնում հին հայոց մէջ: Կուլտուրական խնդիրները հեռու են նոցանից, Բոլոր նոցա գործունէութեան շարժառիթը ծագում է զուտ տնտեսական տեսակէտից. ամբողջ աշխարհը նոցա համար լոկ առւտրական մի շուկայ էր: Նոցա յարատե գործունէութեան և կեանքի բնաւորութիւնը արտայայտվում է ուրոյն առանձնաւորութեամբ, որ արդարեւ, որոշ հանգամանքներում նոցա ոյժն էր կազմում, բայց միևնոյն ժամանակ նոցա անկման պատճառ դարձաւ, երբ չնայելով կեանքի նոր պայմաններին, հայերը չկամեցան հրաժարուիլ իրանց նեղ ազգային կեանքից, յամառութեամբ հաւատարիմ մնալով իրանց հնացած աւանդութիւններին:

P. S. Յօդուածի աղբիւրները:

Հաւագոյն աշխատանքը՝ վերաբերեալ հարաւային Ռուսաց հայերի պատմութեանը, պատկանում է պրօֆ Գռոմնիցկուն (Ormianie w Polsce ich historia, prawa i przywileje, Warszawa 1889): Այդ աշխատանքի յառաջաբանում (յիշեալ ըստ մեծի մասին քաղաքագիտական նիւթերի վերայ) մէջ է բերուած նաև առարկայիս գրականութիւնը, հեղինակի յիշած մատենագրութիւններից կարևորագոյնն են՝ 1. Sadok Baracz, Zywoty slawnych ormian w Polsce, Lwow 1856 (հարուստ նիւթ է, բայց զերծ չէ աւելորդաբանութիւնից և սխալներից):

2. Bichoff Ferd. Das alte Recht der Armenier in Polen

(Oesterr. Blätter für Litteratur und Kunst, Wien 1857).

—— Das alte Recht der Armenier in Lemberg, Wien 1862.

—— Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg (Archiv für Kunde oesterr. Geschichtsquellen, Wien 1864).

3. Zacharjasiewicz, Wiadomoszi o ormyanach w Polsce (Bibl. nauk. Zakl. im Ossol. 1842. m. II).

4. Шпараневичъ (Szkola, r. 1868).

5. Sodok Baracz, Rys dziejów ormyanskich.

6. Siarczynski, galicya, jej ziemia, plody i ludy (Do t. tyg. przy Gaz. Lwowskiy 1857)

Շատ թանկագին նիւթեր կան Ռուսաց Գալիցիայի քաղաքներում բնակուած հայերի պատմութեան վերաբերեալ այս յիշատակարաններում—Akta grodzkie i ziemskie.

Բիւզօֆի ժողոված հայոց արտօնութիւններից շատերը (բնագրի հետ միասին արտատպած են առաջին IX հատորներում)։

Իլվովի հայոց նիստ ու կացի պատմութեան համար շատ կարևոր են՝ Akta gr. հ. XIV—XV և Pomniki dziejowe Lwowa, Lwow 1892 թ.

Ոչ սակաւ ուշադրութեան արժանի մանրամասնութիւններ հայերի մասին հաղորդում է՝ Wl. Lozinski իւր հետեւեալ աշխատութեան մէջ—Lwów starożytny II, Patrycyat i mieszczaństwo Lwowskie w XVI—XVII w (քաղուած յատկապէս Իլվովի քաղաքային դիւանի գեո չհրատարակուած նիւթերից)։

Կիւլի կենտրոնական դիւանում, որչափ մեղ յայտնի է, պահպանում են Կամենեց-Պոդոլսկի հայոց գատավարութեան գրքերը (հայոց լեզուաւ)։ Այս դիւանից Բար քաղաքի հայոց գրքերը վերագարձրած են Բար¹ Կամենեց-Պոդոլսկի հայոց մատենաններից քաղուածներ են արած Սբ. Էջմիածնի հայրապետական Մատենադարանի համար։ Նոյն Կամենեց-Պոդոլսկի հայերի մասին տե՛ս dr. Antoni J. Zamecki Podolskie I—III Warszawa 1880.

Հարաւային Ռուսաց հայերի վաճառականութեան մասին տե՛ս նաև St. Koczynski, osteurop. Handel im XV Jahrh. (Jahrb. für Nationalrekon. u. Statistik, XXXIV (1879 թ.), p. 498.

¹ Բար քաղաքը Պոդոլսկի նահանգումն է։

Հայոց իրաւանց ժողովածուի լատիներէն բնագիրը լոյս ընծայեց Բիշօֆ (Das alte Recht der Arm. in Lemberg). Իսկ լեհերէն բնագիրը—Վոյցիցկին (տե՛ս. Bibl. Warsz. 1842 և Bibl. starozytna pisarzów polskich, I).

Շատ կարեւոր է ուսումնասիրել այս ժողովածուն և որոշել նորա միջից յետոյ եկած բարդութիւնները: Այդ փորձը անում է J. Kohler, Das Recht der Armenier (Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, VII Bd. I Heft, Stuttgart, 1887).

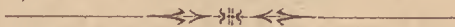
Հայոց միութեան (հռովմայ եկեղեց.) պատմութիւնը տե՛ս պրօֆ. Պաւինսկու այս աշխատութեան մէջ—Dzieje zjednocenia ormyan polskich z Kosciolom Rzymskiem, Zródla dziejowe, m. II, Warsz. 1876. տե՛ս և Іозефовичъ-ի, Annalium urbis Leopoliensis tomus extraneus (Օսոյլինսկիների մատենադարանի ձեռագիրը Իւովովում). Լեհաստանի Հայոց լեզուի մասին տե՛ս J. Hanusz (Հանուշ), o języku ormyan polskich, Rozpr. wydz. filolog. Akad. umiej. Հ. XI.

—Einige slovischen Namen armenischer und türkischer Herkunft, Եագիշի զիւան, Bd. IX, H. III.

Խ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆՑ.

Ապրիլի 21, 1894 թ.

Մոսկուա.

ԱՆՎԵՅԵՐ ԱՍՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Պարտ է եպիսկոպոսին անարատ լինել՝ որպէս և Աստուծոյ տնտեսի. մի լանդուզն, մի բարկացող, մի թշնամանող, մի հարկանող, մի զօշաքաղ: Այլ հիւրասէր, բարեսէր, ցած, արդար, սուրբ, ժուժկալ: Վերակացու լինել հաւատարիմ բանին վարդապետութեան, զի կարող իցէ միսիմարել ողջամտութեամբ վարդապետութեան, և զհակառակորդսն կշտամբել:

ՊՈՂՈՍ ԱՌ. ԱՌ ՏԻՏՈՍ, ԳԼ. Ա.

Ընթերցող Հասարակութիւնն անշուշտ յիշում է, որ «Մշակ» լրագրի կաթողիկոսական թեկնածուներն էին ազգիս Վեհափառ Հայրիկն և Սրիստակէս եպիսկոպոս Սեղրակեանը: Անկասկած, Հասարակութիւնը նոյնպէս յիշում է, որ Վեհափառին ս. Էջմիածին բերելու նուիրակների թուում կար և Սեղրակեան եպիսկոպոսը: Բայց զուցէ շատերը չգիտեն, որ գերապ. եպիսկոպոսը Երուսաղէմում Վեհափառին ներկայնալու ժամանակ մի ճառ է արտասանել, որ տպուած էր «Տարազի» անդեալ 1893 թ. 33 համարում, հետեւեալ խորագրով. «Սրիստակէս Սեղրակեանի ճառը Նորին Վեհափառութեան ներկայնալու ժա-

մանակ»¹։ Ճառը գրուած է դրարար լեզուով, կոկ ու վերամբարձ ոճով։ Նրաւիրելով մեր ընթերցողի ուշադրութիւնն այդ ճառի վերայ, մենք բնաւ չենք կամենում մանրամասն կերպով ծանօթացնել նորա բովանդակութեան հետ, բայց մի կտորը միայն ապարկուն չի լինիլ այստեղ առաջ բերիլ։

Այլ զի սրբոցն և արանցն Աստածայնոց (Աստուածայնոց) դժարակոխ է (դժուարակոխ է) միշտ ուղին, և ի Գո, Վեհափառ Տէր, յանցս գնացիցդ բազմապատիկ փուշք և տատակք են ամենուրեք, այլ հաւատամք, եթէ Տէր զօրացուցէ զդարչապարս ոտից Քոց անխոցոտելի ընթացիւք կոխել զփուշն ի տրորումն անվերընձիւդ, և մաքրեսցի անդաստան մեր հոգեւոր ի բուսուցանել զսերմանիս սննդարարս և զծաղիւնս անուշահոտս, արժանիս քրտանց պատկառելի ճակատուդ»։

Անգրդւելի (անգրդուելի) գոլով յայս մեր հաւատ, որ յուսացելոց իրացն է հաստատութիւն, մատչիւք մեծաւ ակնածութեամբ ի համբոյր Սրբոյ Աջոյդ, և ի հայցւած (հայցուած) երկնահաս օրհնութեանդ ի գլուխս մեր և համայն լըութեան հայ աղգի, եկեղեցականաց և աշխարհականաց»։

Այս տողերից յետոյ դերապատիւ եպիսկոպոսն տա՜ փոփում է ողևորութեամբ իւր ճառը այսպէս.

«Եւ մէք յօրհնութենէդ զօրացեալք՝ երգեսցուք ցնծութեամբ, օրհնեալ ընտրեալդ յանուն Տեառն, օրհնեալ՝ որ դաւոցդ ես անւամբ»² (անուամբ) Տեառն»։

¹ Մենք դիտմամբ առաջ բերինք այդ վերնագիրն ամբողջապէս, որովհետեւ մեզ խորթ է թւում, թէ ինչպէս կարելի է մի եպիսկոպոսի անունն ու աղգանունը միայն յիշել առանց «եպիսկոպոս» բառի և կամ այդ աստիճանին յատկացեալ «սրբազան» և կամ «գերապատիւ» անանիւններէ։ Մի՞թէ այդ հիմնուած է նորա մեծ ժողովրդականութեան վերայ(?)!...

² Ձգիտենք, թէ ում շնորհին է այստեղ առեղծուած գրարարի ուղղագրութիւնը, — իմբագրութեան ցանկութիւնն է եղել այդ, թէ Արիստակէս եպիսկոպոսինը։ Երկու դէպքումն էլ հաւասարապէս դատապարտելի է այդ յանդուգն ուղղագրութիւնը, որի գոյութիւնն ո՛չ միայն գրարար, այլ և աշխարհիկ լեզուում միանգամայն անհիմն է և անտանելի։

Այդ ճառի տպագրութիւնից յետոյ անցաւ ձիշդ եօթն ամիս և տասնմէկ օր, և ահա «Մշակ» լրագրի բանասիրական բաժնում երեւան է դալիս մի յօդուած «Ո՞վ Հաւատաց» խորհրդաւոր վերառուծեամբ և Սեդրակեան եպիսկոպոսի լիակատար ստորագրութեամբ: Յօդուածը գրուած է բարեկրօն Արշէն Էրէջի՝ զիւղական քահանայի մի քարոզի առթիւ, որ գետեղուած է սոյն թուականի «Արարատի» մարտի տետրակում: Մամուլը բաւականին զբաղուեց այդ յօդուածներով. գուցէ նա ասաց աւելի, քան պէտք էր, թերեւ չստաց և այն, ինչ որ հարկաւոր էր: Բայց եթէ այսօր «Հանդէսը» ևս իւր սեպուհ պարտականութիւնն է համարում չլռել և Սեդրակեան եպիսկոպոսի յօդուածի մասին մի քանի խօսք ասել, — դորա պիտաւոր պատճառներից մէկն էլ այն է, որ մեզ մեծ զարմանք է պատճառում այն հանդամանքը, թէ մի եպիսկոպոս, որ երազում էր կաթողիկոսական դահի վերայ բազմելու, ինչպէս չէ կարողացել հասկանալ զիւղական մի քահանայ Արշէն Էրէջի յօդուածը և թէ որպիսի անբարեխղճութեամբ է վարուել նա այդ յօդուածի հետ:

Սեդրակեան եպ. խոստովանում է, թէ Արշէն Էրէջի քարոզի բովանդակութիւնը «արժանի է առն ի հայի խորին ուղարդութեան» և նկատեցէք թէ ինչու. «Իր զօրափաշ խնդրի պատճառով — այդ՝ ժողովրդին ուսուց և արժանաւոր ասանանիք որպէս ժամանակակից կենսական խնդիրն է», և այդ ասում է նա, կ'աւելացնենք մենք, այն նպատակով, որ մի գուցէ ընթերցողն ուրիշ բացատրութիւն, ուրիշ նշանակութիւն տայ Արիատակէս եպիսկոպոսի յօդուածին: Բայց որովհետեւ բերապատիւ սրբազանը կաթողիկոսական թեկնածու էր, վայել է համարել, որ ամենից առաջ ինքը խօսի այդ յօդուածի մասին, որով թերեւ իւր բարոյական պատկերը ցոյց տուած կը լինի: Սակայն

խօսելով այդ «կենսական խնդրի» մասին, Արխատսկէս եպիսկոպոսը միայն հաստատեց բանաստեղծի խօսքերը.

Հայ տէրտէրը կարդալ չգիտէ,
Հայ տիրացուն շատ տգէտ է.
Եպիսկոպոսքս այդ լաւ գիտենք,
Օգնելու տեղ՝ լոկ կըխօսենք:

Կրկնում ենք, նա միայն հաստատեց, թէ ուրբան դառն ճշմարտութիւն կայ այդ չորս տողերում, որովհետեւ թերահաւատ հեղինակն անորոշ դրութեան մէջ է թողնում իւր ընթերցողին և, կարծես, ուզում է հաւատաւորներ իւր ընթերցողին, որ բար. Արշէն Էրէյը տգէտ քահանաների պաշտպան է հանդիսանում իւր յօդուածում, իսկ չէ ասում, թէ ինչպէս կարելի է որոշ պայմաններում աղատուել կարգալ չիմացող քահանայից և շատ տգէտ տիրացուից¹: Նա փառաւորապէս սուպայուցեց, թէ

Եպիսկոպոսքս այդ լաւ գիտենք,
Գիտենք և միայն կըխօսենք:

Շարունակենք առ այժմ կարդալ Սեդրակեան եպիս.

¹ Մոսկուայի հայ հասարակութիւնն էլ ներկայումս զբաղուած է այդ կենսական խնդրով, Օգտուելով հանգամանքից՝ մենք աւելորդ չհամարեցինք գէթ թուուցիկ կերպով մի քանի խօսք ասել մայրաքաղաքիս հայ հոգեւորականութեան և այն մեծ գործունէութեան մասին, որ բաց է նորա առաջ:

Յակոբ աւագ քահանայ Սուրենեանցի մահից յետոյ Մոսկուայի հայոց եկեղեցին, նորա հետ և հասարակութիւնը մնաց շատ անմխիթար վիճակի մէջ: Եկեղեցու բեմից այլ ևս չէր հընչում՝ կենդանի, մխիթարական խօսք, չկար այլ ևս ոչ որ, որ ոչ միայն հրաւիրէր իւր ժողովուրդը այս կամ այն բարի գործին մասնակցելու, այլ և ինքն անձամբ գլուխ անցնէր այս կամ այն հասարակական գործին: Ժողովրդի հետ միասին անխնամ մնացին Լալարեան ճեմարանի և ուրիշ թէ՛ արական և թէ՛ իգական, որպէս արքունական, նոյնպէս և մասնաւոր ուսումնարանների աշակերտներն ու աշակերտուհիները, նոքա զուրկ մնացին բաւա-

յօդուածը և ծանօթանալը նորա յայտնած՝ «Մշակ» լրագրին վայելուչ լուսաւոր մտքերն ու զաղափարները:

Սեղրակեան եպիսկոպոսը՝ քննելով բար. Սրշէն Էրեյի յօդուածը, ասում է.

«Ըստ երևութին կամենում է հոգւոր վարչութիւնը մի կերպ արդարացրած լինել ազգի առաջ այդպիսի ձեռնադրութիւններ

րար կրօնուղոյցից, թէև կան անձնաւորութիւններ, որոնք այդ դասերի համար փող ստանում են:

Զնայելով որ Մոսկուայում քահանաները որոշ ռոճիկ են ստանում, սակայն նոքա իրանց անմիջական պարտականութիւնը չեն կատարում: ամենօրեայ ժամասացութիւն կամ լինում է կամ չի լինում: Իսկ եթէ լինում է, այն ևս միայն մի քանի րոպէ: Ժամասացութիւնն ըստ քահանայութեան աղաւաղել և փոփոխել սովորական բան է դոցա համար: Նշանաւոր տօներին, մեռելոց-ներին մեր եկեղեցու դռները փակ են լինում և չզարհուրէք, եթէ ասեմ, որ հանդուցեալ հոգելոյս Մակար կաթողիկոսի թաղման օրն անգամ մեր եկեղեցում ժամասացութիւն չկար, որովհետև զատիկ երկրորդ օրն էր և քահանաները շտապել էին տուն օրհնելու, որպէս զի շուտով փող հաւաքեն: Զբաւոր ընտանիքներն երկար տարինց չեն արժանանում հոգւոր մխիթարութեան. մեծ տօներին նոցա տունն երբէք չէ օրհնվում, որովհետև անկարող են վճարելու յատկացեալ տուրքը: Սյդ բաւական չէ. երբ բարեկրօն Դ. ք. Յովսէփեանցն եկաւ Մոսկուա, մեր քահանաները սկզբում նորա տունն էլ չէին գնում օրհնելու, յարգելով գոնէ նորա քահանայական կոչումը. իսկ այս տարի աւագ քահանայ Տէր-Դուկասեանցը նորան չէ ընդունում տուն օրհնելու, ինքն էլ չէ գնում: Տեղի են ունենում եկեղեցում օտարամուտ սովորութիւններ և ըստ կամաց մեր քահանաների վերացվում են հայաստանեայց եկեղեցու ընդունած ծէսերը, նարօտ կապելն այստեղ կատուածն ունի մօբայից և ոչ Մաշտոցից, մինչև անգամ կամեցողին այնպէս են նայում, կարծես թէ մի արտասովոր բանի լինի խնդրածը: Կօշիկներով սեղան բարձրանալը մեր քահանաների համար ոչինչ բան է. պատարագի արարողութեան ժամանակ փողը ձեռին բռնած սեղան են բարձրանում սուրբ խորհուրդը կատարելու: Ականատես եղանք անձամբ սոյն տարի աւագ շաբաթ օրը, ինչպէս աւագ ք. Տէր-Դուկասեանցը և հ. Պապովեանը ժամասացութիւնից առաջ և յետոյ կօշիկներով ատենում կանգնած հաղորդում էին: Մինչ սարկաւազը բարձր ձայնով հրաւիրում է շարիկաւոր և հաւատով՝ յառաջ մատչել հաղորդուելու, մեր քահանաները, հակառակ մեր եկեղեցու սահմանած կարգապահութեան, անպատկառ կերպով կօշիկներով կանգ-

Թող տալուն համար, Ասացինք ըստ երևութին, ըստ որում արժ. էրէցը որոշ կերպով չէ բացատրում իր միտքը, պարզ չէ ասում այն, ինչ որ ընթերցողն ինքը եղբակացնում է ։

Եւ իւր եղբակացութիւնը վաւերացնելու համար նա յառաջ է բերում բար. Արշէն Էրէցի քարոզից հետեւալ սողերը.

«Ժողովուրդ, գոչում է տէր Արշէնը,—աւելացրել է սրբազան Արիստակէսը,—այս դատաստան ձեզ կըթողում. յանցանքն

նա՞ծ ատենում հաղորդութիւն են տալիս, փոխանակ սեղանի վերայ երկեղածութեամբ ծունկ խոնարհելու ։

Մենք կրբերենք և մի օրինակ, թէ ինչպէս փոփոխութեան են ենթարկւում Մոսկուայում հայաստանեայց եկեղեցւոյ ծիսակատարութիւնները. Այս տարի փետրուարի, եթէ չենք սխալւում, 16 ին տեղի ունեցաւ մեր եկեղեցւում մի տարօրինակ արարողութիւն, որ մենք դժուարանում ենք պսակ անուանել, կէս պսակ թէ օրհնութիւն. Չնայելով որ տէրութեան օրէնքը (յօդ. 67, X հատ. Պետ. օրէնք. I Մասին) պահանջում է, որ երբ մի ռուս պսակւում է կամ մարդու է գնում օտար դաւանութեան պատկանողի, պսակն անպայման կատարւում է ռուսաց եկեղեցւում, սակայն այդ օրը մի օտարոտի պսակ տեղի ունեցաւ, որ, կրկնում ենք, մենք մինչև օրս էլ չենք կարողանում մեզ բացատրել, թէ ինչպէս նա կարող էր տեղի ունենալ մեր եկեղեցւում. հանգուցեալ բարեգործ Յովհաննէս Յովնանեանցի թոռը, օրիորդ Մարիամ Աքիմեանը, որի մայրն այժմ Լազարեան Ճեմարանի վերատեսուչ պ. Գ. Փանանեանցի կինն է, այդ օրը պիտի պսակուէր Բեյդրազի դեսպանատան երկրորդ քարտուղար պ. Սմիռնովի հետ. Երկու ժամին կէսօրից յետոյ՝ եկեղեցւո ղռները բաց էին. աւագ քահ. շուրջառը ձգած, իսկ Պապովեան քահ. լիովին զգեստաւորուած, ինչպէս պսակի ժամանակ է լինում, սպասում են նորապսակներին. Երբ սոքա գալիս են, քահանաները ընդ առաջ են գնում, իսկ Լազարեան Ճեմարանի աշակերտները ըսկսում են երգել «Մայր ցանկալի» տաղը. Գահանաները կատարում են պսակի արարողութիւնը, սկսելով «Նշանաւ ամենապաղթ» շարականով, «Յարեու եհար զխորան», ասում են «Սուրբ խաչիւ» և «Պահպանիչ և յոյս հաւատացելոց», երգում են «Այսօր երկնայինքն ուրախացան» շարականը, յետոյ խումբը երգում է «Փառք Քեզ Աստուած մեր», որ «Մաշտոցում» չկայ, ապա շարունակում են մինչև «Տէր Աստուած զօրութեանց» աղօթքը, կարդում են յատկացեալ «Եւ յամենան վեցերորդի» աւետարանը, միայն բաց են թողնում մի երկու բան. չեն հարցնում համաձայնութիւնը և «Տէր Աստուած զօրութեանց» աղօթքից բաց

ում է, երբ զիւղական քահանաներ տգէտ և անիմաստ են. յանցանք եպիսկոպոսն է, որ կը ձևոնադրէ, թէ՞ էջմիածնայ Բարձր չոգևոր Ատենինն է, որ կը թոյլատրէ: Չէ՞ ժողովուրդին, որ կը թախանձէ, կը պահանջէ, համախօսական ժողովներ կը կազմէ, հարկաւոր ստորագրութիւններ թափում են խնդրագրին վրայ, վաւերական կնքով էլ դրոշմելով»:

Ուշիմ ընթերցողն այս տողերից այն եղբակայու-
թիւնը պիտի անէ, որ բար. Սրշէն Էրէյը յանցանքը վե-

նէ թողնում «և եդեր ի գլուխ սոցա պսակ ի քարէ պատու-
կանէ»): Վերջում աշակերտները դարձեալ սկսում են երգել
«Միաշաբաթ օր հանգստեան» տաղը: Այստեղ մենք նկատում ենք
կրկնակի զեղծումն. նախ խախտում են տէրութեան օրէնքը, թէ և
մեր քահանաներն պիտի ասեն, թէ իսկական պսակն եղաւ ու-
սաց եկեղեցում և երկրորդ՝ աղաւաղում են մեր եկեղեցւոյ ա-
րարողութիւնը: Ասել, թէ իսկական պսակը կատարուեցաւ ու-
սաց եկեղեցում, մենք ընդունում ենք. միայն կրկնգրենք, որ բա-
րեհաճին մեզ բացատրել, թէ ի՞նչ կատարուեցաւ հայոց եկե-
ղեցում: Համեմատելով «Մաշտոցի» հետ այն բոլորը, ինչ որ
մեր քահանաները կատարել են եկեղեցում, դուրս է գալիս, որ
փոքրիկ կրճատմամբ կատարել են պսակի արարողութիւնը: Պը-
սակի արարողութիւնը, ինչպէս յայտնի է, մեր եկեղեցւոյ խոր-
հուրդներից մէկն է. կարգալով այն բոլոր խորհրդաւոր աղօթ-
քներն ու շարականները, որոնք սահմանուած են պսակի արարո-
ղութեան համար, նշանակում է կատարել այդ խորհուրդը: Նե-
տեաբար պէտք է եզրակացնել, որ այդ օրը պսակը երկու ան-
գամ է կատարուել: Անտարակոյս, բնական է, որ մի հայ օրիորդ՝
հեռանալով իւր մայրենի եկեղեցուց, կարող է պահանջ ունենալ,
որ իւր կեանքի այդ հանդիսաւոր օրին լսէ և իւր հարազատ եկե-
ղեցում օրհնութիւն: Բայց այդ դէպքում ամենայն ինչ, երևի,
պիտի լինի որոշեալ շրջանակում: յայտնի կարգ ու կանոնով, կամ
տանը և կամ եկեղեցւում ամենայն զգուշութեամբ. իսկ բոլորո-
վին հակառակ բան ենք տեսնում: Բաւական չէ, որ աղաւաղեալ
կերպով պսակի արարողութիւնն են կատարում, այլ և երգում
են աշակերտներն այնպիսի տաղեր, որոնք ունին իրանց առանձին
գործարողութիւնը, այսինքն երգվում են ս. Յարութեան տօնից
յետոյ, եւ գիտէք, թէ դա ինչպէս է բացատրվում—չատ պարզ
կերպով: Պապովեան քահանան Լազարեան ձեմարանի կրօնուսոյցն
է, իսկ Լազարեան ձեմարանի վերատեսուչը պ. Քանանեանցն է,
ergo... ամեն բան կարելի է անել: Շատ ցանկալի է իմանալ,
թէ մեր քահանաները պիտի թոյլատրեն, եթէ վաղը մէկն իւր
հարսանիքին բերել տայ եկեղեցի պսակադրութեան ժամանակ

րազրուում է ժողովրդին և զանազան «ըստ երևույթին»-
ները բոլորովին անտեղի են: Եթէ Արխատէէս եպիսկոպ-
զարմանում է, որ բար. Արշէն Էրէյը զատապարտում է
ժողովրդին, այդ զարմանքը նոյնպէս անտեղի է: Այդ տո-
ղերում պարզ կերպով արտացոլում է այն տխուր իրա-
կանութիւնն, որից, կարծես, կամենում է խոյս տալ Ա-

զանազան տաղեր երգելու համար մի խումբ, իսկ միւսն իւր ննջե-
ցեալի համար մի ուրիշ խումբ՝ դարձեալ նոյն նպատակով, եւ
միջեւ այս բոլորն անպատիժ պիտի անցնի:

Բարոյ, կենդանի խօսք մեր եկեղեցու բնակից լսելու բախ-
տաւորութեանը չենք արժանանում, իսկ եթէ մի այդպիսի փորձ
էլ լինում է, այն ժամանակ կուսակցութեան ներկայացուցիչ են
հանդիսանում քարոզողներն և փոխանակ խրատական, մտիթարա-
կան մի քանի խօսք ասելու, երկպառակութեան են զարկ տալիս,
ինչպէս այդ արաւ հ. Պապովեանն անցեալ տարի հոկտեմբերի
24-ին, — Եկեղեցին մրցութեան ասպարէզ են դարձնում և այն
տեղն է հասնում, որ առանց Վեհափառ Կաթողիկոսից հաստատած
խմբապետի թղթաւութեան և համաձայնութեան եկեղեցու միւս
դասում կանգնեցնում են մի ուրիշ խումբ, չնայելով որ խմբա-
պետն ունէր իւր կալմակերպած՝ ուսանողներից և ուրիշ երիտա-
սարդներից բաղկացած խումբը: Սուաջին անգամ մի այդպիսի
մրցութիւն յարողութիւն ունեցաւ, իսկ երկրորդ անգամ — ոչ:
Իսկ այն անողները կրկին հասան իրանց նպատակին, որովհետեւ մար-
մնաւոր իշխանութեան հասցրին, որ Ղաղարոս ք. Յովսէփեանցը
ըմբոստ ու խռովարար է, սակայն այդ անհետեանք մնաց, Դեռ
դուրս են գալիս «Մխակների» և «Պանդուխտի» նման թղթակից-
ներ, որոնք ստախոս լեզուով, ճշմարտախօսի դիմակով և կեղծ
ստորագրութեամբ կամենում են հաւատացնել, որ Մոսկուայում
հասարակութեան մէջ երկպառակութեան պատճառն է Ղ. ք.
Յովսէփեանը (տես «Արձագանք» 1894 թ. №№ 37 և 42): Կա-
րող ենք հաւատացնել այդ երկու անբարեխիղճ թղթակիցներին,
որ Ղ. ք. Յովսէփեանցը չլինէր, ով ուզում է լինէր, կրկին նոյն
անբաւականութիւնները տեղի պիտի ունենային շնորհիւ մեր նախ-
կին քահանաների:

Եկեղեցական կարգապահութիւնն այստեղ անօրինակ է:
Պատարագիչ աւագ քահանան կամենալով ծաղրել Ղ. ք. Յով-
սէփեանցին մի անգամ այնպէս խոնարհ կերպով է գլուխ իջեց-
նում, որ քիչ է մնում սաղաւարտը գլխից վայր ընկնի և այդ
նա անում է նորա համար, որ ցոյց տայ ծխականներին, թէ զը-
լուխ է տալիս նորան, մինչդեռ ծխականները գանգատովում էին,
թէ աւագ քահանան համաձայն ընդունուած ձևին, ոչ պատաս-

րխտակէս եպիս. և կամ վարագուրել նորան: Այդ ցաւալի և տխուր իրականութեան մասին մենք կըխօսենք փոքր ինչ ստորև:

Սեղրակեան եպիս. սխալ է համարում ժողովրդի մասնակցութիւնը տգէտների ձեռնադրութեան մեղքին և նախ քան ապացուցանել իւր այդ նշանաւոր միտքը, նա զիմում է անյեալին, չզիտենք ինչ բանի համար: Մենք

խանում է, երբ բար. Ղ. ք. Յովսէփեանցը զուխ է իջեցնում, ոչ էլ ինքն է անում, երբ պէտք է, որ առաջ ինքն աւագ քահանան գլուխ խոնարհեցնէ: Դեռ չենք խօսում այն բողոքի մասին, ինչ որ այդ երկու քահանաներն արել են Ղազարոս քահանայի վերաբերմամբ. բաւական է, եթէ ասենք, որ իսպառ զրկել էին նորան քահանայադործութիւնից. եկեղեցում նա շուրջառ չէր կրում, աւետարան չէր կարդում, պատարագ չէր մատուցանում և այլն: Առաջին տարին, երբ յիշեալ քահանան Մոսկուա եկաւ, միայն 7 ամսից յետոյ կարողացաւ պատարագել և այդ եղաւ այն ժամանակ, երբ բաղմամբ ստորադրութեամբ հեռագիր Գնաց թեմիս սրբազան կառավարչին, որ թոյլատարէ հ. Ղազարոսին պատարագ մատուցանել:

Այս տարի աւագ հինգշաբթի գիշերը տեղի ունեցաւ մի այսպիսի տարօրինակ դէպք, որ ցոյց է տալիս, թէ որքան կարգապահ է մեր աւագ քահանան. Բարեկրօն Ղ. ք. Յովսէփեանցը իւր ժամանակին կամենալով կարգալ «Կտակը», բարձրացնում է գրքակալը, որ դնէ բեմի վերայ, բայց աւագ քահանան դալիս է ատեան և բարձրաձայն կանչում. «պէտք չի»: Ղ. քահանան հնազանդուելով հեռանում է իւր դասը և կանգնում: Իսկ ժամասացութիւնն աւարտելուց յետոյ, նոյն աւագ քահանան դառնում է Ղ. քահանային և ասում. «իժում գուղիս, Գնակարգ»: Քահանան հնազանդւում է աւագերէցին, բեմ է բարձրանում և սկսում կարդալ և երգել այդ գիշերուան յատկացեալ խորհրդաւոր «Կտակն» ու «Ողբը»: Միականները, որոնք տարիներով զրկուած էին այդ երկուսից, «Կտակից» ու «Ողբից», առանձին հոգեկան մխիթարութեամբ լսում են: Եւ տեսէք, որ միւս քահանաներն այդ ժամանակ դասում վերարկունները հագած պատրաստ էին դուրս գալու և եկեղեցուց առաջին դուրս եկողները նորա էին:

Երբ տուն օրհնելու են գնում, ինչպէս այս տարի զատկին, քահանաներից միայն մէկը բաւականանում է փորուրարով, իսկ միւսը և սարկաւազը—ոչինչ. բուրվառ և խունկ ման ածել հետներին բնաւ սովորութիւն չունին: Նշխարք յաճախակի ժամկոչին

կրեքերնք յիշեալ եպիսկոպոսի խորհրդածութեան մեծ մասը, հրաւիրելով նորա վերջին տողերի վերայ մեր ընթերցողի ուշադրութիւնը: Սհաւաստիկ.

«Որքան էլ օգտակար և ողջմիտ լինի մի պահանջ, որքան էլ իրանց կրթութեամբ, խելքով և զգացմունքով բարձր կանգնած լինեն նրա յարուցանողները, այսու ամենայնիւ նրանց ազդակը կը մնայ ձայն բարբառող յանապատի, և թէ ինքը ժողովուրդը՝ դեռ չէ զգում պահանջածի կարևորութիւնը»:

Անցեալի վերայ հայեացք ձգելով, Սեդրակեան եպիսկոպոսը բերում է հանդուցեալ Մ. Նալբանդեանի խօսքերը

են պատուիրում պատրաստել և շատ անգամ՝ առանց պատարագի կամ օրհնութեան են բաժանում ծխականներին և նշխարք ստանալու արտօնութիւնն ամեն մի ծխական չունի. քահանաները ունին իրանց առանձին հայեցողութիւնը, թէ ում կարելի է և պէտք է տալ, ում—ոչ:

Հարկւրաւոր աշակերտներ և աշակերտուհիներ համարեա առանց կրօնուսոյցի են մնացել. ասում ենք համարեա այն պատճառով, որ ոչինչ չուսած քահանան չէ կարող բաւականութիւն տալ նոցա և լցուցանել նոցա հոգեւոր պիտոյքը. Իսկ վերը բերած օրինակներից ընթերցողը կարող է եղբակացնել, թէ այդպիսի քահանաներն որպիսի կենդանի օրինակ կարող լինել իրանց սաներին և որքան կարող են ազդել նոցա կրօնական զգացմունքների վերայ. Կիսաւորապէս դասերն իւր ձեռն է առել հ. Պապովեանը, բայց ինչպէս նա կարող է և քահանայութիւն անել, այսինքն լինել ծխատէր քահանայ և կրօնուսոյց, երբ օրեկան 5—6 ժամ դաս ունի և այն՝ դանադան ուսումնարաններում: Հազիւ թէ նա երկուսից զէթ մէկը փոքր ի շատէ բարեխղճութեամբ կատարէ. Իսկ թէ ինչ կրօնուսոյց կարող է լինել, այդ մենք թողնում ենք ընթերցողին դատելու, առաջարկելով ծանօթանալ արժանապատիւ տէր հօր կազմած դասագրքերի հետ, որոնք, որքան մեզ յայտնի է, ոչ մի ուսումնարանում չեն ընդունուած, բացի Լազարեան ճեմարանից. Ռուսաց օրէնքով դասատուութեամբ պարագող քահանան զրկվում է ծուխից. Արգեօք լաւ չէր լինիլ, եթէ մի երրորդ հոգեւոր անձն լինէր այստեղ, որ վերահսկէր ընդհանուր կարգապահութիւնն և պարապէր դասատուութեամբ, Եթէ մենք շարունակ տեսնում ենք զեղծումներ, չէ որ դորա պատճառն և այն է, որ մեր քահանաները հեռու են իշխանութեան վերահսկողութիւնից և հանգիստ անում են այն, ինչ որ կամենում են:

և շարունակում է իւր ասենաբանութիւնը քողարկուած նպատակով, թէ

«Ազգիս Վեհափառ Հայրապետը շրջած լինելով իբրեւ վարդապետ Կովկասի Հայոց մէջ և հանդիպած Մ. Եպիսկոպոսի Տաթևի վանքում ձեռնադրած քահանաներին՝ իր Արծիւ Վասպուրականի թերթում լոյս ընծայեց մի յօդուած իբրեւ բողոք անարժանների ձեռնադրութեան դէմ» :

Եւ բանից զուրս է դալիս, որ 60 թուականներին ժողովուրդն անտարբեր էր, հետեաբար և այդ անհատների բողոքը ցանկալի արգիւնք չէր տալիս: Սակայն ժամանակները փոխվում են, մարդիկ լուսաւորվում են և զարգանում, մանաւանդ հայերս, որ Դրեպերի հայկական թարգմանութիւնից յետոյ, հսկայական քայլերով անցել ենք և անցնում ենք քաղաքակրթութեան ընդարձակ տապարէզը և համարեա 25 տարուայ ընթացքում հազիւ թէ մի յեաին գիւղ լինի, ուր մարդիկ ոչ միայն կարդալը կը չիմանան, այլ և զարգացած ու քաղաքակրթուած չլինին լիովին: Հէնց այդ է պատճառը, որ 15—20 տարի անցնելուց յետոյ (մենք շատ էինք ասել 25 տարի, բայց ինքը Սեդրակեան եպիսկոպոսը բաւականացել է 15—20 տարով) «մի կողմից մամուլը, միւս կողմից մտաւոր վարդապետն և յառաջագիմութեան հայ հասարակութեան զանազան դասակարգերի մէջ ծաւալ առնելը՝ մասնաւորների բողոքն ու պահանջը զարձնում են ժողովրդական»:

Անտարակոյս, 15—20 տարուայ ընթացքում մտաւորապէս զարգանալ և յառաջագիմութիւն անել մի ժողովուրդ կարող է, բայց ոչ այնքան, որքան կարծում է Սեդրակեան եպիսկոպոսը: Ուսում ու կրթութիւն կարող են ունենալ և զանազան դասակարգի պատկանող անձինք, բայց դա դեռ չէ նշանակում, որ մեծամասնութիւնն այնքան մտաւորապէս զարգացած և յառաջագիմութիւն արած լինի, որ կարողանայ առանց երամական շարժման,

առանց ենթարկուելու այս կամ այն անձնաւորութեան ազդեցութեան ինքնաբերաբար վարել իւր բոլոր հասարակական գործերը: Եթէ Սեդրակեան եպ. լաւ ճանաչէր «Հայ ժողովրդին, քաղաքացւոյ սկսած մինչև գիւղացին», ինչպէս ինքն է առում, այն ժամանակ նա մեզ կընկաւորազրէր անհամեմատ ախուր պատկեր, ցոյց տալով թէ Հայերս դեռ որքան կարօտ ենք ուսման, թէ քանի՛ քանի՛ գիւղեր ունինք առանց ուսումնարանի, թէ որքան կարօտութիւն ունինք վարժապետի, որքան կարգաւորել չիմացող եղբայրներ ու քոյրեր ունինք, թէ որքան քիչ է տարածուած մեղանում ընդհանրապէս գրագիտութիւնը և այլն: Առանց փաստերի մենք բոլորովին անկարող ենք ընդունել Սեդրակեան կպիս. այդ համարձակ յայտնած միտքը, այլ տարաբախտաբար աւելի տրամադիր ենք հակառակը կարծելու: Մենք կըբերենք մի օրինակ, որ պատահել է սորանից ճիշդ 10 տարի առաջ Մոսկուայում: Հանգուցեալ Սուրէնեանց աւագ քահանայի մահից յետոյ, աւագ քահանայութիւն ստանալու աշխատեց տեղւոյս երկրորդ քահանան՝ տէր Յարութիւն Տէր-Ղուկասեանցը: Զենք կարող ասել, թէ այս քահանան ի սպառ կարգաւորել չգիտէ. ոչ, գիտէ, բայց բարբարոսական է: Նա յաջողութիւն ունեցաւ աւագ քահանայութիւն ստանալու, որովհետեւ թղթին ստորագրել էին այնպիսի մարդիկ, ինչպէս հանգուցեալ Մկրտիչ Էմին և մի քանի ուրիշները, չնայելով որ Բարձր հոգեւոր Կառավարութեան շատ լաւ յայտնի էր, որ յիշեալ քահանային ոչ միայն աւագ քահանայութիւն տալ չէ կարելի, այլ և Մոսկուայում կամ ուր և իցէ ունենալ նորան որպէս քահանայ անհնարին է: Իրաւ է, մայրաքաղաքում տասը տարի առաջ կատարուած այդ դէպքը՝ քահանայ ընտրելու մասին չէ, այլ անգէտին վարձատրելու, սակայն նա կըկին պերճօրէն խօսում և վկայում է ժո-

ղօժրդի մասնակցութեան մեղքի մասին և բացատրութիւններն աւելորդ են: Հապա ի՞նչ զրութեան մէջ են մեր միւս քաղաքներն ու գիւղերը, նոյն իսկ և այսօր: Մենք վստահանում ենք ենթադրելու, որ եթէ Սեդրակեան եպիսկոպոսը կանխակալ դիտաւորութեամբ սկսած չլինէր իւր յօդուածը, այն ժամանակ չէր ճղնիլ ժողովուրդը անմեղ կացուցանելու և իւր նետերը բացառապէս չէր ուղղել իւր պաշտօնակիցների վերայ, թէև մենք սորանով չենք կամենում ասել, թէ կաշառակերութիւնը բնաւ գոյութիւն չունի հոգեւորականութեան բարձր դասի մէջ... Մեղքը անկասկած երկուստեք է: Սեդրակեան եպիս. լաւ պիտի ճանաչէր հայ ժողովուրդը, նորա մտաւոր զարգացման աստիճանը և աւելի շուտ պիտի ասէր, թէ «Ժողովուրդը չէ զգում պահանջածի կարեւորութիւնը»: Սակայն նա այդ չէր կարող ասել, կրկնում ենք, որովհետև կանխակալ դիտաւորութեամբ է գրել իւր յօդուածը և ապա՝ ճարպիկ կերպով խոյս է տուել իսկական խնդրին անմիջապէս պատասխան տալուց:

Մարդ որ ուշադրութեամբ կարդում է Արիստակէս եպիս. յօդուածը, ակամայից իրան հարց է առաջարկում: Ի՞նչ նպատակ ունի այդ գրութիւնը: Ասել թէ նա լրացնում է Արշէն Էրէջի յօդուածը, նշանակում է չհասկանալ վերջնի իմաստը: Մեղ համար հասկանալի կրլինէր, դուցէ մի որ և է նշանակութիւն էլ ունենար այդ յօդուածը, եթէ նա ցոյց տար այն ճանապարհը, որ պէտք է ընթանալ, որով կարելի է հասնել ցանկալի նպատակին. բայց այդ թերեւս պիտանի լինէր ազագայի համար: Սակայն անհամեմատ աւելի արժէք կ'ունենար յիշեալ եպիսկոպոսի յօդուածը, եթէ նա ցոյց տար, թէ որպէս պէտք է ներկայումս վարուել, որ տգէտները քահանայ չդառնան, երբ ստիպողական պահանջներ կան: Փոխանակ այդ իրական կէտի մասին խօսելու, Արիստակէս եպիսկո-

պօսը սար ու ձորեր է ընկնում, նիզակներ է կոտրատում, չգիտենք ում համար և ինչու համար:

Արժանաւոր քահանաներ ունենալու խնդիրը կարելի է յարուցանել երկու կերպ. նախ՝ սկզբունքով արծարծել այդ խնդիրը և որոշել այն պատրաստականութեան և պահանջների սահմանները, որ պէտք է անպատճառ Բարձրագոյն Հոգեւոր իշխանութիւնը առաջարկէ իւրաքանչիւր քահանայացողին. իսկ ապա՝ այնպէս, ինչպէս արծարծել է այդ խնդիրը բար. Արշէն Էրէցը: Զանազանութիւնը դոյա մէջ այն է, որ մէկը սկզբունքի տեսակէտ լինելով՝ կարող է ժամանակով միայն իրադրոծուել, իսկ միւսը՝ քահանայացնելու խնդիրը, որոշ հանգամանքներին ու պայմաններին է կախուած: Սկզբունքի տեսակէտին նայելով խնդրի վերայ, ոչ ոք, հաւատադաճ ենք, չի ասիլ, թէ բարեկիրթ, ուսում առած քահանաներ մեզ պէտք չեն և չպիտի աշխատենք ամեն կերպ ձգտիլ այդ նպատակին. դորան հակառակ չէ նոյնպէս և բար. Արշէն Էրէցը: Սակայն բար. Արշէն Էրէցի բերած դէպքը հէնց այն կողմից էլ ուշադրութեան արժանի է, որ հարցը դրվում է որոշ շրջանակի մէջ—առաջ են բերվում զանազան պայմաններ զիւղացիների կողմից և հասարակական կայութեան կողմից: Իսկապէս այստեղ պէտք է ցոյց տալ՝ խօսելով բար. Արշէն Էրէցի յօդուածի մասին, թէ ինչպէս կարելի է այդ հանգամանքների ու պայմանների մէջ զանուկով՝ յաջողութեամբ դործն առաջ տանել, այսինքն՝ առանց քահանայի մնացած դիւզերին լաւ, արժանաւոր քահանաներ տալ: Այդ բանին բաւականաչափ ուշադրութիւն չէ դարձրել Արիստակէս եպիսկոպոսը և աւելի փոխում է խնդիրը սկզբունքի հարցի:

Բար. Արշէն Էրէցի յօդուածի առթիւ խօսելով ոչինչ նշանակութիւն չունին ո՛չ անցեալը, որին զիմում է Արիստակէս եպիսկոպոսը, ո՛չ սիմոնականութիւնը, ո՛չ ծա-

նօթութեան մէջ յիշած իւր ընդարձակ յայտարարութիւնը և ոչ մուրհակը, ոչ հոգեկոյս հայրապետին անուանարկելը, ոչ Սեանի վանքից բերած վկայականը և ոչ էլ 1878 թ. մի հպիսկոպոսի արտասանած քարոյղը: Գուցէ այդ բոլորը նշանակութիւն ունենար մի ուրիշ դէպքում, երբ բացառապէս յօդուածի նիւթը այդ լինէր, իսկ ներկայումս նոքա բոլորովին անտեղի են, ոչ մի կապ չունին բար. Արշէն Էրէցի քարոյղի հետ և չեն լուսաբանում ոչ մի կէտը: Հասկանալի է, որ այդ բոլորն Արիստակէս հպիսկոպոսը զրեւ է այն նպատակով, որ մեղադրանքը կուտակէ միայն հոգեւոր իշխանութեան վերայ և ժողովուրդը արգարացնէ: Սակայն նորա այդ փաստաբանութիւնը, խախտւած է և անհիմն, որովհետեւ միակողմանի է և ուղղած դէպի որոշ նպատակ, մինչդեռ քննադատական յօդուածի արժանիքը միշտ կայանում է նորանում, որ հարցը լուսաբանում է զանազան կողմից:

Բար. Արշէն Էրէցի քարոզում ժողովուրդը դիմում է ազգիս Վեհափառ հայրապետին և տսում:

«Նայրի՛կ, մեր զարմանում ենք, երբ Դուք դպրոցական և արժանաւոր տիրացու պահանջում եք մեզմէ. մի՞թէ այդ պարտք մերն է, կամ թէ ժողովուրդ պարտական է սուրբ եկեղեցւոյ սպասաւորութեան պէտք լեցնել, չէ՞ որ այդ պարտք բոլոր վիճակաւոր առաջնորդաց պատկանում է, որոց ջանք պիտի լինի միշտ եկեղեցւոյ հոգեւոր պէտքեր հոգալ և պատրաստել: Իսկ ամենանամեծ պարտիք Մայր Աթոռին է, որուն ձեռք լինելով Բարձրագոյն Տեսչութիւն, կարող է ամեն բան տնօրինել և կարգադրել, մեր վանքերու մէջ ընծայարաններ շինել տալ և մեզ համար քահանայացու պատրաստել:

Սակայն Արիստակէս եպիսկոպոսը, շատ լաւ ճանաչելով հայ ժողովրդին, «քաղաքացուց սկսած մինչև զիւղացին», այս անգամ անընդունակ է հանգիստանում հասկանալ նոյն տգէտ զիւղացու յայտնած մտքի իմաստը և զնահատել նորան: Իւր երեւակայական մեծութիւնից

նկատեցէք թէ ինչ է ասում հոգեւոյս Գէորգ IV կաթողիկոսի այն կոնդակի մասին, որով նա պատուիրում է ախրացուներին ուղարկել վանքեր, որ սովորեն քահանայական զիտելէք.

«Ինքը կոնդակ տուողը շատ լաւ գիտէր, թէ մեր վանքերը բարոյական որպիսի անկման են հասել և նրանցում նստող վանահայրերի համար ուսումն ու գիտութիւն վաղուց դարձել են շռայլութեան առարկաներ»:

Արիստակէս եպիս., որ անտարակոյս յաւակնութիւն ունի իրան շատ յառաջադէմ և լուսաւոր զաղափարներով տոգորուած մի եղակի ու բացառիկ եպիսկոպոս կարծելու, նա պիտի բացատրէր մեզ, թէ ինչո՞ւ վանքերը ներկայումս կամ ապագայում չեն կարող ընծայարաններ ունենալ և այդ ընծայարաններն էլ չեն ունենալ բարերար ազդեցութիւն: Տղէտ ժողովրդի ստածն ունի իւր արդարացի կողմը և նա արժանի է ուշադրութեան:

Ամենքը զիտեն, որ անցեալում վանքերը մեծ դեր են կատարել մեր մտաւոր կեանքում: զիտեն նոյնպէս, որ այժմ էլ Տաճկական հայաստանում կան վանքեր, ուր զանկում են միաբանութիւն և դպրոց: Տարաբաղդաբար Ռուսաստանում վանքերի դրութիւնը համեմատաբար աննախնայեղ է, բայց չենք կարծում, որ անհնարին լինի նոցա վերականգնել և այնտեղ կենտրոնացնել որոշ նպատակի համար նախապատրաստական դպրանոցներ կամ ընծայարաններ: Եթէ այսօր մենք ունինք ուսումնարաններ, ի՞նչ տեղ են նոքա, եթէ ոչ եկեղեցիներին կից: Եթէ այսօր Էջմիածնի միաբանութեան մէջ կայ ձեզ պէս, սրբազան հայր, զաջած ու լուսամիտ եպիսկոպոս, ինչո՞ւ ձեզ չի կարելի յանձնել, դիցուք, Տաթևի վանքը, որ դուք այնտեղ որոշ շրջանի համար քահանաներ պատրաստէք, մի ուսումնարան էլ ունենաք երեխաների համար: Մի՞թէ ձեզ յանձնած ընծայարանը կամ ուսումնարանը չպիտի տայ ձեր

անուան արժանի արգասիք: Բայց այսօր կարող է լինել մի Սեդրակեան, որ մի որոշ շրջանում, ղիցուք, կարող է օգտակար լինել, իսկ վաղը կարող են լինել ոչ թէ երկուերեք, այլ տասը-քսան Օրմանեան սրբազաններ, որոնք լուռ ու համեստ կերպով Արմաշու վանքում աւելի կ'անեն, քան թէ Արխատակէս եպիսկոպոսը խօսելով, որպէս կեղծ ցաւակից ազգի ցաւերին: Եւ մի՞թէ յարմար չէր լինիլ, որ Արխատակէս եպիս. սինօղի օրագրութեամբ ցմահ Շողակաթ վանքի վանահայր նշանակուած լինելով, հեռանար մենաստան և փորձի համար մի ընծայարան բաց անել արժանաւոր քահանայացուներ պատրաստելու: Այն ժամանակ նա աւելի մեծ իրաւունքով կ'ընախառէր Սեանայ վանքի վանահօրը՝ որովհետեւ, վստահանում ենք ենթադրել, սրբազանի պատրաստածներն աւելի համապատասխան կ'ըլինին իրանց կոչման. սակայն «օգնելու տեղ՝ լոկ կը խօսենք»:

Մենք կը կամենայինք մի փոքր ևս ընդարձակել մեր խօսքը ընծայարանների մասին, կամ ինչպէս կամիք անուանեցէք այն հիմնարկութիւնը, որի նպատակը կ'ըլլինի լաւ քահանայացուներ պատրաստել: Ասել թէ բնաւ նոքա անպէտք են և անխորհուրդ, մենք դժուարանում ենք ընդունելու, որովհետեւ իրօք ի՞նչ միտապիտի լինի մի այնպիսի հիմնարկութիւնից, որի նպատակն է լինելու պատրաստել չափահաս մարդկանց որոշ կոչման համար: Կարող են ասել, թէ հոգեւոր կոչումն ստանձնելու համար մարդիկ պիտի պատրաստեն թեմական հոգեւոր դպրանոցներն ու էջմիածնի ճեմարանը: Համաձայն ենք, որ այդ հիմնարկութիւնները պիտի ծառայեն այդ նպատակին: Սակայն դորան հասնելու համար կամ պիտի նեղ կղերական ոգւով կըլթել ու մեծացնել այդ սաներին, և կամ պիտի ստիպել: Երկու եղանակն էլ ցանկալի չեն: Մտցնել այնպիսի ուղղութիւն, որ աշակերանները յիշման հոգեւոր կոչման

պատրաստ լինին, յանկալի չէ գտնազան պատճառներով։ Իսկ ստիպելն էլ անհնարին է, որովհետև աւելի վատ հետեանքներ կարող են լինել։ Ընծայարանները բաւականին կարող էին նպաստել այդ զործին, այստեղ միայն քննադատութեան նիւթ կարող է լինել, թէ որպիսի ուղղութիւն նոքա պիտի ունենան, զ՛ուտ հոգեւոր, թէ պիտի աւանդուին և այնպիսի զիտելիքներ, որ անհրաժեշտ են գէթ փոքր ինչ ընդլայնելու քահանայացողի աշխարհայեցողութիւնը։ միայն հոգեւորականնե՛ր պիտի լինեն այդ ընծայարանների ղեկավարները, թէ անհրաժեշտ է և աշխարհականների մասնակցութիւնը։ միայն վանքերո՛ւմ պիտի լինին այդ ընծայարանները, թէ կարելի է և քաղաքներում, որովհետև ամեն մի վանքում կարող են չլինել յարմարութիւններ, իսկ քաղաքներում կարող են լինել յարմարութիւններ և միջոց հսկելու ընծայարանների գործունէութիւնը։ Անկասկած խնդրի էտկան կէտերն են սոքա, որոնց վերայ աւելի լուրջ ուշադրութիւն պէտք էր դարձնել և ոչ թէ զարհուրել «ընծայարան» բառից և ազազակել, թէ մեզ պէտք չեն, վանահայրերը տգէտ են, ուսում ու զիտութիւնը նոցա համար շռայլութեան տուարկաներ են։

Ազգի վշտով տանջուող Սեւրական եպիսկոպոսը միանգամայն զարհուրում է, որ այսօր,

«երբ հայրապետական գահի վրա բազմել է «Արծիւ Վասպուրականի» խմբագիրը և «Դրախտի ընտանիքի» հեղինակը, այսօր, երբ հասած պիտի համարենք այն բաղձալի ժամը, որ պէտք է իրազործված տեսնենք ազգի կողմից յարուցված-հասունացրած և Վեհափառի սրտին մօտիկ կենսական մեծ խնդիրն առանց որ և է դժուարութեան, յանկարծ—ինչպէս «յանկարծ» խօսքից յետոյ հէքիաթներում մի զարհուրելի բան է հետևում, նոյնը դուք, ընթերցող, այստեղ սպասեցէք,— «Արարատի» էջերում երևում է Տ. Արշէն երէցի քարոզը, որ կարծես թէ նպատակ ունի ասելու, թէ ինչպէս կարելի է տգէտները մերժել, եկեղեցուց հեռացնել, քանի որ ընարողը ժողովուրդն է»։

Իւր ղարմանքը հաստատելու համար նա բերում է բար. Արշէն Էրէյի խօսքերը, թէ ինչ կարող է անել հոգեւոր իշխանութիւնը, երբ ժողովուրդը «կրթախանձէ, կը պահանջէ, համախօսական ժողովներ կը կազմէ, հարկւրաւոր ստորագրութիւններ թափում են խնդրադրին վերայ, վաւերական կնքով էլ ղրոշմելով»: Սրտի ցաւով պիտի ասենք, որ մեր իբրու զարգացած եպիսկոպոսը լաւ չէ ըմբռնել կամ չէ կամեցել հասկանալ բար. Արշէն Էրէյի յօդուածը, որ սկզբում հէնց ցաւակցութիւն է յայտնում, թէ «շիտակ խոստովանելով կամաչեմ խօսելու. մեք քահանաներս էլ մեր կարգացած բան չենք հասկանում, որովհետեւ Դպրոցի էրէ» էրէէ+ Կէսսթ Վէճ+»... Եւ Սեղրակեան ոչ թէ քահանան, այլ եպիսկոպոսը հաստատում է այդ խօսքերի ճշմարտութիւնն իւր յօդուածով: Փոքր ինչ յետոյ բար. Արշէն Էրէյը շարունակում է.

«Գիտէք դուք, ժողովուրդ, մեր քահանայից գութանի խոփ արդէն անպիտան և գուլ է, որովհետեւ ոչ դպրոցի հնոցի մէջ մտած են և ոչ էլ կրթութեան կռանով ծեծուած ու մտուած են, մեք էնպէս խամ երկաթ մնացած ենք, մեր խոփ պողպատով ղողուած չէ: Հապա ինչպէս հարող եմք ժողովուրդի կորգացած ու խտացած երկիր վարել»:

Իսկ իւր յօդուածը նա ամփոփում է հետևեալ տողերով.

«Սիրելի ժողովուրդ, ես գրելով և քարոզելով քո ճաշակ պիտի բանամ: Այժմ այսքանս բաւական է, գարուն եկած է, երգում է ճախրակ մանիկ, լըծէ լըծէն. երթանք՝ ես դէպ ի դպրոց իմ դաս, դուք դէպ ի դաշտ ձեր գութան»:

Անհուն սէր դէպի ժողովուրդը բուրոջ այս տողերից պարզ երևում է, թէ որքան բար. Արշէն Էրէյը Սեղրակեան եպիսկոպոսից ուսումնասէր և զպրօցասէր է, թէ որքան նա մտածում է կրթուած ու զարգացած քահանաների մոտին: Մնում է միայն զարմանալ, թէ ինչ պէս Սեղրակեան եպ. շատուել է զրել իւր յօդուածը և

զուր տեղը մեղադրանք է թափել բար. Արշէն էրէցի վերայ, ուշադրութեամբ կարդացած չլինելուն պատճառով: Սակայն նորան պէտք էր և՛ ուշադրութեամբ չկարդալ, և՛ զիտմամբ յեղաշրջել, որովհետև ուրիշ կերպ նա չէր կարող յօդուած գրել և իւր ցանկալի նպատակին հասնել: Նա պիտի խոյս տար իրականութիւնից, որովհետև հնար չէր ունենալ մի միջոց ցոյց տալու, որով կարելի լինէր ժողովրդին բաւականութիւն տալ լաւ, ընտիր քահանաներով. եթէ միջոցը մի կերպ ցոյց էլ տար, չպիտի կարողանար տեսլ, թէ ներկայումս այդ ընտիր և լաւ քահանաներն ինչտեղից կարելի է վերցնել, զանել: Սեղրակահան հպ. լոկ դատողութիւններով և արժանազին դատողութիւններով է կամենում հարցը լուծել:

«Սակայն այդ խօսքերը,—ասում է նա,—մի եպիսկոպոսի բերանից են լսվել թէ մի երէցի, բարեբաղդաբար շատ թոյլ, շատ անզօր են արդարացնելու հոգեւոր վարչութիւնը, եթէ վերջինս իրան նեղն ընկած կը համարի թախանձանքների հանդէպ, և կոչված լինելով եկեղեցու իսկական շահերը պաշտպանելու՝ կը զիջանի նրանց հակառակ գնալ...»

Մի փոքր էլ յետոյ նա իմաստալից խրատ է տալիս, թէ ինչ և ինչպէս պէտք է անել.

«Փորձեցէք մի կողմից իշխանական իրաւունքի և կամքի վայելուչ սահմանի մէջ մնալ և միւս կողմից հասկացնել, բացատրել նորան, թէ այս կամ այն խնդրում նա սխալվում է, կամ ինչ որ թախանձում, պահանջում է, վնասակար է իրան և նա պատրաստ է հլու հպատակութեամբ լսել իր եկեղեցականին»:

Սոքա միայն խօսքեր են, պէտք է առօրեայ պահանջներին բաւականութիւն տալ. պէտք է տեսլ, թէ ժողովուրդը ինչպէ՞ս կարող է առանց քահանայի մնալ և կառավարուել, մինչև որ Սեղրակահան եպիս. պէս ուսեալ քահանաներ կը լինեն: Այստեղ հարցի պատասխանը դժուարանում է: Դիւղալիք զիմում են Վեհափառ Հայրապետին, խնդրում են, որ իրանց բերած ախրայուին քահա-

նայութիւն տայ, յայտնում են, թէ ինչ հանգամանքներից զրկուած նոքա կամենում են իրանց քահանան ունենալ իսկ երբ Հայրիկը թեթեակի քննելով տեսնում է, որ նոցա բերած տիրացուն անյարմար է, պատրաստակա-նութիւն չունի, տգէտ է, անարժան է այն կոչման, որ պիտի ընդունի և մինչև անգամ աւելացնում է, թէ «լաւ է, որ առանց քահանայի մնաք, քան թէ տգէտ քահա-նայ ունենաք»... Բայց զիւղացիք ունին և իրանց պատ-ճառաբանութիւնները, որոնց բոլորովին անտես անել չէ կարելի և պէտք չէ խոյս տալ այդ իրողութիւնից, ինչպէս անում է Արիստակէս եպիսկոպոսը: Նիւթը այն-քան հանրածանօթ է, որ մենք զիւղացւոց առարկութիւն-ները մի առ մի չենք թուիլ, միայն կրքերենք հետեւալ տողերը. «Բայց ի՞նչ անենք, վարանած ու շուարած ենք: Գու Էլ գիտես, Հայրիկ, որ ուսեսալ և արժանաւոր ըն-ծայացու չունի՞մք, չունի՞մք, չունի՞մք»... իսկ քահանայ պէտք է, անհրաժեշտ է, իւրաքանչիւր քայլափոխում դժուարութիւնների ու նեղութիւնների են հանդիպում խեղճ զիւղացիք: Թող մեզ բացատրէ Արիստակէս եպիս-կոպոսը, թէ հոգեւոր կառավարութիւնն այս հանգաման-քում ի՞նչպէս պիտի վարուի: Գիւղը, ենթադրենք, բաղ-կացած է, 80 կամ 100 ծխից, զիւղացիք քահանայ չու-նին, բայց մկրտել, պսակել, թաղել և այլն պէտք է... Նոքա զտել են մի տգէտ տիրացու և կամենում են իրանց համար քահանայ ձեռնադրել: Եթէ այդ տիրացուն ան-արժան է քահանայ լինելու, թող հոգեւոր կառավարու-թիւնը կարգադրութիւն անէ և այնպիսի կարգադրութիւն, որ զիւղացիք քահանայ ունենան և քահանան տգէտ էլ չլինի: Եթէ Արիստակէս եպիս. այս կէտի վերաբերմամբ մի բան զրահանապէս ռսած լինէր, այն ժամանակ մենք կ'ասէինք, թէ մի նոր միտք է աւելացրել Արշէն Էրէյի յօդուածին. իսկ քանի որ այդ չկայ, այդ ամենաշօշափելի

կէտում նա իւր ընթերցողին թողնում է մոլորութեան մէջ, այն ժամանակ մենք ականայ հարց ենք առաջարկում: Ինչո՞ւ է գրուած այդ յօդուածը: Սակայն ներեցէ՛ք, սեպէ՛ք, թէ որքան միամիտ է մեր յօդուածագիրը: Փակագծում ասում է. «Բարեկ. Արշէն երէցը լսած է արդեօք, որ մի գիւղի ժողովուրդ ընտրել է ձեմարանից դուրս եկած երկու երիտասարդների և սրանք յօժարութեամբ յանձն են առել նրանց համար քահանայանալ»: Ներելի լինի հարցնել, թէ դա ի՞նչ մի մեծ ու նշանաւոր բան է, որ անպատճառ պէտք էր իմանալ բար. Արշէն էրէցին: Եթէ հայերը երկու-երեք գիւղ ունենային և երկու ձեմարանից դուրս եկածներ նոցա համար քահանայացած լինէին, այլ ևս խօսակցութեան տեղիք չէր լինիլ: Բայց քանի որ գիւղերի թիւն երկու-երեք չէ, ուստի թող «Մշակի» արժանապէս աշխատակիցը բարեհաճի բացատրել մեզ, թէ ո՞րո՞շ հանգամանքներով է՝ «նշ կարելի է և ինչպէ՞ս պէտք է անել... Ապաքէն այդ տողերը ոչինչ նշանակութիւն չունին: Գուցէ Սեղրակեան եպ. կամենում է ասել, թէ ձեմարանից աւարտածներն միշտ պատրաստ են գիւղ ղնալու, բայց խնդրող չկայ...—մենք հաւատալ դորան դժուարանում ենք և չենք կարող այդպիսի անհիմն եզրակացութիւն անել: Իսկ եթէ հեղինակը կամենում է, թող այդպէս լինի: Սեղրակեան եպիսկոպոսը վերջացնում է իւր յօդուածը՝ թափելով բոլոր մտղձը.

«Այս տեղ արդէն կանգ ենք առնում,—ասում է նա,—որովհետեւ պատասխանելու պէտք չենք տեսնում: մենք միայն ստորագծեցինք վերջին տողերը, որ ընթերցողը խորին ուշադրութիւնից չըվթիպեն նրանք: «Արարատի» էջերում փայլող այդ տողերը ապագայ պատմաբանի համար հատորներ կազմելու նիւթ տուող գանձ են»:

Գիտէ՞ք, թէ այդ ինչ տողեր են.

«Տգէտ ժողովրդին շատ ուսեալ քահանայ չի կպիր և բնական կերպով չեն յարմարիր իրարու»:

Այդ խօսքերն ասում են գիւղացիք հայրիկին, կանխապէս թոյլտուութիւն խնդրելով Նորանից, որ «գիւղացի կոպիտ խելքով մի փիլիսոփայութիւն» անեն: Ձենք հասկանում, թէ ինչու տգէտ գիւղացու այդ փիլիսոփայութիւնը Արիստակէս հպիսկոպոսի աչքում մի զարհուրելի բան է երևեցել, և նա սպառնում է, որ տապալապ պատմաբանի համար այդ փիլիսոփայութիւնը հատորներ կազմելու նիւթ տուող գանձ է: Սակայն մասամբ զարմանալի չէ այդ, եթէ «Մշակի» անգուգական աշխատակիցը նոյն լրագրի մի մանր լուրից կարող է ամեն տեսակ բարուրանք ու լուտանք թափել իւր պաշտօնակցի վերայ՝ չունենալով աւելի զօրաւոր փաստեր, բացի այդ մանր, պատահական լուրը, այն ժամանակ նորա երեւակայութիւնը կարող է պատմաբանի համար հատորներ կազմելու գանձ գտնել այդ սողերում, և զույցէ այդ հատորների յառաջաբանն է դրել Արիստակէս հպիսկոպոսը:

Մենք կարծում ենք, որ տգէտ ժողովրդի այդ փիլիսոփայութիւնն ամենեւին զուրկ չէ ճշմարտութիւնից: Նախ և առաջ այնտեղ կայ մի փոքրիկ բառ մեծ նշանակութեամբ, որ թէև աչքի չէ ընկնում, բայց և այնպէս կարելի չէ առանց ուշադրութեան թողնել,—դա «շատ» բառն է: Եւ ոչ ոք չի ասիլ, որ ներկայ պարագաներին մեր տգէտ ժողովրդին «շատ ուսեալ» քահանան կրթամարի: «Շատ ուսեալ» մենք հասկանում ենք համալսարանը աւարտած: Թերեւ մեզ ասեն, որ էջմիածնի ճեմարանն աւարտողները ինչու չեն կարող լինել գիւղական քահանայ, մանաւանդ որ մի երկու դէպք էլ եղել են: Նախ և առաջ չգիտենք, թէ էջմիածնի ճեմարանից դուրս եկածներն որքան «շատ ուսեալ» են, բայց յամենայն դէպս կարող են և պիտի լինեն: Տարաբախտաբար մենք այդ էլ չենք տեսնում, իսկ մի երկու ծաղիկ դեռ գարուն չէ բերում: Կրգայ ժամանակ, երբ գիւղացին էլ ուսման ու կրթու-

Թեան համն ու հոտը կ'առնի, սերնդէ-սերունդ կը զարգանայ, այն ժամանակ և քահանաները կը լինեն «շատ ուսեալ» և բնական կերպով կը յարմարին իրարու: Այժմեան շատ ուսեալ քահանան յաջողութիւն կարող է չունենալ զիւղացիների շրջանում և նոքա միմեանց կարող են չբահանալ: Սորանով մենք բնաւ չենք ուզում ասել, որ տգէտ ժողովրդին անպատճառ պէտք է տալ և տգէտ քահանայ. թող առ այժմ այդ քահանան լինի ուսեալ, նորանից գէթ այնքան ուսեալ, որ կարողանայ առաջնորդել նորան զէպի ուսումնն ու կըթու թիւն, որ կարողանայ բարի օրինակ և խելացի ղեկավար լինել նորա իւրաքանչիւր գործում: Իսկ «շատ ուսեալը» կարող է և չմանալ նոցա հետ գործելու եղանակը...

Հանգույեալ Գրիգոր Արծրունին, առաջարկելով Արիստակէս եպիսկոպոսին որպէս կաթողիկոսացու, ասում էր, որ նա հայոց հայրիկին զաղափարակից է. բայց որքան նա պիտի հիասթափուէր՝ կարգալով սրբազանի այդ յօդուածը: Հիասթափուած պիտի լինի այժմ, կարծում ենք, և «Մուրճ» ամսագիրը:

«Մուրճ» ամսագիրը, մարտի տետրում խօսելով բար. Արշէն Էրէցի քարոզի և Արիստակէս եպ. Սեղրակեանի յօդուածի մասին, խոստովանում է նորա բանակոռական ձևը և աւելացնում է. «Հեղինակի պահանջները չեն տարբերվում Արշէն Էրէցի պահանջներից» և բերում է ապացոյցներ: Մենք միայն մի հարց կ'առաջարկենք «Մուրճի» յարգելի խմբագրութեան. եթէ նոցա պահանջների մէջ տարբերութիւն չկայ, ի՞նչ հանգամանք էր ստիպում Արիստակէս եպիսկոպոսին հրապարակ դուրս գալ, բանակոռական ձևով նոյն պահանջները կրկնելու: Անկասկած մի բան կայ և այդ բանը «Մուրճի» յարգելի խմբագրութիւնը զիտմամբ լռութեան է տալիս, որ ներկայ պայմաններում աններելի է: Չենք կասկածում, որ «Մուրճի»

խմբագրութիւնն ևս զդուժ է մի անյարմարութիւն և այդ անյարմարութիւնն այն է, որ խօսքն իւր առաջարկած կաթողիկոսական կրկու թեկնածուների մասին է, որոնցից մէկն ընտրուած է ազգի միահամուռ ցանկութեամբ, իսկ միւսը չորից իսկ ցանկը չէ մտած: Այդ անյարմարութիւնն է պատճառը, որ «Մուրճ» ամսագրի խմբագրութիւնը ցաւելով, բայց շատ քաղաքավարի կերպով արձանագրում է մի իրողութիւն, որ «Ով Հաւատաց» յօդուածի վերջում չակերտների մէջ դրած տողերը բաւականաչափ զգուշութեամբ և ճշտութեամբ չեն արտադրուած Սրշէն երէցի յօդուածից»... «սրբազան Արիստակէսի յօդուածում վերագրւած են (այդ խօսքերը) նաև Հայրիկին, մինչ դեռ Սրշէն երէցի քարոզում նոյն այդ խօսքեր արտասանողը միայն տգէտ ժողովուրդն է»: Կարող ենք հաւատալնկ «Մուրճի» յարգելի խմբագրութեան, որ այդ վարմունքին չէ կաշի լի ասել, թէ «բաւականաչափ զգուշութեամբ և ճշտութեամբ չեն արտադրուած», այլ առ նուազը դա անբարեխղճութիւն է, որ իրան չէր թոյլատրիլ նոյն իսկ Մալումեանը: Լինում են դէպքեր, երբ վարմունքին իւր իսկական անունն են տալիս, և Ս. րիստակէս սրբազանի յօդուածը այդ տեսակներին է:

«Արարատ» ամսագիրը վաղուց արդէն հրատարակվում է, նորան աշխատակցել են և՛ քահանաներ, և՛ արքեպիսկոպոսներ, և՛ միաբաններ, և՛ վարդապետներ, և՛ եպիսկոպոսներ, և՛ աշխարհականներ: Ոչ մի անգամ և ոչ դի յօդուածը չէ արժանացել Սեդրակեան եպիս. այնպիսի խորին ուշադրութեան, որպէս բար. Սրշէն երէցի յօդուածը: Ոչ մի անգամ և ոչ դի յօդուածը չէ փայլել «Արարատի» էջերում այնպէս, ինչպէս բար. Սրշէն երէցի քարոզի մէջ տգէտ ժողովրդի այդ կոպիտ փրկիսոփայու-

Թիւնը, և ոչ մի յօդուած ապագայ պատմաբանի համար հատորներ կազմելու նիւթ տուող առատ գանձ չի եղել, ինչպէս բար. Արշէն Էրէցի յօդուածը: Ի՞նչ է արդեօք դորա պատճառը. ինչո՞ւ երկար տարիներ հրատարակուող «Արարատի» և ոչ մի տողը չարժանացաւ այդ պատուին: Ի՞նչ է պատճառը, որ Սեդրակեան եպիս. սուր հայեացքից միայն այդ յօդուածը չէ վրիպել և ոչ միայն չէ վրիպել, այլ և աշխատել է ամենից շուտ խօսել: Դեռ նոր միայն այդ յօդուածը լոյս է տեսնում, և ահա աղատամիտների կամ, որ աւելի համապատասխան է, մաքից ազատների օգտաբերիկ «Մշակ» թերթում, չսպասելով անգամ հերթին, հրեան է դալիս Սեդրակեան եպիս. այդ թղթակցութիւնը, որ ապագայ պատմաբանի համար մի քանի սև էջեր գրելու նիւթ կըտայ: Սներկբայելի է, որ Սեդրակեան եպիս. գիտէր, թէ ինչ է անում և ում յօդուածն է քննադատում, և այդ պարզ երեւում է նորա յօդուածի վերջին առդերից, թէ պատմաբանի համար որպիսի գանձ են հատորներ գրելու համար: Եթէ Արշէն Էրէցը լինէր մի հասարակ դիւզական քահանայ, Արիստակէս եպ. այդ յանդուգն խօսքերով չէր վերջացնիլ իւր յօդուածը և ուշադրութիւն անգամ չէր դարձնիլ նորա վերայ, ինչպէս և չէր դարձնում: Մինչև անգամ ենթադրենք, որ նա չէր իմանում, թէ ով է հեղինակը,—կրկին նորա արած քայլը չափազանց համարձակ է և անվայել: Գոլով հոգեւորական, լինելով եպիսկոպոս և մինչև անգամ կաթողիկոսական դահի թեկնածու լինելու յաւակնութիւնն ունենալով, նա շատ լաւ պիտի հասկանար, թէ վարչութեան մէջ ինչ դեր է խաղում կարգապահութիւնը (дисциплина), թէ որքան մենք զուրկ ենք կարգապահութիւնից և թէ որքան նա մեղ համար անհրաժեշտ է: Եթէ բարձրաստիճան հոգեւորականը, կրկնում ենք, եպիսկոպոսը, համարձակութեան և անբարեխղճութեան մի այդպիսի օրինակ է հան-

դիտանում, հասարակ ինչպէս կարելի կըլինի զսպել փոքր աստիճան ունեցողներին: Միթէ Արիստակէս եպիսկոպոս Սեդրակեանի համար լուսակա՞ն չէր լոկ այն հանգամանքը, որ ազգիս Աստուածաբեալ Կաթողիկոսը իւր կոնզակի մէջ մատնանիչ է անում այդ յօդուածը և առաջարկում է կարգալ նորան: Եւ եթէ Արիստակէս եպիսկոպոսը անպատճառ կամենում էր և իւր լուսաւոր ու առաջադէմ մտքերը յայտնել ազգին, դարձեալ վայել էր, որ նա, որպէս ս. Էջմիածնի միաբան, զրէր նոյն «Արարատ» ամսագրում և անտարակոյս նորին Վեհափառութեան հրամանով կամ թոյլտուութեամբ և աւելի վայելուչ ու ճով ու ձևով: Այդ վարմունքն ինքն ըստ ինքեան մի քստմնելի երևոյթ է և միանգամայն անպատուաբեր ամեն մի հոգեւորականի, թող թէ եպիսկոպոսի:

Մամուլը խօսեց, ղեաղուեց այդ խնդրով. ոմանք բաւականին համարձակօրէն և իրանց կոչման համապատասխան ձևով, ոմանք էլ աւելի մեղմ և քողարկուած կերպով. դանուեցան և այնպիսիները, որոնք զերազասեցին լռել, որովհետեւ նոքա միաժամանակ երկու տան կատու կամին լինել: Եղան և Սեդրակեան եպիս. պաշտպաններ, ինչպէս «Մշակ» լրագրի խմբագրութիւնը in corpore, բժ. Մ. Զ. և tutti quanti: Սակայն Գրիգոր Արծրունու հետեւողները բաւականին դաւաճանեցին Հիմնադրի սկզբունքին: Հանգուցեալը միշտ ասում էր, թէ այսօր նա կարող է մէկին զովել և զրուատել, իսկ վաղը նոյն մարդուն մտրակել և պարսաւել, եթէ նա մի վատ ու պախարակելի գործով արժանի կըլինի դորան: Բայց եթէ պատահում էր, որ նա իւր զոված մարդուն չէր պախարակում վատ գործի համար կամ, եթէ սխալվում էր, յետ չէր առնում իւր խօսքը, դորա պատճառը նորա բնաւորութեան ժառանգական յատկութիւնն էր: Սակայն այսօր «Մշակի» խմբագրութեան բոլոր անդամներն աշխատակից-

ների հետ միասին նոյնպէս ժառանգել են այդ առանձնա-
յատկութիւնը և այնքան պատուաւոր են, որ խիստ զգոյշ
առաջնորդող զրելուց յետոյ գեռ վստահանում են ա-
ւելի պնդել իրանց արած այդ անգոսնների սխալանքը: Խօ-
սեց, ևրևի, ամեն տեղ և հասարակութիւնը, շատերը
զայրացան, և մինչև անգամ բազմաստորագիր զժողովու-
թիւններ յայանուեցին:

Յաւելով պիտի արձանագրենք այն ախուր իրողու-
թիւնը, որ «Մշակ» լրագիրն այս անգամ ևս անընդու-
նակ եղաւ խոնարհուելու այն մեծ հեղինակութեան առաջ,
որ ճանաչուած է համայն ազգի կողմից և կարծես ճշգ-
նում է հեղինակութիւն ունեցող ճանաչել Արիստակէս
եպիսկոպոսին, որ դեռ շատ և շատ հեռու է գորանից: Բայց
խոնարհուել հեղինակութիւն ունեցող մեծ անձնաւորու-
թիւնների առաջ մեր բարոյական պարտականութիւնն
է և դա անհրաժեշտ է նոյն իսկ այն տեսակէտից, եթէ
«Մշակը» կամենում է, որ ինքն էլ հանդույնեալ Գրի-
գոր Արծրունուց յետոյ գէթ սակաւիկ հեղինակութիւն
ունենայ ուրիշների աչքում: Այդ աւելի աղինւ վարմունք
կըլինէր, քան այն անտեղի ակնարկութիւններն, որոնք
յաճախակի տեղի են ունենում և անվայել են փոքր ի
շատէ պատուաճանաչ պարբերական հրատարակութեան:
Մենք չենք նկատում, թէ մեր անընդունակութեամբ որ-
պիսի վատ օրինակ ենք հանդիսանում այն ժողովրդին,
որին կամենում ենք առաջնորդել: Ամօթ, հազար ամօթ:
Թող «Մշակի» խմբադրութիւնը վերստին կարգայ և միշտ
աչքի առաջ ունենայ ազգիս Աստուածարեալ Հայրապետի
անդրանիկ կոնդակի այն տողերը, որ նուիրուած են Հայ
խմբագիրներին.

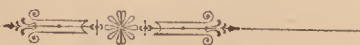
«Ողջոյն Ձեզ, խմբագիրք Հայոց, որ ճգնիք անդադար յաշ-
խատութիւնս և իբրև հրապարակասօս մոռնետիկ՝ զրով ու թրդ-
թով վարէք զժողովուրդն ի յառաջգիմութիւն և քաղաքակրո-

Թութիւն՝ բանալով զմիտս նոցա ընդունել զլաւն և խորշիլ ի վատէն, Զգոյշ, զգոյշ, ջանացէք միշտ ի շինել, զի այս է Զեր սեպուհս պարտիք»:

«Հանդէսը» այսօր իւր խորին յաւակցութիւնն է յայտնում նորին Բարձր Օծութեան այդ անօրինակ զեղծման, եթէ չստենք ըմբոստութեան առթիւ և վստահ ենք, որ նա Իւր Հայրական վեհանձնութեամբ կ'ստէ. «Հայր, Թող դոցա, զի ոչ զիտոն զինչ գործեն»։ Բայց այսօր յաւածէ ազգը. նա վշտանցած է, որ հոգեւորականութեան բարձր դասի մէջ կան ստամբակներ, որոնք ամենուրեք ճանապարհի վերայ աւելացնում են փուշ և տատասի: Ազգը այսօր ահանաւես է, ինչպէս մի եպիսկոպոս՝ մոռնալով իւր չափն ու սահմանը, հակառակ է գնում այն Պետի դէմ, որի առաջ հինգ միլիոն ժողովուրդ խոնարհում է իւր զլուխը և օրէնք է համարում իրան համար նորա իւրաքանչիւր խօսքը: Մենք ոչինչ չունինք առաջարկելու այդ առթիւ. վերջացնելով մեր յօդուածը, մենք կրբերենք նոյն Արիստակէս եպիսկոպոսի խօսքերը.

«Այլ զի սրբոցն և արանցն Աստուածայնոց դժւարակոխ է միշտ ուղին, և ի Գո, Վեհափառ Տէր, յանցս գնացիցդ բազմապատիկ փուշք և տատասիք են ամենուրեք, այլ հաւատամք, եթէ Տէր զօրացուցէ զգարշապարս ռաից Գո անխոցոտելի ընթացիւք կոխել զփուշան ի տրորումն անվերջն ձիւղ, և մաքրեսցի անդաստան մեր հոգեւոր ի բուսուցանել զսերմանիս սննդարարս և զծաղկունս անուշահոտս, արժանիս քրտանց պատկառելի ճակատուդ»:

Մ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆ.

ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԻ ԿՈՂՄԻՑ

Թէև մենք յայտարարել էինք, որ «Հանդիսի» V և VI դրքերը լոյս կըտեսնեն մի հատորում ամփոփուած և այդպէս էլ դասաւորում էինք նիւթերը տպադրութեան ժամանակ, սակայն մի քանի խոչընդոտների հանդիպելով՝ ստիպուած եղանք իւրաքանչիւրն առանձին լոյս ընծայել:

«Հանդիսի» վեցերորդ դիրքը լոյս կըտեսնէ առաջիկայ հոկտեմբեր ամսին մինչև 400 էջից բաղկացած: Առանձին հրատարակելով այդ դրքերը, մեր բաժանորդներին մինչև 100 երես աւելի կըտանք, քան թէ խոստացել էինք:

Հ Ա Ն Դ Է Ս

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ա. Ռ. Ա. Զ. Ի. Ն. Գ. Բ. Բ. Ի.

I. Նա սպասում է զեռ... պատկեր. Գ. Զուբար. — II. Մի' կարծէք որ ես... բանաս. Գամառ-Քաթիպա. — III. Սուաքին Սէր, վէպ Տուրգենեֆից. — IV. Զորս բանաստեղծութիւն. I. Արազն է-կաւ, II. Մ. ին, III. Երգչի անէծքը (Ուլանդից) և IV. Կեանք. Յով. Յովհաննիսեան. — V. Անկոչ Տիւրք, վէպ. Պ. Ն. Աղամեան. — VI. Մտի՛ր կուսաստան, բանաստ. Պ. Ն. Աղամեան. — VII. Ման-կական թոթովանք, բանաստ. Ղ. Աղայեանց. — VIII. Յիմար ոչ-խարներ (առակ մեծերի համար). Գ. Զուբար. — IX. Արեւելեան զոյց. Եւրէինովից. — X. Աղգային բանաստեղծ, բանաստ, Աղէք. Ծատուրեան. — XI. Ագեոս իշխանի պատմութիւնը, Վ. Գարշի-նից. Վ. Մ. — XII. Զեմ աղօթում... բանաստ. Նազստից. Պ. Ն. Աղամեան. — XIII. Յարութեան գիշեր, աւանդութիւն, Շէգրդինից. Ա. Ծատուրեան. — XIV. Գիւղի ասպետները, զոյց Մանսէից. — XV. Մուսա, բանաստ. Ա. Ծատուրեան. — XVI. Կիսար կամ Մշեցու հայու մը խոստովանանքը. Վ. Յ. Մ. — XVII. Հայ ժո-ղովուրդը, նորա պոեման լեզուի և մատենագրութեան վիճակը Ռուսաստանում, համառօտ տեսութեամբ. Ստ. Նաղարեանց. — XVIII. Հին ցաւ. Գար. Ենգ. — XIX. Նիւթեր մատենագրութեան պատմութեան համար. I. Ստեփաննոս Նաղարեանցի թղթերից, II. Ոսկան վ. կտակը. — XX. Շատերէն մէկը, պատկեր. Սիւլիկ. — XXI. Զէյթունցի կիներ առ պանդուխտ ամուսինն իւր. Յ. Զաք. րեան. — XXII. Խոստովանանք, Կուպէննաթոփն հացը, Նոր ա-ղօթք, հայրի. Սիւլիկ. — XXIII. Վանեցի պառաւ Սառայի խրատն առ Կուտրաթ Խաթունն և Կուտրաթ Խաթունի պատասխանը. Մ. Գ. Միրախորեան. — XXIV. Օձի խաճաճ, պատկեր. Սիւլիկ. — XXV. Մատենախօսութիւն. I. Շէքսպիր և իւր համլէթ ողբեր-գութեան աղբիւրն ու քննադատութիւնները, աշխատասիրեց Պ. Ն. Աղամեան ղերասան. II. Կորած Մարգարիտ, վէպ-նկարագրու-թիւն Ս. Փիլլիեան. — XXVI. Մահացուցակ Յ. Շիշմանեանի. — XXVII. Բաֆֆի մահ (մի առաջարկութիւն). — XXVIII. Հայ գիւղացիների հայեացքը բնութեան երեւոյթների վերայ, Յ. Մ. Տուտուրեան. — XXIX. Ակամայ պատասխան. — XXX. Հրատարակ-չի կողմից. — XXXI. Յայտարարութիւններ.

Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ Գ Ր Ք Ի.

I. Մի կտոր՝ հանած իմ տպելու պատրաստ աշխատասիրութիւնից, Պ. Պոռչեանց։—II. Բանաստեղծութիւններ, Մ. Նալբանդեան։—III. Ծեր Մարկոսը, պատկեր, Լէօ։—IV. Վերջին փափագ, բանաստ. Ս. Շահազիզեան։—V. Կաճետայ ծուր, յիշողութիւն, Տ. Փիրումեան։—VI. Ընկեր իմ, բանաստ. Նազսօնից, Յ. Յովհաննիսեան։—VII. Հասօ, պատկեր, Գ. Չուբար։—VIII. Երեք արմաւենի, բանաստ. Լերմօնտովից. Գամառ-Քաթիպա։—IX. Յիշողութիւն, Սօնէտ, Ինչպէս քաղցր երաղ. բանաստ. Յ. Յովհաննիսեան։—X. Պօյէտ, բանաստ. Ա. Ծատուրեան։—XI. Հայի ճուտ. երգ, Աշղղ Ջիւան։—XII. Երեք զրոյց. I. Վախկոտ. II. Գիւղի Մուրացկան և III. Զինուոր Դիւբիւին, Գիւլի զը-Մօպասանից, Ա. Ծատուրեան։—XIII. Երգ, բանաստ. Նժդէհ։—XIV. Մեր դաշտն ու հովիտ... բանաստ. Գ. Բարխուդարեան։—XV. Սիրոյ վշտեր, Չարատանց զոհ. Այս աշխարհին (Հայնէից). բանաստ. Ա. Ծատուրեան։—XVI. Լաւ բժշկեցին, պատկ. Նար-Դոս։—XVII. Պօէտ և Աստղեր. Սպիտակ զգեստ, բանաստ. Թարգ. Ս. Թանդեան։—XVIII. Արձագանք, Տաճկա-Հայաստան և Հայք. բանաստ. Գ. Բարխուդարեան։—XIX. Ճանապարհորդութիւն դէպի Հայաստան, Ֆր. Բօլէնշտէդտից. Յ. Բարխուդարեանց։—XX. Թէ ովքեր էին ս. Վարդանանց և նոցա ժամանակակից Հայ սերունդի դաստիարակիչները, Լօրդ. —XXI. Երկու խօսք. Յառաջաբան. Մ. Նալբանդեան։—XXII. Ազգային նկատողութիւնք. Լապտեր Հայաստանի. Ս. Նազարեանց։—XXIII. Արկողղ ըզլոյս... Գ. Էպ. Այվազեան։—XXIV. Յուցակ ստացեալ աղիւից... Մ. Թաղիադեան։—XXV. Մատենախօսութիւն — Տեղեկութիւն ի զիրս պատմութեան Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Աստղիկ կոչեցելոյ. Ն. Ն. Բիւղանդացի։—XXVI. Բանք ի Պողոս Կրօնաւորէ, Ղ. վ. Փիր-դալէմեան։—XXVII. Ազգ. Այլ և այլք։

I. Վարժապետ, II. Վարժէվօր, պատկ. Ախտամբեկեան։—III. Սատանայի օջիւղ, պատկեր, Սիւլիւկ։—IV. Խօռ թլախ, պատկ. Սիւլիւկ։—V. Յայտարարութիւններ։

Ե Ր Ր Ո Ր Դ Գ Ր Ք Ի.

I. Աղամայ մութը, աւանդութիւն. Պերճ Պոռչեան։—II. Բանաստեղծութիւններ Մ. Նալբանդեան։—III. Դոն Քիշոտի իմաստը (Ն. Ստորոժենկօ)։—IV. Տղմուտ. Զինուորի մահը. Տեսնում եմ ահա... բանաստ. Յ. Յովհաննիսեան։—V. Առաւօտեան

ժամին, սերբիական զրոյց Լ. Կ. Լադարեվեչեյ.—VI. Գողթան երգիչներին, բանաստ. Լ. Մանուէլեանց.—VII. Փիլիսոփայական մանկավարժութեան հիմունքներն ըստ Լինդների Յ. Բարխուդարեան.—VIII. Երկու վարդ (Մ. Վալդաուից), Մարգարիտներ և Երգեր (Ր. Պրուտցից). Երգեր (Հայնէից). Փոթորիկից յետոյ (Ր. Պրուտցից), բանաստ. Ա. Ծատուրեան.—IX. Ինչո՞ւ աշխարհս բարեկարգուած չէ, Կօտ Մուռլիկայից. Մ. Տէր-Զաքարեանց.—X. Մաշան, պատկեր. Սուլթան.—XI. Մարտովից. Ստար պօետին. Սոկոլովից. Նոր լուրեր Տաճկահայաստանից. Էջը. Եթէ դու մի օր... բանաստ. Զ. Բալուդեան.—XII. Հանս Շիլլերերգերի կեանքի և ճանապարհորդութեան մասին. Վ. Սուրէնեանց.—XIII. Դաւաճանին. Իմ հայրենիքն... բանաստ. Լ. Մանուէլեանց.—XIV. Կարաբաս, Մօրիս Մօնարզիւից Զ. Պ.—XV. Արծիւ, բանաստ. Սէթ.—XVI. Ուրուականներ, Ֆանտաղիա. Ի. Տուրգենեւից.—XVII. Ծեր ժամկոչը, գարնանային իդիլլիա. Վ. Կօրոլէնկոյից.—XVIII. Թափոր Աւագ ուրբաթ երեկոյեան, բանաստ. Պ. Հ. Աղամեան.—XIX. Վարդանանց պատերազմի պատճառներն և հետեանքը. Եր. Շահադիլ.—XX. Լէօպօլդ Փօն Ռանքէ և Հայոց Պատմութիւնը, Լօրդ.—XXI. Շահիր Խաչատրի երգերից.—XXII. Մատենախօսութիւն. Սօս և Վարդիթեր, վէպ Պերճ Պօօջեանցի. Մ. Նալբանդեան.—XXIII. Ստացուած գրքեր.—XXIV. Յայտարարութիւններ:

I. Հայագիտութիւն, հաղորդեց Կ. Եղեանց.

Զ Ո Ր Ր Ո Ր Դ Գ Ր Ք Ի.

I. Սպանդանոց, պատկեր. Բաֆֆի.—II. Բաց աչքով երազ, զրոյց (Պօլ Բուրժէից). Տիկ. Մարգարիտ.—III. Բանաստեղծութիւններ. I. Ո'հ, կանայք... (Լէօպարդիից). II. Կար մի ժամանակ. III. Բուզրոյի Մարոննայի առաջ. Յ. Յովհաննիսեան.—IV. Վերածնութեան դարու մանկավարժական տեսութիւնները (Ն. Ստորօժէնկոյից).—V. Մի մեծ յօդուածից մի հանգուցեալ կտոր. Գառնեցի.—VI. Մի կնոջ խելացի մտքերը. Յ. Բարխուդարեանց.—VII. Բանաստեղծութիւններ, I. Խաղաղութիւն ձեզ (Թ. Մուրից). II. Մեկոգիա (Ֆրուգից) Ա. Ծատուրեան.—VIII. Մառգօ. պատկ. Ժիւլ Գլասեսի. Գ. Զուրար.—IX. Խղճի խայթոցներ, հոգեր. պատկ. Գ. Զուրար.—X. Դիմակահանդէս, զրամա 4 արարուածով. Լերմոնտովից. Յ. Զանուսեանց.—XI. Բանաստեղծութիւններ. I. Մենք կրովում ենք, II. Կտակ, III. Վահանայ ծնունդը. Զ. Բալուդեան.—XII. Մոռացուած շիրիմ, բանաստ. Բաֆֆի.—XIII. Հատուցումն, բանաստ. Պ. Հ. Աղամա:

եան.—XIV. Մի երես մեր նորագոյն պատմութիւնից. Դ. Աղայ-
եանց.—XV. Բանաստեղծութիւններ, I. Կէս գիշեր. II. Սոնետ.
III. Թշուառին. IV. Ա. խ, երանի չէ՞. Ա. Ծառուրեան.—XVI.
Բանաստեղծութիւններ, I. Անպտուղ երկունք. II. Է՛հ, սա էլ իմ
սէրը. III. Հայու մեծերը. Զ. Բալուղեան.—XVII. Նախարար և
նախարարութիւն. Եր. Շահազիզ.—XVIII. Աշուղի երգ.—XIX.
Մատենախօսութիւն—Դաւիթ և Մհեր. Լէօ.—XX. Մկրտիչ է-
մին.—XXI. Ստացուած հրատարակութիւններ.—XXII. Յայտա-
րարութիւններ:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա Ռ Թ Ի Ի

1794 ՀԱՐԻՐԱՄԵԱՅ 1894

ՅՈՐԵԼԻՆԻ ՀԱՅ ԼՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

„Հ Ա Ն Դ Է Ս Ա Մ Ս Օ Ր Ե Ա Յ“

Լ Ր Ա Գ Ր Ի

ԽՄԲԵԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԷՆ

Կըհրատարակուի 1894 թ. Սեպտեմբերի 1-ին

Մեծ միածալ ղիբքով լուսատիպ (phototypique) պատկեր ձը, որուն
մեծութիւնն է 50×35 սանտիմետր, տպուած 70×45 սանտիմետր
քաղտոնի (carton) վրայ այլևայլ բնագրով: Պատկերս պիտի ներ-
կայացնէ՝ մէջտեղը հայ լրագրութեան հիմնադիրն՝ Տ. Յարութիւն
քհնյ. Շմաւոնեանին պատկերը, և թուրքերը 1894-ին հայերէն լեզ-
ուաւ հրատարակուող թուրք լրագիրները, իրենց խմբագրապետներու
պատկերներով:

„1794 ՀԱՐԻՐԱՄԵԱՅ ՅՈՐԵԼԵԱՆ ՀԱՅ ԼՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ 1894“

պատկերը կարելի է ստանալ բաժանորդագրութեամբ: Մէկ օրինակի
բաժանորդագիրն է՝ թուրքի 1.—կամ ֆր. 2.50:

Ճանապարհածախսը խմբագրութեանս վրայ է:

Խմբագրութիւն

Հ Ա Ն Դ Է Ս Ա Մ Ս Օ Ր Ե Ա Յ,

Լ Ր Ա Գ Ր Ի.

Ն Ե Ր Կ յ 1894 Թ ռ ա Կ ա ն ի ն

(ՏԱՄԱՆԵՒՄԷԿԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ)

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ԳՐԱԿԱՆ ԱԿԱՆ

ՆՈՐ-ԴԱՐ

ԱՄԵՆՈՐԵԱՅ ԹԵՐԹԸ

ԹԻՖԼԻՍԻՄ

հրատարակում է նոյն դիրքով և ծրագրով ամեն օր, բացի կիրակի և
սոններին հետևող օրերից:

(Տարուայ ընթացքում «Նոր-Դար»-ը լցյա կրտսնի առնուազն
220—225 անգամ)

ՆՈՐ-ԴԱՐԸ, -Ը ՍՏԱՆՈՒՄ Է ԵՒ ՍԵՊՏԱԿԱՆ ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

«Նոր-Դար»-ի տարեկան գինն է 10 ռուբլի, վեց ամսուանը՝ 6 ռ.,
Թիֆլիսից դուրս ամիսը 1 ռ. 50 կ., հատով դուրսը՝ 7 կոպ.,
Թիֆլիսում՝ 5 կոպ.:

Եւրոպայի, Թիւրքիայի և այլ հեռաւոր երկիրների բաժա-
նորդները վճարում են տարեկան 40 ֆրանկ:

Ամերիկայի բաժանորդները վճարում են տարեկան 8 դոլ-
լար: «Նոր-Դար»-ին բաժանորդ են գրւում իւրաքանչիւր ամսի
1-ից միայն:

Թիֆլիսում բաժանորդ են գրւում միմիայն «Նոր-Դար»-ի
խմբագրատանը:

Խմբագրատունը գտնւում է Պուշկինսկայա փողոց, Սկուե-
րի դիմաց:

Օտար քաղաքներից դիմում են խմբագրութեանը՝ Тифлисъ,
въ редакцію ежедневной газеты „НОРЪ-ДАРЪ“ կամ Tiflis
(Caucase) Rédaction du journal „NOR-DAR“.

Խմբագիր հրատարակիչ՝ ՍՊԱՆԴԱՐ ՍՊԱՆԴԱՐԵԱՆ.

Բ Ա Ջ Մ Ա Վ Է Պ

ԱՄՍԱԹԵՐԹ

Տարեկան բաժանորդագինն է 10 ֆր. (4 ռուբլի):

Հասցէն՝ Rédaction de la Revue «Basmavap», Venise (Ita-
lie) St-Lazare.

„Մ Ո Ւ Ր Ջ“

ԳԱՂԱՔԱԿՆ—ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ—ԳՐԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳՐԻ 1894 Թ.

Բաժանորդագրութիւնը շարունակվում է

«Մուրճը» հրատարակվում է ամեն ամիս 9—11 թերթ մեծութեամբ:

Տարեկան բաժանորդագրին . . . 10 ռ.

Կէս տարուանը 6 »

Երէք ամսուանը 4 »

Մի գրքոյկը 1 » 50 կ.

Հնդուկում է բաժանորդագրութիւն նաև մաս-մաս առաջին կիսամեակում ամբողջը վճարելու պայմանով:

Խմբագրութեան հասցէն՝ Тифлисъ, въ редакцію журнала «МУРՇЪ», իսկ արտասահմանից. Tiflis, Rédaction de la Revue «MOURTCH».

Խմբ. հրատ. ԱհեՏիՖ ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆ.

„ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ“

Բարոյական, Ուսումնական, Արուեստագիտական.

Բաժանորդագրին է 8 ֆրանք=4 լուրլի թղթագրամ=4 ֆլորին.

Հասցէն. въ Вѣну (Австрія), редакція «Андесть». Vien, VII. Mechitharistengasse 4. և կամ Rédaction de la Revue «Hantess», Vienne (Autriche) VII. Mechitharistengasse 4.

Խմբագր. «ՀԱՆԴԷՍ».

„Ա Ր Ա Ր Ա Տ“

ԿՐՈՆԱԿԱՆ, ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ, ԱԶԳԱՅԻՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր Ը

ՍՈՅՆ 1894 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ

հրատարակվում է նոյն ուղղութեամբ և ծրագրով:

Բաժանորդագրին է Ռուսաստանում՝ 4 ռ. Եւրոպայում՝ 5 ռ. Հնդկաստանում՝ 6 ռ.:

Հասցէն՝ Эчмиадзинъ, Типограф. Комитетъ.